

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MİLLETE DEVA OLMAK

OSMANLI SAVAŞ ESİRLERİ,
TIP VE MİLLİYETÇİLİK,
1914-1939

YÜCEL YANIKDAĞ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

OSMANLI SAVAS ESIRLERI, TIP VE MİLLİYETÇİLİK, 1914-1939

MİLLETE DEVA OLMAK

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014

Özgün Adı

*Healing The Nation Prisoners of War,
Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*

Yayıma Hazırlayan

Derya Önder

Kapak Görseli

“Ramadi”de ele geçirilen 3456 Türk esirden bir kısmı. 28/29 Eylül 1917,
Kraliçe’nin Kendi 1/5 Alayı (Royal West Kent) askerleri çliğinde. IWM, Q 24292

Kitap Uygulama

Özlem Kelebek

Baskı

Doğa Basım İleri Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
İ.O.S.B. Turgut Özal Cad. Çelik Yenal End. Merkezi
No: 60 2A-B İkitelli/İstanbul
Tel: 0212 407 09 00 PBX - Fax: 0212 407 09 02

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102

Matbaacı Sertifika Numarası: 25642

Birinci Baskım: Ekim 2014

ISBN 978-975-333-314-6

MİLLETE DEVA OLMAK
OSMANLI SAVAŞ ESİRLERİ, TIP VE MİLLİYETÇİLİK,
1914-1939

YÜCEL YANIKDAĞ

ÇEVİREN
NURETTİN ELHÜSEYNİ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İstanbul'da doğdu. Ticaret lisesi öğrenimi sırasında Amerika'ya gitti. Virginia eyaletinin Old Dominion Üniversite'sinde Lisans (1991) ve Yüksek Lisans (1994) eğitimini tamamladı. 2002'de Ohio Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktorasını tamamlayan Yanıkdağ, halen Virginia'da Richmond Üniversite'sinde hem Tarih hem de Uluslararası İlişkiler bölümlerinde görevine devam etmektedir. Bu kitabın orijinali, Healing the Nation olarak Edinburgh Üniversitesi Yayınevi tarafından 2013'de basılmıştır. Çoğu, uluslararası dergilerde olmak üzere Osmanlı esirleri ve Birinci Dünya Savaşı üzerine makaleler yayımlamıştır. Şimdi ise Osmanlı Cihan Harbi'nde askerlerin tecrübelerinin sosyal ve kültürel tarihi üzerine çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

vii	Teşekkür
ix	Yazarın Notu
x	Haritalar, Resimler ve Tablolar
1	GİRİŞ
17	Birinci Bölüm OSMANLI CİHAN HARBİ, RUSYA VE MİSİR'DA ESARET
55	İkinci Bölüm RUSYA VE MİSİR'DA TOPLULUK VE KİMLİK TASARIMI: BİR KARŞILAŞTIRMA
93	Üçüncü Bölüm MİLLETİN KURTARICI EVLÂTLARI: ESİRLERİN ZİHİN DÜNYASI
138	Dördüncü Bölüm HASTALIK TAŞIYICISI ESİRLER: PELLAGRA VE TRAHOM VAKALARI
200	Beşinci Bölüm SAVAŞ NEVROZLARI VE SAVAŞ ESİRLERİ: SAVAŞ DÖNEMİNDE SINIR BOZUKLUĞU VE TIBBİ YORUM SİYASETİ
243	Altıncı Bölüm ÖJENİĞE GİDEN DEJENERASYONCU YOL: NÖROPSİKİYATRİ, SOSYAL PATOLOJİ VE MİLLİ SAĞLIK ENDİŞELERİ
292	Sonsöz ELVERİŞLİ BİR GEÇMİŞ ARAYIŞI: SAVAŞ ESİRLERİ, OSMANLI CİHAN HARBİ VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ
321	Bibliyografya
350	Dizin

TEŞEKKÜR

Her şeyden önce, bu projede bana yardımcı olan bütün kişilere ve kurumlara takdir ve teşekkürlerimi nihayet belirtebildiğim için mutluyum.

Hocalarım Carter V. Findley ve Jane Hathaway bu uzun süreli girişimin içinde başından itibaren yer aldılar. Ohio Eyalet Üniversitesi'ndeyken beni eğitip yardımcı oldukları ve o zamandan beri destek ve teşvik çabalarını sürdürdükleri için onlara müteşekkirim.

Çok yakın geçmişte ABD Eğitim Bakanlığı Fulbright-Hays Öğretim Üyeliği Bursu'nun ve Richmond Üniversitesi'nin (Fakülte Araştırma Komitesi) maddi desteğinden yararlandım. Bu ve başka burslar Türkiye'de ve İngiltere'de bir dizi arşive ve kütüphaneye gidip araştırma yapmamı sağladı: İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Ankara'daki Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi; Londra'daki Resmi Kayıtlar Dairesi/Milli Arşiv ve İmparatorluk Savaş Müzesi; Atatürk Kitaplığı; Beyazıt Kütüphanesi; Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi; Milli Kütüphane; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi; IRCICA Kütüphanesi; Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi. Richmond Üniversitesi Boatwright Kütüphanesi'nin kaynak belge sağlama servisi çok sayıda kitabı ve makaleyi bulmama hiç bıkmadan yardımcı oldu. Kütüphane'de TLC bazı görseller için yardımda bulundu. Fakülte Dekanı Kathleen Skerrett bu kitabın Türkçeye çevirilmesi için mali destek verme inceliğini gösterdi. Ayrıca Richmond Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki meslektaşlarıma teşekkür ederim. Richmond Üniversitesi Konumsal Analiz Laboratuvarı direktörü Kim Klinker ve öğrencileri, kitaptaki haritaları güzel bir şekilde hazırladılar.

Mustafa Aksakal, Mehmet Beşikçi, Patrick Geary, Walid Hamarnah, Erol Köroğlu, Hakan Özoglu ve Sanem Güvenç Salgırlı bir ya da daha fazla bölümü okuyarak, yararlı eleştirilerini ayrıntılı biçimde sundular. Son aşamadaki haliyle İngilizce metni okuyan Alan Briceland ve Jennifer Fronc çok değerli

eleştiriler sunmalarının yanı sıra, epeyce gerek duyduğum editörlük desteğini verdiler. Başka birçok kişi bu proje boyunca araştırma malzemelerini edinmemi sağlayarak veya yapıcı eleştirilerini ya da yüreklendirici sözlerini bana aktararak yararlı desteklerini esirgemedi: Cemil Aydın, Carl Boyd, John Curry, Boğaç Ergene, Sue Gartner, Nuray Grove, Nilüfer Hatemi, M. Şükrü Hanioglu, Hasan Kayalı, Vangelis Kechriotis ve Martha Rollins. İstanbul'daki arkadaşlarım ve ailem ABD'de bulunduğum sırada kitaplar, makaleler ve görüntüler edinmeme yardımcı oldular; İstanbul'a gittiğimde de bana güler yüzlü tavırla katlanıp ev sahipliği ettiler. Kardeşlerim Fatih, Yavuz ve özellikle Selim İstanbul'da bulunan araştırma malzemelerinin fotokopilerini çıkarma yönünde uzaktan ricalarımı inceliklerle yerine getirdiler. Sümeyye Genç ve Muhammed H. Genç de bu konuda yardımcı oldu. Mehmet Kudret Kirişçioglu tek tük sayılmayacak okunaksız Osmanlıca kelimeler ya da pasajlar konusunda bana yardımcı oldu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'ne ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne de beni araştırmamın sonucunu güzel kampuslerinde paylaşmaya davet ettikleri için teşekkür ederim. Bu kitabın Türkçeye çeviri işlerinin büyük bir kısmını Princeton'da İleri Araştırmalar Enstitüsü'nde (Institute for Advanced Study) tamamladım. Başka bir proje için orada bulunduğum halde anlayışlı davranışları ve beni bu ideal ortama davet ettikleri için teşekkür ederim. Çeviri sürecinde Erol Köroğlu birçok terimin anlamlı bir şekilde Türkçeye çevrilmesinde sabırlı bir şekilde yardımcı oldu. Martin Sulzer-Reichel kitapta bulunan bazı resimleri kullanılabilecek hale getirdi. Nurettin Elhüseyni orijinal metni aslına sadık kalarak ve ustalıkla Türkçeye çevirdi. Derya Önder çeviriyi yayına hazırlarken metni titizlikle okudu ve daha akıcı hale getirdi. Hepsine sonsuz teşekkürlerimle.

Yardımlarıyla, cesaretlendirici ve özendirici sözleriyle sonunda ortaya çıkmasını sağladıkları nihai çalışmayı (artık aramızda olmadıkları için) maa- lesef göremeyen birkaç kişi var: Craig Cameron, David G. Gartner, Patrick Rollins ve babam Kadir Yanıkdağ. Özellikle babamı derin hasretle anıyorum.

Son olarak, bu uğraşın hem yakın, hem de geniş aileme kimi zaman pek de keyifli sayılmayacak anlar yaşattığının farkında olduğumu belirtmeliyim. Eksik olmayan teşvikleri için annem Mihri'ye ve halam Emine'ye teşekkür ederim. Sheryl'e sevgi dolu desteği ve teşviki için minnettarım. Çeşitli aşamalarda İngilizce metni birçok kez okuyup çok değerli geri-iletim sağladı.

YAZARIN NOTU

Bilindiği üzere, Mehmet/Mehmed ve Fahrettin/Fahreddin gibi bazı Türkçe adlarda her iki yazımla da karşılaşıldığı için, kaynaklarda verilen adlar esas alınmıştır. Doğrudan alıntılar dışında, Osmanlıca ve Türkçe adların günümüzde geçerli yazım biçimine uyulmuştur. Türkiye’de soyadı kullanımına 1934 yazında geçildiği için, kitaba konu olan bazı kişilerin yayınlarındaki tam adları, bu tarihin öncesine ve sonrasına göre değişmektedir. Örneğin, sonradan Uzman soyadını alan Mazhar Osman’ın 1934/1935 öncesindeki yayınları sadece ön adlarını taşımaktadır. Notlar ve bibliyografya bölümünde karışıklıktan kaçınmak amacıyla, soyadları köşeli parantez içine alınmıştır.

Benzer şekilde, ister Hicri, isterse Rumi takvime göre belirtilmiş olsun, Osmanlı tarihlerinin Gregoryen takvimdeki karşılıklarına yer verilmiştir.

Kitapta Osmanlıca ve Türkçe kaynaklardan alıntılarının yazım ve anlatım biçimleri aynen korunurken, sadece günümüz okurunca kolay anlaşılacak kelimelerin ve ibarelerin karşılıklarını köşeli parantez içinde verme yoluna gidilmiştir. Buna bağlı olarak, “histeri/isteri”, “tıbbi/tıbbî” ve “erken bunama/erkenbunama” örneklerinde olduğu gibi, alıntılar ve metin arasında yazım ve dil aykırılıklarıyla karşılaşılabilir.

HARİTALAR, RESİMLER VE TABLOLAR

Haritalar

1. Mısır'da seçilmiş esir kampı yerleri
2. Rusya'da seçilmiş esir kampı yerleri

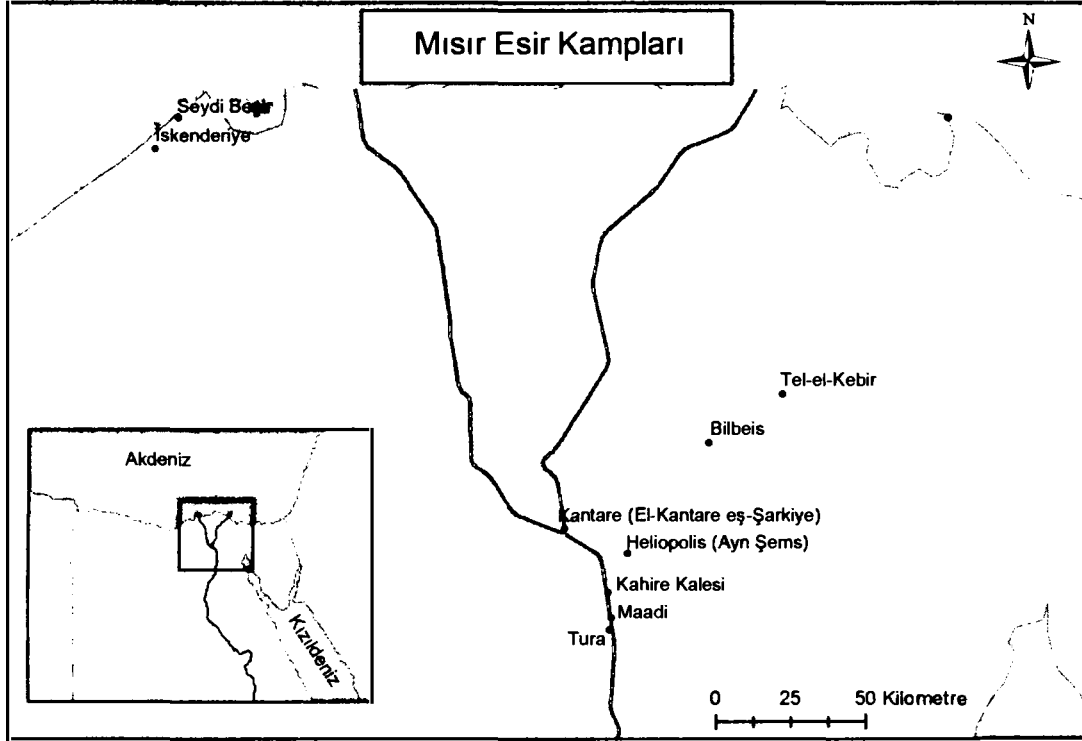
Resimler

- 1.1: Sibirya (Vladivostok)'ta Amerikan YMCA tarafından kullanılan Rus tepluğu. 2nd Lt. (İkinci Teğmen) William C. Jones Özel Koleksiyonu
- 1.2: Mısır kamplarından birinde esir uğraşları. *Hatıra-yı Esaret*'ten, Mısır. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Erzurum (22449/SÖ)
- 1.3: Osmanlı-Macar Müsiki Grubu, Osmanlı Müsiki Yurdu, Krasnoyarsk Üsera Karargahı. Prof. Dr. Bingür Sönmez Özel Arşivi
- 1.4: İskenderiye-Seydi Beşir Kampı, Futbol Maçı Öncesi, 1919. Taksim Atatürk Kitaplığı
- 1.5: “Esir edilmiş Türk süvari devriyesi-Düşük Rutbeliler”, Rus Devlet Arşivi, Krasnogorsk, Albüm 1087, Foto 4
- 1.6: “Esir Mülâzım Mehmet Hüseyinoğlu” ve bir Rus subayı. Rus Devlet Arşivi, Krasnogorsk, Albüm 1087, Foto 1
- 2.1: Vladivostok'ta yürüyüş halindeki Osmanlı esirler, 2nd Lt. (İkinci Teğmen) William C. Jones Özel Koleksiyonu
- 2.2: Gornostay Körfezi Kışlası'ndaki Osmanlı esirler, Vladivostok, 1919. Eric Elkington Koleksiyonu, Viktoria Üniversitesi Özel Koleksiyonu, Kanada, numara 1873
- 2.3: Esarete Tiyatro, *Yarın* kamp gazetesinden
- 2.4: İskenderiye-Seydi Beşir, Bayram Hatırası. Taksim Atatürk Kitaplığı
- 3.1: Yurda dönüşünde “Savaş Zengini” tarafından nasıl karşılanacağını hayal eden esir, *Nilüfer* kamp gazetesi (1920)

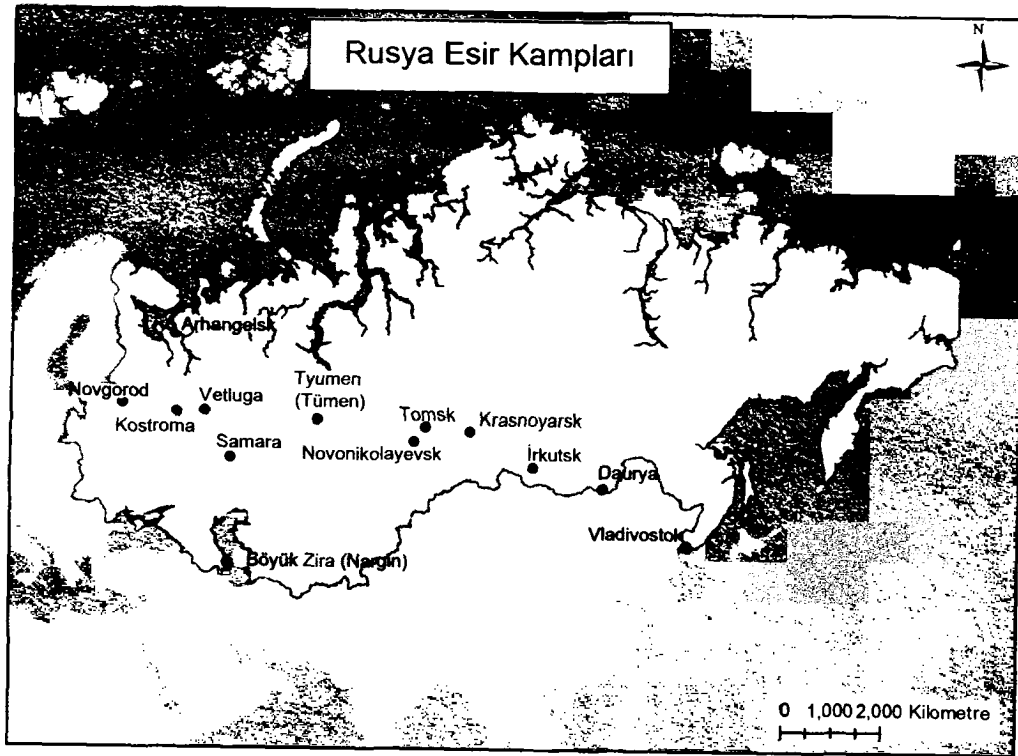
- 4.1: Pellagra haritası: “Endemisite nüksü” Dikdörtgen içindeki rakamlar pellagra arazlarının ilk nerede fark edildiğini, elips içindekilerde askerlerin memleketlerini gösterir. Boyd ve Lelean, *Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War*, ek
- 4.2: Ölümünden sonraki haliyle pellagra mağduru. A. Douglas Bigland, “The Pellagra Outbreak in Egypt-I: Pellagra Among Ottoman Prisoners of War”, *The Lancet* 195 (1 Mayıs 1920), s. 947-53, Elsevier’den alınan izinle
- 4.3: Pellagra mağduru: Ellerde ve yüzde klasik deri belirtileri. A. Douglas Bigland, “The Pellagra Outbreak in Egypt-I: Pellagra Among Ottoman Prisoners of War”, *The Lancet* 195 (1 Mayıs 1920), s. 947-53, Elsevier’den alınan izinle
- 4.4: Türk savaş esiri kampındaki mezarlıkta tümsekler, Kaukab [Irak]. Avustralya Savaş Anıtı Müzesi, B00365
- 4.5: Daimi hastane sahra ambulansında Türk savaş esirlerinin gözetim altında dezenfekte edilişi. Avustralya Savaş Anıtı Müzesi, H00847
- 6.1: Piknik Tip-Yandan. Fahreddin Kerim Gökay, *Ruh Hastalıkları, Psychiatrie*. 5. Basılış (İstanbul: Başarı, 1939), s. 87
- 6.2: Atletik Bünye. Fahreddin Kerim Gökay, *Ruh Hastalıkları, Psychiatrie*. 5. Basılış (İstanbul: Başarı, 1939), s. 86

Tablolar

- 1.1 I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı savaş zayıyatı
- 1.2 Bazı kaynaklara göre I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı savaş esirleri
- 1.3 I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı savaş esirleri: Toplamlar
- 4.1 Osmanlı esirlerde pellagraya bağlı hastane yatışları ve ölümler: Resmi İngiliz İstatistikleri
- 4.2 Otopsi yapılan savaş esirlerinde mevcut marazi durumlar
- 4.3 Esaret öncesi ve esaret sonrası esir kampı öğünlerinin karşılaştırılması
- 4.4 Mısır’daki Avrupalı ve Avrupalı olmayan savaş esirlerinin tayınları
- 4.5 Daha ayrıntılı tayın karşılaştırması: Besin değerleri
- 4.6 Ağustos 1919’da ve kayda geçmemiş sonraki bir tarihte yurda dönen 2.609 trahom hastasına ilişkin inceleme
- 6.1 Toplam 1.320 ruhsal dejenerenin dağılımı

Harita 1, Mısır'daki seçilmiş esir kampı yerleri

Harita 2, Rusya'daki seçilmiş esir kampı yerleri

Anadolu hepimize hınç, şüphe ve emniyetsizlikle bakıyor. Yüz binlerce çocuğunu *memesinden* sökerek alıp götürdüğümüz bu anaya, şimdi kendimizi ve pişmanlığımızı getiriyoruz. İstasyonda bir kadın durmuş gelenê geçene:

– Benim Ahmed’i gördünüz mü? diyor.

Hangi Ahmed’i? Yüz bin Ahmed’in hangisini?

Yırtık basmasının altından kolunu çıkararak, trenin gideceği yolun, İstanbul yolunun aksini gösteriyor:

– Bu tarafa gitmişti, diyor.

O tarafa? Adene mi, Medineye mi, Kanala mı, Sarıkamışa mı, Bağdada mı?

Ahmed’ini buz mu, kum mu, su mu, skorpit yarası mı, tifüs biti mi yedi? Eğer hepsinden kurtulmuşsa, Ahmed’ini görsen, ona da soracaksın:

– Ahmed’imi gördün mü,

Hayır... Hiç birimiz Ahmed’ini görmedik. Fakat Ahmed’in her şeyi gördü; Allahın Muhammed’e bile anlatamadığı cehennemi gördü.

Şimdi Anadolu’ya batıdan, doğudan, sağdan, soldan bütün rüzgârlar bozgun haykırarak esiyor. Anadolu demiryoluna, şoseye, han ve çeşme başlarına inip çömelmiş, oğlunu arıyor.

Vagonlar, arabalar, kamyonlar, hepsi, ondan, Anadolu’ya utandır gibi, hepsi İstanbul’a doğru, perdelerini kapamış, muşambalarını indirmiş, lâmbalarını söndürmüş, gizli ve çabuk geçiyor.

Anadolu Ahmed’ini soruyor. Ahmet, o daha dün bir kurşun istifinden daha ucuzlaşan Ahmet, şimdi onun pahasını kanadım kısmış, turnaklarını büzmüş, bize dimdik bakan ana kartalın gözlerinde okuyoruz.

Ahmed’i ne için harcadığımızı bir söyleyebilirsek, onunla ne kazandığımızı bu anaya anlatabilsek, onu övündürecek bir haber verebilirsek... Fakat biz Ahmed’i kumarda kaybettik!

Falih Rıfka Atay, *Zeytinadağı*, s. 108-9

GİRİŞ

Ümit adlı bir geminin İstanbul'daki Zeytinburnu limanına yavaş yavaş yanaştığı 25 Haziran 1922'de vakit neredeyse öğleydi. Gemi, uzun ve garip bir yolculuğa Rusya'nın Japon Denizi kıyısındaki başlıca limanı Vladivostok'tan Japon bandıralı bir nakliye teknesiyle başlamış olan yüzlerce Osmanlı-Türk yolcusunu, serbest bırakılmış savaş esirlerini taşımaktaydı. Bu yolcular, Sibiry'a da yıllarca esaret hayatı yaşadıkdan sonra yurda dönen Osmanlı savaş esirleriydi. Herkes güvertedeydi. İstanbul'un yerlisi olanlar ya da oradan cepheye sevk edilenler Osmanlı payitahtını, daha doğrusu ondan geriye kalanı savaşa gidişlerinden beri ilk kez görmekteydi. Osmanlıların Cihan Harbi'ne girdiği 1914'te İstanbul, imparatorluk için çarpışmalarının beklendiği yaygın cephelere gitmeye hazırlanan Osmanlı askerleriyle kayınıyordu. Şimdi, aradan sekiz yıl geçtikten sonra döndükleri şehirde ise Kasım 1918'de başlayan itilaf devletlerinin işgali halen devam ediyordu. Şehir hâlâ askerlerle doluydu ama bu kez askerler işgal kuvvetlerine mensuptu.

Yeni serbest bırakılmış savaş esirleri *Ümit* gemisinin güvertesinde dikiirken, Türkiye'ye dönüşlerini karşılamak üzere toplanmış kalabalık vatandaş kitlesince selamlanma beklentisi içindeydiler. Oysa hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Limanda toplanmış birkaç şehir sakini bir yana bırakılırsa, onların beklentisinin aksine, geri dönen askerleri karşılayanlar işgal kuvvetlerinin askerleriydi. İkindiye varıldığında yolcuların gemiden inmesince hâlâ izin verilmemişti. Sonunda ikisi Osmanlı, ikisi işgal kuvvetlerine mensup dört subay gemiye çıktı. "Vapuru şöyle bir dolaştıktan sonra", Osmanlı subaylarından biri, esirlere dönerek İstanbul'da yaşayanların ya da burada akrabası olanların bir açık adres vermeleri kaydıyla Zeytinburnu'nda inebileceklerini bildirdi.

Gemideki esirler arasında savaşın başlarında Doğu Anadolu cephesinde Ruslara esir düşmüş Mülâzım Halil adında biri vardı. Esaret dönemi ve yur-

da dönüşü üzerine ayrıntılı bir hatırat yazmış temsili bir esir olan Halil, aslen İstanbul'da oturan biri olmadığı gibi, resmî makamlarca istenen bir "yakın akraba" adresini verebilecek durumda da değildi. Böylece *Ümit* gemisinde kalan Halil ve ötekiler, daha sonra şehrin Anadolu yakasındaki Selimiye Kışlası'na götürüldüler. Kışlada rahat bir yatak bulmayı umarken, daha derin bir hayal kırıklığına uğradılar. Millete onca hizmet ettikten ve yurtdışında savaş esiri olarak acılar çektikten sonra, memlekette karşılaştıkları şartlar da benzerdi. Kışlanın koridorları bile Yunanların 1919 ortalarındaki istilasından sonra Batı Anadolu'daki savaştan kaçan bitli mültecilerle doluydu. Halil ve diğer eski savaş esirleri dışarıda gecelemeğe karar verdiler. O gece arkadaşları kendi aralarında sohbet ederken, Beyazıt semtinde eski savaş esirlerinin sıkça uğradığı bir kahvehaneden söz ettiler. Halil ertesi gün, Eyüp Ağa'nın kahvehanesini bulmak üzere şehrin Avrupa yakasına daha kısa bir yolculuğa çıktı. Oraya varınca mekânı çarçabuk belirledi ve şunu gözlemledi: "Belli, oraya gelenler hep bizim sınıftan, esirlikten gelenler, hep bizim sınıftan."¹

Halil, yurda dönüşünde beklediği karşılamayı göremeyen eski esirlerin tipik örneği idi. Rusya'da esir olan Mehmet Arif adlı başka bir mülâzım 1918 yazında oradan kaçmıştı. 1918 sonlarında İstanbul'a varınca, Rusya'dan gelmiş bir esir olduğunu Harbiye Nezareti'ne ispatlama zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Nezaret binasında kuyrukta beklerken, kendisi gibi bir esirin görevli subaya evrak işlerini hızlandırması için şöyle yalvardığını duydu: "Kardeşim, yeni tutsaklıktan kurtulup geldim. İznim de bitmek üzere." Masadaki subay şu cevabı verdi, "Kırmızı götlü balmumu ile davet etmedik. Gelmeseydiniz." Saygısızca verilen karşılığa öfkelenen Mehmet Arif, bu adamın düpedüz "savaşmamış, ömrü masada geçmiş" bir evrak subayı olduğunu fark etti. "Ve biz kırmızı götlü balmumu ile davet edilmistik ülkemize."²

Memleketteki soğuk karşılamaya rağmen, Halil ve Mehmet Arif "şanslı" kişilerdendi. Gerek savaştan, gerekse esaretten bedenlen sağlam ve önemli bir psikolojik bozukluğa yakalanmadan çıkmışlardı. Her ne kadar, kanlı bir savaşta çarpışmanın ve ardından savaş esiri olmanın travmasını geri kalan ömürleri boyunca muhtemelen unutulmaz anılar olarak taşıyalar da, Halil ve Arif başlarından geçen tecrübelerin ve olayların etkisiyle takatten düşmüş değillerdi. Buna karşılık, onlar kadar şanslı olmayan ve esaretin sonucunda bedensel ve ruhsal rahatsızlıklara maruz kalan binlerce meçhul asker vardı.

1 Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 297-8.

2 Mehmet Arif Ölçen, *Valuğa Irmağı*, s. 243.

Dr. Mazhar Osman, Cihan Harbi sırasında askerî psikiyatr olarak görev yapmıştı; 1928'e varıldığında, İstanbul'daki yeni Bakırköy akıl hastanesinin başındaki bir devlet doktoruydu. Osmanlı savaş esirlerinin yurda dönüşüne kısaca ve kendi kendine kafa yorarken, şöyle bir yorumda bulundu: "Gerek Sibirya'dan gerek Mısır ve Hindistan'dan gelen esir askerlerimiz arasında pellagra ile trahomlu körlerden sonra erken bunama aklı tedhiş edecek derecede çokdu."³ ("Erken bunama" günümüzde şizofrenin bir türü kabul edilmektedir). Dr. Mazhar Osman, erken bunamadan mustarip hastaların ailelerinin yanına döndüklerinde "yaşayan ölümler" gibi göründüklerini gözlemledi. Ancak bir psikiyatr olması itibarıyla, Mısır'daki kamplarda esirlerin yakalandığı bir beslenme yetersizliği olan pellagra hakkında söyleyebileceği pek fazla şeyi yoktu. Binlerce esirin kör kalmasına yol açan ve son derece bulaşıcı bir göz hastalığı olan trahomu da ayrıntılı şekilde ele almadı.

Bunlar, eski savaş esirleri arasında görülen yegâne hastalıklar değildi; dizanteri, verem ve sıtma gibi hastalıklar da esirlerin başlarına bela kesildi. Sonuçta eski savaş esirleri birer hastalık taşıyıcısı haline gelerek, bunları Anadolu'da temas ettikleri kişilere çarçabuk bulaştırdılar. Örneğin, göz hastalığı trahom sivil ahali için ciddi bir tehdit yarattı. Bulaşma oranının 1920'lerin sonlarında ulaştığı düzey, Türkiye Cumhuriyeti'ni "trahomla mücadele"yi başlatmak zorunda bıraktı ve hastalığın gerilemeye yüz tutuşu on yılları buldu.⁴

Bulaşıcı bedensel hastalıklardan farklı olarak, şizofrenik "yaşayan ölümler" (ayrıca gerçek ve doktorların algısına dayalı diğer akıl hastalıklarına yakalananlar) yeni Türkiye Cumhuriyeti ve millet için farklı bir tehdit oluşturdu. Dönemin sağlık personeli bu tür "ruhsal" yaralardan mustarip olanlar için yapılacak çok az şey olduğunu ileri sürmekle birlikte, bu konuda tedbir alınmasında ısrarcı oldular; çünkü ruhsal bozuklukların irsi olduğu kanısındaydılar. Dolayısıyla doktorlar, gelecek kuşakları bu hastalıkları kapmaktan, böylece milletin bugününü ve geleceğini baltalanmaktan korumak üzere daha fazla çaba gösterilmesi tavsiyesinde bulundular. Akıl hastalığının hem (mesleki, tıbbi bakış dışında) görülmez, hem de irsi olarak yorumlanması, er-

3 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 418.

4 Eski esirler arasında görülen ve bulaşıcı olmayan pellagra, ya insanı öldürürdü ya da kamp tayınlarından daha besleyici yiyecekler tüketilmeye başlandığında zamanla ortadan kalkardı.

ken Cumhuriyet dönemindeki millileşme projesinde sağlık personeline büyük söz hakkı kazandırdı.

Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939, savaş, tıp ve milliyetçilik ilişkisine odaklanmakla, yakından bağlantılı ama ayrı iki kesimce ortaya atılan söylemleri irdelemektedir.⁵ Birinci kesim, Rusya’da ve İngilizlerin Mısır esir kamplarında tutulan Osmanlı savaş esirleridir.⁶ Diplomasiden siyasete ve lojistiğe kadar uzanan çeşitli sebeplerle, Osmanlı esirlerin çoğunluğu Cihan Harbi’nin bitişinden ancak üç ila dört yıl sonra Mısır’daki ve Rusya’daki esaretten kurtuldu ya da yurda döndü. Esir kamplarındaki askerler 1914 sonlarındaki ilk günlerinden 1920’lerin başlarında yurda dönüşlerine kadar, kamplarda bir milli kimlik oluşturma süreciyle uğraştılar.

Millete Deva Olmak, İngilizlerin ve Rusların Osmanlı esirlere yönelik davranışlarına odaklanmaktan ziyade, esirlerin millet, kültür ve gelenek gibi kavramları nasıl anladıklarını, onlarla nasıl özdeşleştiklerini ve onları kamplardaki gündelik hayatlarında nasıl uygulamaya geçirdiklerini analiz etmektedir. Ayrıca ağır kamp koşulları, kamplarda maruz kaldıkları muameleler ve karşılaştıkları kişiler gibi etkenlerin hepsi, esirlerin temsil ettikleri millete dair duydukları kaygıda önemli bir rol oynadı. İnsanlar, etraflarında kendilerini karşılaştırabilecekleri başkaları olduğunda, kendi kültürleri hakkında daha eleştirel bir yaklaşımda bulunabilirler. Bu karşılaştırmalar, söz konu-

-
- 5 Bu kitap Osmanlı ve Türk milliyetçiliğini 1914’ten 1939’a kadar incelemektedir. II. Dünya Savaşı’nın 1939’da başlaması gibi apaçık bir hususun dışında, aynı yıl, bu çalışmayla ilgili sebeplerden dolayı da önemlidir. Türkiye’nin 1939’da tarafsızlığını ilan edişi, nöropsikiyatrlarca bir “öjenik” zaferi olarak görüldü. İkincisi, Ekim 1938’de toplanması planlanan Yedinci Türk Milli Tıp Kongresi, Mustafa Kemal’in hastalığı yüzünden aslında 1939’da toplanmış olabilir. Kongre’de görüşülen en önemli konulardan biri, devletin daha kapsamlı bir öjenik politikası benimsemesinin gerekli olup olmadığıydı. Türkiye’nin 1939’da II. Dünya Savaşı’nda tarafsız kalma kararı, aslında bu çalışmadan varılan sonucun önemli bir göstergesidir. Kitapta ileride açıklığa kavuşturulacağı üzere, I. Dünya Savaşı’nın yol açtığı tıbbi ve demografik hasarı gören nöropsikiyatrlar, demografik sebeplerle ikinci savaşa girmeye karşı çıkan öbür çevrelere görüşleriyle destek verdiler. Avrupa’yı bir kez daha savaşın sardığı 1939 sonlarında Cumhuriyet devletinin tarafsızlığını ilan etmesi, nöropsikiyatrlar gibilerince bir öjenik zaferi olarak yorumlandı.
 - 6 Başka bir dizi yerde daha Osmanlı esirlerin bulunmasına karşın, bu çalışma kaynaklara erişilebilirlikten dolayı sadece söz konusu iki yere odaklanmaktadır.

su farklılıklar konusunda içe dönük bir eleştiri sağlar ve gündelik, sıradan uygulamaların bile anlamına dönük duyarlılığı yükseltirler. Bu bakımdan Osmanlıların, kendilerini esir alanların ve Avrupalı esirlerin kültürleriyle ve gelenekleriyle karşılaştıkları esir kampları, esirlere hem söz konusu kavramlar üzerine düşünecek zamanı, hem de milletleşmenin bir ihtimal haline geldiği olağandışı bir “sürgün” ortamını sağladı.⁷ Dahası, Osmanlı savaş esirlerinin Rusya’da ve Mısır’daki kamplarda tutuluşları, bu önemli meselelerin karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmesine, böylece kimlik oluşturma ve koruma sürecinde apayrı esaret yaşantılarından kaynaklanan farklılıklara ışık tutulmasına imkân verir.

Bu çalışmanın odaklandığı ikinci kesim, yurda dönüşlerinde esirleri muayene edip teşhis koyan Osmanlı-Türk askerî nörologları ve psikiyatrlarıdır (bundan böyle nöropsikiyatrlar). Bu akıl hastalığı uzmanları esir kamplarında bulunmuş olmasalar da, seferberlik ilanından sonra silah altına alınan acemilerin ilk üstünkörü muayenelerini yürüttükleri 1914’te, bu askerlerden bazılarını aslında görmüşlerdi. Savaş sırasında ve sonrasında bu nöropsikiyatrlar, Avrupa’daki geçerli tıp pratiğini izleyerek, cephede sinirleri bozulan askerlere “histerik” ve “mütemânz, hastalık numarası yapan”, yurda dönen esirlere de şizofreni teşhisi koydular. Bu askerler, özellikle de “yaşayan ölü” durumundaki esirler, sanayileşmiş savaşın ya da uzun esaret yıllarının mağdurları olarak ele alınmak yerine, nöropsikiyatrlar tarafından savaş ya da esaret tecrübesiyle sadece zaten temelde yatan irsi durumları açığa çıkan, irsi dejenereler ya da psikopatlar olarak görüldü.⁸

Avrupa’da 19. yüzyılın sonuna doğru psikiyatrinin araştırma hedefi, çoktan kişilerin ötesine geçerek toplulukları, milletleri ve hatta uygarlıkları kapsayacak düzeye yükselmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nda ise ancak Cihan Harbi potası ve ortalığın nihayet durulduğu 1922’de daha belirgin hale gelen maddi ve demografik yıkım, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların Avrupalı meslektaşlarıyla aynı görüşe varmalarını sağladı. Örneğin psikiyatrlar ilk baş-

7 Umur Özkırmılı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 81. Özkırmılı’nın eseri başka birçok milliyetçilik uzmanını tanımamı sağladı. Bkz. Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, s. 30. Sürgün ortamları konusu için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, bölüm 4.

8 Osmanlı ve Türk doktorlar, dejenerasyondan söz ederken Arapçadan alınma “tereddi” ve Fransızca *dégénéré* kelimesinin bozulmuş bir biçimi olan “dejenere” terimini kullanırlardı.

ta, savaş sırasında ruhsal bozukluk ya da travma geçiren askerlere bireysel dejenereler ya da irsi kusurların mağdurları olarak bakmışlardı. Ama bu askerler çok geçmeden dejenerasyonun ve millete dönük tehditlerin (bireysel değil, bizzat millet düzeyindeki) alametleri olarak yorumlanmaya başladı. Bu yeni kolektivist ve organikçi perspektiften bakılınca bireysel sağlık, milli topluluğun ihtiyaçları çerçevesinde anlaşılır hale geldi. Böylece görünüşte sonu gelmez mütemârizlar, firariler, histerikler ve şizofreniler zinciriyle Cihan Harbi, sonunda Osmanlı nöropsikiyatrlarını bireysel dejenerelere daha geniş çaplı bir sorunun arazları olarak bakmaya ikna edecek delili ortaya çıkardı. Sorun, bir milli dejenerasyon ihtimaliydi. 1920'lerin başlarında nöropsikiyatrlar, bireysel dejenerelere, hastalıklı daha geniş bir kolektifin yani biyolojik dejenerasyonun eşiğindeki bir milletin arazları olarak bakmaya başladı. Buna bağlı olarak, esirler, elinizdeki kitabın ilk üç bölümünde "özne" konumundayken, son üç bölümde karşımıza nöropsikiyatrların ve diğer doktorların yazılarındaki söylemin ve teşhislerin "nesneleri" olarak ortaya çıkmaktadır.

Millete Deva Olmak, milleti ve uyrukları tanımlayan kıstasların yavaş yavaş "ortak hissiyat"tan "biyolojikleştirilmiş" özelliklere kaydığını ileri sürmek üzere, Cihan Harbi'ni dönüm noktasını oluşturan bir olay olarak ele almaktadır.⁹ Birincisi, savaş sırasında Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık esirler arasında bir arada var olan akımlardı; bağımsız ve açık seçik ayırt edilebilir kimlikler değillerdi. Aksine buluşan, örtüşen ve bazen çatışan yanları vardı. Bu kimlikler mozaigine rağmen, esir subaylar esaret ortamında birbirlerinin davranışlarını aktif biçimde denetleyerek, özellikle "medeniyetsiz ve mundar" erat arasında "müşterek şuur"un yokluğunu marazi ve gayri milli bir durum olarak saptadılar. Bu görev, 1918'den sonra savaşın geride bıraktığı psikolojik ve demografik sonuçlara, ufukta beliren "milli dejenerasyon" konusundaki kaygılarla bakan nöropsikiyatrlara düştü. Bu soruna çözüm bulma uğraşı içindeki nöropsikiyatrlar, savaştan ya da esaretten ziyade, daha önce mevcut patolojik ve irsi durumların askerler arasındaki sinir bozukluğunun nedensel etkenleri olduğunu savundular. Dahası, savaştan sonra halk

9 Bu çalışmada İstiklâl Harbi'nin doğrudan ve ayrı olarak incelenmemesinin sebebi, büyük ölçüde, mücadele başladığında esirlerden birçoğunun hâlâ esarette olmasıydı; ancak zamanla bazı esirler mücadeleye katılmak üzere geri döndü. Nöropsikiyatrlar arasında, anlaşıldığı kadarıyla sadece Nazım Şakir, İstiklâl Harbi'nde tam olarak yer aldı. Bazıları ise milliyetçi kuvvetleri açıkça desteklemekle birlikte, Cihan Harbi'nin bitişinden sonra İstanbul'da kaldı.

kitlesinin üçte birini, benzer dejenerasyon biçimlerinden mustarip ve bunları sağlıklı vatandaşlara bulaştırması muhtemel kesim olarak belirlediler. Onlara göre, bu iç karartıcı duruma rağmen, millet çöküşe ya da tam dejenerasyona “mahkûm” değildi, ıslah edilebilme imkânına sahipti. Savaş sonrası dönemde milleti ıslaha dönük öjenik politikalar konusunda bastırmak üzere, bu savı ve devlet görevlisi konumlarını kullandılar.

Millete Deva Olmak, esirlerin sağlık meselelerine doktorların getirdiği yorumların, bir yanda esirlerin fizyolojileri ile ruhsal durumları, öbür yanda savaş arası dönemdeki siyasal yapı ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kolektif zihniyeti arasındaki ilişki açısından nasıl geniş kapsamlı sorunlara yol açtığını incelemektedir. Böylece esirlerin hastalıklı ya da çökük bedenleri ve bozuk sinirleri, milletin bugününe ve geleceğine ilişkin köklü sosyal endişelerin temel noktaları haline geldi. Sonuç olarak, *Millete Deva Olmak*, nöropsikiyatrlar arasında “milli dejenerasyon” ve öjenik konularıyla ilgili savaş dönemi ve savaş sonrası fikirlerin, savaşın devam ettiği yıllarda mutlaka (etnik)-ırksallaştırmayı içermeksizin, milli kimliği biyolojikleştiren bir yaklaşımın yaratılışında nasıl etkili olduklarını ortaya koymaktadır. Ne var ki bu durum, başkalarının milli aidiyeti ırksallaştırmaya kalkışmadığı anlamına gelmez.

Savaş esiri kampları, Osmanlı ve Türk milliyetçiliğini inceleme açısından emsalsiz bir ortam sağlar. Birincisi, esaret, imparatorluğun çeşitli kesimlerinden farklı etniklere, farklı sosyal, ekonomik ve eğitim geçmişlerine sahip binlerce Osmanlı vatandaşını yabancı (ya da yarı yabancı) bir diyarda bir araya getirdi. Savaş, yaşanan yenilgi ve esaret tecrübesi ve “karşılaşılan ve yaratılan” yabancı “öteki”leri gözlemlene “fırsatı”yla, kendini etnik Türk olarak nitelendirenleri çok-etnisiteli ve çok-dinli imparatorlukta yüzeyin hemen altında her zaman kaynamış olan gerilimleri düşünmeye ve bunları ifade etmeye yöneltti. İmparatorluğun artık varlığı bakımından açık ve mevcut olan bir yok olma tehlikesiyle karşı karşıya oluşu, bütün bu meseleleri daha da önemli hale getirdi. Uzun süreli esaret Osmanlı esirleri sorunlar üzerine düşünmeye iterken, bağlı oldukları toplumun, milletin ve devletin marazlarına çözümler geliştirmeye sevk edecek şartları ve buna uygun zihniyetleri yarattı. İmparatorluğa ve millete dönük bu incelemeye girişenler, neredeyse tamamen nizami ordunun alt rütbeli subayları ya da yedek subaylardı.¹⁰ Bu kişilerin üst rütbeli subaylarına yönelttikleri suçlama, onların böyle bir iç he-

10 Yedek subaylar için bkz. Mehmet Beşikçi, “İhtiyat Zâbiti’nden ‘Yedek Subay’a”.

saplaşmaya dahil olmayı yeterince umursamamalarıydı.¹¹ Eğer böyle bir talihsiz esaret yaşantısı olmasaydı, söz konusu alt rütbeli subaylar muhtemelen düşüncelerini ve tecrübelerini yazıya dökmeyecekleri gibi, kamp gazetelerini ve esaret anlatılarını da üretmeyeceklerdi. Bu anlamda, yaşadıkları esaret onlara imparatorlukta, millette, kültürde ve dinde gözlemledikleri güçlü yanlara ve kusurlara ilişkin bir dizi görüşü ve kanaati kâğıt üstünde kayda geçirme imkânını verdi.

Böylece Rusya’da ve Mısır’daki kamplarda tutulan savaş esirleri, hayatlarına ve düşünce yapılarına başka türlü ulaşılması mümkün olmayacak bir bakış sağlayacak emsalsiz kaynaklar yarattı. Bunların en önemlileri “esir kampı gazeteleri”dir. Esirlerin kamplarda zor koşullar altında elle yazdıkları bu sözde gazeteler, iki ila yirmi sayfa arasında olmak üzere değişik hacimlerdeydi ve farklı “yayın” periyotlarıyla çıkmaktaydı. Gazeteler okurlardan gelecek katkılara her zaman açıldı. “Dağıtım” amacıyla bazıları elle çoğaltılırken, bazıları da tek nüsha halinde esirlerce elden ele dolaştırılmaktaydı. Mısır’daki kamplarda bazı gazeteler daha fazla okurun eline ulaşması için teksirle çoğaltılmış olabilir. Aralarından birkaç gazete ilk sayısında amacını açıkça belirtmişti.¹² Sözgelimi, Sibirya’daki Krasnoyarsk Kampı’nda çıkan *Vaveyla*, bir esaret hatırası işlevi üstlenmesinin yanı sıra, “Sibirya’nın uçra yerlerinde bedbaht üseranın vaveylasını ihtiva edeceğini” bildirmekteydi.¹³ Kamp gazeteleri kaynak olarak özellikle yarar sağlar; çünkü başyazılar ve makaleler aracılığıyla esirlerin düşüncelerine doğrudan ulaşma imkânı verir. Bunlar bireysel kanaatlerin açıklandığı metinler olmakla birlikte, daha ziyade toplu bir yorumu temsil ederler.

Millete Deva Olmak kitabında esas alınan ikinci kaynak türü, kamp gazeteleri kadar nadir olmasa bile, yeterince kullanılmamıştır. Çalışma sırasında incelenen dönemdeki sağlık personeli, özellikle psikiyatrlar tarafından hazırlanan tıp kitapları, makaleler ve raporlar bu türe girer. Bu tıbbi kaynaklar, kamp gazeteleriyle ilk bakışta görüldüğünden daha fazla ortak özellik

11 Genel okuryazar oranının yaklaşık % 5 olduğu bir toplumda, köylü askerler haliyle cahildi ve geride bıraktıkları hiçbir yazılı kayıt yoktu.

12 Neredeyse yalnız Mısır kamplarında bir dizi esir kampı gazetesi çoğunlukla yerel ya da İngilizce gazetelerden tercümeler olmak üzere, sırf haber verme amacına yönelikti. Bu türden iki kamp gazetesi *Esaret ve Garnizon*’dur.

13 “Mukaddime-Gazetenin mesleği hakkında birkaç söz”, *Vaveyla*, 1 (1 Teşrin-i Sanî 1331/14 Ocak 1915), s. 1.

taşırlar. Gerek kamp gazeteleri, gerekse tıbbi kaynakların birçoğu “genel” tüketim için kaleme alınmamıştır; ilkinin hedef kitlesi sadece esir kamplarında kalanlar, ikincisinininki ise uzmanlık kitaplarını ve dergileri okuyan doktorlardır. Dahası, bu yazarlar oto-sansüre başvurmuş değildirlir; genel tüketim yönelik kaynakların yazarlarınıninkine benzer bir kaygıyı hiç taşımadıkları kesindir. Dolayısıyla bu kaynaklar ele aldıkları meselelerde samimidirler ve doğrudan düşünceler sunarlar.

Elinizdeki kitap, kamplardaki esirlerler ve yurda dönüşlerinde onları muayene eden nöropsikiyatrlarla ilgili olduğu kadar, milliyetçilik ve kimlik konularıyla da ilgilidir. Bu emsalsiz kaynakları kullanan *Millete Deva Olmak*, hem ideolojik, hem de biyolojik etkenlere yer vererek ve bunların birbirlerini nasıl etkilediklerini inceleyerek, milliyetçilikle ilgili çalışmalara farklı bir katkıda bulunmaktadır. Güya “nesnel” bir araştırma alanı olarak kabul edilen tıp, “subjektif” ve içgüdüsel olarak nitelendirilen milli ve kültürel kimliklerin ideolojik içeriklerini etkiledi. Milli ve kültürel kimliklerde görülen bu yeni biçimlendirmenin, tarihin ve kültürün uzağında olmayan bilimi etkilememiş olması da düşünülemezdi. Bu sebeple, özellikle doktorların millet, ırk, cinsiyet, cinsellik, sağlık ve hastalık konularındaki sosyal endişeleri, incelenen dönemde ortaya çıkan sorulara hayat ve yön verdi.

Milliyetçilik

Öncelikle, bu kitaba şekil veren milliyetçilik teorilerinin kısa bir kavramsal çerçevesini sunmak gerekir. Bu kitap değişik milliyetçilikleri kapsamına alabilecek yegâne bir “büyük teori” olmadığını farz ediyor. Dolayısıyla belirli konjonktürlerde veya anlarda, belirli milliyetçilik ve kimlik belirleme örneklerini incelemeliyiz. Benedict Anderson ve Partha Chatterjee’nin teorileri, milliyetçiliğin ya da onun “sürgün” ortamlarındaki ve Batılılarla karşılaşmalardaki (yani esirlerin içine düştükleriyle aynı türden durumlardaki) anti-sömürgeci biçiminin kökenini ve gelişimini açıklamada bildik ve yararlıdır. Esirlerin yaşadığı esaret hayatı altüst edici bir olaydı; nöropsikiyatrlar Cihan Harbi’ni ve sonrasını, milletin muhtemel bir milli dejenerasyonun eşiğinde olduğu ya da bu eşiğin geçildiği kritik bir dönemeç olarak algıladılar. Her iki kesim açısından da yaşadıkları tecrübeler kimlik belirlemenin duygusal ve içgüdüsel boyutlarını su yüzüne çıkardı. *Millete Deva Olmak*, “milliyetçilik insanların gönlüne, asabına ve içine işler” ve “beden üzerinden bir kültür ifa-

desidir” önermesini kabul etmektedir.¹⁴ Okurlar, bu çalışmada Anderson’ın ve Chatterjee’nin etkisini fark edeceklerdir; ama onların teorileri kimlik belirlenimin ve milliyetçiliğin duygusal yönlerini açıklamada yeterince iş görmez. Bazı uzmanlara göre ideolojinin insanlarca ayakta tutulmasını sağlayan şey, işte milliyetçiliğin bu duygusal yanıdır. Slavoj Žižek’in eserleri Anderson’un, Chatterjee’nin ve başkalarının sunduğu sosyolojik ve tarihsel modelleri tamamlamaya hizmet eder. Žižek’in milliyetçilik teorisi, esir kamplarında ve Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde milletle özdeşleşmenin nasıl ve niçin gelişip desteklendiğine ışık tutar.

Milletin ve milli kimliğin zihinlerinde daima bulunmasına karşın, kendinden menkul olan milliyetçiler, doğrudan düşünmek ya da yazmak yerine, *bunları akılda tutarak* düşünme, yazma ve hareket etme yoluna gittiler. Dolayısıyla millet ya da milliyetçilik üzerine doğrudan yazmadılar. Buna karşılık, milleti tehdit eden, zayıflatan ve baltalayan şeyleri ve milleti sağlamlaştırmak, sağaltmak, erkekleştirmek ve güçlendirmek için neler yapılabileceğini yazdılar.¹⁵ Benlik tanımı için “Ötekiler”in varlığı gerekli olduğundan, Ötekilerin daha yaygın bir şekilde görüldüğü, milletin bütünlüğünü ve ortaya çıkışını hep sekteye uğrattığı yerlerde ve dönemlerde milliyetçilik kolayca serpilir. Millete yönelik bu “tehdit” birçok cepheden gelebilir: Etnik Öteki; yabancıların davranışlarını ve ideolojilerini taklit edenler; herhangi bir ideolojiden (milliyetçilik) veya bir “milli gaye”den yoksun olanlar; cahil köylüler. Ancak bu gerçek ya da hayali “tehdit”, hem varlıklarıyla, hem de çoğalmaya yatkınlıklarıyla milletin geleceğini ve varlığını tehlikeye düşüren dejenere ya da psikopat Ötekilerden de kaynaklanabilir.¹⁶

14 Gregory Jusdanis, *The Necessary Nation*, s. 31.

15 Bkz. Umut Özkırmılı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 55.

16 Bu bağlamda, insan bedeninin anatomi-siyasetini ve popülasyonun biyopolitiğini yazan Michel Foucault’yu hatırlamamız gerekir. Bu kavramlardan ilkinin esası, “bedenin disipline edilişi, yeteneklerinin optimum hale getirilişi”dir. Sonradan ortaya çıkan ikincisi ise “yaşam mekaniğiyle dolu olan ve biyolojik süreçlerin temeli işlevini gören bedenin canlı türüne odaklı”dır. Anatomo-politik ve biyopolitik, müdahale mekanizması düzeyinde birbirlerinden farklı olmakla birlikte, karşılıklı destek verip birbirlerini tamamlarlar. Doğum oranı, ölüm oranı, hijyen, hastalıkları önleme ve benzer konular 19. yüzyıldan itibaren devletin yaşamı “iyileştirme” yönündeki müdahale alanları haline geldi. Biyoloji, demografi, istatistik ve epidemiyoloji popülasyonlar düzeyinde yaşam süreçlerini analiz etmeyi ve hem bireyleri, hem de kolektiviteleri yönetmeyi mümkün kıldı. Devlet yaşamı düzenlerken, aşılardan

Žižek'e göre milliyetçilik, ideolojinin bünyesinde daima mevcut bir temel eksikliği gizlemeye çalışan bir kurgu yapısıyla desteklenir. Bu sosyal kurgu, bir "Öteki"ye (çoğu kez etnik ama aynı zamanda yerli Ötekiler) milletin düşmanı ya da ona yönelik tehdit kaynağı damgasını vurarak, milli ya da milliyetçi ideolojiye hizmet eder. "Köylüleri ve halkı bir milli gayeyle eğitmiş olsaydık, millet olma hedefine varmış olurduk" ifadesinde olduğu gibi, milliyetçi arzuyu belirtecek şekilde olumlu yaklaşımla ifade edilebilir. Ne var ki, genellikle olumsuz yaklaşımla ifade edilerek, tehditler ve engeller olarak belirlenir: "Köylülerin cehaleti ve dejenereler olmasaydı, millet olma hedefine varmış olurduk." Dolayısıyla, Ötekinin varlığı milletin esenliğini ve hedefine varışını tehdit eder.¹⁷

hijyene ve öjenige kadar uzanmak üzere, bedenle iktidar alanı olarak ilgilendi. Bu çalışmada erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde hem anatomo-politikle, hem de biyopolitikle karşılaşmaktayız. M. Foucault, *A History of Sexuality*, c. I, s. 139.

- 17 Žižek'e göre, "verili bir topluluğu bir arada tutan unsur sembolik kimlik belirleme noktasına indirgenemez: [Bir topluluğu] kenetleyen bağ her zaman bir Şeye karşı ortak bir ilişkiyi ima eder. ... Milli kimlik ... Şey olarak Millete karşı bir ilişkiyle ayakta tutulur." Bu "Şey" ise "milletin özgüllüğünü, bizim özel-evrenselimizi oluşturan [benzersiz] özellikler dizisidir. 'Şey' ritüellerimizin, törenlerimizin ve alışkanlıklarımızın üreticisi olarak tasarlanır." Bunların benzersiz bir duyarlılık taşıdığı varsayılır. Ötekide bizi korkutan, onun bizim Şeyimizi çalabilmesidir. Bir hırsızlığı tasarlamak daha baştan Şeye hiç sahip olmadığımız gerçeğini gizler. Žižek psikanalizdeki "eksiklik" kavramını ve bundan dolayı yaşanan duyguyu insanlık halinin temel bir unsuru gibi kullanarak, milliyetçilik teorisini genişletir. Bir toplum içinde antagonizma yaratan bu eksiklikten dolayı, bir topluluğun asla tam ya da tamamlanmış bir kimliğe ulaşamayacağını ileri sürer. Žižek'e göre milliyetçilik, bir Ötekiyi damgalayarak ya da suçlayarak bu temel eksikliği gizlemeye çalışan bir kurgu yapısıyla desteklenir. Ötekinin varlığı her zaman milletin esenliğini ve hedefine varışını tehdit eder. Ama millet Şey asla gerçekleşmez, çünkü bu mümkün değildir. Buradaki paradoks "milli Şey" in bir yandan Öteki tarafından tehdit edilirken, öbür yandan onun için tamamen erişilmez oluşudur. Böylece Ötekiler (köylü, etnik Öteki, "gaysiz" kişi, psikopat ya da dejenerer) bir topluluğun bütünlükten yoksun oluşunu hem gizler, hem de somutlaştırır. Bu bakımdan "milli Şey" in hem özneyi hedefine varmak için uğraş vermeye yöneltmesi, hem de erişilmez olması gerekir. Ötekiden gelen tehdit gerçek anlamda kimliğimize yönelik değildir; içsel gerilimlerimizi ve duygularımızı hatırlatan bir şeydir. Bu gerilimler ve duygular Ötekilere yansıtılır. Alan Finlayson, "Psychology, Psychoanalysis and Theories of Nationalism", s. 154-5. Slavoj Žižek, *Tarrying with the Negative*, s. 201; ayrıca bkz. Žižek, "Eastern Europe's Republics of Gilcad", s. 50-62.

Savaş esirleri, nöropsikiyatrlar ve Türk milliyetçiliği

Jöntürk elitlerinin ve daha sonra da Anadolu'da İstiklâl hareketi önderlerinin milliyetçiliği bir dizi çalışmaya konu olmuştur.¹⁸ Bu önemli çalışmalar, düşünsel ve siyasal önderler kadrosunun kendine kimlik belirleme ve millileşme sürecini ustalıkla inceler. Ne var ki, bu görüşlerin ve kimliklerin küçük ama etkili olan yönetici azınlık dışında kalanlarca paylaşıp paylaşılmadığını bilmiyoruz.

Siyasal ve düşünsel elit dışında, eğitilmiş Osmanlılar sıradan halka ulaşmayı sağlayan bağlantı işlevini gördü; bu durum esir kamplarında özellikle belirgindi. Alt rütbeli esir subayların bazıları hiç kuşkusuz paşa oğulları ya da varlıklı sınıf mensuplarıydı. Fakat geride esaret hatıratları bırakan alt rütbeli subayların çoğu, nispeten mütevazı taşra Anadolu'su kökenliydi, Kayseri, Erzurum, Çorum, Tokat, Ürgüp ve Niksar gibi yerlerden geliyorlardı.¹⁹ Hepsisi okuryazardı ve aydınların eserlerini okuyabilecek konumdaydılar. Öte yandan gerek muharebe alanında, gerekse esarette köylü askerlerle yakın ve uzun süreli temasları vardı; daha kapsamlı bir milliyetçilik projesine hizmet etmek üzere, onların sorunlarını ve eksikliklerini tanımlamaya çalıştılar. Bu bakımdan onların yazıları, diğer uzmanların ele aldığı siyasal ve düşünsel elit tabaka ile okuma yazmaları olmadığı için neredeyse tamamen suskunluğa gömülen köylüler arasındaki boşluğu kapatmaya yarar. Alt rütbeli subayların köylüleri her zaman anladıkları ya da onlara her zaman yakınlık duydukları söylenemezdi; ama onlarla kurdukları doğrudan temaslar sayesinde, karşılaşmalarını ve köylülerin sorunlarına ilişkin anlayışlarını aktardılar. Böylece alt rütbeli subayların yazıları bize, köylü askerlere daha yakından bakma fırsatı verir. Alt rütbeli subayların yazdığı şeyler hâlâ tasvirlerdir ama bu tasvirler savaş ve esaret yaşantısı sırasında köylü askerlerle kurulan yakın temasın so-

18 Bunun hiç kuşkusuz üstünkörü bir özeti için bu kitaptaki Bölüm 3'e bakınız.

19 Bunların ailelerine destek için çalışmak zorunda kalmak yerine, eğitim masraflarını karşılamaya yetecek ölçüde nispeten hali vakti yerinde olması gerektiğini kavramaktayım. Geride hatırat bırakmış esirler arasında medrese, askeri lise talebeleri ya da mezunları ve hatta bir Mülkiye mezunu vardır. Bu esirlerin Sorbonne gibi Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş başka Osmanlı esirleriyle karşılaştıklarını belirtmelerine karşın, görünüşe bakılırsa içlerinden hiçbiri geride esaret hatıratı bırakmamıştır. Esir kampı gazetelerinde yazmış olmaları mümkündür; ama kendilerinden bahsetmedikleri için, bunun izini sürme yolu yoktur. Her iki bakımdan bunun bir istisnası, "eğitimine destek" için (*Birinci Dünya Savaşında*, s. 15 ve arka kapak içi) Londra'ya gitmiş bir Mülkiye mezunu olan Faik Tonguç'tur.

nuçlarıdır. Dolayısıyla bu tür tasvirler, kimileri ideolojik ve kültürel düzeyde toplumun dışında kalan ya da tamamen toplumdan kopuk olan siyasal ve düşünsel elit tabakanın yazdığı tasvirlerden daha güvenilirlerdir.²⁰ Ayrıca esir subaylarca hazırlanan kamp gazeteleri, arada sıradada olsa köylü askerlerin doğrudan görüşlerini yayımlamakta ya da aktarmaktaydılar – her ne kadar bunlar kısa metinler olsa ya da eratin esir kampı okullarında eğitim görmesinden sonra yazılmış olsalar bile.

Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi toplumunun daha geniş okuryazar kesimini temsil ediyor olmalarından dolayı, subayların görüşleri ve endişeleri, toplumun genelini siyasal ve düşünsel elit tabakaya nazaran nasıl daha iyi yansıtıyorsa, ruh sağlığı personelinin endişeleri de 1920’lerin sonlarındaki ve 1930’lardaki Türk milliyetçiliğini farklı bir açıdan görmemize aynı şekilde daha fazla olanak verir. Başka uzmanlar Türk milliyetçiliğinin 1920’lerin sonlarında ve 1930’ların başlarında “etnik-dinsel” bir yöneliş kazanarak, önceki dönemin kültürel milliyetçiliğinden koptuğuna işaret etmişlerdir.²¹ Nöropsikiyatrların milli aidiyeti biyolojikleştirmeleri, bu “etnik-dinsel” yönelişi sağlamaya hevesli olanlara malzeme sağlamış olabilir. *Millete Deva Olmak*, kimlik belirlemeye ve milliyetçiliğe, savaş esirlerinin ve nöropsikiyatrların perspektiflerinden yaklaşarak ve bunu yaparken şimdiye kadar incelenmemiş kaynakları kullanarak, milli toplumun kuruluşundaki bir dizi içsel ve dışsal ötekilik düzeyini açığa çıkarmaktadır. Milliyetçiliğin, daha geniş siyasal yapısı içindeki gerilimleri açığa vurmaları nedeniyle, başlı başına önemli ve göz ardı edilmiş iki alanını incelemektedir.

Terminoloji ve kaynaklar

Bu çalışmada karşılaşılabacak hastalıklar, özellikle de akıl hastalıkları hakkında da bazı şeyler söylemek gerekir. Histeriden nevrasteniye (sinir zafiyeti) kadar uzanan bozukluklar, nöropsikiyatrlar tarafından gerçek ya da kurmaca

20 Gayatri Spivak tasvir ve dolaylı takdim arasında bir ayrım yapar. Bkz. Spivak, “Practical Politics of the Open End”, s. 397-404. Madun araştırmaları ve madunun temsili üzerine tartışma için bkz. *Subaltern Studies* dergisindeki çeşitli makaleler; Rosalind O’Hanlon, “Recovering the Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia”, s. 189-224; Gayatri Chakravorty Spivak, “Can the Subaltern Speak?”, s. 271-313; Gyan Prakash, “Subaltern Studies as Postcolonial Criticism”, s. 1475-90; Gyan Prakash, “Writing Post-Orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography”, s. 383-404.

21 Örneğin, Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Turkey*.

olarak teşhis edildikleri halleriyle ele alınmaktadır. Dolayısıyla bugünün teşhis standartlarına göre söz konusu teşhislerin geçerliliğini değerlendirmeye dönük girişimde bulunulmamaktadır. Geçmişte yaşanan hastalıklara ve acılara bugünden geriye doğru bir bakışla teşhis koymaktan özenle kaçınılmıştır, görüldüğü kadarıyla bazı durumlarda bizzat nöropsikiyatrlar böyle davranmış olsalar bile. Kitabın birkaç yerinde geçmişteki nöropsikiyatr teşhislerinin yeniden incelenmesi, tıp adamlarının güvenilirliğini sorgulamak için değil, çeşitli sosyal ve sözde bilimsel fikirlerin, teşhis uygulamalarını nasıl etkilediğini göstermek içindir.²²

Üstelik bizzat nöropsikiyatrlar arasında teşhislerle ilgili epeyce kafa karışıklığı ve kesinlikten yoksunluk da bulunmaktaydı. Kimilerinin rahatça itiraf ettikleri bu durum, hiç de sırf Osmanlı-Türk tıp adamlarına mahsus değildi; aynı şey Avrupalı meslektaşları için de geçerliydi. Okurun daha ileride göreceği üzere, hastalıklara ve düzmece hastalıklara ilişkin anlamlar ve yorumlar nispeten kısa bir süre içinde önemli bir evrim geçirdi. *Millete Deva Olmak*, bu tür gizli tuzakları ve teşhis karışıklıklarını belirtilen bu saptamaya uygun şekilde ele almıştır.

Kitabın yapısı

Elinizdeki kitap hem tematik, hem de aşağı yukarı kronolojik olarak düzenlenmiştir. Bölüm 1, Osmanlı Cihan Harbi'nin tarihsel bir arka-planını vermekte, Rusya'daki ve Mısır'daki Osmanlı esirlerin gündelik yaşantılarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Sonraki bölümde, esirlerin bambaşka iki ortamda yaşadıkları esaretlerdeki farklılıkların, ortaya çıkan kimlik belirlenimin ve millileşmenin niteliğini ve gelişim sürecini doğrudan etkilediği ileri sürülmektedir. Bölüm 2, bunu ortaya koymak için çoğunlukla esaret anlatılarını kullanırken; Bölüm 3, ağırlıklı olarak emsalsiz esir kampı gazetelerine dayanmaktadır. Bu bölüm, aynı zamanda esirlerin millet, imparatorluk, kültür ve din konularıyla ilgili sorunlar hakkında neler düşündüklerini ve bu sorunları çözmek için ne tür önerilerde bulunduklarını analiz etmektedir. Bölüm 4, kronolojik olarak savaş sırasındaki esir kamplarını ele alarak başlamakta, ama ta 1930'ların sonlarına kadar uzanmaktadır. Bölümün ilk yarısında, kamplardaki binlerce savaş esirinin ölmesine ya da kör kalmasına yol açan iki önemli hastalık incelenirken; ikinci yarısı, esirlerin Anadolu'ya

22 Bkz. Mark S. Micale ve Paul Lerner "Trauma, Psychiatry and History", s. 24.

getirip yaymakla suçlandıkları, bir göz hastalığı olan trahomun kökünü kazımak için devletin neler yaptığıyla ilgilidir. Bedensel bozukluklardan ruhsal bozukluklara geçen Bölüm 5 de nöropsikiyatrların gerek'esirler, gerekse esir olmayanlar arasında görülen çeşitli sinir bozukluklarını nasıl yorumlayıp teşhis koyduklarını incelemeye savaş yıllarıyla başlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1939'a kadarki dönemini ele alan Bölüm 6, nöropsikiyatrların, gazilere, eski esirlere ve genel olarak millete musallat olduğuna inandıkları sorunlar karşısındaki korkularını ve bu sorunlar için önerdikleri çözümleri irdelemektedir. Sonsöz bölümü, kişilerin ve milliyetçi devletin, Cihan Harbi'nin ve esaretin travmatik tecrübesini hatırlama ve unutma sorunuyla nasıl başa çıktıkları üzerinde durmaktadır. Stratejik hatırlamanın ve unutmanın milli tarihleri nasıl oluşturduğunu ve bozduğunu, tarihe yeniden şekil vermenin sonuçta bir devletin millet inşası çabasına nasıl hizmet ettiğini ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI CİHAN HARBİ, RUSYA VE MISIR'DA ESARET

Ağla ey dil, ağla şimdi halime,
Perde-i zulmet çekildi parlak istikbalime
Genç iken girdi verem cismimi viran eyledi,
Akıbet kıldı halim harâp perişan eyledi.
Genç iken kıldı felek zevkimi tebdil-i cefa,
Akıbet doktorlar oldu bana yaran-ı vefa.

M. Feyyaz Efendi, “*Hatırat*” (yayımlanmamış), s. 54¹

Bu bölümde iki şey yapılmaktadır. Dörtte birlik ilk kısımda tarihsel arka-plan verilerek, Osmanlıların Cihan Harbi'ne niçin girdiği, savaşın nasıl geliştiği ve diğer devletlerce kaç esir alındığı açıklanmaktadır. Bölümün kalan kısmında Rusya'da ve Mısır'da Osmanlı esirlerin yakalanışlarını ve esaret tecrübelerini incelemek üzere karşılaştırmalı bir yaklaşıma başvurulmaktadır. Esaret tecrübelerindeki benzerlikler ve farklılıklar irdelenmekte ve bunların milliyetçilik projesine nasıl katkıda bulundukları analiz edilmektedir. Böylece varılan sonuçlar Bölüm 2'de ortaya konulan savın temelini oluşturmaktadır.

Osmanlı Cihan Harbi: Tarihsel arka-plan

Ekim 1914 sonlarında Osmanlı İmparatorluğu çok geçmeden kısa bir süre sonra “Cihan Harbi” olarak anılacak olan savaşa, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında girdi. Bu yeni çatışma Osmanlıların neredeyse bütün

1 “*Hatırat*” Rusya'daki Kostroma kampında bir savaş esiri olan M. Feyyaz Efendi'nin (1893-1919) yayımlanmamış bir eseridir. Şiiri İstanbul'a dönüşünden hemen sonra verem hastalığıyla ölüm döşegindeyken yazmıştır.

Balkan topraklarını kaybederek, sadece Trakya'nın bazı kesimlerini elinde tutabilmesi felaketine yol açan, 1912-13 Balkan Savaşları'nın hemen sonrasına denk geldi. Birinci Balkan Savaşı'nda İstanbul'a sadece 220 kilometre uzaklıktaki eski Osmanlı payitahtı Edirne şehri bile Bulgarlara kaptırıldı. Düşman kuvvetlerinin İstanbul'a 50 kilometreye kadar yaklaşması üzerine bir mütarekeye varıldı. İkinci Balkan Savaşı galiplerin ilk savaştaki ganimet üzerine savaşa tutuşmasıyla başladı. Bulgar asker yığınağının başka yerlere kaydırılmasından yararlanan Osmanlılar Edirne şehrini geri aldı.

Genel olarak Balkan Savaşları Osmanlılar için büyük çaplı bir yenilgiydi. Mustafa Aksakal, Osmanlıların Cihan Harbi'ne giriş sebeplerini incelediği çalışmasında, Osmanlı devlet adamlarını 1914'teki savaşa dahil olmaya yöneltten dağılma ve parçalanma kaygısının, feci sonuçla biten 1912 ve 1913 Balkan Savaşları'ndan kaynaklandığını ileri sürer. Siyasal elit dışında birçok çevrenin de paylaştığı bu kaygılar ve güvensizlikler, imparatorluğun varlığına dönük gerçek ve algılanan tehditlere dayalıydı. İtilaf devletlerine ayrı ayrı sunulan Osmanlı ittifak önerileri geri çevrilince, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İtilaf Kuvvetleri'nin planları konusundaki Osmanlı endişeleri arttı. Bu yüzden Ağustos 1914'te birkaç Osmanlı yöneticisinin Almanya'yla gizli bir antlaşma imzalaması, bu iki müttefik arasında sıkıntılı bir ilişkinin başlamasını beraberinde getirdi. Antlaşmanın göyü gizli olması nedeniyle, Osmanlı yetkilileri seferberliğe gideceklerini ama tarafsız kalacaklarını duyurdular.² Antlaşma imzalandığı sırada, Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa Alman ağır kruvazörü *Goeben*'in İstanbul'a gönderilmesini istedi. Enver'in isteği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî heyetinin başında olan General Liman von Sanders tarafından desteklendi. Kafalarındaki düşünce *Goeben*'in Rus Karadeniz filosuna karşı Osmanlı donanmasını güçlendireceğiydi. Çok geçmeden *Goeben* ve beraberindeki *Breslau*, peşlerinde İngilizler olmak üzere Çanakkale Boğazı'na vardı. Bu iki gemi Alman mürettebatları korunarak, ama adları sırasıyla *Yavuz* ve *Midilli* diye değiştirilerek Osmanlı donanmasının hizmetine girdi.

Ardından üç ay içinde, Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Alman askerî heyeti çerçevesinde Osmanlı üniforması giymiş Alman amirali Wilhelm Souchon komutasındaki *Yavuz* ve *Midilli*'nin başını çektiği bir Osmanlı filosunun Karadeniz'e çıkıp birkaç Rus limanını bombardımana tuttuğu

2 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War*.

29 Ekim 1914'ten kısa süre sonra Rusya'nın savaşı ilanı geldi. Dönemin bazı yöneticileri Souchon'un kendi inisiyatifiyle hareket ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sürüklediğini belirtmiş olsa da, işin doğrusu elinde Enver Paşa'nın yazılı emri olduğuydu. Osmanlı yönetiminin başındaki Sadrazam Said Halim Paşa, Osmanlıların henüz hazır olmadığını, Almanların askerî ve malî yardımına ihtiyaç duyduğunu ileri sürerek, elinden geldiğinde savaşa girişi geciktirmişti.³

Avrupa devletleri kadar sanayileşmiş olmayan Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık üç aylık seferberliğe rağmen savaşa birçok eksiklikle girdi. Yakın dönemde satın alınan ağır teçhizatın ve silahların önemli bir kısmı Balkan Savaşları'nın ricat ve teslim aşamalarında elden çıkmış ya da terk edilmişti.⁴ Dolayısıyla silah, teçhizat ve mühimmat sıkıntıları vardı. İttifak antlaşmasının imzalanması üzerine, Almanlar Osmanlılara çok gerek duydukları malzemeleri sağlamaya başladılar. Ne var ki Bulgaristan o sırada hâlâ tarafsızdı ve savaş gereçlerinin Bulgar toprakları üzerinden demiryoluyla Osmanlılara sevkıyatı Bulgaristan'ın geçiş izni vermesine bağlıydı. Osmanlılar, Almanya'dan önemli miktarda silah ve mühimmat sevkıyatını ancak Bulgarların nihayet Almanlarla ve Osmanlılarla bir ittifak kurarak savaşa girmesiyle sağlayabildi.

İmparatorluğun sınırlı sanayi kapasitesinin ve demiryolları yetersizliğinin yanı sıra, askere alma sistemindeki değişiklikler de askerlerin seferber edilmesini yavaşlattı. Ordunun seferberlik sorununu çözmesine ve birkaç ay içinde asker mevcudunun 820.000'i muharip güç olmak üzere bir milyonu aşmasına karşın, lojistik sorunlarıyla hâlâ karşılaşılmaktaydı. Bazı durumlarda askere alma istasyonlarına başvuranlar beslenemedikleri için eve gönderilmekte ve daha sonra geri gelmeleri bildirilmekteydi. Seferber edilen asker sayısının nispeten yüksek olmasına karşın, önemli bir subay açığı vardı: Altmış beş askerin başına ancak bir subay verilebilmekteydi.⁵ Subay açığıyla başa çıkmak amacıyla, askerî komuta kademesi bazı kestirme yollara başvurdu. Harp okulu öğrencileri derhal “zabit vekilleri” olarak birliklere atandı. Askerî or-

3 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War*, bölüm 4 ve 5. Yavuz'un liderliğiyle Osmanlı donanmasının Rus kıyı şeridini bombardımana tuttuğu tarihten tam 9 yıl sonra, 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk İstanbul'da ölünce, naaşı Ankara'ya götürülmek üzere ağır kruvazör *Yavuz*'la Samsun'a taşındı.

4 Mesut Uyar ve Edward Erickson, *A Military History of the Ottomans*, s. 242-3.

5 *Age*, s. 242-3.

taokulların kıdemli öğrencileri ve sivil lise mezunları ya da öğrencileri, kısa bir eğitimden sonra “zabit namzetleri” olarak orduya alındı.⁶ Bu çalışmada yararlanılan birçok günlük ve hatırat, söz konusu zabit vekilleri ve namzetleri tarafından tutulacaktı.

Avrupalı muharip devletlerin muhtemelen hiçbiri Cihan Harbi’nin böylesine “geniş”, uzun süreli ve çetin olacağını kestirememiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu uzayıp giden böyle bir savaşın sınai, ekonomik ve lojistik gereklerine diğer muharip devletlerden daha az hazırlıklıydı. Yeterli demiryolu hatları yoktu ve mevcut olanlar kısmen eksikti; birçok yerde farklı ray açıklıkları İstanbul’dan sevk edilen malzemelerin bazen son varış noktasına ulaşmadan önce üç defa boşaltılıp yeniden yüklenmesini gerektirmekteydi. Karadeniz’deki Rus denetimi, Ege ve Akdeniz’in birçok bölgesindeki İngiliz ve Fransız ablukaları kıyı sevkiyatına tamamen son verdi. Haliyle bu durum yetersiz ulaşım hatlarını işler durumda tutmak için, çok daha fazla adam ve hatta yük hayvanının tahsis edilmesini gerektirdi.⁷ İtilaf ablukası nedeniyle Suriye-Lübnan kıyı şeridi gibi yerlerde yaklaşık 500.000 sivil Osmanlı uyruğu açlıktan öldü.⁸ Tarihçi Mesut Uyar ve Edward Erickson’a göre, aktarma ve depolama sırasında, ayrıca karaborsa yüzünden kaybolan gıda ve yem miktarı, askerlerin ve ordu hayvanlarının fiilen tükettiğinden daha fazlaydı.⁹ Mevcut sıhhiye sistemi “dile düşecek kadar kötü”ydü ve “muharebedekinin 10 ila 11 katı can kaybında etkili”ydi. Örneğin, Doğu Anadolu’daki Üçüncü Ordu muharebe alanında 1915 sonundan 1918 sonuna kadar, sadece 14.000 asker çarpışma sırasında ya da yaraları yüzünden ölürken, 110.000 asker salgınlar (lekeli tifo, dizanteri, kolera vs.), basit hastalıklar ve iyileşmeyen muharebe yaraları yüzünden can verdi.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu son dönemine kadar bile çok-etnisiteli, çok-dinli bir imparatorluktu; ancak sürekli küçülen sınırlarıyla ve Balkan vilâyetlerinin elden çıkışıyla Cihan Harbi’nden epey önce çoğunlukla Müslüman bir im-

6 Age, s. 243-4.

7 Demiryolları ve ulaşım sorunları için özellikle bkz. Erik Jan Zürcher, “Between Death and Desertion”, s. 250-3.

8 Linda Schatkowski Schilcher, “The Famine of 1915-1918 in Greater Syria”, s. 229-58; Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens*, s. 15-27.

9 Uyar ve Erickson, *A Military History of the Ottomans*, s. 273. Ayrıca bkz. Zürcher, “Between Death and Desertion”, s. 253-4.

10 Uyar ve Erickson, *A Military History of the Ottomans*, s. 274. Ayrıca bkz. Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army*; Zürcher, “Between Death and Desertion”.

paratorluğa dönmüştü. Bununla birlikte Müslümanlığın 1906-7'de % 74 düzeyinde olması, çoğunlukla bir Türk imparatorluğu olması demek değildi. Çok sayıda Arap, Kürt, Çerkes, ayrıca Türk olmayan başka Müslümanlar önemli bir kesimi temsil etmekteydi. Üstelik nüfusun % 20'si gayrimüslimdi.¹¹ Ordu da bu demografik çeşitliliği yansıtan bir yapıya sahipti. Elimizde kesin rakamlar olmasa da, bir Osmanlı subayının 1917'deki bir raporu bize o sıradaki etnik-dinsel bileşim hakkında bir fikir verir. Piyade tümenlerinin etnik bileşimi hakkında rapor veren Hüseyin Hüsnü Emir, % 66'yı Türk, % 26'yı Arap ve % 8'i ötekiler olarak belirledi.¹² Besbelli ki, bu dökümün 1917'de İngilizlerin eline düşmüş 7.233 Osmanlı esirinden oluşan bir grubun etnik-dinsel bileşimiyle aşağı yukarı uyuşması nedeniyle, Hüseyin Hüsnü'nün tahminleri Osmanlı ordusundaki etnik bileşimin doğru bir yansıması olarak kabul edilmiştir. İngilizler 1917'de 7.233 esir için şu demografik dökümü bildirdi: % 64 Türk, % 27 Arap ve % 9 Rum, Ermeni ve Yahudi.¹³ Ne var ki, durum bundan daha çapaşıktır. İki noktanın akılda tutulması gerekir. Birincisi, Hüseyin Hüsnü muhtemelen sadece piyade tümenlerini rapor ederken, çok daha fazla gayrimüslim, piyade tümenleri yerine amele taburlarında askerlik yapmış olabilir.¹⁴ Hüseyin Hüsnü, büyük ihtimalle daha çok muharip kuvvetler hakkında yazıyor olsa bile, amele taburlarında yer almak yine de askerlik hizmetidir. İkincisi, bu durumda İngilizlerce verilen savaş esiri istatistiklerinin Hüseyin Hüsnü'nün tahminleriyle büyük oranda uyuşmasına karşın, savaş döneminde esir düşmenin "tesadüflüğü" akılda tutulması gereken bir husustur. Sözelimi sonraki bir tarihte İngilizler, Mısır Sefer Kuvvetleri (MSK) tarafından esir alınan Osmanlı askerlerine ilişkin önemli ölçüde farklı istatistikler bildirdi. Tek başına MSK'nin aldığı toplam 101.836 Osmanlı esirin 5.703'ü subay, 96.133'ü diğer rütbelereydi. Rapora göre, subayların % 80,9'u ve askerlerin % 77,3'ü Türktü; sırasıyla bu oranlar Araplar açısından % 10,62 ve % 15,12, Rumlar açısından % 1,44 ve % 2,62, Yahudiler açısından % 0,022 ve % 0,03, ötekiler açısından % 6,85 ve

11 Müslümanların oranı 1878'den önce % 60 iken, 1880'ler'de % 72'ye ve 1906-7'de % 74'e çıktı. Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 175.

12 Hüseyin Hüsnü Erkelet, *Tıldırım*, s. 346, aktaran Edward Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 129-30.

13 Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 129.

14 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System" ve "Birinci Dünya Savaşında", s. 201-14.

% 4,6'ydı.¹⁵ Bunun anlamı, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun etnik-dinsel bileşimiyle ilgili gerçekte doğru istatistiklere sahip olmadığımızdır. Elimizdeki tek şey, belirli dönemlerdeki bazı tahminlerdir. Bu bileşimin ne olduğu konusunda fikrimiz olmasa da bildiğimiz husus, ordunun çoğunlukla cahil köylülerden oluştuğu. Hiç kuşkusuz, dil çeşitliliği iletişim sorunları da yaratmaktaydı. Birçok Arap askerin yanı sıra, farklı kökenli bazı askerler de Türkçe bilmemekteydi.

Osmanlı Cihan Harbi'nde diğer istatistikleri (cepheye sürülen asker sayısı, zayıat ve savaş esirleri) kestirmek de zor bir iştir; çünkü bildirilen rakamların birçoğu kaynaktan kaynağa önemli ölçüde değişkenlik gösterir. Dönemin yazarları rakamları bildirmede çok titiz değildir; ama sonraki bazı yazarlar da kafa karışıklığını artırdı. Örneğin, Ankara'daki Askerî Arşiv'de yürütülen çalışma temelinde, Osmanlı ordusunun bütün savaş boyunca cepheye sürdüğü asker sayısı için yaygın kabul edilen tahmini rakam 2.850.000 düzeyindedir. *Ordered to Die* adlı önemli eserinde hem resmî Türk askerî tarihlerini sentezleştiren, hem de kendi özgün yorumlarını veren Edward Erickson, seferber edilen asker sayısını 2.873.000 olarak belirler.¹⁶ Bu 23.000 kişilik bir fark demektir ve önemsiz olmamakla birlikte, kabul edilebilir bir oran içindedir. Daha kesin gibi görünen bir veri ise Temmuz 1915'e kadar cepheye sürülen asker sayısıdır: 1.943.700.¹⁷ Bu noktaya kadar söz konusu rakamlar uyuyor ve bir endişe kaynağı oluşturmaz. Bilgilerini Ankara'daki Askerî Arşiv tarafından düzenlenmiş savaş dönemi Osmanlı askerî kayıtlarına, yani yukarıdaki iki rakamın da alındığı aynı kaynağa dayandıran Miralay Baki, 1932 yılında yaptığı bir çalışmada cepheye sürülen asker sayısını 3.059.205 olarak belirledi.¹⁸ Bu, 209.205 kişilik yani % 7'nin üzerinde bir fark demektir ve sonraki diğer tahminlerden kesinlikle önemli bir değişikliği ifade etmektedir. Böyle bir değişiklik söz konusu rakamlara ilişkin kabaca bir fikir verirken,

15 Rapor "ötekiler" kategorisine hangi etnik-dilsel toplulukların alındığını belirtmemektedir. İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 633.

16 Edward Erickson, *Ordered to Die*, s. 211. Ayrıca bkz. Zürcher, "Between Death and Desertion", s. 235-42; Zürcher, "The Ottoman Conscription System", s. 447-8; Erik Jan Zürcher, "Little Mehmed in the Desert", s. 230-41; Maurice Larcher, *La Guerre Turque*, s. 590.

17 Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), I. Dünya Savaşı Koleksiyonu, K18/D18/F1-1.

18 Miralay Baki, *Turt Müdafası*, s. 132.

bu döneme ait istatistiklerle uğraşmanın güçlüğüne de ışık tutar; bize bu rakamların sadece iyi tahminler olduklarını hatırlatır.

Benzer türden sorunlar, bu kitabın incelediği Osmanlı savaş esirlerine ilişkin istatistiklerde de sıkıntı yaratır. Bu askerler pek çok farklı cephede esir alınmıştı. Rusya'dakilerin çoğu Doğu Anadolu cephesinde felaketle biten Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra ele geçirilmişti. Sarıkamış'ta tam olarak kaç askerin öldüğünü ve esir düştüğünü bilmiyoruz. 22 Aralık 1914'teki yaklaşık 118.000 muharip askerden sadece 8.900'ü harekâttan sonra hâlâ "mevcut" durumdaydı. Çoğu asker çarpışma sırasında değil, büyük ihtimalle yüksek kesimlerde yetersiz giyim kuşam yüzünden donarak öldü.¹⁹ Osmanlı askerî makamlarınca öldüğü varsayılanlardan bazılarının aslında Ruslarca esir alınmış olması yüksek bir ihtimaldir. Bu durum Osmanlı resmî makamlarına göre Ruslar tarafından esir alınanlara ilişkin önemli ölçüde düşük rakamlar ile Rusların esir Osmanlılar hakkında bildirdiği istatistikler arasındaki aykırılığı kısmen açıklayabilir. Rusya'da esir olan Osmanlıların daha az sayıdaki bir kesimi başka bir cepheden, Ruslara karşı açılmış "yabancı" bir cepheden gelmeydi. Osmanlılar 1916'da yaklaşık 33.000 kişiden oluşan On Beşinci Kolordu'yu Avusturya-Macaristan ordusuna destek olmak üzere Galiciya'ya göndermişlerdi.²⁰ Galiciya'da 10.000 kadar Osmanlı askeri Ruslarca esir alınmış olabilir. İngiliz esaretinde olanlar ise Gelibolu, Suriye, Filistin, Gazze, Yemen ve Mekke-Medine cephelerinde ele geçirilmişti. Bugünkü Irak topraklarında esir alınan Osmanlılar, esaret için genellikle Hindistan'a ya da Burma'ya gönderildi; ama Irak'ta da çok sayıda esir asker hapsedildi. Savaştan sonra esir kamplarını bir araya toplama yönündeki İngiliz girişimi çerçevesinde, bütün esirler peyder pey Mısır'a gönderildi. Yurda Cihan Harbi'nin bitişinden epey sonra dönenler, sadece Rus esaretinde olanlar değildi. İngilizler 19 Mayıs 1920 itibarıyla Mısır'da hâlâ 32.968 "Türk"ü esir tutmaktaydı.²¹

19 Uyar ve Erickson, *A Military History of the Ottomans*, s. 248.

20 Galiciya sefer birliğinin sağlık sorunları için bkz. Oya Dağlar Macar, "Galiciya Cephesi'nde", s. 35-58.

21 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 638.

Tablo 1.1 I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı savaş kaybı¹

Kaynak*	Cephede ölenler	Hastalıktan ölenler	Yaralıları	Savaş esirleri	ÇK ^b Kayıp	Firariler
E. Erickson	243.598	466.759	1.066.903	145.104	61.487	500.000
C. Taşkıran	85.000	240.000	400.000	202.152	-	-
Miralay Baki	112.473	388.618	veri yok	66.391	37.340	-
M. Larcher	85.000	240.000	400.000	-	-	-

Taşkıran'ın ölü ve yaralı tahminleri sadece 1915-18 dönemini kapsıyor gibidir (s. 47 ve 51). Erickson'un esir tahminleri görünüşe bakılırsa yaklaşık 9.000 olarak belirlendiği "Rusya'dan 1918'de dönenleri" kapsamamaktadır. Verdiği yaralı sayısında yaralıları ve kalıcı kayıplar yer almaktadır. "Resmî Türk tarihleri" ibaresinin alındığı kaynak Erickson, s. 189. Ayrıca bkz. Ahmet Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, s. 252-3, 262; İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 357.

* Kaynaklar: Edward Erickson, *Ordered to Die*, s. 189; Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 47 ve 51; Miralay Baki, *Yurt Müdafası*, s. 132; Maurice Larcher, *La Guerre Turque*, s. 590.

^b ÇK, çatışma sırasında kayıp olanlar.

Osmanlı-Türk savaş esirleri üzerine kaleme alınan diğer tek eserin akademisyen yazarı Cemalettin Taşkıran, Osmanlı ölü ve yaralı sayısına ilişkin istatistiklerini, 1920'lerin ortalarında Osmanlıların Cihan Harbi'ne katılım sürecini yazan Fransız komutan Maurice Larcher'e dayandırmıştır muhtemelen. Daha yakından incelendiğinde, Miralay Baki'nin istatistikleri esir sayısını olmasa da, ölü sayısını daha doğru yansıtır gibidir. Erickson'un diğer bazı uzmanlarca toplam sayıyı ifade ettiği kabul edilen esirler üzerine istatistikleri, aslında 1918'de (kendi başlarına) yurda dönen Osmanlıları içermez. Eserinin daha önceki bir kısmında, Erickson, 1918'de dönenlerin sayısını kabaca 9.000 olarak verir; bu da toplam esir sayısını 154.104'e çıkarır.²² Çalışması alıntı ve referans sorunları bakımından sıkıntılı olan Taşkıran, Osmanlı esir sayısını esir alan devletlere göre inceler. İngilizlerin 134.447, Rusların 65.000 Osmanlı askerini esir aldığını belirtir. Fransa, Romanya ve

22 Erickson, *Ordered to Die*, s. 189.

İtalya'nın esir aldığı toplam 2.705 Osmanlı askeri eklendiğinde, 202.152 gibi genel bir toplama varılır.²³ Taşkiran'ın diğer esir alan devletler için verdiği sayıların herhalde doğru olmasına karşın, İngilizlerin elindeki esirlere ilişkin istatistikleri, bizzat İngilizlerin yayımlanmış çalışmalarında resmen bildirdiği düzeyden dikkate değer ölçüde düşüktür.

Daha önce belirtildiği üzere, dönemin kaynakları bildirdikleri sayılarda her zaman titiz ve kesin değildir. Örneğin, tek bir resmi İngiliz kaynağı içinde bile hatalı terminolojiyle karşılaşılır; çeşitli savaş dönemi birimleri ve kişileri tarafından sunulmuş istatistiksel raporların bir derlemesi olan *Statistics of the Military Effort of the British Empire* bir sayfada bütün Osmanlılardan "Türkler" diye söz ederken, sadece birkaç sayfa ileride Rumları, Arapları, Yahudileri ve "ötekiler"i "Türkler"den ayırır. Kaynak niteliği taşıyan eser, yaklaşık tahminleri kestirmede yine de yararlıdır ama içinde sorunları da barındırır. Sözelimi, "Türk olmayan" Osmanlılar bazen "Polonyalılar, Çekler-Slovaklar vs. gibi dost milliyetlere mensup askerleri" içeren, daha geniş "ötekiler" kategorisine alınır.²⁴ Kısacası, aynı çalışma 150.041 "Türk"ün "esir alınıp hapsedildiğini" bildirdiğinde, bu "Türkler"in bütün Osmanlıları kapsadığına ancak kısmen emin olabiliriz. Benzer şekilde, toplam 150.041 sayısının esarete ölen 10.738 "Türk"ü kapsayıp kapsamadığı açıkça belirlenemez.²⁵

23 Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 51. Taşkiran'ın kitabının (Birinci Baskı, Eylül 2001) 7. Bölüm'ünün özellikle baş kısmı, benim 1999'da *Journal of Contemporary History* dergisinde çıkan makalemün ilk iki sayfasından ismime hiç bir referans verilmeden doğrudan Türkçeye çevrilmiştir. Neredeyse bölümün tamamında yer yer ismime referansla yapılmış çeviriler olsa da bu tür referanssız doğrudan çeviri- alıntılar aynı bölümün diğer sayfalarında da görülür (s. 208 orta, 212, 215, 221 sonu ve 222 başı).

24 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 631, sayfa dibindeki not.

25 *Age*, s. 630, 635.

Tablo 1.2 Bazı kaynaklara göre Rus ve İngiliz kamplarındaki Osmanlı savaş esirleri

	Rusya'daki Osmanlı savaş esirleri		İngilizlerin elindeki Osmanlı savaş esirleri	
	Avusturya kaynaklarına göre ^a	Rus kaynaklarına göre ^b	İngiliz kaynaklarına göre ^c	Avusturya kaynaklarına göre ^c
Subay	950	-	7.751	822
Asker	50.000	-	142.290	41.700
Toplam	50.950	64.505	150.041	42.522
Ölü	10.000 (%20)	582 (%0,09)	10.738 (%7,1)	4.500 (%10,5)

^a Hans Weiland ve Leopold Kern, *In Feindeshand*, 2. cilt, katlamalı ek.

^b Nicholas Golovine, *The Russian Army*, s. 74.

^c İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 630, 634.

Savaşın bitiminde Rusya'daki Osmanlı Hilâl-i Ahmer temsilcisi olan Yusuf Akçura'nın tahminine göre, bu ülkede 60.000 ila 70.000 arasında Osmanlı savaş esiri vardı. Dolayısıyla Golovin'in tahmini Osmanlı ölü sayısı bariz bir şekilde çok düşüktü, esir düşen askerler için verdiği sayı gerçeğe daha yakın olabilir.²⁶ Rusya'nın Transkafkasya kesiminde bulunan Stavropol yöresindeki Piatigorsk'ta yayımlanan *Novoye Vremya* gazetesine göre, 14 Şubat 1915'e kadar 49.527 Osmanlı (527 subay ve 49.000 asker) esir aymı yöresinin Mineralnye Vodi demiryolu istasyonu kasabasından geçmişti. Şubat 1915 hâlâ savaşın çok başları sayılırdı. Esir düştükten sonra Hazar Denizi'ndeki Nargin Adası (Böyük Zira) gibi yerlerde veya Mineralnye Vodi'ye giderken yolda ölen Osmanlı savaş esirleri kasabadan geçenler arasında herhalde sayılmamış olsa gerek. Ölçülü bir yaklaşımla ve Rusların savaşın sonuna kadar ancak 65.000 Osmanlı askeri esir aldığı varsayımıyla, Rusya

26 İki Avustralya gazetesinde Rusya'daki Osmanlı esirlerine ilişkin çelişkili sayılar yer almaktaydı. *The Argus* (Melbourne) Şubat 1915 ortalan itibarıyla 49.600 Osmanlı askerinin Rusya tarafından esir alındığını belirtirken, *The Northern Miner* Mart 1915 için 16.016 gibi çok daha düşük bir sayı vermekteydi. *The Argus*, 16 Şubat 1915, s. 7; *The Northern Miner*, 11 Mart 1915, s. 3. Akçura'nın verdiği 60-70 bin civarındaki sayılar için bakınız: *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsra Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, s. 3.

ve İngiltere'nin elindeki toplam esir sayısı 215.041'in biraz üzerine çıkar. Buna Fransızların, Romenlerin ve İtalyanların elindeki esirleri kattığımızda, aşağı yukarı 217.746 esir sayısına ulaşırız. Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen güçlüklerden dolayı, bu sayı mutlak bir asgari sayılmalıdır. Gerçek sayı 250.000'e daha yakın olabilir.²⁷

Tablo 1.3 I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Savaş Esirleri: Toplamlar

İngiltere	Rusya	Fransa	Romanya	İtalya	Toplam
150.041 ^a	65.000 ^b	2.000 ^c	605 ^c	100 ^c	217.746

^a İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 630, 635.

^b Eldeki verilerden yazarın tahmini. Bunu bir minimum olarak görmekte fayda var.

^c Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 51.

Rusya ve Mısır'da esaret: Bir karşılaştırma

Türkiye'nin Çorlu yöresinden anonim bir halk türküsü, dinleyicilerine Cihan Harbi'ni ve o dönemdeki esirleri şu sözlerle hatırlatır:

Savaş bitti hani yurduna giden
Gelmedi yiğitler tutsakta kaldı
Yâd ellere düştü kurtar Yaradan
Kimi yaylak kimi kışlakta kaldı

Bu bölümün ikinci yarısında, Mısır'ın “yaylak” yerlerinde ve Rusya'nın “kışlak” yerlerinde Osmanlı esirlerin yaşantılarını incelemek üzere karşılaştırmalı bir yaklaşım kullanılmaktadır. Bu tür bir karşılaştırmalı anlatım, okura her bir yerde esirlerin gündelik hayatlarının nasıl olduğuna, ayrıca çeşitli farklılıkların nasıl ve niçin ortaya çıktığına dair bir fikir verir. Farklılıkların doğurduğu sonuçları inceleyen bir sonraki bölüme de temel oluşturur.

27 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 630, 634. İtalya, Romanya ve Fransa istatistikleri Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 51'den. Hindistan ve Burma'da oldukça büyük Osmanlı esir topluluklarının bulunmasına karşın, bu kitap sadece Rusya ve Mısır'daki esirlere odaklanmaktadır. Bunun iki sebebi vardır: Diğer iki yere ait verilerin bulunmaması ve bu yerlerdeki esirlerin savaştan sonra peyderpey Mısır'a gönderilmesi. “Turks' Stronghold in Transcaucasia”, *The Times* (Londra), 15 Şubat 1915, s. 7, sütun B.

Esir düşme, nakil ve kamp hayatı

Osmanlı esirler, kışın sert soğuklara sahne olan Doğu Anadolu “Rus” cephesinde ve yazın dayanılmaz ölçüde sıcak geçen Suriye-Filistin “İngiliz” cephesinde ele geçirildi. İkisi de hoş bir ortam değildi, ama dağlık arazideki sert soğuk daha büyük düşmandı. Savaş olmasa bile, bir esirin uyuşturucu soğuğa verdiği adla “General Kış Hazretleri”ni atlatmak herhalde başlı başına zor bir işti.²⁸ Öncelikle, Osmanlı askerleri ölümcül Anadolu kışlarına uygun düşmeyecek şekilde giydirilmişti. Kötü planlamadan ve sınırlı bir sanayi seferberliği kapasitesinden dolayı, Osmanlılar hafif kaputlarla, çaputtan ve hatta “noksan” ayakkabılarla idare etmek zorundaydılar. “Noksan” ayakkabı askerlerin sert hava şartlarına dayanabilecek herhangi bir şeyi aslında hiç giymedikleri ya da giydikleri şeylerin düpedüz yıpranıp gittiği anlamına gelir. Subaylar emirlerindeki askerlerin, yemek için kesilen hayvanların postlarından yapılmış eğreti çanklar giydiklerini sürekli bildirmekteydi. Askeri elbiselerin yetersizliği nedeniyle, her rütbeden Osmanlı askeri muharebede öldürülen Rusların büyük kaputlarına, postallarına ve giysilerine sürekli el koymaktaydı.

Yağmalanan Rus giysileri Osmanlı askerlerine biraz sıcaklık ve rahatlık sağlamakla birlikte, esir düşüldüğünde tehlikeli bir duruma da yol açmaktaydı. Ruslar hava şartları nasıl olursa olsun, kendi ölümlerine ait bütün eşyaları esirlerin üstünden çıkarıp almaktaydı; bu yüzden bazı askerler son derece berbat durumlara düşmekteydi. Bir grup yalınayak askerin buzda ve karda esarete yürütülüşüne tanık olan bir Osmanlı subayı, “Evet bunların hepsi ölmeye mahkûm idi,” gözleminde bulunmuştu.²⁹ Osmanlı askerlerinin şartları öylesine içler acısıydı ki, düştükleri sefalet onları kasabanın içinden yürürken gören bir yerel Rus kadını etkileyerek gözyaşlarına boğdu; kadın kendi ayakkabılarını çıkardı ve ayakkabısız askerlerden birine verdi.³⁰ Bazı durum-

28 “General Kış Hazretleri” için bkz. Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 48-9. Osmanlı ve Rus orduları arasında ilk ve en yıkıcı çarpışmalar kış aylarında gerçekleşti. Rus esaretine giren esirlerin birçoğu savaşın oldukça başlarında, 1915 ilkbaharından bir süre önce ele geçirildi. Osmanlı askerlerinin savaş tecrübesine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Zürcher, “Between Death and Desertion”, s. 235-58.

29 A. Hilmi Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 203.

30 Verilen örnek Osmanlı esirlerin kasabasından yürütülerek geçirilişini seyretmeye giden yaşlı bir kadınla ilgilidir. Askerlerden birinin ayakkabısız olduğunu ve çoraplarında delikler bulunduğunu fark eder. Kendi lastik ayakkabılarını çıkarıp

larda Rus kadınları perişan görünümlü askerlere ekmek sunmakta ya da askerlerin durumundan dolayı başlarındaki Osmanlı subaylara çıkışmaktaydı. Bu Rus kadınların esirlere karşı şefkatli davranmalarının sebebi, büyük ihtimalle kendi kocalarının ya da oğullarının benzer şartları yaşıyor olabileceği kaygısıydı. Kendi oğullarına ve kocalarına yardım eli uzatmaları mümkün olmadığına göre, bazıları bunu ikame edecek şekilde Osmanlı esirlere yardım sunma yoluna gidebilirlerdi elbette.

Esaretin getirdiği başlangıçtaki şok ve bazen de utanç bazı esirleri içe kapanmaya iterken, bazıları esaretteki hayata zihnen zaten hazırды.³¹ Ele geçirilmelerinin ardından esirler, bir konaklama kampına gönderilmek üzere Rus hatlarının gerisine nakledilirdi. Bunlar esasen Rusların kullandığı geçici kamplardı. Konaklama kampı iki amaca hizmet ederdi. Birincisi, trenlere birlikte bindirilip daimi kamplara gönderilmek üzere yeterince sayıda esirin toplanmasını sağlardı. İkincisi, her zaman açıkça itiraf edilmese bile, konaklama kampları karantina kampları işlevi de görürdü. Esirler başkalarının arasına karışacakları daha büyük kamplara gönderilmeden önce, herhangi bir hastalığın ortaya çıkışını görmeye yetecek kadar uzun bir süre konaklama kamplarında tutulurdu.

Genellikle hayvan taşımada kullanılan aşırı kalabalık yük vagonları (*теплушки*) Uralların batı kesiminden Doğu Sibirya'ya kadar Rusya manzarasına serpişmiş daimi kamplara ana nakil aracı işlevini görürdü. (Bkz. Resim 1.1) Hayvanlar için tasarlanmış yük vagonlarında yolculuk eden esirlere birer hayvanmışlar gibi de davranılırdı. Sıcaklığın sürekli -30 dereceye ya da daha altına düştüğü kış aylarında bu yolculuk öylesine tehlikeliydi ki, birçok esir yolda ölürdü.³² Yük vagonu kapıları sürekli kilitli tutulduğundan, esirler tuvalet ihtiyaçlarını vagonun bir köşesinde görmeye mecbur kalırlardı. Dışkılarla ve ölen arkadaşların cesetleriyle birlikte günlerce yolculuk edilirdi.³³ Tren ka-

askere verir ve onun hazin halinden dolayı Osmanlı subaylarına bağırıp çağırır: Ziya Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, s. 140. Benzer başka bir örneği veren Erbuğ ("Kaybolan Yıllar", s. 203) Rus kadınların Osmanlı askerlerine ekmek verdiğini aktarır.

31 Utanç meselesi için bkz. Yücel Yanıkdağ, "Ill-fated Sons' of the Nation", bölüm 1.

32 ATASE, K2841/406/ Fihrist 1-1.

33 ATASE, K313/Fihrist 1; K313/Fihrist 8. Anlatılanlara göre, bazı vagonlarda bu amaçla bir köşede kovalar, diğer bazı vagonlarda döşemede açılmış küçük bir delik vardı; bazılarında ise muhtemelen her ikisi de yoktu. A. Hilmi Erbuğ hatıratında

Resim 1.1: Sibirya (Vladivostok)'ta Amerikan YMCA tarafından kullanılan Rus tepluşı. 2nd Lt. (İkinci Teğmen) William C. Jones Özel Koleksiyonu.

pıları aralıklarla açıldığında, sağ kalanlar ölüleri biri belki gömer umuduyla yere bırakmak için dışarıya iterdi. Ölmüş arkadaşlarını pek de insanca olmayan şekillerde trenden atmaya zorlanışları haliyle esirlerin üzerinde büyük bir etki bırakırdı. Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın ABD'yle savaşa girmesinden önce, bu ülkelere mensup savaş esirlerinin şartlarını gözlemlemek üzere Rusya'da bulunan bir Amerikalı diplomat, Osmanlı esirler açısından nakil şartlarının Alman ve Avusturyalı-Macar esirlerin nakil şartlarından daha ağır olduğunu saptamıştı.³⁴ Savaşın başlarından neredeyse 1917 ortalarına kadar Osmanlı esirlerin çıkarlarını yeterince kollayacak tarafsız bir ülkenin olmaması nedeniyle, Ruslar muhtemelen onlara Avrupalı esirlere nazaran

erleri yük vagonunun yan tarafında yukarıdaki ufak pencereden hacetlerini gidermeye çalışırken gördüğünü aktarır (s. 202).

34 ATASE, K2482/406/Fihrist 1-8; K313/Fihrist 1; K313/Fihrist 1-1; A. Hilmi Erbuğ, s. 202; ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/622, "Report on Condition of Military and Civilian Prisoners of War in Siberia", 14 Haziran 1915. Nakil şartlarının daha eksiksiz bir anlatımı için ayrıca bkz. Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia".

kötü ve dikkatsiz davranma yoluna gidebiliyorlardı.³⁵ Rusya’da esir düşen Osmanlı tabiplerin ve subayların tahminine göre, Osmanlı esirlerin en az % 27’si nakil sırasında hayatını kaybetti. Hilmi Erbuğ adlı bir subayın hatıratında, nakil yapılırken her gün dört ila beş esirin can verdiği aktarılır.³⁶ Nakil sırasında henüz bir istatistik olmamayı başaran askerler, ölümün soluğunun her zaman enselerinde olduğunu gayet iyi biliyorlardı.

Sibirya’daki daimi Rus kamplarının öldürücülükte yük vagonlarından pek aşağı kalır yanı yoktu. Ruslar uzun süre önce terk edilen ve kısmen doğanın tahribatına açık fabrikaları daimi kamplara çevirmişlerdi. Bazı esirler bu insan barındırmaya elverişsiz bu yerlerde tutulmaktaydı. Sibirya’da seferber edilmiş Rus birliklerince boşaltılan garnizonlar gibi diğer pek çok kamp dikkate değer ölçüde daha iyiydi. Avrupa Rusya’sında esirler bazen büyükçe kasabalarda el konulan ya da bir ihtimal kiralanan Rus evlerine yerleştirilmekteydi. Esirlerin bir Rus garnizonuna hapsedildiği Krasnoyarsk gibi çok büyük kamplarda bile, ittifak devletlerine mensup bütün esirler, aşırı kalabalığın sonuçlarını çarçabuk hissetti. Ele geçirilen çoğu Avusturyalı-Macar binlerce esir bu kamplara gelmeye devam ettiğinden, yatak, döşek, battaniye ve odun sıkıntısı daha da ağırlaştı.³⁷

Ama durumu daha da kötü kılan şey, kış şartlarının esirleri bu aşırı kalabalık kamp barakalarında uzun süreler kalmaya mahkûm etmesiydi. Her esirin ancak yarım metre genişliğinde tek kişilik bir alana sahip olması çoğu kez esirler arasında gerilimlere yol açmaktaydı.³⁸ Uzun kış aylarının böyle

35 Hükümetin isteğiyle savaş başında İspanya güya Osmanlı esirlerle ilgilenmekten sorumluydu. Fakat Yusuf Akçura’nın da yazdığı üzere İspanya’nın Rusya’da Osmanlı esirlerine yardım edebilecek kadar ne konsoloslukları nede elemanları vardı. Savaşın ikinci yarısında Almanya hükümeti aracılığıyla onların esirlerine yardım eden İsveç ve Danimarka ile bu konuda anlaşmalar yapılmıştır. Yusuf Akçura, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, s. 15-16.

36 ATASE, K313/Fihrist 1-3; Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 202. Rusların esir aldığı İhsan Paşa’nın tahminine göre, Osmanlı esirlerin yaklaşık % 50’si nakil sırasında ölmüştü. ATASE, K313/Fihrist 15.

37 ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/1526, Pekin’den Washington, D.C.’ye, Nisan 15, 1916, s. 5; ATASE, K313/Fihrist 1-1; Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 110.

38 ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/1487, “Report on Camp for Military Prisoners at Stretensk, Irkutsk Military District, Siberia, 20 January 1916”, s. 5-7; ayrıca bkz. 763.72114/1702, “Report on Prison camp Conditions in Eastern Siberia, 1915-1916”, s. 4.

sınırlı kişisel alanlarla bir araya gelmesi, “yakınındakinden nefret” olarak bilinen bir durumu yarattı; aynı kişilerle sürekli iç içe olmaktan kaynaklanan yorgunluk duygusu ve somurtkanlıkta bu. Sigmund Freud gibi psikanalistler iki kişi arasındaki her türlü uzun süreli ilişkinin içinde tiksinti ve düşmanlık duyguları barındırdığını ve bunları algılamaktan ancak bastırma yoluyla kaçınıldığını gözlemlemişlerdir. Freud’un sözünü ettiği şey, dostluğu ve evliliği de kapsamak üzere uzun süreli yakın ve duygusal ilişkilerdir.³⁹ Esir kamplarında gelişen ilişkiler gönüllü ya da köklü değildi, her seferinde iki kişiden daha fazlasını kapsardı ve tarafların gece gündüz birbirlerini gördükleri birkaç yıl boyunca sürerdi. Böyle bir durumda husumetli duyguları bastırmak imkânsız hale gelirdi. Bir noktada çoğu esir baraka ya da koğuş arkadaşlarına sert çıkışlarda bulunur ya da somurtkan, bunalımlı ve donuk biri olup çıkardı.⁴⁰

İsmi bilinmeyen bir Osmanlı esirin Sibiry’a’daki Krasnoyarsk’ta bir kamp gazetesini için yazdığı şu şiir, çevresinde gördüğü acılı şartları bunalım duygusunu bütün çıplaklığıyla gözler önüne serer.

Esaret’de

Yayurucu boranlı soğukların kahrından
Kadid olmuş vücudlar, benzi uçuk insanlar...
Kurtulmanın derdiyle için için yanarlar
Rutübetli sağır duvarların içinde
Bir karanlık köşede yaşlarını akıtır
Sanki matem onların bir ebedi aşkıdır
Emelleri donur yağın karın içinde
Bir kenarda çürümüş bir sedirin üstünde
Delikanlı bir yiğit hiç başını kaldırmaz
Oturduğu yıpranık pis hasırın üstünde
Vücudunu titreten rüzgârlara aldırılmaz.⁴¹

39 Esir kamplarındaki ilişkiler Freud’un öngördüğü kadar uzun süreli olmasa bile, gün boyunca süren niteliği farklılığı bir ölçüde açıklar. Ayrıca, esir kamplarındaki ilişkilerin evlilikteki kadar sıkı fıkı olmaması nedeniyle, bastırma eylemi daha zordu ve bastırılmış duygular yüzeye çıktığında patlamalar o kadar da “nazik” değildi. Freud üzerine daha geniş bilgi için bkz. David S. Werman, “Freud’s ‘Narcissism of Minor Differences’”, s. 452.

40 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 147.

41 “Esaret’de”, *Vaveyla*, 31 Mart 1333/31 Mart 1917, sayı 67, s. 4. Besbelli ki esaret,

Yukarıdaki mısralar Rus esir kamplarında yaşanan bir dizi duyguyu ve ağır şartları yansıtır: Soğuk, gıdasızlık, tecrit ve ağır kamp koşulları.

Rus kamplarındaki aşırı kalabalık bulaşıcı hastalıkların çabuk yayılmasını da teşvik etti. Kamplarda bulaşıcı bir hastalık ortaya çıktığında veya hastalığa yakalanmış esirlerce getirildiğinde yayılmasının önüne geçmek imkânsızdı; çünkü aşırı kalabalık kamplarda insanlar “daima fiilen kişisel temas halinde uyurlardı”. Başka hastalıkların da çok sayıda esirin canını almasına karşın, tifüs en ölümcül olanıydı. 1916 yazının sonuna varıldığında, Rusya’da en az 64.000 Alman, Osmanlı ve Avusturyalı-Macar savaş esiri bu hastalıktan ölmüştü.⁴² Verem gibi diğer hastalıklar da aşırı kalabalık yüzünden daha kolayca yayılmaktaydı. Sebepleri ne olursa olsun, kaynaklar Osmanlı esirler arasındaki ölüm oranının diğer milliyetlere mensup esirlere nazaran önemli ölçüde yüksek olduğunu göstermektedir.⁴³

Ölümcül hastalıkların çoğu kez kurbanlarını yerlerin buz tuttuğu kışın yakalaması, ölüleri gömmeyi imkânsız hale getirirdi. Donmuş cesetler yerlerin çözülmesine kadar esir barakalarının yanında odun gibi istif edilirdi. Bu sahnelerin derin şoka uğrattığı Amerikalı denetçiler, “ölülerin tahta direkler gibi istiflendiklerini ve artık yer kalmayınca da taşınıp bir hendeğe atıldıklarını” hayretle bildirdiler.⁴⁴ Böyle ürkütücü sahneler esirlerce laf arasında kısa yorumlarla geçiştirilirdi; anlatışları Sibiry manzarasının başka bir görüntüsünden söz eder gibidir. Peki, ölen arkadaşlarının donmuş cesetleri karşısın-

can sıkıntısı ve bozuk sağlık da Mısır’daki esirleri etkiledi; ama yazılarında benzer ölçüde dokunaklı bu tür protestolar yer almaz.

42 ATASE, K313/Fihrist 1-3; 763.72114/1702, “Report on Prison camp Conditions in Eastern Siberia, 1915-1916”, s. 4. Krasnoyarsk’ta sadece 1914-1915 kışında her milliyetten bin üç yüz esir öldü. Daha ölümcül sonuçlar doğuran başka bir büyük salgın 1920’de yaşandı. Gerald Davis, “Prisoner of War Camps as Social Communities”, s. 149, 154. Aynı şekilde tífüse yenik düşen Osmanlı doktorlarına ilişkin kısa bir anlatım için bkz. M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde*, s. 116.

43 Bir Avusturya kaynağının Osmanlı esirlerdeki ölüm oranı için verdiği % 20’lik tahmin, milletlere mensup esirlerdeki orandan önemli ölçüde yüksektir: Hans Weiland ve Leopold Kern, *In Feindeshand*, katlamalı çizelge. Verem vakaları için bkz. ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/1702, “Report on Prison camp Conditions in Eastern Siberia, 1915-1916”, s. 4.

44 ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/1487, “Report on Camps for Military Prisoners at Stretensk, Irkutsk Military District, Siberia, 20 Ocak 1916”, s. 50; ayrıca bkz. Tahsin İybar, *Sibiry’den Serendib’e*, s. 36; Edwin E. Dwinger, *Prisoner of War*, s. 144, 215; Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, s. 9-10.

da gerçekten bu kadar kayıtsız mıydılar? Bu pek akla yakın gelmemekle birlikte öyle olsalar bile, yanı başlarındaki bu ölümler karşısında suskun kalışları dokunaklı bir izlenim bırakıyor insanda. Esirler böyle durumlar karşısında hissizleşmiş olabilirlerdi ama bu durum donmuş ve istiflenmiş cesetlerin onları bilinçaltılarında hiç rahatsız etmediği anlamına gelmez. Psikolojik olarak içindeki bulundukları durumla başa çıkabilmek için, yaşadıklarını bastırma yoluna gitmeleri, belki de tek seçenekleriydi. Asker olmaları itibariyle, ölüm elbette bildikleri bir şeydi; ama tanık oldukları ölümler herhangi bir çarpışmanın sonucunda oluşmamıştı. Hayatta kalan esirlerin yaşadığı bu ruhsal yıkımın kaynağı, bu ölümlerin nasıl olduğunun ve daha sonra cesetlere ne tür bir kötü muamele edildiğinin farkına varmış olmalarıydı. Toprağı yumuşatarak mezar kazılmasını mümkün kılan ilkbahardaki çözülme başka bir korkunç manzarayı ortaya seriyordu. Civarda ne bir mezar olacaktı ne de dikili bir taş, sadece her seferinde 200-300 ölü esirin topluca gömüldüğü büyük çukurlar vardı.⁴⁵ Cesetlere dokunmak bile istemeyen Rus muhafızlar, onları birer kütükmüşler gibi çukurlara yuvarlamak için süngülerinin ucunu kullanırlardı. Oradaki esirler, arkadaşlarının cesetlerine reva görülen bu muameleyi pasifçe seyretseler de, böyle sahneler onlara kendi gelip geçiciliklerini hatırlatıyordu.

Soğuk, açlık, korku ve ölümün üzerlerinde dolaşan hayaleti, esirlerin acizlik ve hüsrân duygusuna kapılmalarına katkıda bulunan etkenlerdi; ama yaşadıkları perişanlığın hep mevcut olan başka bir kaynağı da vardı: Bitler. Gerek Osmanlıların, gerekse Avrupalıların Rus esaret anlatıları, bitlerle yapılan sonu gelmez mücadeleye çok sayıda gönderme içerir.⁴⁶ Bitleri yok etmek için çeşitli yollar (suda boğma, iğne ile öldürme, yakma ve tırnaklar arasında ezme) geliştirmelerine karşın, bu mücadele hep yenilgiyle sonuçlandığından göstermelik bir uğraşmanın ötesine geçmezdi. Esirlerden biri hatıratında, “Geceleri müteaddit defalar yatağımı ve çamaşırlarımı temizlediğim halde bir türlü rahat edemezdim. Bazen kaşlarımın üzerinden yuvarlanarak gözlerime inen bu ufak hayvanlar son derece rahatsızlık veriyordu,” diye söz eder.⁴⁷ Daha yüksek rütbeli bir subay da bitlerle mücadelenin beyhudeliğini

⁴⁵ ATASE, K313/Fihrist 1-3.

⁴⁶ Hereward T. Price, *Boche and Bolshevik*, s. 125; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 89; Mehmet Feyyaz Efendi, “*Hatırat*” (yayımlanmamış metin), s. 23, 30; Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 202; Dwinger, *Prisoner of War*, s. 247-8.

⁴⁷ Mehmet Feyyaz Efendi, “*Hatırat*”, s. 23, 30.

yük vagonu arkadaşlarıyla birlikte anlayıncaya kadar, kendisine saçma gelen “bitten boğulmak” şeklindeki Anadolu halk deyişinde artık gerçeklik payı bulduğunu itiraf eder.⁴⁸ Sıklıkla bazı esirler aylarca banyo yüzü görmezlerdi; ama banyo yaptıklarında bile, aynı bitli elbiseleri giymekten ve aynı bitli yataklarda uyumaktan başka seçenekleri yoktu. “Vücudun haşaratla dolu olması insanın moralini başka her türlü dertten daha fazlasıyla bozar; insan kendisinden iğrenir ve bu iğrenme çarçabuk umutsuzluğa ve çaresizliğe dönüşür”, diye belirtmişti bir Avrupalı esir. Bir Osmanlı esir de pekâlâ aynı gözlemde bulunabilirdi.⁴⁹ Bu ufak yaratıkların baskınına uğrayıp yenilen eski muharıplerin ellerinden bir boşunalık ve güçsüzlük duygusuna kapılmaktan başka bir şey gelmezdi.

İngilizlerce esir alınıp Mısır’da hapsedilen Osmanlıların hatıratlarında ve günlüklerinde esir alınmaları sırasında bazen gördükleri gaddarca muamelelerden yakındıkları okunur; bunlar susuz ve yiyeceksiz bırakılmaktan⁵⁰ bilhassa gayrimüslim Hint birlikleri tarafından süngülenmeye⁵¹ kadar uzanır.⁵² Genelde Mısır’daki Osmanlı esirler daimi kamplardaki şartlardan ziyade, esir alınırken ve bu kamplara nakledilirken gördükleri muamelelerden yakınıyorlardı. Daha ileride de görüleceği gibi, daimi kamplara vardıklarında ise muameleyle ilgili şikâyetleri azalmaktaydı.

48 Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları*, s. 136.

49 Price, *Boche and Bolshevik*, s. 125.

50 ATASE, K313/Fihrist 13; K313/Fihrist 13-1; K313/Fihrist 6-1; K313/Fihrist 7-1; Türk İnkılâp Tarihi Arşivi, 91/29/29/1-2; ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/2311, İstanbul’dan Washington, D.C.’ye, ilişik belge, 8 Aralık 1916, s. 2.

51 ATASE, K1486/Fihrist 1; K313/13; Nureddin, “Mısır Çöllerinde Türk Gençleri, 21”, *Vakit*, 2 Haziran 1924, s. 4. Osmanlı savaş esirlerinin çeşitli ifadeleri süngüleme ithamlarını doğrular; bu ifadelerde İngiliz askerlerinin ağır yaralı olan bütün Osmanlıların işini bitirdiği anlatılır. Hatta birinde Osmanlıların Kutü’l-Amare’yi ele geçirmesine ve garnizonu savunan 13.000 İngiliz ve Uluslar Topluluğu askerinin esir alınmasına kadar kötü muamelelerin sürdüğü belirtilir. Osmanlı savaş esirleri ancak o zaman esirlere karşı İngiliz tutumunda belirgin bir değişimi gözlemledi. ABD Dışişleri Bakanlığı, 73.72114/2311, İstanbul’dan Washington, D.C.’ye, ilişik belge, 8 Aralık 1916, s. 2-4.

52 ATASE, K313/Fihrist 7; ATASE, K3437/Fihrist 6-2. Bu konu en az bir İngiliz askerince teyit edilir; ancak o da bu durumu beklenmedik biçimde yüksek sayıda Osmanlı esirin alınmasından kaynaklanan erzak azlığına bağlar. İmparatorluk Savaş Müzesi, Teğmen J. F. B. O’Sullivan Belgeleri, s. 10-12.

Her şeyden önce, Mısır kampları temizlik açısından Rus esir kamplarından bariz biçimde farklıydı. Pek çok askerin esir alınma öncesinde yıkanamama ve genellikle yedek temiz elbise yokluğu nedeniyle bitlerden yakınmasına karşın, görünüşe bakılırsa bu genel hijyen durumları esir alınma sonrasında düzelmekteydi; çünkü İngilizler onları daha etkili bir bit temizliği işleminden geçirmekte ve elbiseleri daimi kamplara girmelerinden önce temizlenmekteydi. İlk başlarda İngiliz kamplarında bazı lojistik sorunları çıktıysa da, genellikle oldukça kısa sürede esirlere yeterince su ve banyo olanağı sağlanmaya başladı. Mısır'daki kampların koşulları nispeten daha iyi olmasına rağmen, daimi kamplara varmak Mısır'da da yaygın olan ölüm tehlikesini ortadan kaldırmadı. İki yer arasındaki başlıca farklılık Mısır'da ölümün Rusya'da olduğu gibi "alenen" gerçekleşmemesiydi.

Rusya'da kaleme alınanlardan farklı olarak, Mısır esaret anlatılan nadiren ölümden söz eder.⁵³ Bunun sebebi İngiliz kamplarında hasta esirlerin savaş esiri hastanelerine yatırılmasıydı. Dolayısıyla ölümlerin hepsi olmasa bile çoğu diğer esirlerin gözünün önünde gerçekleşmezdi. İngiliz esaretindeyken sağlıklı kalacak ve hastaneye yatmayacak kadar şanslı olan Osmanlılar, Rus esaretindeki Osmanlıların tanık oldukları insan hayatı israfını görmezlerdi.

Sonuçta 10.000'i aşkın Osmanlı esir, İngiliz esaretinde çeşitli sebeplerden öldü. Bunların arasında Mısır'da birkaç bin Osmanlı esir, ölümcül bir beslenme yetersizliği olan ve besinlerdeki B3 (Niyasin) vitamini eksikliğinden kaynaklanan pellagra kurban gitti. Mısır'daki kamplarda Osmanlılar arasındaki ölüm oranı, onlarla birlikte esir düşürülen Avusturyalı-Macar ve Alman esirlerdeki düzeyin iki katından fazlaydı. İngilizler, Rusların yaptığı gibi esir gruplarını bir araya getirmek yerine, Avrupalı savaş esirlerini yakınlardaki ayrı kamplarda tutmaya karar verdiler. Bunun ardında yatan iki sebep vardı. Aralarından çok sayıda esiri ayırmak gerektiğinde, bu ayrımı bir farklılığa dayandırmak anlamlıydı. Fakat daha akla yakın sebep, diğer esirlerin Avrupalı olması ve Osmanlıların Avrupalı olmamasıydı. Bölüm 4'te ele alınacağı üzere, kamp yetkilileri Avrupalılara ve "Avrupalı olmayanlar"a farklı besinler verdiklerinden, ayrı kamplar bu işlemin daha kolay yürütülmesini sağladı.

53 İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort*, s. 630, 635. Bunun bir istisnası, kamplarda "aklınu kaçırın bazı genç arkadaşların intihar ettiğini" belirten Cemil Zeki Yoldaş'ın hatıratıdır. *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki*, s. 26-7.

Esarette yemek durumu

Yemek durumu, daha doğrusu yemek azlığı Rusya'daki esirlerin gündelik yaşantılarını olumsuz etkiledi. Düşmana esir düşmeden önce bile, bütün cephelerdeki Osmanlı askerleri çarpışmalar sırasında yeterince beslenmekten yakınmaktaydı. Aralıklı açlıklar onları takatsiz bir durumda bırakmaktaydı.⁵⁴ Esaretle birlikte yemek şikâyetlerinin odağı, hep aynı yemeklere, küçük porsiyona ve kötü yemeklere kaydı. Mısır'daki savaş esirleri esas olarak yemeğin kötülüğünden yakınırken, Rusya'dakiler, kötü yemeğin yanı sıra yetersiz verilen yemek sorunuyla da karşılaştılar. Ne var ki esirlerin sorunları yemek zamanlarının düzensizliğiyle daha da ağırlaştı; yani günde düzenli üç ve hatta iki öğün almaları mümkün değildi. Rus esir kamplarını teftiş eden yabancı diplomatlar, esirlerin “yetersiz yemek” konusundaki şikâyetlerini teyit ettiler.⁵⁵

Bütün Rus esaret anlatıları sıklıkla yemek temini ve kalite sorunlarından söz eder. Avrupa Rusya'sındaki Varnavino kasabasında hapsedilen Mülâzım Mehmet Arif hatıratında şunları yazıyor: “Açlıktan ölecek gibiydik. Garnizonda et diye verilen, kar altında sakladıkları kurtlanmış öküz ve manda kafalarıydı. Suda haşlayarak yiyorduk. Kokusundan miğdemiz bulanıyor ve kusuyorduk. Ekmek miktarını da günde 170 grama indirdiler.”⁵⁶

Rusya'daki bütün esirler gibi, Mehmet Arif de Ekim Devrimi öncesini yemek açısından “iyi günler” olarak saymaktaydı. Devrim sonrasında durum epeyce kötüleşti.⁵⁷ Bazı yerlerde muhafızlar çekip gidince, esirler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak durumunda kaldılar. Çürümüş olsun ya da olmasın, her türlü et birçoğu için uzak bir hatıra haline geldi. Krasnoyarsk'da esir tutulan Mülâzım Halil Ataman hatıratında esirlere et dağıtılması ihtimaliyle ilgili bir şayiayı şöyle aktarıyor: “Et yiyeceğiz diye şurda burda konuşmalar

54 Savaş anlatılarında ve doktorların savaş sonrasında erzak sorunları üzerine yazdığı tarih kitaplarında, özellikle savaşın sonraki yıllarında gıdasızlığa göndermeler oldukça yaygındır. Bu konu Bölüm 4'te daha ayrıntılı incelenecektir.

55 Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 211; Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepbeye*, s. 77. Amerikalı bir diplomat Rusya'daki bütün esirlerin yetersiz yemekten yakındığını aktarmaktaydı: ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/1513, “Report on the Internment Camp of Military Prisoners at Skotovo, Priamur District”, 17 Şubat 1916, s. 4.

56 Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 99.

57 Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 112-13, 116; Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında*, s. 82; Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 98-9.

ve şakalar, belki de ete karşı selamlık merasimleri hazırlayanlar var.”⁵⁸ Selamlık, padişahın Cuma namazı için camiye gidişi vesilesiyle büyük bir ihtişamla düzenlenen haftalık, görülmeye değer bir saray töreniydi. Ne var ki selamlık İstanbul’da her hafta yaşanan bir olayken, bir Rus esir kampının beslenme listesinde etin hiç de öyle olmadığı anlatılanların hepsinden açıkça anlaşılır.

Esir kampları arasında yemek sıkıntısının şiddeti açısından zaman ve mekân farklılıkları olsa bile, bütün Rus esaret hatıratları yemek yetersizliğine çeşitli göndermeler içerir. Mehmet Arif, hatıratının başka bir yerinde, bir tenekedolusu patates çorbasını on üç esir arasında paylaşma sanatını şöyle anlatıyor:

On üç kişi toplandık. Ancak bir tek kaşık vardı. On üç kişi bu bir tek kaşıkla çorbayı içmeye başladık. Herkes sırayla sadece bir kaşık çorba alarak kaşığı hemen yanındakine verecekti. Savaş tutsaklığımın başından beri yanımda taşıdığım bir kaşığım vardı. Şimdi düşünürüm. O kaşığı kullanmayı mı unuttum, ya da küçük olduğu için her seferinde yeterince çorba içemeyeceğim için mi kullanmak istemedim. Bilemiyorum... Her ne ise, içtikçe tenekedeki çorba azalıyor ve azaldıkça da koyulaşıyordu. İçinde ufak tefek patates parçacıkları da görünmeye başladı. Sonunda kaşığı kullanamaz hale geldik. Çorba tenekenin dibine kadar indi. O zaman ortaklaşa bir karar alındı. Herkes sırayla tenekenin köşesinden birini ağzına dayayacak içindeki patates parçalardan yutacaktı. Ufak bir sarsıntı çorbanın dışarıya da dökülmesine neden olacağı için bu iş ayrı bir beceri istiyordu.⁵⁹

Bu olay, Mehmet Arif’in kaçarken yakalanınca atıldığı bir hapishanede geçmesine karşın, kurtlanmış öküz kafaları hakkındaki yorumlarının da gösterdiği üzere, çoğu kez kamp koşulları pek de daha iyi değildi. Böylesine insanlıktan çıkarıcı şartlarda, bu adamların insanlığa sıkıca sarılması başlı başına bir başarıydı.

Benzer şekilde, Osmanlılar için milli ve kültürel bir âdet olan çay içme, esarete beceri ve hayal gücü gerektirmekteydi. Esaret hayatı ve şeker sıkıntısı bu basit sosyal davranışı da bir “sanat biçimi”ne dönüştürdü. Çayı şekerle üç farklı biçimde içmek mümkündü: Kıtılama (kırtılama), gözleme ve umma. Çayı bir parça şekeri ağızda tutarak içmeye dayanan kıtılama için

⁵⁸ Ataman, *Esaret Yılları*, s. 155.

⁵⁹ Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 203. Esir kamplarında benzer olayların yaşanmasına karşın, burada anlatılanlar bir Çeka hapishanesinde geçer; Mehmet Arif ve altı arkadaşı kaçarken yakalanınca, kısa bir süreliğine bu hapishaneye atılmıştı.

bir şeker bolluğuna gerek vardı. Esirlerden biri şunları belirtir: “Meselâ, bir tek kûp şekeriniz kalmıştır. Bununla kırtlama çay içecek olursanız ancak bir bardak içebilirsiniz. Fakat bu şekeri gözünüzün önüne koyup ona bakarak ve lezzetini tatlanma duygunuza hayali şekilde aksettirerek bir çok bardak çay içebilirsiniz.” Bu çay içme yöntemi “gözleme” olarak adlandırılırdı. Şeker yokluğunda ise bir esir “umma”, yani “gözlerini yumup, hayalinde bir şeker parçası göz önüne getirerek çayını içme” yöntemine her zaman başvurabiliyordu.⁶⁰ Anlatılanlara göre, bazı esirler altı fincan çayla tek bir şeker küpünü tadına vararak tükettirdi.⁶¹ Esarete bir “sanat biçimi” olarak çay içmenin dayandığı şey, hayatlarının kontrolü pek de kendi ellerinde olmayan insanların hayal gücüydü. Sonu gelmez, yararsız bit temizliği ve ölümün her yerde bulunuşu gibi insanlıktan çıkarıcı tecrübeler karşısında, yeme ve içme âdetleri esirler için psikolojik direniş biçimleri haline geldi. Zaten fazlasıyla olan çay bulunduğu sürece, bir fincan çayın şeker içerdiğini hayal etmek, karşılaşılan öbür güçlüklerin yanında nispeten moral yükselticiydi.

Yaratıcılıklarına rağmen, Rusya’daki esirlerin genellikle iskorbüte ya da beslenme kaynaklı başka hastalıklara yol açan yetersiz yemek konusunda yapabilecekleri bir şey yoktu.⁶² Kaç kişinin bu tür hastalıklara yakalandığına ilişkin istatistiksel veriler olmasa da, böyle hastalıkların yaygın olduğunu varsaymak akla yakındır. Dahası, Osmanlı esirler genellikle ittifak devletlerine mensup diğer esirlerden daha az şey yemekteydi; bu durum kısmen Osmanlılara, Alman ve Avusturyalı-Macar esirlere geldiği gibi memleketten asla koliler gelmemesine bağlanabilir. Ayrıca Osmanlılar, Müslüman olmalarından dolayı domuz eti yemeye yanaşmadıkları gibi, yabancı uyruklu arkadaşlarının “çok lezzetli ve enfes” bulup keyifle yedikleri köpek gibi evcil hayvanları da yemiyorlardı. Kendisini bir “özel yemeğe” davet eden Avusturyalı arkadaşlarının “lezziz” bulduğu şey, Halil Ataman’ın midesini bulandırmaya yeterliydi, her ne kadar onun gibiler tayında verilen kurtlu öktüz kafalarını yemiş olsalar da. Mülâzım Halil, özel yemeğin kışlada dolaşan ufak bir köpekten yapıldığını öğrenince, “Kusura bakmayın ben bu kızarmadan yiyemeyeceğim, çünkü

60 Mehmed Âsaf, *Volga Kışlarında*, s. 81. Şekersiz çay içmenin yaratıcı yollarına ilişkin başka bir anlatım için bkz. Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 150.

61 Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 213.

62 ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.72114/2548, s. 7; 763.72114/1702, s. 5. İskorbüte C vitamini eksikliği yol açar. Pellagra özellikle Mısır’daki esirler arasında rastlanan başka bir beslenme yetersizliği hastalığıydı.

çok yağlı, ben çok eskiden beri yağlı et yiyemem,” diye kibarca özür diledi ve sofradan çabucak ayrıldı.⁶³ Yeterince beslenmese dahi, onun yiyebileceği şeylerin bir sınırı vardı. Yemeği geri çevirmesinin sebebi, muhtemelen köpek etini murdar saymasıydı.

Rus kamplarıyla karşılaştırıldığında, İngiliz kamplarında yemek nispeten boldu. En sık şikâyet edilen şey, öğünlerin monotonluğuyla ilgiliydi.⁶⁴ Esirler daimi kamplara yerleştikten sonra, genellikle yemek miktarını yeterli ve hatta “bol” buluyorlardı.⁶⁵ Bazı esirler kamp öğünlerinin monotonluğunu kamp gazetesinde bir nükte kaynağına çevirdi:

Bak sana tuhaf bir vak’a anlatayım. Geçen gün öğle yemeğinde listeye bak-
dım. (Kıymalı ve etli kuru fasulye, et suyuna şehriyeli pirinç pilavı) yazıyor-
du. Sonra yemekler geldi. Baktım bildiğimiz kuru fasulyeyle pilav... İbarenin
terkib-i tavsifi tuhafıma gitti. İaşe edebiyatı başladı dedim.⁶⁶

Burada görülen kara mizah Mısır’daki esirlerin verilen yemekler hakkında şaka yapacak kadar kendilerini güvende hissettiklerini açığa vurur. Oysa esir arkadaşlarıyla birlikte düştüğü durum karşısında dehşete kapılan Halil Ataman, yemek olarak bir köpek eti yemenin eşiğine gelme hakkında şaka yapmayı kendine yedirebilecek durumda değildi.

Küçük şikâyetler bir yana bırakılırsa, Mısır’daki esir subaylar, Rusya’da-
kilerin aksine, bir öğün yemeksiz kalma derdine nadiren düşmekteLERdi.
Kısa süreli sıkıntı dönemleri hemen her zaman daimi esir kamplarında değil,
esirlerin nakli sırasında ortaya çıkan bir şeydi.⁶⁷ İngilizlere göre, sıkıntının
kaynağı beklenenin üstündeki yüksek esir sayısıydı; ama bazı esirler ilk başta
verilen yetersiz ve nahoş tayınların moral bozmaya dönük bir İngiliz hile-
si olduğu kanısındaydılar.⁶⁸ Ancak Mısır’daki daimi kamplara varıldığında,

63 Ataman, *Esaret Yılları*, 161; Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarındaki*, s. 80.

64 Kızılhaç’ın esir kampı teftişi üzerine ilave yiyecek çeşitlerini kapsayacak şekilde genişletilmiş olabilir de, Mısır’daki Osmanlı esirlerin “tipik” diyeti için bkz. Kızılhaç, *Turkish Prisoners of War in Egypt*, s. 15-17, 19, 28-29, 50; ayrıca bkz. ABD Dışişleri Bakanlığı, “Report on the Treatment of Turkish Prisoners of War in Egypt”, 26 Nisan 1916, 763.72114/1257; ABD Dışişleri Bakanlığı, “Diet Sheet for Turkish Officers”, 8 Kasım 1915, 763.72114/1021.

65 Emin Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 129.

66 “İaşe ve Edebiyat”, *Nilüfer*, 13 Şubat 1336/13 Şubat 1920, sayı 2, s. 4.

67 Hidayet Özkök, *Çanakkale’den Hicaz’a Harp Hatıraları*, s. 54.

68 Sokrat İncesu İngiliz gaddarlığı konusunda özellikle cleştirel tutum içindeydi. Sokrat İncesu, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 29-30.

esirlerin İngiliz gaddarlığıyla ilgili şikâyetleri neredeyse tamamen ortadan kalkmaktaydı. Yemeğin miktarca yeterli ve oldukça yenilebilir olması nedeniyle, esirler yemeklerdeki besin eksikliğinin getirdiği uzun vadeli sonuçların tam farkında değildiler. Erattan birçok kişi pellagranın biraz ileri aşamasının belirtileri olan ishal ve diğer mide-bağırsak sorunları yüzünden sıkıntı çekmeye başlasa da, bu sorunları beslenme yetersizliğine bağlamadı; onlara göre, çektikleri sıkıntıların kaynağı yiyeceklerin iyi pişirilmemiş olmasıydı.⁶⁹

Esirlerin yemek durumu Mısır'da zamanla düzelirken, Rusya'da geriledi. Rusya'daki esirler sıklıkla bir sonraki öğünü sağlama tasası içindelerdi; bu bazen yaratıcılık gerektiren bir uğraştı. Halil Ataman hatıratında dört arkadaşıyla beraber bir Rus köylüsünden satın aldıkları yaklaşık üç kilo unu “bir hazine” olarak nitelendirir: “Akşamdan sonra, kimseler görmesin diye, mutfağa gittik, o mübarek unu tavada kavurduk. ... Şimdi her sabah birimiz mutfağa gider kaynamış su getirir. Her birimiz gelen su ile bardaklarımızı doldurur, içine iki çay kaşığı kavrulmuş undan kor, biraz da tuz epeyleyerek yaptığımız çok enfes çorbayı içerdik.”⁷⁰ Mısır'daki esirler verilen yemeğin tadını bazen belki nahoş bulsalar da, sonraki öğün için tasalanmalarına doğrusu gerek yoktu. Örneğin, Mısır'daki bazı esirler, kamp yöneticilerinin dikkatini çekmek üzere bireysel ya da toplu açlık grevlerine girişecek kadar yemek akışından emindiler; böyle bir şey Rusya'daki esirler için hayal bile edilemezdi.⁷¹ Mısır'da esirler açısından açlığın nispeten olmayışı ile oradaki kültürel üretimin nispeten yaygınlığı arasında açık bir bağlantı vardı. Yani, Mısır'daki esirler temel ihtiyaçlarının zaten karşılanmış olması nedeniyle, zaman geçirmek için başka işlerle uğraşabilecek durumdalar.

Kamplarda kültürel üretim ve vakit değerlendirme

Esirler kamplara yerleştikten sonra hayatlarındaki can sıkıntısıyla, güçlüklerle ve belirsizliklerle başa çıkma yolları ararken, bir yandan da normal bir

69 Bölüm 4'te görüleceği üzere, büyük ihtimalle İngilizlerin ırkçılığının yol açtığı korkunç bir hastalıktan mustarip olduklarını bilmeyen esirler, sebebin yemeklerinde kullanılan yağ olduğunu sanıyorlardı. “İğrenç tadı ve yeşil rengi”nden dolayı “hint yağı” sandıkları şey herhalde pamuk tohumu yağıydı. Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 133.

70 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 160.

71 İşin garip tarafı, açlık grevindeki bir esir zorla yemek yedirilmekten yakınmaktaydı. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın*, s. 165–6; Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 133.

görüntü çizmeye çalıştılar. Elleriindeki yegâne bol şey zamandı. Dinlenme anlarını akıl sağlıklarını korumak ve yaşadıkları belirsiz durumdan bir süreligine uzaklaşmak için değerlendirdiler. Esirlerin istediği, sadece zaman geçirmek değil, aynı zamanda ileride hem kendilerine, hem de millete yararlı olacak bir şeyler yapmak ya da öğrenmekti.

Yabancı dil öğrenmek esirler arasındaki en gözde düşünsel uğraştı; bunun neredeyse yalnız subaylar için geçerli olduğu açıktır, çünkü eratın büyük bölümü gündüzleri bedensel işleri yapmak zorundaydı ve genelde okuryazar değildi. Rusya'daki daha büyük kampların bazılarında, bütün esirlerin ortak çabasıyla temel öğretim sistemlerinin kurulmasına karşın, çoğu Osmanlı subayı Almanca, Fransızca, Macarca ve Rusça öğrenmede yabancı esir subaylardan kişisel yardım almaya yöneldi. Esirlerin (Arnavutçadan Macarcaya, İbraniceye, Esperanto diline ve Türkçeye kadar uzanan) zengin dil çeşitliliği, ilgi duyanlara birçok dil ve öğretmen sunmaktaydı. Örneğin, Novonikolayevsk'teki kamp mektebi on dört farklı dilde ders vermektedir.⁷² Bütün etnik kökenlerden Osmanlı esirler bunun karşılığında Avrupalı esirlere bildikleri dillerden birini öğretmeye hevesliydi. Rusya'da bütün etnik kökenlerden esirler aynı barakalarda kaldıkları ya da birbirlerine kolayca ulaşmalarına izin verildiği için, resmi bir okul kurulmadan bile işbirliğine girme ve birbirlerinden bir şeyler öğrenme fırsatına sahipti. Mısır kampları ise dil bakımından bir dizi sebeple Rusya'dakiler kadar zengin değildir. İngilizler siyasal ve ırksal sebeplerle Osmanlıları "Avrupalı" savaş esirlerinden ayırdığı için, Mısır'daki kamplarda dil çeşitliliği çok daha azdı. Dolayısıyla öğretmen ve öğretilen dil sayısı tamamen çok-dilli Osmanlı subayların bu işe katılmaya uygun ve istekli oluşuna bağlıydı.

Dil öğrenme imkânlarının nispeten az olmasına rağmen, Mısır'daki Osmanlı esirleri zaman geçirmek için Rusya'dakilere nazaran daha çeşitli se-

72 Bazı okullar öbürlerinden çok daha gelişkindi. Alman ve Avusturyalı-Macar savaş esirlerince kurulan Novonikolayevsk kamp mektebine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Donald A. Lowrie Raporu, 11 Haziran 1917, *Donald A. Lowrie Papers*, Illinois Üniversitesi Arşivleri, Kutu 1. Krasnoyarsk'taki bir subayın tahminine göre, Osmanlıların yaklaşık % 60-70'i en az bir dil öğrenmiş ve içlerinden bazıları daha sonra ikinci bir dile geçmişti. Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 29; Ataman, *Esaret Yılları*, s. 122, 140; Dwinger, *Prisoner of War*, s. 213; Ölçen, *Vatşuga Irmağı*, s. 88, 90; Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında*, s. 39; Başkatıpzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 94; Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, s. 154; İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, s. 37.

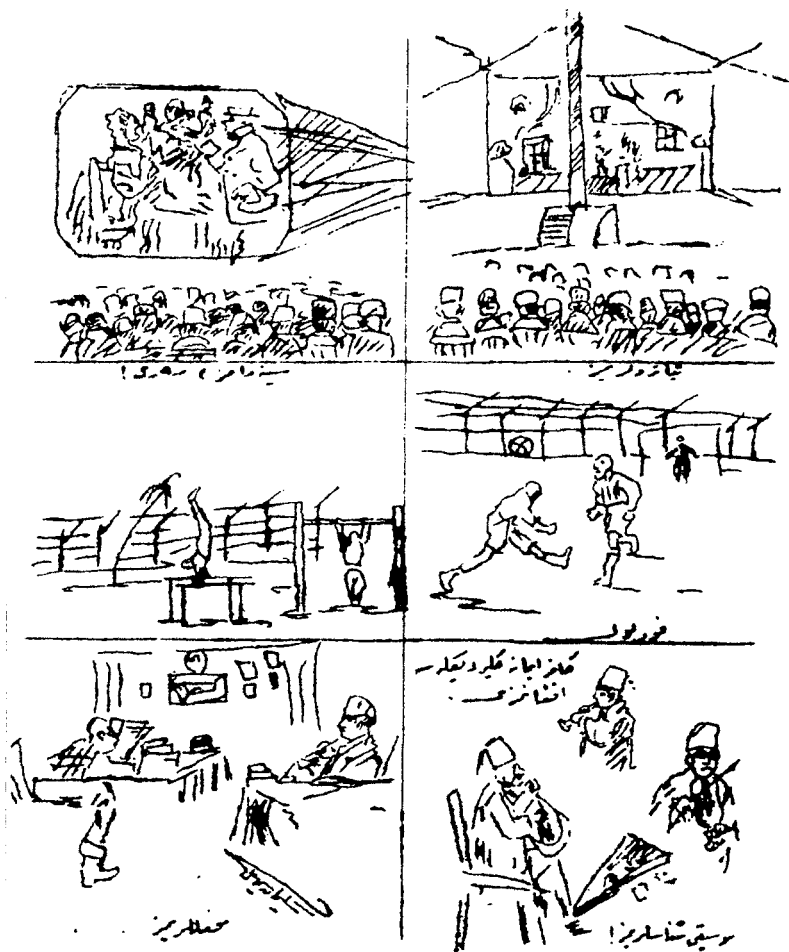
çeneklere sahipti. Sözelimi, mahpus arkadaşları için gösteriler sahnelemek üzere müzik ve tiyatro toplulukları oluşturdular. 1920’de sadece tek bir kampta her üç ila beş günde bir oyun sahnelendi; Mısır’da Osmanlılar arasında tiyatro ve müzik gelişti. Bir grup esir oyun yazma sürecine katılırken, öbürleri oyunculuk yaptı ya da gösteriyi hazırlama işlerini üstlendi; nitekim erat bile oyunlarda görev aldı. Kamp gazeteleri bu gösterilerden bazılarına ilişkin eleştiri yazılarına yer verdi.⁷³ Birkaç büyük Mısır kampında çok sayıda Osmanlı esiri kültürel üretimlerin kapsamlı gelişmesine daha kolayca yardımcı oldu. Sayının çokluğu daha fazla oyuncunun, yönetmenin, fıkırın ve haliyle daha geniş bir seyirci kitlesinin ortaya çıkmasını ve böylece oyunların sürmesini sağladı. Aşağıdaki çizimlerin gösterdiği üzere, Mısır’daki esirler akşamları kendi tiyatro gösterilerini veya kamp yetkililerince gösterilen (bazılarında Charlie Chaplin ve diğer ilk sinema yıldızlarının rol aldığı) Amerikan ya da İngiliz filmlerini seyretme seçeneğine sahipti⁷⁴ (bkz. Resim 1.2).

Rusya’da Osmanlı savaş esirlerinin çok sayıda kampa dağıtılması, Osmanlıların her zaman azınlıkta kalmalarını beraberinde getirdi. Dolayısıyla benzer projeleri uygulamaya girişmek için gerekli “insan gücü”nden ya da seyirci kitlesinden yoksundular. Ayrıca, hayatta kalmayla ilgili daha geniş çaplı sorunlarla karşı karşıya olmaları, muhtemelen yaratıcı uğraşlar için onlara çok az zihinsel kapasite bırakmaktaydı. Bütün bu sebeplerle sadece bir avuç oyun sahnelediler. En büyük kamplardan biri olan ve yaklaşık 400 Osmanlı savaş esirinin bulunduğu Krasnoyarsk belki de kültürel bakımdan en aktif olan kamptı. Oradaki Osmanlılar birkaç oyun sahnelediler ve birkaç konser veren (kemanlı ve sazlı) bir müzik topluluğu da kurdular.⁷⁵ (bkz. Resim 1.3) Tek milliyete mensup sadece az sayıda esirin bulunması, diğer türden kültürel uğraşları tamamen engellemedi. Bunun örneklerinden biri, Arap kökenli bir Osmanlı subayı olan Aref el-Aref’ti. Sonradan, ilk önce İngiliz manda yönetimi altında çalışan ve daha sonrada Doğu Kudüs belediye başkanlığını yapan bu kişi, Ernst Haeckel’in *Das Welträtsel* adlı kitabını Osmanlı Türkçesine

73 Bir esir sırf “Esir Kampı C”de üç ila beş 5 günde bir maç yapıldığını anlatır. Asaf Tanrikurt, *Yemen Notları*, s. 135; “Bizde Temaşanın Geçirdiği Safahat”, *Yarın*, 13 Şubat 1336/21 Şubat 1920, sayı 11; “Tenkid”, “Diken Piyesi”, *age*, s. 7.

74 Kızılhaç, *Turkish Prisoners of War in Egypt*, s. 46.

75 Mehmet Feyyaz Efendi, “*Hatırat*” (yayımlanmamış metin), s. 50; Ataman, *Esaret Yılları*, s. 143; Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 58, 123; İybar, *Sibirya’dan Serendib’e*, s. 37. Rusya’da Almanlar ve Avusturyalılar tiyatro gösterileri açısından çok aktifti. Bkz. Alon Rachomimov, “The Disruptive Comforts of Drag”, s. 362–82.

Resim 1.2: Mısır kamplarından birinde esir uğraşları. Hattıra-yı Esaret'ten, Mısır. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Erzurum (22449/SÖ)

Resim 1.3: Osmanlı-Macar Müsiki Grubu, Osmanlı Müsiki Yurdu, Krasnoyarsk Üsera Kararğahı.

Prof. Dr. Bingür Sönmez Özel Arşivi

Resim 1.4: İskenderiye-Seydi Beşir kampı, futbol maçı öncesi, 1919.

Taksim Atatürk Kitaplığı

çevirdi; Aref Efendi aynı kampta diğer on iki Arap Osmanlı arkadaşı için *Nakatullah* (Allah'ın dişi devesi) isimli Arapça bir kamp gazetesi de çıkardı.⁷⁶

Başta futbol olmak üzere spor, esirler arasındaki başka bir gözde uğraştı. Sıcak Mısır iklimi sayesinde yıl boyunca oynanmaya elverişli olan futboldan hem oyuncunun, hem de seyircinin keyif alması mümkündü. Bazı Mısır kamplarında her gün iki düzenli lig maçı vardı.⁷⁷ (bkz. Resim 1.4) Mısır kamplarında ayrıca jimnastik, güreş, boks, eskrim ve bilardo da çok tutuldu. Rusya'daki toplam istekli Osmanlı subayı sayısı, büyük Krasnoyarsk Kampı'nda bile ayrı bir Osmanlı futbol takımı kurmaya yeterli değildi, ama birkaçı Avusturya-Macar takımlarında oynadı. Krasnoyarsk'ta oyun günü olan Pazar öğleden sonraları, diğer Osmanlılar memleketlilerine saha kenarından destek vermeye gelirlerdi.⁷⁸ Ne var ki, Sibiry'a'da Osmanlıların açık hava uğraşlarına katılmak için sınırlı bir penceresi vardı. Çoğunun kış aylarında Avrupalı arkadaşlarıyla birlikte buz pateni yapacak gereçleri yoktu. Avrupalı esirlere paten gibi şeyleri satın almak üzere memleketten para gelmekteydi ya da bunlar ailelerince postayla onlara gönderilmekteydi.⁷⁹

Mısır'da sıcaklığın bazen dayanılmaz olmasına ve esirlerin kesinlikle güneş çarpması tehlikesine maruz kalmasına karşın, doğa gündelik hayat için pek engel sayılmazdı. Bazı büyük Mısır kampları Akdeniz sahilinin ya da başka bir nehrin yakınındaydı; yetkililer dikenli telle çevrili kamp alanlarının bir kısmını suyun içine kadar genişlettikten sonra, esirlerin yüzmesine izin vermekteydi.⁸⁰ Rusya'da ise ancak nehir kıyılarındaki küçük kasabalarda el konulmuş evlerde kalan çok az sayıdaki kişinin *naçalnik* (amir) denen Rus muhafız komutanına yüzme izni için başvurması mümkündü. Hatıratlarda sadece Varnavino kasabasındaki esirler nehirde yüzmekten söz ederler; Yenisey kıyısında yer alan çok daha büyük Krasnoyarsk Kampı'ndaki hiç kimse böyle bir şey değincez.

76 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 143-4; Aref el-Aref, *Aref al-Aref*, s. 2; Salim Tamari, "With God's Camel in Siberia", s. 31-50.

77 Hüseyin Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 45; ABD Dışişleri Bakanlığı, 763.721 14/1257, ilişik belge, "Report on the Treatment of Turkish Prisoners of War in Egypt", s. 2.

78 İybar, *Sibiry'a'dan Serendib'e*, s. 37.

79 İybar kış aylarında koşu ve barfiks yapıldığını belirtir; koşu yapanlar genellikle Macarlardır: *Sibiry'a'dan Serendib'e*, s. 37.

80 Örneğin, Akdeniz kıyısındaki İskenderiye'nin Muntaza Mahallesi'nde yer alan Seydi Beşir 1952 devriminden sonra orta sınıf Mısırlılar için bir yazlık yer haline geldi.

Mısır'ın nispeten daha iyi iklimi ve esirlerin sayıca çok oluşu, kültürel uğraşlara ilgiyi başlatmada ve sürdürmede kesinlikle önemli etkenlerdi; ama başka mülahazalar da vardı. Mısır'daki esirler temel fizyolojik ihtiyaçları karşılandığından, kültürel konularla ilgilenmeye harcayacak kadar dikkatleri ve enerjileri vardı.⁸¹ Buna karşılık Rusya'da fizyolojik (gıda, su, homeostaz) ve emniyetle ilgili (beden güvenliği, olanaklar, sağlık) ihtiyaçlar yeterince sağlanmamaktaydı. Bir günü sapasağlam atlananlar ertesi gün için her zaman kaygılıydı. Dahası, Rusya'da devrim ve iç savaş döneminde yarın kaygısı daha da belirginleşti. Örneğin, Krasnoyarsk'ta sayıca çok olan Osmanlı subayları bir futbol takımı kuramadıysa, bunun ardındaki etkenlerden biri yurda dönünceye ya da yabancı bir yardım kuruluşu malzeme bağışında bulununcaya kadar sahip olmayı umabilecekleri tek çift ayakkabıyı (ya da postalı) mahvetmeyi istememek olabilir.

Avrupalı esirler, Kızılhaç örgütlerinden ya da diğer yardım kurumlarından malzeme alırken, Osmanlılar bu milletlerarası örgütlerden veya kendi hükümetlerinden ancak çok az yardım görmekteydi. Bazı ailelerin belki de esirlerden daha kötü durumda olmaları nedeniyle, Osmanlı esirler kesinlikle onlardan yardım bekleyebilecek durumda değildi. Nitekim birçoğu hiç cevap alamayınca, eve mektup yazmayı bıraktı. Yazışmadan vazgeçmenin daha pratik sebepleri de vardı. Örneğin, Osmanlı Hilâl-i Ahmer'in genel sekreteri Dr. Adnan [Adıvar], Rus hükümetinin bazen Osmanlı savaş esirlerinin mektuplarını Fransızca yazmalarını istemesinden yakınmaktaydı.⁸² Hiç kuşkusuz, her bakımdan görülen bu eşitsizliğe, kendi devletlerince terk edilmiş olma yönünde yavaş yavaş güçlenen bir duygunun eşlik etmesi, Osmanlılar arasında daha da endişeye yol açtı. Mülâzım Halil, Avrupalıların "şen ve neşeli", kendilerinin ise "gam ve elem içinde" olduğu gözleminde bulunurken, Alman esirlerin neşesini yardım, koli ve mektup almalarına doğrudan bağlamamaktaydı. Ne var ki diğer anlatımlarından Avrupalı esirlerin ailelerinden ya da yardım örgütlerinden düzenli mektup ve paket almaları ve Osmanlıların

81 Burada Abraham Maslow'un "A Theory of Human Motivation" makalesindeki ihtiyaçlar hiyerarşisine (s. 370-96) göndermede bulunmaktayım.

82 ABD Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'dan Washington'a, 763.72114/2275, 28 Aralık 1916, Türkiye'den Osmanlı esirlere çok az koli gönderildiğini belirtmekteydi. İngiliz hükümeti Rusya'ya ülkesindeki Osmanlılara koli teslimini durdurma talimatını vereceği tehdidinde bulunmuştu. Dr. Adnan'dan Amerikan Büyükelçiliği'ne, 763.72114/1935, 12 Ağustos 1918; esirlerin şikâyetleri için ayrıca bkz. 763.72114/820, s. 8.

bundan yoksun kalmaları karşısında, Halil'in ve ötekilerin özellikle mutsuz olduğu açıktır.⁸³

Dahası, Osmanlı esirlere kendi hükümetlerinden veya bir Avrupa kuruluşundan gelen seyrek yardımlar her zaman yerine ulaşmamaktaydı. Örneğin, Baykal Gölü kıyısındaki Stretensk'te Hereward T. Price, Almanlar için çarpışırken esir düşmüş bir İngiliz bunun tanık olduğu en az bir örneğini, Osmanlı esirlere yönelik yardımın Dr. Kallenbach adlı bir Alman esirce çalınışını aktarır. Onun anlatımıyla, İsveç Kızılhaç örgütü Kallenbach'a "içimizdeki herkesten daha kötü durumdaki Türklere" dağıtılmak üzere para vermişti. "Bu paranın çoğunu cebine attı ve ardından Türklerin her şeyi almış görüneceği şekilde hesaplarında tahrifata gitti." Price'ın nefret ettiği "Türkler"den esirgemediği yegâne empati buydu. Kanaatine göre, Türkler "kendilerine tabi ırkların, Yunanların ve Ermenilerin" ayakkabı bağlarını "çözmeye [bile] değmeyecek" kişilerdi.⁸⁴

Esir düşenlerin esir alanlara direnişi

Mısır ve Rusya'daki Osmanlı esirler kendilerini esir alanlara hem açık, hem de örtük biçimde direndiler. Mısır'daki esirler ceza görmeksizin direnişlerini bireysel düzeyde ve bazen topluca açığa vurabildiler. Rusya'daki esirler ise her iki direniş biçimine de girişebilecek durumda değildi; ancak esir alanların neredeyse tam denetimi sağladığı dönemlerde bile esirlerin direnmek için gizli planlar hazırlamaları mümkündü. Ara sıra bu direniş alenen sergilenmekteydi.⁸⁵

Sayıcı çokluktan güç almaları ve düzenli yemek teminini güvencede görmeleri nedeniyle, Mısır'daki esirler direnişlerini gerek bireysel, gerekse toplu düzeyde açıkça ifade edebildiler. Bu isyanlar bireysel olduğunda, İngilizler tarafından ezilmesi daha kolaydı. Mısır'da esir bir subay olan ve yurda dönüşünden sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi'nin üst düzey mensupları arasında yer alan Rahmi Apak'ın başına gelen de böyle

83 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 151. Diğer Osmanlı esirlerin Almanları "fazla ciddi" ve askerce, Avusturyalıları ve Macarları ise eğlenceye düşkün ve daha dost canlısı bulduğunu eklemeliyim.

84 Price, *Boche and Bolshevik*, s. 143, 173. Yazar Bonn'da İngilizce profesörüyken, Alman ordusunda görev yapmak üzere askere alındı. Price'ın "Türkler"e nazaran "Yahudiler"den daha da az haz ettiği hatıratından açıkça anlaşılır.

85 Burada James Scott'ın *Domination and the Arts of Resistance* kitabından alınma terminolojiyi kullanmaktayım.

bir olaydı. Bulunduğu esir kampındaki komutanın şahsi kötü muamelesi olduğuna inandığı durumu protesto etmek üzere açlık grevine gitmeye karar verdi; birkaç gün sonra kamp muhafızları ona zorla yemek yedirdi.⁸⁶ Emin Çöl'ün aktardığı başka bir olayda, erat için kurulmuş kampların birinde küçük bir protesto büyük çaplı bir açlık grevine dönüştü; çünkü grev düzenleyicileri isteksiz esirleri de gösteriye katılmaya zorladı.

Yoklamaya çağırıyorlar, çıkmıyorduk pavyonumuzdan... Yemeklere çıkmadık, getirilen yemekleri de suların yeraldına aktığı bir yere döktük... Yöneticimiz 12 kişiydi. Yemek yiyenlere bunlar sıkıntı yapacak, sözünde durmamış cezası olarak yüzüne tükürülecekti... Elebaşlarımızdan olsun olmasın 12 kişiyi yakalayıp götürmek, bizi bir oldu, bitti karşısında koymak istiyorlardı. Bunları vermemek isterken kavga çıkmıştı. İngilizler yumrukla, bizimkiler tekme, tokat, çelme takma, ısırma ile karşı koyuyorlardı... İngiliz düdükləri düdü, düdü ötüşüyor, binbaşı 'fınışe ... fınış' deyi bağınıyordu. Kavga sona ermiş, bizden koparmak istediklerini koparamamışlardı. İngilizler çıkıp giderken, bizde koğuşumuza dönmüşük.⁸⁷

Muhtemelen biraz abartı içeriyor olsa bile, bu olay Mısır'daki esirlerin hâlâ moralleri yüksek olduğu için, kendilerini esir alanlara bazen fiziksel güç kullanılarak direnebildiklerine ve yine de sağ kalmayı umabildiklerine ışık tutar. Elebaşlar daha az isteklileri zorlamaya mecbur kalsalar bile, sayıca çokluk sayesinde toplu bir cephe oluşturmaları mümkündü.

Rahmi Apak örneğinde olduğu gibi, Mısır'daki esirlerin tek başlarına hareket edince bile can korkusu yoktu. Tekrar esir düşmüş bir kaçak olan Beykozlu Kel Ali'nin başından geçen olay da bu açıdan öğreticidir. Kamp komutanı ibret olsun diye onu arkadaşlarının gözü önünde bir metrekarelik bir tecrit hücreğine koydurdu. Aynı kampta bulunan bir Osmanlı subayının yurda dönüşünden sonraki raporuna göre, Kel Ali tecrit hücrelerinden serbest bırakıldığında yanındaki iki muhafızı şaşkınlığa uğrattı. "Ali eline geçirdiği silahların dipçığı ile İngiliz neferlerini birer vuruşta yere seriyor, aynı zamanda süngülerle tel örgüyü kesmek için bütün gayreti ile yükleniyordu. Birinci tel örgüyü geçti. İkinci, üçüncü, dördüncü örgüleri de aşmak üzere iken tam yarım bölük kadar İngiliz neferleri süngüleri ileriye uzatarak marş marş ileri geldiklerini gördüm. Ali gayet gür bir ve acı bir sesle 'Sizleri geberteceğim. Geliniz' diye haykırdı." Ama sayıca üstünlük karşısında bir süre sonra tes-

86 Apak, *Yetmişlik Bir Subayın*, s. 165-6.

87 Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 133-5.

Resim 1.5: "Esir edilmiş Türk süvari devriyesi-Düşük rütbeliler"
Rus Devlet Arşivi, Krasnogorsk, Albüm 1087, Foto 4

lim oldu.⁸⁸ Yazar bunu biraz edebi serbestliğin beklenebileceği bir hatıratda değil, yarı resmî bir raporda aktarır. Bir ölçüde abartıya kaçılmış olabileceği göz önünde tutulsa bile, bir Mısır esir kampının sınırları içindeki bu oldukça cüretkâr davranışlar, bazı esirlerin çoğu zaman uysal olmakla birlikte, açık isyanlardan ve direniş eylemlerinden kaçınmadığını gösterir. On binlerce Osmanlı için hazırlanmış bir esir kampında olmak hiç kuşkusuz bu esirlerin sayıca kendilerini bir ölçüde emniyette hissetmelerini sağlamaktaydı.

88 Beykozlu Ali'nin hikâyesi çok ilginçtir. Herhalde 1917'deki ilk kaçıncıdan sonra (belki dönüş yolculuğu parasını biriktirmek üzere) Kahire'de iki ayrı yerde çalıştı. Fakat bazı Mısırlılar 1919'da onu İngilizlere ihbar etti. Ali hücreye konulduğunda, diğer Osmanlılar ona yardımcı olmak için uğraştılar. Gelişigüzel hücrenin yanından yürürken, çatısındaki ve duvarlarındaki küçük gediklere doğru onun için sigara, ekmek ve başka ihtiyaç maddeleri atıldılar. "Bu sigaraların her vakit Ali'nin eline geçmesi mümkün olamazdı. Birçokları çatıda birikir. Rüzgâr olursa bir kısmını aşağıya, bir kısmını da Ali'nin başına düşürürdü." Türk İnkılâp Tarihi Arşivi, 91/29/29(1-4).

Resim 1.6: “Esir Mülâzım Mehmet Hüseyinoğlu” ve bir Rus subayı.
Rus Devlet Arşivi, Krasnogorsk, Albüm 1087, Foto 1

Avrupa Rusya’sında tutulan savaş esirlerinin birkaç cılız sözlü protestosu bir yana bırakılırsa, Ruslara karşı bilinen açık ve toplu kafa tutma eylemleri yoktur.⁸⁹ Aktarılan birkaç bireysel eylem anlatımı nadirdir ve hemen her zaman bir muhafız sarhoşken ya da kimlik belirlemenin zor olduğu gece karanlığında meydana gelmiştir. Ne var ki Rusya’da esirler, kamp yöneticilerine gizli yollarla kafa tutarlardı ve bunun en yaygın biçimi bir kaçış planlamaya girişmektir. Erler bu konuda yazılı kayıtlar bırakmış değildir; ama hemen her esir subay kaçma planı yapardı. Bu planları hazırlamak ayları ve hatta yılları alırdı. Ayrılan uzun süreye rağmen, planlar şaşırtıcı biçimde dolambaçsız ve basit girişimlerdi.⁹⁰ Esirler kendilerini açıkça bildirmeye hazır hissedin-

⁸⁹ Ölçen, *Vetluğa Memoir*, s. 88, 122.

⁹⁰ *Age*, s. 111.

ceye kadar direnişlerini gizli tutarlardı. İşin ilginç tarafı, bu kaçış planlarının hiçbirinde esir kaçışlarıyla özdeşleştirebileceğimiz türden tünel kazma, muhafızları etkisizleştirme, dikenli tel çitleri kesme ya da diğer zaman alıcı stratejilerden biri yoktu.

Rusya’da ilk kaçış işin kolay tarafıydı. Kamp komutanının tahmin ettiği gibi, asıl caydırıcı etken kamp duvarları ya da muhafızlar değil, kamplar ile güvenli ortamlar arasındaki uçsuz bucaksız Sibiry boşluğuuydu. Esirleri kaçırmaktan caydıran başka bir şey, kaçakların firar ettikleri kamplarda ucu ucuna sağ olarak ve hatta ölü halde tekrar geri geldikleri yönündeki söylentiler ya da bazen somut tanıklıklardı.⁹¹ Bütün bu caydırıcı etkenler olunca, kamp yöneticileri esirlerin yakındaki kasabalara gözetimsiz ziyaretlerde bulunmalarına izin verirdi; çünkü hiç bilinmeyen haşın arazi yapısında ve esaret yeri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki inanılmaz uzaklıktan dolayı esirlerin kaçamayacağını düşünürlerdi. Ne var ki özellikle Sibiry’da, kasabalara gidişlerde bazı esirler kaçmalarına yardımcı olmaya istekli yerel Türkî insanlarla temas kurarlardı.⁹² Kamp komutanları böyle temasların çoğu kez kaçışları teşvik ettiğinin farkına her zaman varmazlardı. Esir kaçma kararı aldığıında, kasabaya gitmek için izin koparma ya da dosdoğru bir muhafızı rüşvetle satın alma yoluna giderdi. İşler yolunda gittiğinde, yerel irtibatı ona sivil elbiseler, azıcık para ya da yiyecek ve yol tarifi sağlardı.⁹³

91 İnfaz suçlamalarından birçoğunun söylentilere dayanmasına karşın, bazı görgü tanığı anlatımları da vardır. İki belirli örneği Başkâtipzade Ragıp Bey (*Tarih-i Hayatım*, s. 83) ve Mehmed Âsaf (*Volga Kıyılarında*, s. 77-8) verir. Böyle şeylere dair söylentiler için bkz. Süleyman Tefik Harputlu, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 7, sayı 3 (Nisan 1971), s. 24. Kaçak esirlerin cesetlerinin esir kamplarına geri getirilişine birkaç gönderme de vardır. Örneğin bkz. Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 121. Ruslara yönelik suçlamalar doğru olmasa bile, burada daha önemli olan nokta esirlerin kanısına göre Rusların nasıl tepki vereceğidir, Rusların gerçekte fiilen nasıl tepki verdiği değil.

92 Türki ya da Müslüman halkların Osmanlı savaş esirlerine çeşitli yardımlarda bulunmasının örnekleri çoktur. Tatarlar her yerde esirlere her türlü yoldan yardım ettiler: Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 77, 129-30; Grozni’deki Çeçenler manevi destek sağladılar: Ataman, *Esaret Yılları*, s. 159. Daha doğuda da durum aynıydı. Krasnoyarsk’ta Abdurrahman adlı bir Tatar, Raci Çakıröz’ün kaçışına yardımcı oldu. Raci Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya’da 10 Yıl*, s. 28. Harbin “Türk-Tatar Cemaati İslamıyesi” yurda dönüşü beklerken orada kalan Osmanlı savaş esirlerine para bağışında bulundu: Ataman, *Esaret Yılları*, s. 202.

93 Elbette bu sadece kaçış yollarından biriydi; bütün kaçaklar yerel insanlardan yardım istemedi. Sibiry’nın ücra yârlerine sürgün edilmiş Alınan sivillerin Osmanlılar dâhil

Esirler bu basit kaçışları planlamaya birkaç sebeple uzun zaman ayırırlardı. En basit planı bile hazırlamak ve üzerinde tekrar çalışmak, can sıkıntısıyla başa çıkmanın, zihni meşgul tutmanın ve esaret hayatının bunaltıcı şartlarından uzaklaşmanın iyi bir yoluydu. Kaçış planlaması ayrıca özgürlük umudunu verir ve hayal gücünü işletme fırsatını sağlardı. Üstelik hayal gücü (kaçma planlamaktan yemekle ilgili hülyalara dalmaya ya da kafada şekerin tadına varmaya kadar) esir alanın asla denetim altına alamayacağı şeydi. Kaçış planlaması gizlice kafa tutma davranışı olarak bile, esirlerde düşmanla hâlâ mücadele ediyor olma duygusunu uyandırır; plan hazırlamak kaçışın mümkün görünmesini sağlardı ve bu ihtimal onlara esaret öncesinde daha haysiyetli insanlar ve adamlar olarak taşıdıkları psikolojik yapıyı kısmen geri kazandırır.

Rusya’da gizli kafa tutmanın yaygın oluşunun başka bir sebebi, diğer esirlere güven duyulmamasıydı. Daha sert esaret şartları ve hatta ara sıra imkânlar için çekişme birçok esiri ancak kendine ve en yakın birkaç arkadaşına güvenilebileceği duygusuna yöneltirdi. Özellikle büyük Rus kamplarında bazı Osmanlı esirler, Rusların aralarına casuslar yerleştirdiğine inanırdı. Örneğin, Hüsamettin Tuğaç bulunduğu kampta biri “subaylıkla ilgisi olmadığı her halinden anlaşılan” bir sivil olmak üzere iki Osmanlı uyuğunun Ruslar için çalıştığı kanısındaydı. Onları Arnavut-Osmanlı diye nitelendirmektedir.⁹⁴ Başka bir esir de kamp gazetesi için yazdığı bir şürde benzer bir duyguyu ifade etmekteydi. Özellikle bir mısra da “Her tarafım casuslarla kuşatılmış olmasa” diye hayıflanmaktaydı.⁹⁵ Rusya’daki esirler hayatlarını tehdit eden bütün diğer engellere rağmen, kendi varlıklarını sürdürme uğraşı içindeydiler. Tam güvenmedikleri insanlarla bilgi paylaşmaktan çekindikleri, birbirlerine destek olmak için işbirliğine girmeleri mümkün değildi ve dolayısıyla esir alana meydan okumakta isteksizdiler. Düşüncelerini paylaşma ya da bir direniş biçimi için eşgüdüm sağlama konusundaki isteksizlikten dolayı kolektif bir davranış yönünde kolektif bir kimlik oluşturmamışlardır.

İttifak devletlerine mensup bütün esirlere ara sıra yardım ettiğini eklemek gerekir. Örneğin bkz. Taşer, *Cepheden-Cepheye*, s. 82 vd.

94 Bu kişiler sivil Ömer Selim ve Yüzbaşı Rufat. Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 118-19, 126, 175. Diğer örnekler için bkz. Ataman, *Esaret Yılları*, s. 100, 110, 119.

95 “Gayz”, *Vaveyla*, 31 Mart 1333/31 Mart 1917, sayı 67, s. 4. Şiirin tam metni Bölüm 2’dedir.

Rusya'daki esirlerin hemen hepsi kaçma planları yaparken, Mısır'da kaçış planlamasıyla ilgili çok az bulgu vardır. İngiliz kamplarının çevresinde güvenlik daha sıkıydı: Dikenli tellerle çevrili kamplar aralıklarla yerleştirilmiş ve tele yaklaşan esirleri vurma emri verilmiş nöbetçiler de vardı. Bazı istisnalar dışında, esirler muhtemelen başarılı kaçış olasılığını akla yakın bulmamaktaydı.⁹⁶ Aynı ölçüde önemli başka bir etken de söz konusuydu. Hayat katlanılabilir düzeydeydi ve esirler en azından savaş sürerken çarpışmanın dışındaydı. Rusya'daki esirlerin aksine, Mısır'daki esirler 1917'ye kadar birkaç defa Kızılhaç ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı müfettişlerince ziyaret edildi. Dolayısıyla Mısır'daki esirler en azından birilerinin esenliklerini kolladığı kanısındaydılar. Savaşı atlatacak ve eve sağ salim döneceklerdi.⁹⁷ Dahası, kaçış planlaması Rusya'daki esirler için bir zihinsel uğraş ya da gizlice kafa tutmayken, Mısır'daki esirlerin zihinlerini meşgul edecekleri ve esir alana kafa tutuşlarını ifade edecekleri başka fırsatlar vardı.

Sonuç

Açıkçası, Doğu cephesinde Ruslara karşı çarpışanların ve Filistin-Suriye bölgesinde İngiliz kuvvetlere ve Uluslar Topluluğu kuvvetlerine karşı çarpışanların savaşı yaşayış tarzında önemli farklılıklar söz konusuydu. Bu farklılıklar esarete hem esir alanların Osmanlı esirlere davranışı, hem de esirlerin varlıklarını sürdürmek zorun kaldıkları maddi ortam çerçevesinde devam etti. Karşılaştırmalı olarak belirtmek gerekirse, Rusya'yla savaş ve Rusya'da esaret hayata sarılma açısından daha zahmetli ve tehlikeliydi. Sonraki bölüm Rusya tecrübesinin başka alanlarda da nasıl müşküller yarattığını incelemek üzere bu karşılaştırmalı yöntemi sürdürmektedir.

96 Nureddin, "Mısır Çöllerinde Türk Gençleri- 21", (2 Haziran 1924)", s. 24. Bir İngiliz kampından kaçmanın en yaratıcı yollarından bazılarını kısa bir değinme için bkz. Yanıkdağ, "From Cowardice to Illness", s. 205-25.

97 Rusya'daki Osmanlıların İsveç Kızılhaç örgütünden ya da YMCA'dan ara sıra yardım görmesine karşın, savaş sırasında hiçbir teftiş heyeti özel olarak onların sorunlarını dinlemek üzere Rusya'ya gitmedi. Bir istisna Rusya'yla savaşın bitişinden sonra 1918'de Yusuf Akçura'nın başkanlık ettiği heyettir; ancak iç savaş ve Çek Lejyonu'nun bölgedeki denetimi yüzünden Sibirya kamplarına uğrayamadı. Ayrıca bkz. Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 214-16.

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA VE MISIR'DA TOPLULUK VE KİMLİK TASARIMI: BİR KARŞILAŞTIRMA

[Şeyh Esad El-Şukeyri'nin] en son işittiğim fıkrası şudur: İngilizler Mütareke'de Şeyhi tutup Seydibeşir karargâhına esir götürmüşlerdi. Mavi bir gömlek, mavi bir don, ihtiyar adam hazin bir ömür geçiriyordu. Bir gün gene kızgın kuma bağdaş kurmuş, düşünürken bir Arap esirin sesini duydu:

– Ya Allah! Ya Allah!..

– Çağırma yavrum, çağırma, dedi. Eğer aklına esip de bizi kurtarmak için geleceği tutarsa, İngilizlerin elinden bir daha zor kurtulur. Üstelik Müslümanları Allahsız bırakırsın...

Falih Rıfki Atay, *Zeytinadağı*, s. 59

Bölüm 1, Rusya'daki Osmanlı esirlerin yakalanış şartlarının, esaret şartlarının ve yaşantılarının Mısır'daki İngiliz kamplarına nazaran önemli ölçüde kötü olduğunu ortaya koymuş bulunuyor. Bu bölüm ise söz konusu farklı şartların kimlik, kimlik belirleme (identification), gelenek, kültür ve millet kurgusunu ve anlayışını nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Bunu yaparken, Rusya kamplarında Osmanlı esirler arasındaki daha zorlu hayat şartlarının çekişmeli ve kavgacı bir topluluk anlayışına katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Ne var ki Osmanlı esirlerle yakın ortamda yaşayan Alman ve Avusturyalı-Macar esirlerin varlığı da millet, kültür ve gelenek kavramları çerçevesindeki sınırların katılaşmasında başka bir önemli sebepti. Rus sivillerle nispeten kolayca ilişkiye girme bile, bu anlamda önemli bir etken haline geldi. Kimlik belirlemenin bu kaynaklarına bağlı kalma derdindeki Osmanlılar, esaret hayatının yarattığı kültürel tehlikenin farkında değilmiş gibi görünen bazı vatandaşlarının Avrupalı esirleri ve yerli Rus sakinlerini eleştiriden geçirmeksizin taklit etmeye ve onlara özenmeye başlamış olmasından kaygılı-

dılar. Bu doğrultuda da esir alan güç karşısında kenetlenmekten ziyade, sıklıkla birbirlerinin davranışlarını denetlemeye ve tasarlanan milleti, kültürünü ve geleneklerini korumak için uğraşmayanları eleştirmeye yöneldiler. Ancak Rusya'daki Osmanlı esirler arasında iç çatışmaya yol açan kaygılar, Mısır'da söz konusu bile olmadı. Bunun sebebi Mısır'daki esirlerin millet, din, kültür ve gelenek konularına aldırma almaları değildi; böyle şeyler elbette umurlarındaydı. Asıl farklılık, Rusya'da "ufak farklılıklar narsisizmi"ni yaratan şartların Mısır'da var olmamasıydı.

İnsanlar farklı kültürlerle ve âdetlerle karşılaşınca, kendi inançlarına ve âdetlerine eleştirel yaklaşımla kafa yorma fırsatını bulurlar.¹ Bu tür karşılaşmalar, önemli farklılıklara karşı eleştirel içe dönüklüğü yaratır ve gündelik, sıradan eylemler ve âdetler karşısında bile duyarlılığı yükseltir. Buna bağlı olarak, sıradan eylemleri ve âdetleri doğru düzgün yerine getiren kişileri hem yabancı Ötekilerden, hem de bunları düzgün yapmayan yerli Ötekilerden ayırt etmeye yarar. Milliyetçi söylem millete, kültüre ve geleceğe ilişkin belirli formülasyonları geçerli kıldığı için, diğer formülasyonları, eylemleri ve davranışları geleceğe ve millete aykırı olma gerekçesiyle geçersiz sayar. Bu meşrulaştırmanın amacı millet içindeki ayrılıkları, farklılıkları ve çatlakları örtbas etmektir. Farklı şartlarda bu süreçlerin kolayca ayırt edilmesi mümkün olmayabilir ama esir kampları "milleti canlandırma ve ona hayat verme" yönündeki sıkıntılı süreci gözlemek için ideal alanlar işlevini görür.²

Düşman ötekiyi tasarlamak

Avrupalı uzmanlara göre, propagandanın cephe gerisindeki siviller arasında geliştirdiği "histerik" düşman korkusu, Cihan Harbî'nde cephe hatındaki çok az askerce benimsendi. Çoğu asker karşısındaki hasmına yönelik gönülsüz şekilde saygı duydu. Düşmanı değerlendirmedeki mihenk, kendilerinin ateşi altında gösterdiği kararlılık ve cesaretti. Fransız tarihçisi Audoin-Rouzeau şöyle belirtir: "[Düşmanı] aşağılamayı engelleyen işte buydu. Özsaygı ve düşmana saygı birbirinden ayrılmaz şeylerdi."³ Başlarındaki subaylar, "hergele" anlamındaki bir Fransızca hakareten gelen daha rahatsız edici "Bosche" ibaresini tercih etseler bile, İngiliz erler Almanlardan söz

1 Umut Özkırmlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 81; Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, s. 30.

2 Özkırmlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 33, 53, 56, 164-9, 175, 191.

3 Stephane Audoin-Rouzeau, *Men at War*, s. 169.

ederken “Johnny”, “Allemand” ya da daha sevecen “Eski dost Fritz” gibi ibareleri kullanırdı.⁴

Peki, Osmanlı esirler hasımları hakkında ne düşünüyorlardı? Osmanlıların gözündeki İngiliz imgesi, belli belirsiz olumsuzdu. Ruslara gelince, biçilen imge kesin olumsuz ve insanlıktan çıkarıcıydı; yakınlık ifadeleri ancak ara sıra kullanılırdı. Dahası, Osmanlı esirlerin düşmanlarına bakışı ve onları düşünüşü bize bu tür tasavvurda bulunan Osmanlılar hakkında epeyce şey anlatır. Aşağıdaki değerlendirmede esir Osmanlı askerlerin Ruslara ve ardından İngilizlere ilişkin imgeleri incelenecektir.

Bazı bakımlardan, Kafkasya cephesindeki savaşın niteliği Osmanlıların gözündeki Rus imgesinde bir rol oynadı. Oradaki savaşın hareketli cephelerde yürütülmesi nedeniyle, Osmanlı siviller zaman zaman yeterince hızlı davranıp kaçamadıklarında, savaşın ve şiddetin kurbanı olmaktaydı. Bir Osmanlı subayı Rus kuvvetlerince yeni boşaltılmış bir köyde, vahşi savaşın genç bir kurbanının cesediyle karşılaşmasını daha sonra şöyle hatırlamıştı: “8-10 asker küçük bir kız çocuğuna tecavüz ederek öldürmüşler. Irz ve can düşmanı olan bu vahşilerin ordularında disiplin diye bir şey olmadığı anlaşıyordu.”⁵ Esir düşen başka bir subay tanık olduğu bir olayı hatıratında şöyle aktarır: “Kazakların zalim palaları, bu bedbaht [esir] kafilesinden geride kalan hafif yaralıların başlarını vücutlarından ayırmakta kullanılıyordu. ... Bu subay [bir Kazak subayı] at üzerinde hakikaten vahşeti önlemeye çalışıyor ise de, henüz harbin harareti ve düşmanlık hırsı içindeki Kazakların bu naturel vahşetini önleyemiyordu.”⁶

Esir alana dönük nefret bazen öylesine ağır basıyordu ki, bir esirin bunu bastırması giderek güçleşiyordu. Böyle bir zamanda, Krasnoyarsk’ta bir esir Ruslara dönük nefretini açıkça dışa vurdu. Şahsi bir günlüğe ya da sonradan yazılan bir hatırate değil, kamp gazetelerinden birine yazılmış bu şiirde, yazar pek çok Osmanlı esirin duyduğu öfkenin ve küçük düşürülmüşlüğü’nün yanı sıra, Ruslara ilişkin kolektif imgeyi canlı biçimde ifade eder.

-
- 4 J. G. Fuller, *Troop Morale and Popular Culture*, s. 38-9. Fransızca *Bosche* kelimesi İngiliz subaylarca alınıp benimsenmişti. Ayrıca bkz. Audoin-Rouzeau, *Men at War*, s. 165-6. Orijinali “Old Fritz”dir. “Old” burada tanıdık, bilinen anlamına geliyor.
 - 5 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 141.
 - 6 Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepheye*, s. 29. Esirin burada kastettiği şey vahşetin onlar için doğal olduğudur.

Gayz [Hınç]

Sebatıma şahid olan meleklerin önünde
Esir düştüm müjiklerin pençesine nağhan [ansızın]
Ta ezelden milletimin dini, milli tarihi
Hasmı olan bir orduya tutsak olmak çetindir...
Her tarafım casuslarla kuşatılmış olmasa,
Dimağımı yakan kini, gayzı ayan ederdim
Kanlı kâfir! Ey hilm [yumuşaklık] ile meluf [alışkın] olan kalbime
Gayz ve nefret hislerini aşıl原因an vâhime
O temelsiz gururunla hükm ededur her ile...⁷

Şiirde Ruslar, esirin değer verdiği her şeyin (din, millet ve tarih) düşmanı olarak tarif edildikten sonra, duyulan tiksintinin Rus olan her şeyi kapsayacak boyuta vardığı açığa vurulur. Muharebe sırasında, yakalanma anında ve esaret süresince yaşananlar, Rusları vahşi hayvanlara benzetecek kadar canavarlaştırıcı ifadelerle tasvir eden şairin gözünde bu vahşet imgesi yaratmıştı.

Yukarıdaki şiirin de gösterdiği gibi Osmanlılar, Ruslara sürekli hayvani nitelikler yakıştırıyorlardı ve bu da onların canavarlaştırılmasını sağlıyordu.⁸ Kendisini esir alan Rus askerinin sesini asla unutmamaya yemin eden bir esir, ona “sarı sakallı, küçük mavi gözlü, kuzey ayısı” yaftasını yapıştırmıştı.⁹ Başka birinin esir kafilesi muhafızlarından birini tasvir edişi, “sarı bir domuz yavrusundan farkı olmayan genç bir subay” şeklindeydi.¹⁰ Osmanlıların eşyalarını çalan Rus askerlere layık görülen sıfat ise “leş kargaları”ydı.¹¹ Muharebenin sıcak zamanlarında, kuşatma harekâtında hızla ilerleyen Rus düşman, yaralı ordunun canını almaya gelen bir “kudurmuş sırtlan”¹² gibi görülenekteydi. Dikkat çekici nokta, Osmanlıların Rusları nitelendirmek için seçtiği

7 “Gayz”, *Vaveyla*, 31 Mart 1333/31 Mart 1917, sayı 67, s. 4.

8 Şeytanlaştırma, birini kötülüğün kaynağı ya da etkeni olarak belirleme edimini belirtmek için kullanılır. Şeytan burada en olumlu haliyle, son derece habis bir kişi, kötü bir ruh ya da en olumsuz haliyle, bir iblistir. Dolayısıyla en azından bazı insani nitelikleri sürer. Canavarlaştırmada ise kişi bütün insani niteliklerden arındırılarak ve bir hayvana dönüştürülür.

9 Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 220.

10 Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları*, s. 8.

11 Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 169.

12 “Sankamış”, *Vaveyla*, 29 Nisan 1332/ 12 Mayıs 1916, sayı 23, s. 9.

canlı türlerinin kendi kültürlerinde düşük mertebede sayılan hayvanlar olmasıydı. Domuz, murdar ve eti haram olan bir hayvandır. Sırtlan ve leş kargası, ölümlerle ya da can çekişenlerle beslenen leş yiyicileridir. Bunlar oburluk, nahışlık ve korkaklıkla ilişkilendirilir. Böyle canavarlaştırıcı ifadeler, derin bir husumetin ve hatta nefretin belirtileri olsa da bu insanların kendilerini esir alanlar karşısında savunmasız ve onların merhametine kalmış halde olduklarını unutmamakta yarar vardır. Tamamen onların merhametinde olmaları ve bazı Rus askerlerin insanlık dışı davranışlarına tanık olmaları nedeniyle, Rusları canavar gibi göstermek hayatlarının başka birinin iradesine bağlı olduğu ihtimalinin bir kabulüydü.

Bununla birlikte, esirlerin kısa süreliğine de olsa düşmanla özdeşleşebildiği tek tük anlar vardı. Başka bir zaman Rusları pekâlâ “cehennem zebanileri” olarak nitelendirmiş olabilecek bir Osmanlı subayı, yakalandıktan sonra bir esir kampına götürülürken başındaki muhafızların şarkı söyleyişini duyunca afalladı.

Rus erleri hep bir ağızdan şarkı söylemeye başlamışlardı. Şarkı o denli dokunaklı, öyle güzeldi ki sessizce dinliyorduk. Kendimizi [o] acılı şarkının melodisine kaptırmıştık. Sakallı ve yaşlı Rus erinin şarkısı bizi büyülemişti. Bitmesin istiyorduk.¹³

Osmanlılar, Rusça şarkının anlamını sökemeseler de sözlerin ve askerlerin davranış şeklinin taşıdığı duyguları ve hüznü sezmekte gecikmediler. Anadolu’nun buna benzer hüznü ezgilerine ve ağıtlarına aşınaydılar; şimdi de o tür şarkıların Rusça versiyonlarını dinliyorlarmış gibi geldi onlara.

Osmanlı esirler, Rus kültürüyle daha fazla haşır neşir olduktan sonra, Rus sivillere karşı daha çok yakınlık duyguları beslemeye başladılar. Rus ahalî hakkındaki konuşmalarında bariz bir değişim olduğu görülmüyordu. Esirlerden biri hatıratında, Sibiry’a giden bir savaş esiri kaflesinin kısa süreliğine konaklamak üzere küçük bir Rus kasabasında durduğu sırada, “kirli ve berbat kokulu” Rus kasabalıların “besmele değen şeytan gibi” kendilerinden kaçtıkları yorumunda bulunur. Ancak iki sayfa sonra, mola için uğradıkları başka bir küçük kasabada bazı genç Rus köylü kadınlarının okuduğu şarkıyı duyunca, “Kızlardan bir kaç tanesinin olanca safiyetleri ve cazip halleriyle yek avaz şarkıları ruhumuza nüfuz ediyor, o anda bize esaret acısını

13 Mehmet Arif Ölçen, *Volga Memoir*, s. 52; *Volga Irmağı*, s. 61. Rusların diğer olumlu nitelikleri için bkz. Mehmed Âsaf, *Volga Kıyıları*nda, s. 138-9.

unutturuyordu,”¹⁴ diye belirtmekten geri kalmaz. Belki de esirler bu Rus kadınlarında, geride bıraktıkları kendi annelerini, kardeşlerini ve yavuklularını görmekteydiler.

Rus yetkilileri, esirlerle yerel halk arasında daha yakın ilişkiler kurulmasını farkında olmadan kolaylaştırdı. Örneğin, Vladivostok’taki kamp komutanı, Rusya’nın diğer yerlerindeki oldukça benzeyen bir yaklaşımla, esir Osmanlı erlerini çalışabilecek durumdaki erkekleri cephede olan bölgedeki ailelere yardım etmekle görevlendirdi ve bazen yanlarında kalmalarına da izin verdi.¹⁵ Esirlerin görevi, evin kadınlarının ya da yaşlılarının söylediği şekilde çiftlik ve ev işlerini yapmaktı. Vladivostok’ta Rus komutanın gayriresmi kamp imamlığına atadığı İrfanoğlu İsmail Efendi, Osmanlı erlerinin yöre sakinlerine yardım etmesini ilk başta iyi bir politika olarak gördü. Ancak bazı durumlarda, esirlerle kocaları Rus ordusuna alınmış kadınların arasında cinsel ilişkiler geliştiğini öğrenince çarçabuk fikrini değiştirdi. Böyle davranışların dinsel akidelere aykırı olduğu uyarısında bulununca, şöyle alaycı bir cevap aldı: “Ne yapalım, genç karı geliyor, üstüme çıkıyor, oturuyor, benim elimden ne gelir, ben onun esiriyim, ben bir emir kuluyum.”¹⁶ Esir erlerin düştüğü durum, olsa olsa karşılıklı cinsel fırsatçılık olarak nitelendirilebilirdi. Bazılarının Rusya’da kalıp bu kadınlarla evlenmeye istekli oluşuna bakılırsa, bu esirlerin sivillere ve Rus kadınlarına kendilerini esir alanlara ve başlarındaki gardiyanlara baktıkları gibi bakmadıkları açıkça anlaşılır.

14 Yabancı Öteki bir hayali figür olduğundan, bunun belirtilmesi için kullanılan ifadelerde tam bir tutarlılık aramamak gerekir. Alıntının kaynağı Taşer, *Cepheden Cepheye*, s. 58, 60-1.

15 Ahmet Rıza İrfanoğlu, *Allahücker Dağları’ndan*. Bu alışılmamış bir kaynaktır ve dikkatle ele alınmıştır. Oğlunun sözleriyle eski esir olan babanın hatıralarına yer verir. Ahmet Rıza, babası İsmail Efendi’nin hatırlayıp aktardığı şeylerden bazılarını kayda geçirdiğini ve kayıtlara dayanmayan kısımlarda ise onun söylediklerine bağlı kaldığını ileri sürer. Bu durumun eseri kâğıt üzerinde daha az güvenilir kılmasına karşın, esir baba tarafından anlatılan hikâyeler subaylarca anlatılanları yakından tamamlar. Bazen İsmail Efendi subayların değinmediği konuları gündeme getirir. Dahası, eratla ilgili olarak, elimizde bu kaynak dışında hiç bilgi yoktur. Rusların erati işgücü olarak kullanmalarından dolayı, hepsinin kamp içinde veya dışında bir görevi vardı. İsmail Efendi’nin kendisine verilen çeşitli işlerde fena halde çuvallaması üzerine, beceriksizliği karşısında şaşırıp kalan kamp komutanı, savaş öncesindeki mesleğine uygun olarak onun kamp imamı olmasına izin vermişti.

16 İrfanoğlu, *Allahücker Dağları’ndan*, s. 91-2.

Erlerin Rus kadınlarına yönelik davranışlarını eleştirmesine rağmen, imamın kendisi de sert ve ürkütücü biri değildi. Anlatılanlara göre, esirlerden biri çalıştığı evde bir çocuğun öldüğünü ve yaşlı annenin Ortodoks cenaze töreninin masrafını karşılayamayacağını bildirince, imam bu kadına bağışlamak üzere esirler arasında para toplamıştı. Ayrıca annenin toplanan parayı oradaki rahibe vermek yerine elinde tutması için, çocuğu bölgedeki Müslüman mezarlığında para ödmeden İslami törenle defnetmeyi önerdi. Ancak esirler, imama bu fıkirden dolayı çıkıştılar. “Hristiyan çocuğuna bu merasime ne gerek var” diye bazıları söylendiler. Verdiği cevap kültürel bakımdan şövenist ve ataerkil olmasına karşın, imam duruma şöyle bir açıklama getirdi: “doğuştan herkes Müslüman doğar, yedi yaşına kadar herkes Müslümandır. O zamana kadar İslam kurallarına göre davranılır ona. Rüştünü ispatladıktan sonra İslam’a girmezse o başka.” [orijinali böyle] Anne, buna razı oldu. Çok sayıda Osmanlı ve diğer yabancı esirin katılımıyla, çocuk Müslüman mezarlığına gömüldü. Bir Hristiyan çocuğun Müslüman âdetlerine göre defnedilişi, olup bitenleri öğrenen bölgedeki Ortodoks rahiple bir çatışmaya yol açtıysa da zamanla mesele halledildi.¹⁷

Esirlerin tedirginliğinin bir küfür işleme ihtimalinden mi, yoksa yöre sakinlerini huzursuz etme ihtimalinden mi kaynaklandığını tam kestirmemek bile, imamın kendi davranışına getirdiği bir açıklama vardı. Ona göre, askerlerin Rus kadınlarıyla cinsel ilişkiye girişi ve bir Hristiyan çocuğun İslami törenle defnedilişi tamamen ayrı meselelerdi. Evlilik dışı cinsel ilişki dine aykırı bir davranışa yol açarken, defin İslam itikadından hiçbir taviz verilmesini gerektirmediği için bir mahzuru yoktu.¹⁸ İkincisi de muhtemelen dine yeni birini kazandırarak Osmanlı, Müslüman ya da Türk cemaatini güçlendirmekteydi; oysa ilki, Türklerin ve Müslümanların Ruslar gibi davranmasıyla mümin kaybetme anlamına gelmekteydi. Ruslar yetişkinlik zamanlarında düşmanlar ve esir alanlar olarak “kanlı kâfirler” olabiliyorlardı ama çocukken “hükmen Müslüman” sayılabilirlerdi. Dahası, esirler çocuğu ya da annesini esaretlerinin ya da resmi makamlardan gördükleri kötü muamelenin sorumlusu olarak görmemektedir.

Tüm rütbelerden Osmanlıların çoğu, hemen ardından İngilizler gelmek üzere, Rusları başdüşman olarak görmekteydi.¹⁹ Ne var ki, Rusları tarif eder-

¹⁷ *Age*, s. 101-3.

¹⁸ *Age*, s. 101-3.

¹⁹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 133; ATASE, K 313/ F15.

ken kullanılan renkli dil ve hayvanlık benzetmeleri İngilizlere ilişkin tariflerde karşımıza çıkmaz. Birçok Osmanlı esirin ifadelerinde, bütün İngilizler ama özellikle kamp muhafızları “basit ve âdi”, “medeniyetten nasiptar olmamış” kişiler olarak geçer.²⁰ Gizli Teşkilât-ı Mahsusa’nın bir mensubu olan Eşref Kuşçubaşı, Mısır’da esir olduğu sırada benzer bir hissiyatı dile getirmişti:

İngilizlerin kanunlara son derece saygılı olduklarını sanırdık. ... Oysa kanunu ayaklar altına alan birçok İngiliz’le karşılaştım; öyle ki şimdi onların kanuna saygısının ve çok övülen insanlığının basbayağı uydurma olduğu ve sadece gösterişe yaradığı kanaatindeyim. ... Onlardan gördüğüm muameleden sonra, İngilizlere olan sevgim nefrete dönüştü. Emir Abdullah’ın²¹ Bedevilerinde insan onuruna ve insanlık kurallarına saygı, güya medeni İngilizlerde görülebileceğinden daha fazladır.²²

Kuşçubaşı’nın ifadesi ikili bir işlev görür; babası Şerif Hüseyin’le birlikte 1916’da Osmanlı devletine başkaldıran ve daha sonra Ürdün kralı olan Abdullah’ın kuvvetlerini aşağılayışı, yakın dönemde edindiği duygularla İngilizlerden hoşlanmayışı için bir ölçü yerine geçer.

Genelde İngilizlerle ilgili mutlak Ötekilik söylemi, “medeniyet” ve “insaniyet” meseleleri etrafında döner. Daha sert kelimeler içeren ifadelerle karşılaşıldığında bile, bunlar daha çok kötü muameleyle, insanlıkla ve barbarlıkla ilgilidir. Dolayısıyla Sokrat İncesu bunu şöyle ifade eder: “Gördüğümüz muamele ile ... şahit olduğum feci ve iğrenç sahneleri, ufak rütbeli bir zabıt olarak şiddetle tel’in ederken takdiri büyüklerimize ve Türk tarihine bırakıyorum.”²³ Bazılarının İngilizlerden hoşlanmayışı, esaretteki can sıkıntısıyla başka dilleri öğrenmeye gayet istekliyken, İngilizce öğrenmeye kesin bir tavırla karşı çıkacak düzeydeydi.²⁴ İngilizler hakkındaki yorumlar kesinlikle hakaret içerikli olmakla birlikte, Rus muhafızlar hakkında söylenenlerle karşılaştırıldığında neredeyse zararsız görünür. Nitekim İngiliz askerler, esir

20 Alıntı için bkz. Sokrat İncesu, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 31; diğer benzer yorumların bulunduğu kaynaklar Hüseyin Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 41-2; İncesu, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 29-30; Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 176; İnkılâp Tarihi Arşivi, 91/29/29/1-13.

21 I. Abdullah (1882-1951) babasını İngilizlerle pazarlığa oturmaya ve Osmanlılara başkaldırmaya teşvik etti.

22 Eşref Kuşçubaşı, *Turkish Battle at Khaybar*, s. 128-30.

23 İncesu, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 32.

24 Hüseyin Mümtaz, “Bir Mülâzım-ı evvelin harb ve esaret”, s. 32; Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 169.

alınmış Osmanlılardan eşyalarını aldıklarında, Ruslar gibi leş kargası ya da sırtlan damgası yemez; en fazla hırsızın teki ya da sırf savaş ganimeti ve hatırası peşindeki düşman asker olarak görülür. Bu şekilde bakılınca, İngiliz “ganimet toplayıcılığı”, daha ziyade “tabii” bir faaliyet haline gelir.²⁵

Rus ve İngiliz imgeleri arasındaki önemli farklılığın sebebi nedir? Öncelikle, Osmanlı esirler İngiliz ve Fransız cephe askerlerinin Alman düşmanlarına karşı olumlu tutumunu paylaşmamaktaydı. Dahası, esir düşme iki hasım taraf arasındaki ilişkiyi değiştirecek nitelikteydi; Osmanlı esirler artık düşmanları karşısında muharebedeki eşitler değil, kendilerini esir alanlar karşısında savunmasız bir konumdaki mağdurlardı. Muharip statülerini kaybettikleri anda, kafalarındaki düşman imgesi de değişmekteydi. Esirler yakalanış anında endişe ve korku duymakta, statülerinin muhariplikten esirliğe dönüşmesiyle boğuşmaktaydı. Bütün esirlerin o noktada bir talihsizlik ve hürriyetten yoksun kalış duygusuna kapılmalarına karşın,²⁶ Ruslarca esir alınanlar İngilizlerce esir alınanların anlatımlarına nazaran güçlü endişeyi ve korkuyu dışa vurmaktaydılar.

Bunun bir örneğini Rus cephesinde esir alınmış eski bir medrese talebesi olan Başkâtıpzade Ragıp Bey verir. Esir alınış anına eşlik eden endişe ve korku duygusunu ustalıkla yansıtır:

Gördüğümüz, göğsümüze dayalı kılıç veya süngü ucu, hissettiğimiz anemizdeki tüfek veya tabanca namlusunun soğukluğu. İdrak namına bir şey kalmamış, sinirlerim gevşemiş, vücudum pelte halindeydi. Düşünebildiğim yegâne şey, ufacık bir ters harekette kalbime bir süngü veya kılıç ucunun saplanacağı veya bir kurşunun beynimi dağıtacağı, bunun ise düşmanın menfaatine olacağı fikriydi.²⁷

Başkâtıpzade Ragıp Bey, kapıldığı korkuyu dürüst ve somut biçimde anlatmaktaydı. Askerlerin cesur olmaları ve kendilerini feda etmeleri beklenir; dolayısıyla bir askerın sırf edebi sanat yapma uğruna korkusunu abartmayacağı sonucuna varılır. Aslında, bunun tam aksi, yani böyle duyguları hissetmeme ve küçümseme yönünde bir eğilim beklenir. Oysa Ragıp Bey, Doğu Ana-

25 Emin Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 123-4. Ayrıca bkz. Hidayet Özkök, *Çanakkale'den Hicaz'a*, s. 53; Muhiddin Erev, “I. Dünya Savaşında bir Yedek Subayın Hâtıraları: 4”, s. 59; Ernest Pye, *Prisoner of War*, 31.163, s. 130. Bu çerçevede genellikle belirtilen eşyalar saat ve diğer benzer değerli şeylerdir.

26 Bkz. Yücel Yarıkdag, “‘Ill-fated Sons’ of the Nation”, Bölüm 1.

27 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 80.

dolu cephesinde çarpışırken tanık olduğu ve esir alınırken yaşadığı şeylere dayanarak, böyle duygular insanlık hali olarak beslemekte haklıydı.²⁸ Düşman tarafından öldürülme korkusu, Ragıp Bey'in ve onun gibi başka birçok kişinin, düşmanı kafasında tasarlayışını da şekillendirdi. Düşman, önceden bir sırtlana ya da bir leş kargasına benzetilerek canavar gibi tasvir edildiğine göre, buna uygun şekilde davranmasını beklemek makuldu. İşin ilginç tarafı, İngilizlerce esir alınan Osmanlıların hatıratlarında herhangi bir can korkusu belirtisine rastlanmamasıdır. Elbette endişeye ve üzüntüye kapılmış olabilirler ama Ragıp Bey'inkine benzer tasvirleri hiç yoktur.²⁹

Psikiyatrlar sıkıntılı durumlarda topluluk üyelerinin birbirleri için kaygılandığını ileri sürerler. Böyle durumlarda canavarlaştırma süreci aşamalar halinde ortaya çıkar; düşman önce şeytanlaştırılır ama insani vasıflarını korur, ta ki zamanla canavarlaştırılınca kadar.³⁰ Nitekim daha tehlikeli olan savaş döneminde ve Rusya'daki esaret ortamında, Osmanlı esirler Rus düşmanlarını tamamen canavarlaştırarak tepki verdiler. Daha sonra durumlarının daha istikrarlı hale gelmesiyle birlikte, düşmana, özellikle de sivillere insani vasıfları yeniden yakıştırdılar. Buna karşılık, İngiliz kuvvetlerince ele geçirilen ve daha az tehlikeli bir durumla karşılaşan esirler, düşmanı sırf şeytanlaştırmakla, onu kötü, çıkarıcı ve görgüsüz ama yine de insan gibi görmekle yetindiler.

Hiç kuşkusuz, Osmanlıların kafalarında onları esir alan Rus ve İngiliz askerlerini farklı canlandırmalarıyla ilgili başka bir açıklama da vardır. Osmanlı esirlerin kendilerini esir alanlara bakışı, aynı zamanda söz konusu belirli ülkenin Osmanlıları ve Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl görüp tasarladığının bir yansımasıydı. Örneğin, Rusların hayal gücünde Osmanlılar geleneksel

28 Niall Ferguson'ın *The Pity of War* kitabında yazdıkları (Bölüm 13) Ragıp Bey'in esir alanlarca öldürülme korkularını destekler gibidir.

29 İngilizlerce öldürülme korkusu açısından, olası bir istisna Filistin'de esir düşmüş bir Osmanlı-Ermeni askeri olan Bedros Sharian (Şaryan)'ın anlatımıdır. Sharian yakalandığında "açıklanması imkânsız bir olağanüstü durum" içinde oluşunu, İngilizlerin "Türk üniforması içinde olmamdan dolayı beni öldürme hakkı vardı," diye açıklar. Sharian'ın hatıralarına "dayanmasına" karşın, kitap Atina'daki Amerikan Din Okulu'nun müdürü Ernest Pye tarafından yazılmıştır. Bedros'un izlenimlerini Pye'in sözlerinden ayırt etmek zordur, özellikle de yoruma girmeye ve ahlak dersi vermeye başladığı kısımlarda. Sharian'ın tam da metinde belirtilen duygulara kapılmış olması elbette mümkündür. Dahası, Sharian'ın ya da Pye'in söyledikleri, İngilizlerden ziyade Türklerle ilgilidir; çünkü İngilizlerin Türk üniforması içindeki birini "öldürme hakkı" vardı. Pye, *Prisoner of War*, 31.163, s. 129.

30 Vamık Volkan, *Blood Lines*, s. 111-13.

düşmanlar listesinin üçüncü sırasında yer almaktaydı.³¹ Benzer şekilde, Osmanlı esirler ile bölgedeki Ruslar arasındaki bazı karşılaşmaların gösterdiği şekilde, kafalarında şeytanlaştırılmış ve canavarlaştırılmış bir Osmanlı imgesi olan Ruslar, onların kuyrukları ve boynuzları olacağını ya da başka canavarca niteliklere sahip olacaklarını zannediyorlardı.³² Peki, Osmanlıların kafalarındaki Rus imgesi nasıldı? Osmanlılar da benzer bir yaklaşımla Rusları canavarlaştırıp hayvanlara benzetmekteydi. Dönemin birçok İngiliz seyahat anlatısı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılmış siyasi eser, bu ülkeyi geri ve medeniyetten yoksun olarak ele alıyordu. Buna uygun olarak, Osmanlılar da İngilizlerin barbar ve medeniyetten yoksun olduğu kanısındaydılar.

Esirler arasında etnik ilişkiler

Farklı esaret şartları, esirler arasındaki etnik ilişkileri, en başta da Türklerle Arapların ilişkilerini etkiledi. Orduda çoğunluğu oluşturan Türklerin ardından, Araplar gelmekteydi. Esaret anlatılarına göre, 1916'da Osmanlı devletine yönelik Arap isyanına kadar esir Arap ve Türk subayların nispeten yakın ilişkileri vardı. Bir etnik Türkün bakış açısıyla, isyan krizin tutarsız çıkış noktasıydı ve o noktaya kadar her şey yolundaydı. Hiç kuşkusuz, Arap perspektifi farklıydı. Mesele iki kesimin geçinememesi noktasına varmadı ama isyandan sonra ilişkilerde kesinlikle bir tatsızlaşma ortaya çıktı, her ne kadar Türk perspektifinden bakılınca bu iş daha çok Arapların esarete nasıl "davarandıklarına" bağlı olsa da. Örneğin, bir İngiliz belgesinde, bir Mısır kampında Şii ve Hristiyan Arapların Mart 1917'de Bağdat'ın düştüğü haberini neşeyle kutlaması üzerine, etnik Türklerin gözle görülür biçimde rahatsız olduğu belirtilmekteydi.³³ Notta, Sünni Arapların haberi nasıl karşıladığına dair bir değinme yoktur. Aşağıdaki değerlendirmenin amacı, Türklerin Araplar hakkındaki içerlemiş ve hatta nefret dolu ifadelerini tartışma konusu haline getirmek değil, bu altüst edici olayların (esaret, isyan ya da bir savaş) kaybetme gibi kriz noktaları) kimlik iddialarının veçheleri işlevini gören suçlamalara ve günah keçisi ilan etmeye nasıl yol açtığının incelenmesidir.

31 Richard Stites, "Days and Nights in Wartime Russia", s. 20.

32 Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia", s. 78.

33 Milli Arşiv, CAB 21/60/100, "Mezopotamya İdare Komitesi" Bağdat'ın düştüğü haberi karşısında (Kerbela, Necef ve Kazimiye'de oturan) Şii Müslümanların ve Hristiyan Osmanlıların sevincini, Yahudi Osmanlı savaş esirlerinin temkinli kayıtsızlığını özellikle belirtir.

Rusya'daki Türk esaret anlatılarının önemli bir kısmı, gerek genel olarak, gerekse belirli kişileri ismen anarak Arap-Osmanlılar hakkında dile getirilebilecek aşağılayıcı bir yan taşır. Yorumlardan bazıları kesinlikle dostça olmamakla birlikte, özünde derinden nefret dolu da değildir denilebilir. Bunlar, Arapların İslam anlayışının sorgulanmasından Osmanlı devletine bağlılığın sorgulanmasına kadar uzanır.³⁴ Aşağıdaki alıntı, özellikle Araplara karşı eleştirel bir hava taşıyan hatıratтан alınmadır. Vetluga yakınındaki Varnavino kasabasındaki el konulmuş bir evde hapis olan Mülâzım Mehmet Arif şöyle yazmıştı: “Önemsiz bir müzik eğlencesine bile karşı çıkanlar oluyordu. Bunlar, aramızdaki Arap subaylardı. ‘Çalgı şer’an haramdır’ diyorlardı.” Mehmet Arif, müzik konusunda yakınanlardan söz ederken “esas olarak Araplar” ibaresini kullandığına göre, Türkleri de işin içine katar ama eleştirisinde Arap subayları öne çıkarır:

Çalgı çalınmasına karşı çıkanlardan biri de, İstanbul’da soylu bir ailenin kızıyla evlenmiş bir yüzbaşydı. Ama bir yıl evlilikten sonra ülkesine geri döndüğünde karısını bırakmıştı. ... Çalgının dince haram olduğunu söyleyen bu kişi, karısını yeni doğan çocuğu ile İstanbul’da aç ve yoksul bırakmayı içine sindirebiliyordu.³⁵

Terk edilen eşin, bir “Türk kızı” olması önemliydi ama Mehmet Arif’in bunu önemsemesinin başka bir sebebi de şunlardan hangisinin daha büyük günah olduğu sorusunu gündeme getirmesiydi: İnsanın esarette eğlenmek için müzik çalması mı, yoksa çoluk çocuğunu fakir bir durumda bırakması mı? Mehmet Arif’in beyanı birden çok anlam katmanı taşır. Arap yüzbaşı sağlam bir dinsel bilgiye sahipmiş gibi konuşmasına karşın, Mehmet Arif’in perspektifiyle bakılınca, davranışlarındaki riyakârlığın farkına varacak ölçüde doğru bir İslam bilgisinden kesinlikle yoksundu. Elbette İslam, Arapların dini olarak kabul edilmekteydi ama Araplar tarafından tam olarak anlaşıldığı söylenemezdi.

Mehmet Arif bunu doğrudan söylemezken, Vetluga’daki Mülâzım Faik [Tonguç] bu tutumu daha cesaretle dile getirir:

Türkler Araplardan daha dindar, herhalde daha dinlerine bağlıdır. ... Dine hizmet bakımından ise Araplar yaya kahlılar. Türklerin gayret ve fedakârlığı

34 Arap “ihanet”inin eleştirisi için bkz. Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 105.

35 Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 100; Arapların İslama bağlılığının bir Türk tarafından sorgulanışının başka bir örneği için bkz. Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı*nda, s. 210.

sınırsızdır. Arabistan çöllerinde doğan İslamlığı Avrupa'nın göbeğine kadar götüren, dünyanın her tarafına yayan, yüzyıllarca dine bayraktarlık eden Türklerdir.³⁶

Bu bakımdan Araplar, İslamı doğru anlayamamalarının ötesinde, ona yeterince bağlı da değillerdi. Dolayısıyla onu savunmakta aciz kaldıkları ve bu işin Türklere düştüğü kanısına varılmaktaydı. Hem Mehmet Arif'in, hem de Faik'in açık laiklik eğilimleri vardı. Arapların İslamı yanlış anlamalarını eleştirdikleri gibi, insanları istedikleri gibi yönlendirmek ve kendi hoşlarına gitmeyen uğraşları bastırmak için dini kullananları da hor görmekteydiler. Mehmet Arif'in Bağdatlı Arap subaydan özellikle bahsetmesine karşın, grupta Arap olmayıp aynı şekilde müziğin şeriatı aykırı olduğunu belirten başkaları da vardı.

Görünüşe bakılırsa, Vetluga ve Varnavino nispeten küçük olmakla birlikte, Türkler ve Araplar arasındaki çatışmalara sahne olma açısından paylarına düşeni fazlasıyla alan yerlerdi. Türk anlatımlarında, Araplar daima şu ya da bu sebeple suçlanacak kişilerdi. Örneğin, Faik'in yazdığına göre, kendi kampında küçük bir kesim dışındaki bütün Arap-Osmanlı savaş esirleri Osmanlı kuvvetlerine karşı çarpışmak üzere İngiliz-Şerif ordusunun hizmetine girmeye gönüllü olunca, Türk subaylar arasında gerilim çok yükseldi. Sonunda iş kavgaya dayandı.

[Türk gençleri] bu küstahlara lazım gelen dersi verdiler, bayağı ruhlu insanlara hakaret yağdırdılar. Bu hainler, mensup oldukları Arap milleti, her konuda Anadolu Türkünden fazla bir refah içinde yaşadığı halde, Türklüğe olan kinlerini açığa vurarak, çünkü silah arkadaşlarına karşı savaşmak üzere ayrılmak aşağılığında bulunuyorlar, bu kin ve hislerini düşman diyarında da ilan etmek küstahlığından çekinmiyorlardı.³⁷

Ortak kimliğin referans bir düğüm noktası olarak Osmanlılık yerine Türklüğe göndermede bulunmakla zaten Arapları dışlayan Faik, onlara Türklüğe sadakatsizlik suçlaması yöneltmekteydi. Ona göre, Arap "ihaneti" bu olayın cereyan ettiği yerden dolayı daha da feci bir suçtu. Arap subayların nefret edilen bir düşmanın önünde, Türklüğe "sadakatsizliği" böyle alenen sergileyişi,

36 Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 210.

37 *Age*, s. 209; Taşer (*Cepheden Cepheye*, s. 53) aynı kamptaki aynı hikâyeyi anlatır. Fiziksel kavganın eşiğine gelmenin başka bir vesilesi için bkz. Taşer, s. 250; Arap subayların sadakatiyle ilgili daha geniş açıklamalar için ayrıca bkz. Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 110.

Faik Efendi'nin gözünde daha büyük bir hakaretti. Çünkü bu durum zaten mevcut olmayan veya olamayacak bir şeyin gerçekten olmadığına kanıtıydı: Arapların "Türklüğe" sadakati. Başka bir deyişle, tanım icabı Arapların "Osmanlılık" yerine "Türklüğe" sadakatini ölçmek, aşıkâr olan cevabını da beraberinde getiriyordu. Arap "küstahlığına" yönelik Türk tepkisi, öznenin yani Türk esirin, kendi "dışında"ki bir nesneyle yani Türklükle ve Türk milletiyle özdeşleşerek ürettiği kimlik belirlemenin önemli anlarından biriydi. Aynı zamanda burada bu nesnenin, yani Türklüğün ve Türk milletinin sosyal varlığa nasıl kavuşturulduğunu görmekteyiz. Özne, yani kendilerini Araplardan ayırt ederek Türk diye tanımlayan esirler, aynı anda onunla özdeşleşerek Türk milletine hayat verirler.³⁸ Elbette Türk esirlerin tamamı bütün Araplara her zaman böyle bakmamaktaydı. Dahası, bazı durumlarda Türklere sorun çıkaran, mutlaka ve münhasıran Arap etnisitesi değildi. Aksine, mesele Arap olan bazı kişilerin "şüpheli" davranışlarıydı. Ancak Arapların, başkalarından daha fazla "şüpheli" davranış sergiledikleri de açıktı. Yine de bu durumlarda, "Türkler gibi hareket etmemek"le suçlandıkları ileri sürülebilir. Hem etnik, hem de yerli Ötekilere dönük bu husumet, bir ölçüde bazı esirleri, suçlayacak bir kişi ya da şey aramaya yönelten savaş, esaret ve görünüşte kaçınılmaz olan yenilgi şartlarından kaynaklanmaktaydı. Bazen Türk ya da Arap olması, o kişinin eylemlerinden daha az önemliydi.

Mülâzım Ahmet'in Kuzey Rusya'daki Arhangelsk'e yakın bir esir kampında yaşanan bir olayı aktarışı, bu dinamiği güzel yansıtır. Türklerden ve Araplardan oluşan bir grup Osmanlı subayı, savaş üzerine sakince sohbet ederken, savaş sırasında tabur komutanlığı yapmış bir "Arap" miralay, hepsinin düşmana esir düştüğü geceyle ilgili şok edici bir şeyi ifşa eder. Bir Rus saldırısının beklenmesinden dolayı karargâhtan nöbetçi sayısının artırılması yönünde bir talimat almasına karşın, nöbetçi sayısı nizamnamesini kasten ortadan kaldırdığını, düşman için yolu açtığını ve böylece Mülâzım Ahmet'in hatırladığı ifadeyle "ırkının intikamını aldığını" söyler. "Bir sessizlik çöker ortaya, önce kimse işin vehametini anlamamıştır". Sessizlik, miralayın üstüne doğru atılan Ahmet'in "Vay alçak!" diye bağırmasıyla son bulur. "Diğer Arap subaylar da insiyâki bir şekilde" miralayın ve Ahmet'in üzerine çullanırlar. "Tabii donmuş kalmış Türk subayları da işe müdahale edince, kampta arbeye kopmuştur."

38 Žižek üzerine bkz. Alan Finlayson, "Psychology, Psychoanalysis", s. 157.

Türklerin ve Arapların, esir düşmelerinden doğrudan sorumlu birine saldırdıkları bir andı bu. Mülâzım Ahmet bu hikâyeden hemen sonra, bütün Arapların miralay gibi olmadıklarını göstermek üzere, Bağdatlı bir Arap yüzbaşığıya ilişkin başka bir hikâyeyi anlatmaya koyulur. “Günlerce en ileri hatlarda arslanlar gibi ve hiç bir korku hissi duymadan çarpışan bu vatan evladı, bir düşman mitralyözünün üzerine düşmüş ve vücudu adetâ mitralyöz ateşiyle ikiye biçilmiş, ‘şehitlere serdâr’ olmuştur.”³⁹ Ahmet’in perspektifiyle biri hain, diğeri fedakâr bir şehit olan iki Arap vardır karşımızda. Biri “ırkının intikamını alırken”, öbürü “memleket”i için kendini feda eder. Bu bağlamda, çatışmanın etnik kökenden ziyade davranışlarla ve eylemlerle ilgili olduğu ileri sürülebilir. Anlatılan olayda Mülâzım Ahmet’e göre, “bizim” gibi davranan bir etnik Öteki “içimizden” ve “memleketimizden” biri haline gelir.

Benzer şekilde, bazen eylemleri sorgulananların etnik kökeni ya da mensubu olduğu din, çatışma sırasında bile daha az önemliydi; onlar, “biz”e zarar veren “ötekiler”den ibaretti. Mülâzım Mehmet Arif, oldukça yemek sıkıntısının çekildiği bir dönemde yaşanan çok kötü bir olayı aktarırken, suçluların Türk olmadığını belirtmekle yetinir. Onu kızdıran şey, Rus muhafızlarla işbirliğine giren bir grup Osmanlı esirin vurguncuya dönüşmesidir.

Osmanlı Devletine bağlı çeşitli uluslardan orduya giren bu çıkarıcı kişilerin kimler olduğunun farkına vardık ve Rus erleriyle işbirliği yapmalarını önledik. Onlar azınlıktaydı. Büyük tepkiyle karşılandılar, Rus erleriyle işbirliği yaparak tutsakları sömürmelerine engel olundu. Eski Romalılardan ünlü Çiçeron, bir söylevinde, ‘Ey Romalıların piç evlatları’ diye söze başlamış ve ‘aranızda artık gerçek Romalı yoktur. Çünkü ele geçirdikleri ülkelerde yabancı halkla birleşen Romalılardan piç bir kuşak ortaya çıktı’ demişti. Onlar da Türkiye’nin piç evlatlarıydı. Rus çavuşuyla işbirliği yapanlar yani.⁴⁰

Mehmet Arif’in en azından etnikçi üslubu aşıkârdır ama sözlerinde iki şey daha dikkati çeker: Birincisi, başka etnik kökenden esirlerin fahiş fiyat uygulaması karşısında mağdur esirlerin, muhtemelen de Türklerin bir arada hareket etmesidir; ikincisi, devletin “Osmanlılığı” ama ordunun “Türklüğü”nü vurgulamasıdır. “İşbirlikçiler” imparatorluk içinde yaşamalarından dolayı Osmanlı olsalar da bazı Türklerin, açıkça kendi alanları olarak gördükleri ordudan söylem düzeyinde dışlanabiliyorlardı. Türkler arasında, Araplara

39 Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, s. 77-8.

40 Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 108.

yönelik aşıkâr bir nefretin yaygın olup olmadığını belirlemek açısından, bu tür fiziksel çatışmaların Mısır kamplarında da ortaya çıkıp çıkmadığını sormak öğreticidir.

Fiziksel düzeye çıkan sürtüşmelerden ya da tartışmalardan tamamen azade olmamakla birlikte, Mısır esir kamplarındaki Araplar ve Türkler daha iyi ilişkiler içindeydiler. İngilizlerin Arap isyanını kışkırttığı ve Kahire’de eş güdümünü sağladığı göz önünde tutulunca, bu durum şaşırtıcı gelebilir. Ruslardan daha saldırganca davranan İngilizler, Osmanlı ordularına karşı çarpışmak üzere esirler arasından ayrıca Arap gönüllüler toplamışlardı; ama Türk esaret anlatılarında bunun hemen ardından göze çarpar şekilde ihanet suçlamaları geldiğini görmemekteyiz.⁴¹ Rus kamplarında kayda geçen birçok önemli kavgayla karşılaştırılınca, Mısır’da Araplar ve Türkler arasında sadece tek bir kavga öne çıkar. Bu kavgaya her iki taraftan, on ila on beş subay katılmıştı. Bölüm 1’de açlık grevine nasıl gidildiğini anlatılan Rahmi Apak da kavga eden subaylar arasındaydı. Kapışmanın, “bir hasır duvarla bizden ayrılı odadaki bir Bağdatlı yüzbaşı ile bir Ermeni doktor yarbay yüksek sesle Türklerin aleyhinde atıp tutmasıyla” başladığını belirtir. Rahmi’nin kanaatine göre, kendisinin ve diğer Türk subayların onları duymaları için kasten yüksek sesle konuşmuşlardı. Rahmi’nin Türk olmayan bu iki subaya verdiği aşağılayıcı bir karşılık kavgayı başlatmaya yetti.⁴² Ancak saldırıyı başlatanlar Araplar olmasına rağmen, Rahmi Apak İngilizleri hedef alarak kavgayı “fitnelediği” için İngiliz kamp komutanını suçlama yoluna gitti.⁴³ Bir Mısır kampında fiziksel etnik kapışmanın kayda geçen bu yegâne örneğinde,

41 İngiliz askeri yetkilileri, “pek askeri yararı olmayacak ... hatırı sayılır miktardaki aşağılık Bağdatlı tipler” dışında, Arap Osmanlı savaş esirlerinin % 80’inin Şerif ordusuna katılmayı isteyeceği kanısındaydılar. Ne var ki birçok Arap savaş esirinin tekrar savaşmak istemediğini gördüler. Bu Arap savaş esirleri ister bir tür sadakat duygusu, isterse çarpışmaktan hoşlanmama sebebiyle olsun, kendi hükümetlerine karşı çarpışamayacaklarını belirttiler: Britanya Kütüphanesi, Hindistan Bakanlığı, L/PS/10 Siyasal ve Gizli İşler Dairesi Kayıtları, “Correspondence for Arabs fighting for the Sherif”, P 1165, Şubat 23, 1917, s. 2; Hindistan Bakanlığı, L/PS/10, “Report by Lt. Colonel Parker”, P81, 1917, s. 3. Bununla birlikte, değişik sayılarda Arabin Şerif kuvvetlerine katılmak üzere Hindistan ve Burma savaş esiri kamplarından ayrılıp Mısır’a doğru yola çıktığını bildiren çeşitli mesajlara rastlanır: Hindistan Bakanlığı, L/PS/10, 3763/1918; L/PS/10, 1351/1918; L/PS/10, 452/1918; L/PS/10, 3660/1918; L/PS/10, 3122/1918.

42 Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 168-9.

43 *Age*, s. 168-9.

Rahmi'nin korkusu gizli bir elin kavgayı tahrik ettiğiydi. Rusya'da düşmanla işbirliğine giren Araplar, Türklere ve Türklüğe dönük "nefret"lerini açıkça belli eden "aşağılık" kişiler olarak görülürken, Rahmi'ye ve diğerlerine doğrudan saldıran Mısır'daki Araplar ise İngilizlerin avucundaki piyonlar olarak sayılmaktaydı. Betimlemelerdeki farklılık önemlidir ama sadece bir noktaya kadar. Mısır'daki Türklerin, Rusya'da olduğu gibi Araplardan "hoşlanmadıkları" ya da onları "aşağılık" buldukları pek söylenemezdi; ama sonuçta Araplar yine de düşmanla işbirliğine giren kişiler olarak betimleniyorlardı.

Az önce anlatılan fiziksel kavga bir istisna sayılırsa, Mısır'da Araplar ve Türkler arasındaki ilişkileri karşılıklı tedrici bir kopuş olarak nitelendirmek en doğrusu olur. Emin Çöl adlı başka bir esirin anlattığı hikâye bunu daha iyi yansıtır. Mersin doğumlu bu esir, Beyrut'taki bir askeri mektebe girmiş ve ikinci rütbeden astsubay olarak buradan mezun olmuştu. Beerşeba'da İngilizlerce esir alınışından hemen önce, bir patlama sonucunda görme yetisini yitirdi. Mısır'da erat için kurulmuş bir esir kampına konuldu ve Beyrut'ta aynı sınıfta okuduğu arkadaşı Tahsin Efendi yanına rehber olarak verildi. İkili aralarındaki dostluk nedeniyle iyi geçinmekteydi ama Emin, arkadaşı Tahsin'in kamptaki diğer Araplarla sohbet ettiğİ her seferinde daima "çok azıtmış" halde geri döndüğÜ kanısındaydı. "Arkadaşımmın anneannesi Arap olduğU için damarı çekti. Osmanlı Ordusunda subay, astsubay, tutsak olunca, Tahsin gibilerin Araplığı tutmuştu. Bu gibiler böylelikle [Şerif Hüseyin kuvvetlerine gönüllü yazılarak] tutsaklıktan kurtulmak istiyorlardı". Arap davası uğruna çarpışmayı istedikleri için mi, yoksa sırf bunu esaretten kaçmanın bir fırsatı olarak gördükleri için mi Şerif'e katılıyorlardı? Sonunda, Tahsin'in Arap arkadaşlarına yaptığı başka bir ziyaretin ertesinde, durum bir kaynama noktasına vardı. Birdenbire şöyle dedi: "Zalim Türklerin yüzyıllarca baskısı altında inledik. Ama şimdi kurtulduk". Emin şu karşılığı verdi: "Siz mi bizden kurtuldunuz, yoksa biz mi sizden?" Tahsin'in bu soruya bir cevap vermemesine karşın, ikisi de artık aralarındaki dostluğun bittiğinin farkındaydı. Emin, kamp yetkililerinden kendisine yardımcı olacak başka birinin verilmesini istedi.⁴⁴ Rusya'da bir Arap esirin bu tür yorumlarda bulunması, kapışmanın şiddetinin artması için yeterliydi. Rusya'daki esirler zaten gergin olduklarından, böyle bir küçümseme yoluna gitme çoğU kez fiziksel kavgalarla sonuçlanmaktaydı. Ama Mısır'da fiziksel şiddet yoktu, orada sade-

44 Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 131-2.

ce yollar ayrılmaktaydı. Her iki tarafın ama özellikle Emin'in ayrılışı sırasında sarf ettiği sözler daha ayrıntılı şekilde incelenmeye değer bir konudur.

Kimin kimden "kurtulduğu" meselesi ya da aynı temanın farklı bir çeşitlemesi başka birçok örnekte ortaya çıkar. Aslında, diğer Mısır esaret anlatılarında Araplar konusunun herhangi bir şekilde gündeme gelişi, çoğu kez kamplardaki Arap-Osmanlı esirler değil, Arap isyanı vesilesiyleydi. Birçok kişi, isyanı Osmanlı yenilgisinin ana sebeplerinden biri ve dolayısıyla kendi esaretinin de sebebi olarak görmekteydi. Arap isyanına kızgınlığını ifade eden başka bir Mısır kampı esiri, Orta Anadolu'daki Kayseri'de doğmuş bir Rum-Osmanlı olan Yüzbaşı Sokrat İncesu'ydu. Onun isyana ilişkin tutumu başka birçok kişinin yaklaşımını da temsil eder:

Arap saldırganlığında İngiliz casusu Lavrensin de [Lawrence'ın da] çok büyük rolü olduğu inkar kabul etmez bir hakikattir. Biz Orta Anadolu'dan kopup gelerek Arapların namus ve şereflerini düşman çizmesi altında payimal olmaktan kurtarmak için savaşırken onların bizi arkadan vurmasını tarih asla affetmeyecektir.⁴⁵

Buradaki betimleme, öğreticidir. T. E. Lawrence olmadan isyan gerçekleşmezdi ve Araplar, "Türkler"in Arap şerefini ve namusunu korumak üzere orada bulunduğu farkında değildi. Bu bakımdan yaptıkları şey, Türkleri arkadan hançerlemek gibi bağışlanamaz bir işti. Mısır'da hapsedilmiş bir etnik Türk olan Hüseyin Aydın, Sokrat'ın ve Emin'in hissiyatını paylaşılmaktaydı. Ona göre, yüzyıllar boyunca Araplar rahatça yaşarken, Türkler o toprakları Araplar için kurtarmak ya da İslamı savunmak uğruna çarpışmışlardı.⁴⁶ Böylece rahat bir hayatın çekiciliğine kapılmayan Türkler, başka davalar uğruna da kendilerini feda etme yükümlülüğü hissetmişlerdi. Bu ifadeler, Lawrence'ın ya da genel olarak İngiliz hükümetinin rolünü öne çıkarırken, isyanı gayrimeşru göstermeye de çalışır.

Bir şey daha dikkati çeker. Arap isyanının Osmanlıların yenilgisini kesinlikle daha mümkün hale getirdiği yolunda bir askerî gerekçe elbette ileri sürülebilir; ne var ki Araplar "rahat"ça yaşarken, Türklerin onları ya da İslamı savunmak için tek başına çarpıştığı yolundaki söylem milliyetçi bir mito-

45 İncesu, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 39. Sokrat İncesu'nun "arkadan hançerleme" teorisini 1920'lerin sonlarında ve 1930'larda içselleştirip hatıratına katmış olabileceğinin farkındayım.

46 Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 34-7.

lojidir. Arapları kendilerini ve İslamı savunmaya karşı aldırışsız ve dolayısıyla tembel ya da ilgisiz gibi gösterir. Araplara dair bu hissiyat, Rusya'daki Türk esirlerce tam anlamıyla paylaşılmaktaydı. Yüksek medrese eğitilmiş Mustafa Fevzi, Türklerin İslamı bir kabile dininden bir dünya dinine dönüştürdüğünü gururla ileri sürmekteydi. İslamı ve Arapları savunma sürecinde Türkler, Avrupalı Hristiyanların düşmanlığını kazanmıştı. Bu fedakârlığın bedeli yüksekti: “Biz Türklüğümüzü Müslümanlığa, Arap kültürüne değiştik. Bu kadar fedakâr olan Türk milletine bu hıyanetin sebebi nedir?”⁴⁷ Yani, Türklerin çoğu, bütün zenginliğin Araplara gitmesi yüzünden kendi milletinin ve vatanı Anadolu'nun fakir kaldığına inanmaktaydı. Türkler, Arap dinini ve kültürünü benimsemekle, asıl kimliklerini yadsımışlardı. Sonuçta, bütün bu Türk fedakârlığının “mükâfatı” arkadan saplanmış hançer olarak niteledikleri bir isyandı. Doğuştan gelme Türk diğerkâmlığı ve Arap hıyaneti, Türklerin Cihan Harbi'nde niçin fakir, biçare, mağlup ve perişan hale düştüklerinin elverişli kestirme açıklamalarıydı. Bunların hepsi milletin, imparatorluğun ve Anadolu'nun mevcut durumunu açıklamaya yaramaktaydı. Böyle bir akıl yürütme çizgisi, Türklerin diğerkâmlığından istifade edenler karşısında yılmayan birleşik ve güçlü bir millet olarak Türk milletine ve istikbaline inancı da sağlam tutmaktaydı.

Yukarıda anlatılanların gösterdiği üzere, Mısır'daki Türkler ve Araplar arasında bazı çatışmalar ve anlaşmazlıklar kesinlikle vardı; ama Rusya'dakiler kadar yaygın ve kesinlikle sıkça şiddete dönmeye meyilli değildi. Rusya'da etnik topluluklar arasındaki bozuk ilişkilerden sıkça söz edilmesi, oradaki esaretin doğasında olan bir şeye bağlanabilir mi acaba? Tesadüf ihtimalini bertaraf etmek açısından, şimdi de bu bölümde etnik Türkler arasındaki gündelik karşılaşmaları incelemeye yöneleceğiz.

Kuşaklar ve rütbelere arası ilişkiler

Osmanlı esirler arasında başka bir belirgin ayrım çizgisi, kuşak çatışması biçimine de bürünen askerî rütbeye dayalıydı. Rusya'da alt ve üst rütbeli subaylar arasındaki hasmane ilişkilere sık göndermelerin esaret hatıratlarını süslemesi belki de şaşırtıcı değildir. Alt rütbeli subaylar yazılarında kişileri ismen belirtmek yerine, çoğu kez binbaşı ve üstündeki rütbede bulunan subayları topluca ifade eden “amirler” anlamındaki “ümera” terimini kullanırlardı.

47 Taşer, *Cepheden Cepheye*, s. 53-54.

Resim 2.1 Vladivostok'ta yürüyüş halindeki Osmanlı esirler
2nd Lt. (İkinci Teğmen) William C. Jones Özel Koleksiyonu

Resim 2.2 Gornostay Körfezi Kışlası'ndaki Osmanlı esirler, Vladivostok, 1919
Eric Elkington Koleksiyonu, Viktoria Üniversitesi Özel Koleksiyonu, Kanada, numara 1873

Alt rütbeli subayların üstlerine kızgınlığı hemen her Rus hatıratının şikâyetlerle, suçlamalarla ve hatta iğrenme ifadeleriyle dolup taşmasına yol açacak bir düzeye vardı. Rusya'daki esirlerin ümeradan söz ederken kullandığı en kibar ibare engelleyiciydi, ama dil çoğu kez bundan çok daha sertti.

Rusya'da ümera, kimi basit sebeplerden dolayı “engelleyici”, “lâkayt” ve “hissiz” sayılabilirdi. Hepsinin askerî iktidar yapısına uyma zorunluluğunu kavramasına karşın, alt rütbeli subaylar daha üst rütbeli subayların saiklerini ve kararlarını bazen sorgulamaktaydı. Krasnoyarsk kaynaklı bir anlatıma göre, alt rütbeli subaylar tiyatro ve müzik toplulukları kurmak ya da ve dini ve milli bayramlarda Kur'an okumak istediklerinde, üst rütbeli subay her seferinde istekleri geri çevirmek için peşi peşine bahaneler uydurmaktaydı. Hilmi Erbuğ, en üst rütbeli Osmanlı esir olan Miralay Arif Baytin'in daima aynı ataerkil bahaneye, dini ve milliyetçiliği çağrıştıran her türlü şeyin Rusları kızdıracağı ve bunun sonucunda Osmanlı esirleri tehlikeye düşüreceği bahanesine başvurduğuna işaret etmekteydi.⁴⁸ Alt rütbeli subayların Arif Bey'e aynı kamptaki Alman ve Avusturyalı-Macar savaş esirlerinin her vesileyi (Franz Joseph'in yaş günü, Noel ve hatta Çanakkale'deki Osmanlı zaferi) kullanarak ve Rusların öfkesini çekmeden, kalabalık toplantılar düzenleyebildiğini hatırlatması beyhudeydi. Alt rütbeli subaylar bir tiyatro topluluğu kurma isteğini birçok defa tekrarlayınca, Arif Bey ve diğer ümera sonunda tek seferlik bir gösteriye izin verdi. Rus kamp yöneticilerinden olumsuz bir tepki gelmeyince, bent kapakları açıldı ve Arif Bey başka oyunların sahneye konulmasının önünde artık duramadı.⁴⁹ Belki ümeranın, katı tutumun geri tepeceğinden çekinmesi ve alt rütbeli subayların da izin için sürekli talepte bulunmayı istememesi nedeniyle, diğer uğraşları Arif Bey'den “resmî” onay almaya çalışmaksızın düzenleme kararı alındı. O zaman bile, “lâkayt ve hissiz ve ruhsuz ihtiyarlar”ın tasvip etmeme davranışları muhtemelen aynen sürmüş olsa da, esarete geçirilen sürede işe yarar bir şeyler yapmak isteyenleri bundan alıkoyamadı.⁵⁰ Sözelimi, 1919'da Rus Devrimi'nden sonra esirlerin maaşlarında kesinti yapılınca ve Sibiry'a'daki kargaşa hayatı daha da zorlaştırdı, Krasnoyarsk'taki en üst rütbeli Osmanlı olan Arif Bey, kampta “Hay-

48 Bir Osmanlı generalinin Krasnoyarsk'tan kaçmayı başarısından sonra, Baytin en üst rütbeli subaydı. Bu konu bir yana bırakılırsa, muharebe alanındaki maharetinden dolayı saygı duyulan biriydi. Hilmi Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 220.

49 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 100-1.

50 Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 220-1.

Layf” (High Life, Lüks Hayat) adını verdiği bir “çayhane” açtı.⁵¹ Besbelli ki, o sırada Arif Bey bile geçmişte aşırı temkinli davrandığının farkına varmıştı tabii tiyatro oyunlarına ilişkin istekleri ilk başta geri çevirmesinin asıl sebebi gerçekte temkinlilik idiyse.

Alt rütbeli subayların üstlerine dair şikâyetler en hafifinden ağırına kadar uzanan çeşitlilikteydi. Sözgelimi, bir keresinde Ragıp Bey üst rütbeli subayları Kızılhaç’ın nadir bir yardımıyla sağladığı malzemelerin (yorgan, kaput, başlık, potin vs.) dağıtımında adaletsiz davranmakla suçladı. Alt rütbeli subaylar ve daha muhtaç durumdaki erler, üst rütbelilerin istemeyip geri bıraktığı şeyleri aralarında paylaşmak durumunda kaldılar. Ümeranın “doymasından” sonra, geriye kalanlar alt rütbeli subaylar ve erler arasında “kura”yla dağıtıldı. Bu durum bazılarının eline hiçbir şey geçmemesine neden oldu.⁵²

Ragıp Bey, ümerada gördüğü yozlaşmanın daha berbat bir örneğini de verir. Krasnoyarsk’taki malûl esirler, hastalıklı ve malûl olanların yakında yurda döneceklerini duyunca sevince boğulmuşlardır. Ama Başkâtıpzade Ragıp Bey’e göre, mutlulukları pek uzun sürmemiştir. Bu plana karşılık ortaya çıkan bir tertipten derin rahatsızlık duyan Ragıp Bey, “Heyhat ki, hakikatte biçare zuafâ [zayıflar] bu haktan istifade edemedi,” saptamasında bulundu. Sonradan ortaya çıktığı gibi, kamptaki ümera ve Osmanlı doktorlar, yurda dönüş için somut tıbbi gerekçeleri olanlara yardımcı olmak yerine, bazı üst rütbeli subayları malûl olarak göstermek üzere anlaşırlar; hatta uydurma hastalıklar ve durumlar sunacak kadar da ileri gittiler. Ragıp Bey’in devamında belirttiği gibi, “umumiyetle erkân ve ümera sınıfı invalid oldular!!! Bir an evvel memlekete gideceklerdi!!!!.. İşte doktorların esarete yaptıkları en büyük cinayet”. Başka bir üst rütbeli subayın bu olaya ilişkin anlatımı, Ragıp Bey’in ithamlarını doğrular niteliktedir. Bir medrese mezunu olan öfkeli genç subay, üstlerine küçültücü sıfatlar yakıştırmaktan çekinmekle birlikte, onları ahlak dışı ve bencilce davranışlarda bulunmakla suçlamaktan kaçınacak kadar çekingen değildi.⁵³

51 Besbelli ki bunun ardındaki saik Rusya’daki iç savaş sırasında savaş esiri maaşlarının kesilmesi idi; esirler artık kendi başlarına geçimlerini sağlamak zorundaydı.

Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 108.

52 Ragıp Bey saygı duymadığı kişileri belirürken, “kansız” ya da “mayası bozuk” sıfatlarını kullanır. Kızılhaç yardım malzemeleri olayı için bkz. Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 102-3.

53 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 102, 106. O sırada kolağası olan

Mısır'daki alt rütbeli subayların da ümeradan yakınmaları vardı. Ancak iki grup arasındaki ilişki pek sorunlu olmadığı gibi, yaşanan sıkıntı Rusya'daki kadar yaygın ve sürekli de değildi. Örneğin, Mısır'daki alt rütbeli subaylar üst rütbeli subayların yurda erken dönebilmek için kendilerini malûl ve yaşlı listesine yazdırmalarından sızlandıklarında, tepkilerini şahsi hatıratlarıyla ve günlükleriyle sınırlı tutmak zorunda kalmadılar. Aksine, kamp gazetelerine yönelerek, küçümseyici tavırlarını hicivle ve nükteyle ifade ettiler. “Gençlik ve İhtiyarlık Duası” başlığını taşıyan bu yazılardan biri, aşağılayıcı olmaktan ziyade, ümerayla ve girişimleriyle düpedüz alay etmekteydi. Kamp gazetele-
rindeki diğer eleştiriler karikatür biçimindeydi. Ümera hakkında kısmi eleştirilerin yer aldığı hatıratlarda bile, bunlar her zaman mahiyetleri açısından yumuşak eleştirilerdi.⁵⁴

Rusya'daki alt rütbeli subaylar, ümeranın kendi çabaları karşısındaki itirazlarına ve engelleyici olarak gördükleri tavırlarına içerlerken, Mısır'dakilerin içerlemelerine neden olan başka bir şeydi. Onların yakınma konuları, ümeranın yararlı ya da eğitime dönük herhangi bir işte yer alma gibi kamp uğraşlarına ilgi duymamaları ve katılmamalarıydı. Rahmi Apak'ın ifadesiyle, “albay, yarbay, binbaşı rütbesindeki esir Türk subayları, barakalarına çekilmişler, etliye sütlüye karışmıyorlar, barışı bekliyorlar”dı. Alt rütbeli subaylara göre, ümeranın (subaylara dil ya da erata okuma yazma öğretme gibi) yapabilecekleri epeyce şey vardı.⁵⁵ Başka bir deyişle, Rusya'da alt rütbeli subaylar, ümerayı engelleyici, ahlak dışı ve bencil oldukları için kınanırken,

General Ziya Yergök'ün olayı hatırlayış biçimi biraz farklıdır. Malûllerin “ilk esir olanlardan, yaşlılardan, yüksek rütbelilerden ve doktorların kendileri için bir hastalık uydurduğu kişilerden” seçilmesinin öngörüldüğünü ileri sürer. “Bana da Chute de Rectume raporu verdiler,” diye ekler. Bir “hastalık” adı olarak Rus görevlileri ve doktorları şüphesine çeviren *Chute de Rectume*, olsa olsa Ziya Bey'in yurda dönüşünü sağlamak için doktorların süslü ve abartılı bir ibareyle uydurdukları hemoroit olabilir (Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, s. 167, 175). Ziya Bey'in olayı edilgin bir ifadeyle aktarışının, gerçek malûllerin listenin tamamen dışında tutuluşunun ve doktorların hastalıklar uydurma çabalarının Ragıp Bey'in suçlamalarına güvenilirlik kazandırır gibidir. Bu da Ziya Bey'in şahsen işe bulaştığı değil, sadece bu işten yararlandığı anlamına gelir.

54 “Gençlik ve İhtiyarlık Duası”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 1 (kapak karikatürü); “Alem iş-ü-nuş'dan”, (karikatür), *Yarın*, 16 Kanun-i Sani 1336/16 Ocak 1920, sayı 5, s. 5. Bir hatıratteki eleştiri için bkz. Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 40-1.

55 Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 167.

Mısır'dakiler onları hevesiz ve ilgisiz buluyorlardı. Alt rütbeli subayların perspektifinden, ikinci tavır çok daha yeğdi.

Rusya'da üst rütbeli subaylara karşı gittikçe artan bir saygısızlığın belirtileri zamanla ortaya çıktı. Ümerayı eleştirmek ve onlara açıkça kafa tutmak ya da onları yok saymak apayrı şeylerdi. Onlar sonuçta hâlâ üst rütbeli subaylardı. Örneğin, Mehmet Arif, Varnavino'da otoriteye ve üstlere saygısızlığın görüldüğünü aktarmaktaydı. Bazı üstlerin bir emir biçiminde açıkça şahsi iltimas istediğini gözlemlediğinde, onları geri çevirmekte tereddüt etmekteydi; çünkü böyle bir şey yetkinin kötüye kullanılması demekti.⁵⁶ Buna karşılık, bazı genç subayların da bir üst tarafından verilen meşru bir emir ile şahsi bir emir arasında ahlaki ayırım yapamadıkları kanısındaydı. Bu kişiler düpedüz üstlerine açıkça kafa tutmaya yönelmekteydi: “Tam bir keşmekeş içindeydik. Kimse kimseyi dinlemiyordu. ‘Burada sen de tutsaksın, ben de tutsağım. Konuşmaya yetkili değilsin,’ gibi sözleri çok sık işitir olduk.”⁵⁷ Görüldüğü kadarıyla bazı alt rütbeli subaylar, esareti eşitleyici bir tecrübe, hepsinin esir düşmesiyle rütbe ayrımlarını ortadan kaldıran bir tecrübe sayıyorlardı. Mehmet Arif'in ima ettiği şey, otoriteye ve hiyerarşiye saygısızlığın, kısmen psikolojik etkenlerin sonucu olduğuydu. Ne var ki kimi zaman, muhtemelen gerçek ya da algıya dayalı haksız davranışlarından dolayı üst rütbeli subaylara itaatten ve saygıdan kaçınma yönündeki bilinçli çabanın da sonucuydu. Sebepleri ne olursa olsun, bütün bu çatışmaların Rus kamplarında ortaya çıktığını vurgulamak önemlidir. Çok kötü maddi şartlar yüzünden, üst rütbeli subaylar otorite duygularını korumak üzere, böyle bir kampta ne kadar anlamsız olursa olsun, yetkilerine daha bağlı bir şekilde sınılmış olabilirler. Ümeraya yönelik suçlamalar en azından kısmen doğruysa, davranışlarını alt rütbeli subayların gördüğü gibi hem bencil, hem de umursamaz olarak ama aynı zamanda alt rütbeli subaylarla aralarındaki mesafeyi koruma çabasının bir yolu olarak yorumlayabiliriz.

56 Doğrudan bir emre itaatsizlikten değil, alt rütbeli subaylara göre angarya anlamına gelen emirlere ya da isteklere direnmekten ve bunları gözardı etmekten söz ettiğimizi belirtmeliyim. Örneğin, Mehmet Arif üstlerin böyle bir dizi isteğini aktarıyor; bunlar subayın yurda döndükten sonra hatırlayabilmesi için hapis yeri civarındaki manzaranın bir resminin çizilmesinden keplerin düzeltilip tamir edilmesine kadar uzanır. Ölçen, *Vatuga Memoir*, s. 106.

57 *Age*, s. 106.

Tehdit altındaki gelenekler: “Millî” kimliği korumak

Esaret yerlerinin fiziksel düzeni, üst rütbeli subayların müdahalesi ve otoritesi, esirlerin kasabalılarla kolayca ilişkiye girişi gibi bir dizi etken, Rusya’daki Osmanlı esirler arasındaki birliği, topluluk anlayışını ve işbirliğini sarsma yönünde etkili oldu. Alt ve üst rütbeli subaylar arasındaki ilişkiler bazı sorunlar yaratırken, alt rütbeli subaylar da kendi aralarında kavga etmekteydi. Bu kavgaların bazılarında, görünüşe bakılırsa anlaşmazlığın ve kavganın sebebi, kültürel ve millî kimliğe, geleneğe ilişkin meselelerde yönelik duyulan kaygıydı. Karşılaştırmalı olarak belirtmek gerekirse, daha sıkıntılı ve endişe dolu Rusya esir kampları sosyal, kültürel ve hatta askerî normlarda daha belirgin bir çözümü getirdi.

Rusya’da, alt rütbeli subayların çatışmalarının çoğu ağız dalaşı şeklindeydi ama bazılarının fiziksel şiddete dönüştüğü de oluyordu. Mehmet Arif hatıratında, esirlerin el konulmuş büyük evlere yerleştirildiği Varnavino’da yaşanan rahatsız edici bir olayı aktarır. Onunla aynı evde kalan genç bir alt rütbeli subayla sokağın öbür tarafında yaşayan bir ailenin kızı arasında bir ilişki kurulmuştu. Genç subay tavan arası penceresinden kızın evini görebilmekte ve onunla işaretlerle haberleşebilmekteydi. Mehmet Arif’in belirttiğine göre, genç subay kışladan ayrılmanın bir yolunu bulduğunda, kız da ailesiyle yürüyüşe çıkmaktaydı. Subay, bir şekilde kızla bir araya gelip konuşmayı planladı. Gönül ilişkisinin sözde masumiyetine rağmen, genç subaydan yaşça daha büyük ve daha yüksek rütbeli diğer bazı Osmanlı esirler, onun kızla işaretlediğinin farkına varmışlardı. Mehmet Arif’in aktardığına göre, olup bitenlerde hiç de masum bir taraf görmediler:

Tutsak kaldığımız kışlanın bir onuru olduğunu öğrenmekte gecikmedik. Genç subayın, karşıki evde pencereden bakan güzel kızla işaretleşmesi kışlanın onurunu zedeliyor, namusuna gölge düşürüyormuş. Birkaç tutsak kendilerini, kışlanın namusunu korumakla görevlendirmiş olmalı ki genç subayı tutup kadınların yanında dövmeğe başlamışlar. Kadınların ağlamaları bağır-maları, subaya vurulan yumrukların kalplerine indirilen darbeler olduğunu işaretleriyle anlatmaya çalışmaları birçoğumuzu derinden üzdü.⁵⁸

Mehmet Arif, saldırganları alaya alırken, iğneleyici bir tavırla şunu sormaktaydı: “Güpegündüz kışlada bulunan tutsak subaylara bu genç teğmen

boynuz mu taktıracaktı? Kışlanın bir namusu vardı. Bunu koruduklarını düşünüyorlardı. Dövülerek aşağılanan subayın onurunu kim koruyacaktı?”⁵⁹ Bazıları genç subaya ceza verilmesine “memnun” olurken, Mehmet Arif ve ötekiler, birkaç subayın içlerinden birine aleni şiddet uygulayarak “kışlanın namusunu” temize çıkarmayı kendilerine vazife bellemeleri karşısında afallamıştı. Olayı kasabadaki Rus komutana bildirmeyi gündeme getiren esirler, “Türk toplumu hakkında Rus yüzbaşısında yanlış kanılar uyandıracığı ve ulusal onurumuzu zedeleyeceği” gerekçesiyle bunu yapmama yolunda uyarıldı.⁶⁰

Mehmet Arif’e göre, bazıları böyle bir eyleme girişmekle, “kışlanın namusu” ile “milli onur” arasındaki bağlantıyı anlamadıklarını ortaya koymuşlardı. Sonuçta yapılan iş, olayı Rus yüzbaşıya bildirmeyerek milli onuru “korumak”tı; ama Mehmet Arif ve ötekiler yurda dönünce olayı Harbiye Nezareti’ne bildirmeyi kararlaştırdılar.⁶¹ Esirleri olayı Rus komutana bildirmekten caydırmanın saldırganlara cesaret verebileceğinin farkında olmasına karşın, Mehmet Arif, bu korkunç davranışın cezasını çekmeyenlere kızgındı. Ne var ki, iç sorunlarına daha fazla dikkat çekmeye de niyeti yoktu.

Osmanlı esirlerin kasabalılarda ve muhafızlarda bırakacağı izlenim, Mehmet Arif gibi birçok kişi için önemliydi. Sokağın öbür tarafındaki bir Rus kıza el sallamaktan daha rahatsız edici bulduğu başka bir olayı da aktarmaktaydı. Esirlerin üniformaları savaş ve esaret boyunca yaz kış ve gece gündüz yıllarca giydikten sonra paçavraya dönmeye başlamıştı. Bazı Osmanlı subayları, üniformalarını tamir etmek yerine, yurda dönüşe saklamak üzere kaldırmaya karar verdiler. Ancak giyecek uygun başka bir şey bulacaklarına, “kendilerine gecelik entarisi diktirip onunla dolaşmaya başladılar. ... Ayaklarında nalın, sırtlarında entari ve başlarında takke ile ne denli gülünç göründüklerinin farkında değillerdi.”⁶² Mehmet Arif, onların güzel havalarda dışarıda oturup “gelip geçenleri seyrederken, kendilerini seyredenleri görmüyor gibi” davranmalarından şikâyet etmekteydi. “Türk ulusunu ve ordusunu küçük düşürdüklerinin farkında bile değillerdi.”⁶³

Gecelik giyen subaylar, orduyu ve milleti alaya maruz bıraktıklarına göre, öbür esirler bu konuda niçin bir şey yapmadılar? Aslında, anlaşıldığı kadarıyla

⁵⁹ *Age*, s. 117-18, 106.

⁶⁰ *Age*, s. 117-18, 106.

⁶¹ *Age*, s. 106, 118.

⁶² Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 106; Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 115.

⁶³ Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 106-7; Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 115.

Varnavino'daki esirler daha acil sorunlarla meşguldü. Bazı esirler Rus komutana iç sorunları anlatmadaki genel isteksizliği fırsat bilerek, bu durumu ceza almadan her türlü kötü davranışa yeltenmek için istismar etmekteydi. “Ulusal onuru koruma” reçetesi, kimilerinin cüretini daha çok arttırdı,” diye belirtmekteydi Mehmet Arif. “Daha şımarık ve saldırgan oldular. ... Gece kumar oynayanlar, birbirine bıçak çekip saldıranlar ... örtbas ediliyordu.” Rus komutana ihbarda bulunma ya da suçluları bizzat cezalandırma konusundaki isteksizlik iki yılda çoğunlukla “kavga dövüş” olmak üzere on dört ciddi olaya yol açtı.⁶⁴ Mehmet Arif'e göre, “büyük bir ulusun subayı olarak onurumuzu korumak hepimizin göreviydi, ama içimizden bazıları bunu unuttuyordu. ... Tutsaklığın birinci yılı dolarken, yarın ne olacağımızı bilememek, ülkedeki siyasal kargaşa, kuşklarımızın artmasına neden oluyordu. Tedirginlik, hepimizi etkisi altına almıştı.”⁶⁵ Devrimlerden sonra Rusya'daki siyasal kargaşa, esirlerin böyle bir kargaşaya verdikleri psikolojik tepkiler ve kendi geleceklerine dair duydukları belirsizlik düzgün davranış konusundaki örtük normları daha da sarstı.

Bazı esirlerin tepkisi içe dönerek kendi acil ihtiyaçlarına odaklanmak olurken, bazıları kamplarda millet, din, kültür ve gelenek konularında gözle görülür tehditler ve bu değerlerin umursanmayışı olarak yorumladıkları durum yüzünden kahrlandılar. Milli dokudaki parçalanmalara dair kaygıları kafalarına taktılar. Krasnoyarsk'ta bu tür esirlerden biri Başkâtıpzade Ragıp Bey'di. Avrupalı esirlerin milli kültür ve gelenek için yarattığı tehdit konusunda özellikle endişeliydi. Bu çerçevede değindiği bir konu, Avrupalı esirlerin “peştamal kullanmadan” çıplak banyo yapma alışkanlığıydı. Bu usul onu kesinlikle rahatsız etse de “onların âdeti” deyip geçiştirebilirdi. Ne var ki, bazı Osmanlı esirler de bu davranışı taklit etmeye başlayınca, acıyla yakındı: “Biz bunları kemal-i tezyif ile tenkit ederken bilahare bazı hercai-meşrep, muzip kimseler tarafından bu haller taklit edilerek Türklerden de üryan hammama giden[ler] ... çoğaldı”. Ragıp Bey, bazı Osmanlı esirler arasında yeni icat edilen başka bir yakışsızlığa da hayıflanmaktaydı. Bazı subaylar “başı açık baldırı çıplak dışarda gezinme”ye başlamıştı. Yani, yazın Avrupalı tarzda “başı açık ve donla” (şortla) dolaşmaktı bu.⁶⁶ Başka bir esir olan, Hasan Basri

64 Ölçen, *Vatşuga Memoir*, s. 118.

65 *Age*, s. 106.

66 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 96; Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtiibinin Esaret Hatıraları*, s. 129.

de onunla hemfikir ve bu tiplerin Müslüman olmanın çok az “emaresini” gösterdikleri kanısındaydı.

Böyle alafraanga davranışlar, sırf bundan ibaret değildi. Ragıp Bey, daha önce birçok Osmanlı esirin kamplarda Alman ve Macar esirlerin bulunuşundan istifade ederek, bir yabancı dil öğrenmeye çalıştığını olumlu bir gelişme olarak kaydetmişti. Nitekim birkaç Almanı bu açıdan gözüne de kestirmişti. Ancak bu harika öğrenme fırsatında “tehdit edici” bir yanın farkına çok geçmeden vardı. Ragıp Bey’i ve bazı başka subayları da rahatsız eden şey, bazen bu öğretmen-öğrenci ilişkisinin homo-erotik (eşcinsel eğilimlere benzer) olarak tarif ettiği bir eğilime dönüşmesiydi.

Hatta bir genç veya lâ-bıyık ecnebi zabıtine taassuk eden bir Türk zabiti, derhal onu muallim olarak getiriyor ve fikr-i melununa böylece vasıl oluyordu. ... Avrupalıların bu halden pek memnun olurlardı. Çünkü, onlarca bu hususun hiçbir ehemmiyeti yokmuş. Hatta namusu hiçbir zaman insanın uzv-ı esfelinden [aşağılık uzvundan] anlamazlarmış.⁶⁷

Böyle bir homo-erotik durum olmasa bile, çok bildik söylemden ve bazı Osmanlı subayların Avrupalı esirlerle “pek çok ülfet etmesinden” dolayı hâlâ tedirgindi.

Bu tür durumlardan neredeyse aynı ölçüde rahatsızlık duyan Hasan Basri, 1916’da günlüğüne bazı Osmanlı esirler arasında yer eden başka bir yeni âdeti not düşti. “Dün burada arkadaşlar arasında bıyıklarını tıraş etmek modası çıktı. Küçüklerden büyüklere [alt rütbeli subaylardan üst rütbeli subaylara] aksetti. ... Alışılmadığından göze çirkin bir manzara arz ediyor”.⁶⁸ Bıyığın bir erkeklik sembolü olduğu bir kültürde, bu ifade sırf estetikle yani neyin çirkin, nahoş ya da güzel olduğuyla değil, bir Türk ya da Osmanlı gibi görünmenin ya da öyle davranmanın munasip yoluyla ilgiliydi. O “moda”yı onun gözünde yakışsız kılan şey, Avrupalı esirler gibi görünme ya da davranma çabasıyla onları taklit etmenin sonucu olmasıydı. Vatandaşları üzerinde Avrupalıların belirli bir etki bıraktığının emareleri onu daha çok endişelendirmekteydi.

Yukarıda aktarılan duyguları göz önünde tutulunca, Ragıp Bey Avrupalılar gibi “bıyıksız” olunmasından Hasan Basri Efendi’ye nazaran daha çok anlam çıkarabilirdi herhalde. Ragıp Bey’in açısından mesele, bazı Osmanlı-

67 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 96.

68 Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin*, s. 149.

ların bıyksız Avrupalılarla arkadaşlık etmesiydi; burada ise Osmanlıların bıyksız hale gelmesi söz konusuydu. Avrupa ve Osmanlı-Türk kültürleri, şeref anlayışları ve davranış kuralları arasındaki farklılıklar, Ragıp Bey ve diğerleri için apaçıktı; ama ona göre, aynı şey bütün Osmanlı esirler için geçerli değildi – bu da özellikle o esirlerin garip Avrupa âdetlerini memlekete götürmeleri halinde, milletin geleceği için bir tehdit oluşturmaktaydı.

Kültüre, geleneğe ve düzgün davranış tarzlarına yönelik tehditlerin her yerden, hatta bazı alt rütbeli subayların Krasnoyarsk'ta sahnelemeyi aşırı ölçüde istediği tiyatro oyunlarından gelmesi mümkündü. En üst rütbeli Osmanlı olan Miralay Arif Bey ilk başta oyunlara, böyle bir kültürel uğraşın muhtemelen Rusları kızdıracığı bahanesiyle karşı çıkmıştı. Aynı kampta bulunan Ragıp Bey'e göre ise sorunun mahiyeti farklıydı. Oyunlar çoğu kez ev yaşamını, gündelik etkileşimleri ve kadınların yer aldığı aileleri yansıtmaktaydı. Bir esir kampı oyununda kadın rollerini kimler canlandırabilir? Ragıp Bey sahnelenen ilk oyunu şöyle aktarmaktaydı: “gabara [kabare] namıyla bir nevi hokkabazlık ilk defa gabaracı Halil [Rumelili Börekçi Halil?] tarafından yapılmıştır. Böylece eğlenceye alışan Türk efendilerin fikrine tiyatro sahnesinde de kız gibi oynamak büyük bir yer işgal etmiştir”. Bu yeterince kötüydü, ama peşinden “bazı zabitan[ın] ... köçek gibi göbek atması” geldi. “Türk tiyatrosunda işret edip şişeler kıranlar, sahneye gelip raksedenler, enva-ı mizah ve şeytanlıklar, dans etmeler hemen âdet olmuştu.”⁶⁹ Ragıp Bey'e göre, gerek kadın elbisesi giyen subaylar, gerekse güzel endamlı Avrupalılarla sıkı ahbablık kurmaya ve onlardan dil dersi almaya çalışan subaylar, kültürel gelenekler için bir tehditti. Onun ve aynı kafadaki öbür subayların gözünde, bu tür davranışlar geleneğin zorunlu kıldığına inandıkları muteber cinsiyet kimliklerine aykırı olduğundan, bir endişe kaynağıydı. Ragıp Bey, öğretmen olarak bıyksız Avrupalıları tercih edenlerden eğlence için kadın elbisesi giyenlere kadar, birçok Osmanlı ya da Türk esiri kamplarda Avrupalı esirleri taklit etmeleri nedeniyle, bütün geleneği ve göreneği düpedüz terk eden kişiler gibi görmüş olabilir.

Mısır'daki esirler de benzer oyunlarda rol aldılar ve bunların sayısı nispeten çok daha fazlaydı. Peki, onlar da Ragıp Bey'in Rusya'da gösterdiği türden bir tepkiyle karşılaştılar mı? 1920'de iki oyunlu bir tiyatro gösterisinden sonra, kamp gazetesi *Yarın*, sayfalarında her iki oyunu da değerlendirdi.

69 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarib-i Hayatım*, s. 100-1.

Hüseyin Rahmi'nin, elit tabakanın çocuklarını Avrupa'dan getirilmiş otoriter mürebbiyelerin bakımına bırakma yönündeki yaygın âdetini sertçe eleştiren *Mürebbiye* adlı milli hiciv oyununu seyretmeyi bekleyen esirler, koltuklarına oturduklarında farklı bir "Frenk komedisi" seyredeceklerini anladılar. *Yarın* eleştirmeni, oyundaki genç "matmazel"i büyüleyici bulmaktaydı. "O etek tutuşlarıyla, o omuz başlarını oynatışıyla doğrusu ya kadından daha fazla kadındı." (bkz. Resim 2.3) Onu biraz daha övdükten sonra, gecenin ikinci oyununa geçmekteydi. İşlenen konudan ve Avrupalı mürebbiye tutmaya karşı eleştirel tutumdan dolayı, İngiliz kamp yetkilileri oyunun ancak sansürlü bir versiyonuna onay vermişlerdi. Oyundaki Fransız mürebbiye Angel'i, ilk komedideki matmazelle karşılaştırmaktan kendini alamayan eleştirmen, ikisi arasında bir karar vermenin çok zor olduğunu ama matmazelin görünüşte kadınsı cazibesıyla Angel'den çok daha çarpıcı olduğunu belirtmekteydi.⁷⁰ Osmanlı subaylarının kadın elbisesi giyişini, bir yanda Ragıp Bey'in, öbür yanda *Yarın* eleştirmeninin algılayışında niçin böylesine aşikâr farklılık vardı?

Krasnoyarsk'taki diğer esirler oyunlara şöyle bir değinip geçerler sadece; ne Mısır'daki gibi övgü dolu değerlendirmelere giderler, ne de Ragıp Bey gibi sıkı kınamalara yönelirler. Belki de bir esir kampında kısıp kalmışken, tiyatroyu sadece eğlendirici bir uğraştan ibaret görmekteydiler. Ragıp Bey, tiyatroyu genelde bir kültürel uğraş olarak kınamaktan ziyade, Krasnoyarsk'taki tiyatrodan en az iki şeyden hoşlanmamaktaydı. Ona göre, bu yabancı diyarda devletin ve milletin temsilcileri konumundaki subaylar üstlendikleri rolü ciddiye almamaktaydı. Aksine böyle bir kriz anında eteklerle ve fistanlarla sahneye çıkıp hava atmaktalardı. Oysa Mısır'da aynı şekilde kadın elbisesi giyen Osmanlı subayları, bu davranıştan dolayı tek bir eleştiriye bile maruz kalmadılar. Kadın elbisesi giymek, çıplak banyo yapmak, ortalıkta başı açık dolaşmak ya da "homo-erotik davranış"a kapılmak söz konusu olsun, can alıcı farklılığı yaratan şey, Rusya'daki Osmanlı esirlerin suçunun, esasen aynı kamplarda kaldıkları, oyunlarını ve uğraşlarını izleyip katıldıkları Avrupalı esirleri taklit etmiş olmalarıydı. Kısacası, sorun Avrupalı esirlere ve onların göreneklerine özenmeydi. "Çıplak banyo yapmak", Mısır kamplarında asla bir mesele haline gelmedi; çünkü taklit edilecek hiçbir Avrupalı esir yoktu. Dolayısıyla esirler peştamallarını aynen memlekette olduğu gibi kullanıyorlardı. Mısır'daki bazı esirler İngilizlerce verilen şortları giydiler ama

70 "Temaşa", *Yarın*, 19 Mart 1336/19 Mart 1920, sayı 18, s. 6-7.

صفحه ۱۰۰
 درج المبرور اور المبرور
 تشریح
 ریاضی
 تاریخ

داره خانه و مطبخه

۳۶/۱/۹

مصر - سپیدی بشر

مصافي : ۴

• بابہ (۱) قائم بقیۃ السیفی پارہ یکمہ :

ہو بہ آخروں۔۔۔ یا مے مے۔۔۔ ل۔۔۔ براودو!

من قامید C قامیه کلین ارفا شترده :

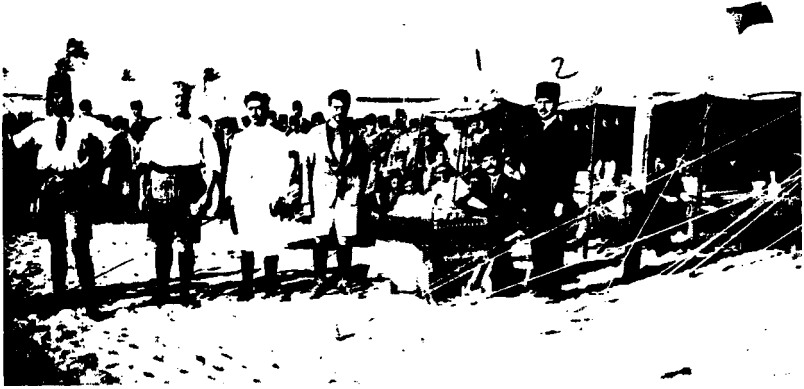
Resim 2.3: Esarette tiyatro, Yarın kamp gazetesinden

hiç kimse onlara “baldırı çıplak” damgası vurmadı ve şort giymek kesinlikle milli kültüre ve geleneğe bir hakaret olarak yorumlanmadı. (bkz. Resim 2.4)

Ragıp Bey gibilerinin gözünde, esir Osmanlı arkadaşlarının Avrupalı davranışları körü körüne taklit edişi toplumun dokusu için bir tehlikenin ifadesiydi. Ancak Ragıp Bey, yabancı düşmanı biri değildi. Avrupalılarla sohbet etmekte, dostluklar kurmakta ve onlardan Almanca öğrenmekteydi. Kendisinin ve diğer Osmanlıların onlardan öğreneceği çok şey bulunduğu kanısındaydı. Onlara karşı tavn kesinlikle çok dostçaydı; araya belli bir mesafe koymuş olsa bile, esaret anlatısında bu açıkça görülmez. Aslında Ragıp Bey tam da aksine, bazı durumlarda Avrupalılarla mutabık kalırken, esir Osmanlı arkadaşlarından bazılarına ters düşmekteydi. Sözgelimi, bir Osmanlı esir, gece geç vakit karanlıkta yatağına giderken, onun derme çatma tahta “seccade”sine takılıp düştü. Düşen esir, esarete “farz değilken” namaz vecibesini yerine getirmesinden dolayı hemen onu azarlamaya girişti. Birkaç kişi daha bu eleştiriye katılarak, Ragıp Bey’e “seccade”sinin zaten sıkışık barakada çok fazla yer tuttuğunu söyledi. Gürültülü atışmalar üzerine uyanan bazı Avrupalı esirler olayı izledi. Ragıp Bey’in anlattığına göre, kısa bir süre sonra, Noel vakti barakadaki kıdemli Alman subay herkesin önünde Ragıp Bey’e bir hediye sundu. “Ragıp Bey biz [Almanlar], sizin için aramızda para toplayarak şehirdeki Tatar tüccarlardan bir seccade satın aldık,” dedi. Bu jest karşısında hem mahcup, hem de memnun olan Ragıp Bey, şu saptamada bulunma fırsatını kaçırmadı: “Avrupalılar bize nisbetle dinlerine daha sadık davranırlardı. Bizde dinsizliğe temayül edenler pek çoktu, hafazanallah...”⁷¹ Yerli Ötekiyi eleştirmede, yabancı Ötekiyi kullanmak yeni değildi ama bu durumda daha güçlü bir eleştiri işlevini gördü. Ragıp Bey tek hamleyle, Oryantalistlerin “dindar ve bağnaz” Türk anlayışını alaşağı ederken, bir yandan da düzgün davranış ve milli kültür konusunda bir söylem geliştirerek yerli Ötekilere karşı kavrayış üstünlüğü sağlamaya çalışmıştı. Hiç kuşkusuz, Almanların ona arka çıkmasının ve bir seccade satın almasının esarete namaz kılmasını eleştiren Osmanlıları utandıracağını da ummaktaydı.

Ragıp Bey ve onun gibi başka bir sürü kişi, içlerinden bazılarının yabancı kültürlerle özgü âdetleri çok kolayca benimsemesinden dolayı, kültürel, geleneksel ve hatta milli özgüllüğü yitirme tehlikesinin kaygısı içindeydi. Böyle düşünen bir başka kişi, Vladivostok esir kampının imamı İrfanoğlu İsmâ-

71 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 97-8.

Resim 2.4: İskenderiye-Seydi Bepir, Bayram hatırası.
Taksim Atatürk Kitaplığı

il Efendi'ydi. Erlerin oradaki Ortodoks rahiplerle fazla "yüz göz" olduğu yönündeki eleştirilerine hedef olduğunda, gayrimüslim din önderleriyle ya da genel olarak gayrimüslimlerle dostça ilişkiler kurmada hiçbir yanlışlık olmadığı karşılığını verdi. Bunun yerine daha geniş çaplı bir soruna işaret etti. Bazı askerlerin evlerinde ve çiftliklerinde çalıştıkları Rus kadınlarıyla cinsel ilişkilerine değinerek, kişinin "İslam'a aykırı" bir âdeti benimsememesinin daha önemli olduğunu savundu. Ona göre, savaşın beraberinde getirdiği "yeni şartları ve meseleleri" yok saymak kabul edilemezdi. İmam, bazı askerlerin bu "savaş dulu" Rus kadınlarıyla evlenme isteklerini dile getirdiklerini bildiğinden, şu tembihte bulundu: "Milletler birbirine karışıyor. Dinler birbirleriyle tanışıyor, birbiriyle adeta karışıyor. Irklar da aynı şekilde bir birine karışıyor. Ahlak kuralları, örf ve adetler hep bir birine karışıyor. Bu saydıklarım öyle karışıyor ki, savaş çok uzun sürerse, milletler arasında fark kalmayacak neredeyse!" Askerlerden "Dinimizi ve imanımızı burada terk etmeyelim," diye ricada bulundu. Bu yalın yeni gerçekliği manevi cesaretle karşılamak gerekirdi. "Kendimizi bu karışmak ve karışıklıktan korumak için

Allah'tan yardım istemekten başka çare kalmamıştı.⁷² Bu örneklerde dikkat çekici olan nokta, davranışları karşılıklı olarak denetleme yaklaşımıdır.

Nispeten iyi anlaşılmış bir normun var olduğunun sanılabileceği durumlarda bile, neyin “yaşam tarzımız” a kültürel bakımdan uygun olduğu sorunu ortaya çıktı. Bu tür çekişmeleri en iyi gösteren örneklerden biri, belki yine Varnavino kasabasında karşımıza çıkar. Çatışma vesilesi, bir süre önce esarette ölen Mülâzım Gani'nin cenazesiydi. Kasabada bir Müslüman mezarlığı bulunmadığı için, Osmanlı subayları onu bir kilise bahçesinin kenarına gömmeyi kararlaştırdı. Derken basit bir sorun beklenmedik biçimde çekişme konusu oldu: Cenaze nasıl kaldırılacaktı? Mehmet Arif'in yazdığına göre, esirler basit olması gereken bu meseleyle ilgili her türden fikri ortaya attı. “Kimileri şöyle söylüyordu: ‘Ruslara cenazemizi nasıl taşıdığımızı göstereyim. Onu mezara götürürken en önde sesi güzel hafızlar ilahi okuyarak yürüsün.’ Kimileri de ‘Cenazeyi tekbir getirerek götürelim’ diyordu. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Hayır, en doğrusu zikrederek cenazeyi taşıyalım diyen de vardı.” Mehmet Arif, dualar okumanın töreni Rusların kendi cenazelerini kaldırışından farksız hale getireceğine ilk başta kimseyi ikna edemediğini ileri sürer hatıratında. Geniş çaplı müzakerelerden ve münakaşalardan sonra, nihai karar Gani'yi mezarına sessizlik içinde götürmek oldu.⁷³

Mülâzım Gani'nin cenaze töreni bazı başka meselelere de ışık tutar. Mehmet Arif ve belki diğerleri, sakinliği esas alan İslami cenaze törenlerini önemli ölçüde süsleyerek, Rusları Osmanlı cenaze kaldırma tarzıyla etkileme girişimindeki ironinin farkına vardı; bu süsleme Mehmet Arif'in ifadesiyle,

72 İrfanoğlu, *Allahücker Dağları'ndan*, s. 76, 92, 93. Ragıp Bey herhalde bazı bakımlardan imamlarla hemfikir olurdu. Taysa (metinde Tayse) adlı civardaki bir Rus kızına karşı romantik duygular beslemekteydi. Sonunda, kızın bunu yapmaması için yalvarmasına rağmen, Krasnoyarsk'ta onu bırakmaya karar verdi. Hatıratında davranışına “ben ırkıma, kanıma yabancı kanı karıştırmak istemezdim” gibi bir gerekçe gösterir. “Muhakkak ki, ben de çok üzgündüm” ve esir olarak Rusya'da bulunurken “akıbetimizin ne olacağını, nereye götürüleceğimizi bilmediğimden ... [ona] bir çok tesellide bulundum”. Kana, ırka referans versede, Ragıp Bey'in kararı muhtemelen daha pratik sebeplerdendi çünkü Afganistan yoluyla kaçacaktı. Taysa, çokeşli bir nikâha ve muhtemelen din değiştirmeye razı olma önerisinde bile bulunmuştu. Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 117. Dr. Şehidullah Fikri Altan, sevgiliyle evlendi ve onu Türkiye'ye götürdü, bkz. M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde*.

73 Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 101-2.

Gani'nin cenaze törenini bazı Hristiyanların cenazelerini kaldırışına benzer hale getirecekti. Mehmet Arif'in bir gelenekçi olduğu kanısına varmadan önce, eleştirilerine hedef olan başka bir konuyu görmemiz gerekir. Gani'nin ölümüyle ve yabancı bir diyarda defnedilişle kederlenen bazı esirler dine yönelmişti. Anlatılanlara göre, kışlanın bir odasında toplanan ve birkaç saatlik zikir faslına koyulan bu grup, Allah'ın adlarını öylesine yüksek sesle anmaktaydı ki, zikrin bütün kışla içinde ve hatta civardaki sokaklarda yürüyen Ruslarca duyulması mümkündü.⁷⁴ Daha önce cenaze planlarını Hristiyan geleneğine çok benzediği gerekçesiyle eleştiren Mehmet Arif, şimdi de böyle gürültülü ve "saplantılı" bir tarzda ibadet eden kişilere itiraz etmekteydi. Doğru ya da yanlış, her iki durumda da Mehmet Arif açısından sorun, bazıların aslında sade, mahrem olması gereken törenleri değiştirerek, Rusları etkileme ya da dikkatlerini çekme yönündeki bilinçli çabasıydı. Bütün bunlar elbette yabancı Ötekinin varlığının belli kültürel âdetleri yeniden değerlendirmeye nasıl yol açabildiğine işaret eder, sonunda geleneksel olanın tek doğru yol olduğu yeniden doğrulansa bile.

Milliyetçilik uzmanları her türlü retorik ve ideolojik açıklamadan ayrı olarak, milli kültürün kökeninde kimliğin ve özdeşleşmenin "önemsiz" ya da sıradan yönlerinin de yattığını ileri sürerler. Âdetlerle, geleneklerle, milli ve geleneksel (yani yaşam tarzımız olarak anlaşılan) "şeyler"le özdeşleşme, gündelik hayattaki sosyal etkileşimlerin, alışkanlıkların ve rutinlerin küçük çaplı ve bazen bilinçaltı yollarla üretilmesini, yeniden üretilmesini ve çatışma konusu olmasını getirir. Âdetleri milli ve geleneksel olarak tanımlamak uygun davranış, giyim kuşam, konuşma ve yeme-içme tarzlarını belirleyen ortak normları şekillendirir. İnsan kendi yurt ortamında olduğunda, bu âdetler ve davranışlar gündelik hayatta bilincine varılmadan gerçekleştirilir. Ne var ki, insan kendi yurt ortamında olmadığında, özellikle yurdundan koptuğunda ve yabancı bir ortama savrulduğunda, bu gündelik işler daha bilinçli ve anlamlı hale gelir. Dahası, "farklı kültürel kodlar"la karşılaşmak "başkalarının farklı davrandığını açığa çıkarabilir." Bu "açığa çıkış" ise "yaşam tarzımız" biçimine bürünmüş hareketler olarak "sağduyu gibi görünen şeye karşı duyarlılığın yükselmesini" tetikler.⁷⁵

74 *Age*, s. 102.

75 Tim Edensor, *National Identity, Popular Culture*, s. 89; Özkırımlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 175.

Böyle anlarda helayı kullanma biçimi gibi sıradan işler bile, daha fazla anlam kazanır, uygun temizliğe ilişkin Osmanlı ve Türk anlayışının sembolü haline gelir. Örneğin, Rus kamplarında hemen her zaman dışarıda ve açıkta olan helaları kullanmak, aynı kamplarda kalan Avrupalı esirlerle kültürel çatışma yarattı. Bu özellikle erat için geçerliydi. Helalarda Avrupalı esirler bir kalas üstünde oturur ve hacetlerini giderirken birbirleriyle sohbet ederlerdi; ama helaların toplu oluşu, Osmanlı askerlerinin hassasiyetini ve hayâ duygusunu rencide edici nitelikteydi. Avrupalı ve Osmanlı esirlerin temizlik standartları da uyuşmamaktaydı. Avrupalı arkadaşlarını epey kızdıracak şekilde, hacet sonrasında taharet için toprak ibriklerle yanlarında su getirmekte direten Osmanlılar, Avrupalıların aynı amaçla küçük taşlar kullanmasını yeterince sağlıklı bulmazlardı. Ne yazık ki Avrupalı esirler de Osmanlıların etrafı su sıçratmasını kendi usullerinden daha sağlıklı sayarlardı. Protesto için kırmak ya da devirmek üzere ibriklere taş atma yoluna başvurlardı.⁷⁶ Bütün büyük Rus kamplarında, genellikle azınlıkta olan Osmanlı erleri yabancı dil bilmedikleri için, protestolarını dile getiremezlerdi. Hela karşılaşmaları eratla sınırlı değildi; bu durum ara sıra subayları da sıkıntıya sokardı. Bu daha sıklıkla, elit tabakanın el konulmuş büyük evlerinde Avrupalı tuvaletler yüzünden ortaya çıkardı. Bazı Osmanlı esirler, alafranga tuvaleti alaturka tarzda, yani ayakkabılarıyla ya da postallarıyla oturma yerine basıp çömelmiş halde kullanmaya giriştiklerinde ve bunda ısrar ettiklerinde, çatışma patlak verirdi. Tuvaletin oturma yerinde çamurlu ayak izlerine rastlamak Avrupalı esirleri haliyle rahatsız ederdi. Sonuçta, helâ gibi sıradan bir şey, Osmanlıların diğer esirlerden farklılığını belli eder ve ötekilerle gergin karşılaşmalara yol açardı. Gelgelelim, bu farklılığı kavrayış aynı zamanda, neyin “bizim” iş görme tarzımız, neyin geleneksel ve temiz olduğunun kavrandığı bir andı.

Mısır’da hela “sorunu”, en azından subaylar arasında Rusya’dakinden farklı bir nitelikteydi. Helaları Avrupalılarla paylaşma zorunluluğu olmadığı ve tatsız karşılaşmalar ortaya çıkmadığı için, esirler modern alafranga tuvaletleri kullanma çabalarında kendi sakarlıklarını alaya alırlardı. Böyle sakarlıklar kamp gazetelerine karikatürler biçiminde konu olmaya yetecek kadar yaygın ve görünüşte gülünçtü; karikatürlerde kafası karışan esirlerin modern tuvaleti önce oturma yerine ayaklarla basıp çömelerek alaturka tarzda kullanmaya çalışması işlenmekteydi. Ne var ki, karikatürle anlatıldığı üzere, esirler alaf-

76 İrfanoğlu, *Allahüekber Dağları’ndan*, s. 98.

ranga tuvaletleri kullanmada ilk baştaki sakarlığın ve rahatsızlığın üstesinden zamanla geldiler. Aslında, görüntü bütün işin alafranga tuvalet kullanmaya niyetlenen esirin yanında gazete gibi bir okuma malzemesi olmadan edemediği bir ritüele dönüştüğünü ima etmekteydi.⁷⁷ Böylece Mısır'daki esirler hem nahoş karşılaşmalar, hem de “bizim” iş görme ve temizlik tarzımızı kavrayış anı olmaksızın, alafranga tuvaletlere yavaş yavaş uyum sağladılar. Kısacası, Rusya'daki esirlerin farklılıklarını kavrama ve sıradan şeyleri bile hep alışılmış şekilde yapma duyarlılığına kazanma ihtimalleri çok daha yüksekti.

Memleketten uzak esaret ve sürgün hayatı, esirlerin, kendilerini esir alanlarla ve Rusya'daki diğer Avrupalı esirlerle aralarındaki kültürel farklılıkları görmelerini ve kendi kültürlerini eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmelerini sağladı. Bu karşılaştırmada gördükleri şeyleri öğrenmeleri, kendi kültürlerine aktarmaları ve haliyle reddetmeleri mümkündü. Eleştirel kafa yorma ve savunmaya dönük aktarma, kabul edilebilir sayılmakta ve teşvik edilmekteydi; ama bazıları eleştiri süzgecinden geçirmeksizin aktarmayı “yaşam tarzımız” için zararlı ve tehdit edici bulmaktaydı. Rusya'daki esirlerin hayatı daha düzensiz ve endişe yüklü hale getiren belirsiz esaret şartlarının yanında, kendilerini içe dönük bakışla kıyaslayabilecekleri daha fazla kültürle ve gelenekle temas etme ortamı vardı. Bu durum bazılarını birçok karşılaştırma fırsatı ve dolayısıyla milli ve geleneksel kültürle özdeşleşme anları sağlarken, öbürlerine diğer kültürlerin ve geleneklerin tarzlarını tasasızca taklit etmek için daha fazla fırsat da sunuyor gibiydi. Karşılıklı olarak davranışları denetlemeye daha fazla vesile yaratmasından dolayı, Rusya'daki esirler arasında gerilimleri artıran bir gelişmeydi bu.

Sözelimi, Ragıp Bey, Vladivostok kampı imamı ve Mehmet Arif gibileri, mutlak başkalık söylemi biçiminde uygun ve uygunsuz davranış, giyim, temsil ve tanımlama tarzlarını gözlerimizin önüne serer. Bu konuya kafa yoran Osmanlıların amacı, başka bir geleneğin ahlaki değerlerini yargılamaktan çok, Avrupa âdetlerini hevesle ve düşünmeksizin taklit ediyor görünen diğer Osmanlı esirleri sorgulamaktı. Bunun sebebi, bazı Osmanlıların giyim kuşamda, milli gelenek ve kültür için tehdit olarak algılanan (ve bıyıkları kesmeden çıplak yıkanmaya kadar uzanan) diğer “Avrupalı” davranışları benimsemede, Avrupalılar gibi davranmaya başlamalarıydı. Belirtilen kişilerin

77 *Esaret Albümü*, Seydi Beşir, 1336/1920, sayfa numaralaması yok. Bazı Mısır savaş esiri kamplarının Akdeniz yakınında kurulması esirlerin yüzmesine olanak vermektedir.

hiçbiri, Türk ya da Osmanlı olmanın anlamına ve hangi davranışların insanı bu aidiyetten dışladığına dair bir liste hazırlamadılar, zaten hazırlamaları da mümkün değildi. Ne var ki gündeme gelen çeşitli konularda ve yaşanan olaylarda, kabul edilebilir olan ya da olmayan, uygun veya uygunsuz davranışlarla özdeşleştiler yahut da onlardan tamamen uzak durdular. Bir millete, geleneğe ve kültüre aidiyetin belli özelliklere ve hasletlere sahip, kendine has bir millete aidiyet anlamına gelmesi nedeniyle, bazı bakış açıları ve davranışlar, milli ve geleneksel olana aykırı sayılıp dışlanabilir ya da geçersiz kılınabilirdi. Esirler neyin milli, geleneksel, kabul edilebilir ya da bunların tersi olduğu konusunda sanki bir “günlük plebisite” gidiyormuşçasına karar verdikleri için, kapsama ve dışlama süreci, kimliklerini özdeşleşme yoluyla sürdürmelerine ve temellendirmelerine de yardımcı oldu. Kendileri dışında bir nesneyle bu özdeşleşme sürecinde, bir özne üretildi. Öte yandan nesneyle, bu durumda milletle özdeşleşme yoluyla özne, sosyal bir varlık ve anlam kazandı.

Mısır’daki Osmanlı esirlerin bölgede yaşayanlarla ya da farklı kamplarda kalan Alman ve Avusturyalı-Macar esirlerle teması yoktu. Bu durum beraberinde kendilerini sadece İngilizlerle kıyaslamalarını getirdi. Ancak İngilizler esir alan konumunda oldukları ve esirlerden farklı yaşadıkları için, Mısır’daki Osmanlıların birçok etnisitenin, geleneğin ve kültürün her gün bir arada yaşadığı Rusya’daki gibi diğer kültürleri yakından gözlemleme fırsatı yoktu. Bu bakımdan Mısır’daki durum, kültür ve gelenek için aynı türden bir tehdit yaratmadı. Dolayısıyla Mısır kaynaklı hatıratlarda, günlüklerde ve kamp gazetelerinde, Osmanlıların İngilizleri taklit edişine dair hikâyelerin karşımıza çıkmaması şaşırtıcı değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLETİN KURTARICI EVLÂTLARI: ESİRLERİN ZİHİN DÜNYASI

Bu bölümde, savaş esirlerinin, kamplarda savaşın bitişini ve ardından çok geciken yurda dönüşlerini beklerken millette, devlette, toplumda ve kültürdeki zaafları etraflıca ele aldıkları, elle yazılmış esir kampı gazeteleri incelenmektedir. Esirlerin yaptığı bu edebi çalışmalar, toplumun kusurlarına ve hatalarına dönük ciddi bir iç hesaplaşmadan başka bir şey değildi. Onların ifadeleriyle bu zaaflar, milleti Cihan Harbi'nin sonunda neredeyse bir yıkımın eşiğine getirmişti. İhmal, uyuşukluk ve gerilemenin sebeplerine teşhis koyarken, bu sorunları çözme yönünde umut dolu öneriler de sundular. Esirlerin görüşleri, dikkate değer ölçüde içten ve ateşliydi; bunun sebebi bu yazıların sadece genel tüketime dönük olmaması değil, aynı zamanda açık sözlü olma konusundaki evhamın muhtemelen ortadan kalktığı zorlu şartlarda yazılmış olmalıydı. Kişisel durumları göz önünde tutulacak olursa, savaş esirlerinin kendilerinin ve milletlerinin kaderlerine boyun eğmemeleri başlı başına dikkate değerdir.

İçeride dönük bu hesaplaşma sürecinde esir-yazarlar bu zaafların sebepleri olarak gördükleri bir dizi sorunu saptadılar. Bu sorunlar arasında Osmanlı ahalisinin çoğunlukla cahil olması, İslamın insanları modern bir dünya ve maddi ilerlemeler için çalışmaktan alıkoyacak şekilde yanlış yorumlanması, eğitilmiş ve siyasal nüfuz sahibi bir elit tabakanın ortak yarar doğrultusunda hareket etmek yerine böbürlenmeye yönelmesi vardı. Esir subaylar yazılarında bu sorunları saptayarak çözümler önerirken, milleti “canlandırarak” (performans, “performing the nation”) bir millî topluluk oluşturdular. Bu canlandırma esir subayların millete ait olmanın ne anlama geldiğinin sınırlarını ya da ölçütlerini belirledikleri içerme ve dışında bırakma üzerine kurulu

“bir günlük plebisit” aracılığıyla başarıldı.¹ Esirlere göre, toplumun çeşitli kesimlerinin ortak bir milli gayede mutabık kalacak kadar aydınlanması halinde, millet önündeki güçlükleri aşabilirdi.

Tarihsel arka-plan ve Türk milliyetçiliği

18. yüzyılda Avrupa’nın bilimsel, askerî ve teknolojik üstünlüğü, Osmanlı İmparatorluğu’nu savunma konumuna geçirdi. Osmanlı siyasal ve düşünsel elit tabakasının, daha önceki kuşakların güç ilişkilerinde yaşanan değişimin açık bir şekilde farkında olmasına karşın, “Bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusu ancak 19. yüzyılda üç ana topluluk içinde gittikçe aciliyet kazandı: Tanzimat reform döneminin (1839-76) üst kademe bürokratları, 1860’ların Yeni Osmanlıları ve 1889’dan itibaren Jöntürkler. Osmanlı esirler, birçok bakımdan eğitilmiş sınıfın öteden beri “devleti kurtarma” yolu arayışlarının parçası haline geldiler; ama bazı önemli açılardan farklıydılar. Devlet bürokratları olmadıkları gibi, düşünsel ya da siyasal elit tabakanın mensupları da değillerdi.

Tanzimat’ın bir eleştirisi olarak özetlenebilecek Yeni Osmanlı akımı, üç kaynaktan ilham aldı: Tanzimat, Avrupa siyasal düşüncesi ve İslam geleneği. Yeni Osmanlılar, Avrupa düşüncesini derinlemesine bilme açısından Tanzimat önderlerinden oldukça ilerideydiler ama diğer yönleriyle onlardan daha muhafazakârdılar. Tanzimat liderlerini eleştirdikleri nokta, Batılılaşmaya çok çabuk yönelmiş ve böylece kendi geleneklerinin ve kültürlerinin kaynaklarından kopmuş olmalarıydı. Yeni Osmanlıların hedefi, Osmanlı devletini güçlendirmek üzere Batı’dan seçici bir yaklaşımla alınacak şeylerle yeni bir İslami kültür sentezi yaratmaktı. İslam ve Batı uygarlığı arasında bir dengeyi gözeterek, erken dönem İslami uygulamalarıyla ya da Kuran’la bağdaştırabilecekleri veyahut da bu çerçevede gerekçelendirebilecekleri Batı usullerine sürekli göndermede bulundular. Bu yöntem zamanla İslami modernizm olarak anılmaya başladı. İki yıla yakın bir süre (1876-8) açık kalmış Osmanlı parlamentosunu dağıtan Padişah II. Abdülhamid, 1870’lerin sonunda Yeni Osmanlıları siyasal bakımdan “etkisiz” hale getirdi.²

1 Timothy Mitchell, *Rule of Experts*, s. 182-83; Timothy Mitchell, “Making the Nation”, s. 214-15; Homi K. Bhabha, “Dissemination”, s. 139-70.

2 İslami modernizme 19. yüzyılda Cemaleddin el-Afgani ve Muhammed Abduh da başvurdu. Carter V. Findley, “The Advent of Ideology”, s. 148-9, 157vd; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*; Şerif Mardin, “European Culture”, s. 18.

II. Abdülhamid'in (hükümdarlığı 1876-1909) istibdadına karşı artan hoşnutsuzluk, 1889'a doğru Jöntürkler olarak bilinen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) biçiminde yeni bir direniş grubunun ortaya çıkışını tetikledi. Jöntürkler dönemin Avrupa düşüncesiyle, özellikle de psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere yeni uç veren sosyal bilimlerle tanıştı. Onlarda Yeni Osmanlıların İslam bağlantısı yoktu; içlerindeki aydınlar Avrupa "bilimsel materyalizm"ine, pozitivistliğine ve sosyal Darwinciliğine olumlu yaklaştı.³ En çok tutulan düşünürlerden Gustave Le Bon'un elitist teorisi, Jöntürkleri etkiledi ve ilk başta savundukları kitleleri eğitime anlayışını 1906'da bir tarafa bırakmalarını gerektirdi. Bilimsel ve elitist ideolojiyi izleyen Jöntürkler, kitleleri aşağılık ve duyarsız olarak nitelediler.⁴ Halkı kınarken, üstün bireyin değerine inandıkları için, kendilerini elit bir sınıf yaratmaya adanmışlardı.⁵

İslamı genellikle halkı seferber etmenin ve yönlendirmenin bir aracı olarak görmelerine karşın, Jöntürklerin ilkeleri kararlı biçimde sekülerdi. Yazılarında Batı'nın maddi ilerlemesinin ardındaki itici güç olarak sundukları materyalizmi, Batılılaşma fikrine bağladılar. Daha başta ideolojik farklılıkların olmasına karşın, Balkan Savaşları İTC içinde daha derin ayrılıklar yarattı; böylece modernist ve Batıcı olarak nitelendirilebilecek iki hizip ortaya çıktı. Modernistler, Batı emperyalizmine karşı çıkmakla birlikte, korunma amaçlı Batılılaşmaya destek verirken; öbürleri Batı uygarlığını topyekûn benimsemeyi savundular.⁶

Her iki hizip de gerileyen Doğu ve güç kazanan Batı arasında temel bir farklılık olduğunu görmekteydi. Anlaşamadıkları iki noktadan biri, Batının belirgin üstünlüğünün nitelikleri, diğeri ise Osmanlı toplumunun hastalıklarını iyileştirmek ve devleti kurtarmak için ne gibi çözümlere başvurabilecekleriydi. Modernistler, topyekûn Batılılaşmayı engellemeye çalışırken, tek yönlü bir Batılılaşma politikasını öne çıkardılar: Batı'ya yetişmek için gerekli olan teknolojiyi geliştirmek. Buna karşılık, Batıcı Jöntürkler, halkın önünde

3 Findley, "The Advent of Ideology", s. 157. Jöntürkler üzerine önde gelen uzman M. Şükrü Hanioğlu'dur. Özellikle bkz. *Preparation for a Revolution and Young Turks in Opposition*.

4 Hanioğlu, *Young Turks*, s. 207-8, 22-3, 32.

5 Hanioğlu, *Young Turks*, s. 206; Fatma Müge Göçek, "Ethnic Segmentation", s. 528-9.

6 M. Şükrü Hanioğlu benim "Batılılaşmacılar" ve "İslami modernistler" dediğim kesimler için aslında modernist ve ılımlı terimlerini kullanır. Berkes'in bu kesimlere ilişkin terimleri farklıdır.

İslama sözde bağlılık gösterirken, kendi içlerinde İslamı ve Batı uygarlığını bağdaştırmaya çalışanları kınadılar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikir hayatına onlar hâkim oldu. Batılılaşma yanlısı aydınlar göre, Osmanlı İslam kültürü köhneleşmişti ve güncel sorunlara çözüm getirmekten uzaktı.⁷ Kısacası, bu grupların mensupları eski toplumun modern dünyayla başa çıkmak için reformdan geçmesi ya da değişmesi gerektiği kanısındaydılar; ama sorunun düğüm noktası değişimin kapsamında mutabık kalmaktı. Bu çalışmada Jöntürklerin ya da diğer siyasal elitlerin yazılarına ve eylemlerine nazaran, alt rütbeli subayların yazılarının ve eylemlerinin daha geniş bir toplumsal kesimde mevcut milliyetçiliğin niteliğini ve kapsamını daha eksiksiz anlamayı sağladığı ileri sürülmektedir.⁸

Partha Chatterjee'nin teorileştirdiği anti-sömürgeci milliyetçiliklere benzer şekilde, bazı Osmanlı esirler, sosyal kurumlar ve uygulamalar dünyasını iki geniş alana ayırmaktaydı: Maddi ya da dışsal ve manevi ya da içsel.⁹ Maddi alan bilim, teknoloji ve ekonomi alanıydı. Manevi alan ise kültürel kimliğin, yani milleti Ötekilerden ve diğer milletlerden farklı kılan şeyin damgasını taşımaktaydı. Dışsal alanda yani bilimde, teknolojide ve ilerleme tutkusunda Batı'nın üstünlüğünü kabul eden esir-yazarlar, Osmanlıların Avrupa'yı

7 Hanioglu, *Young Turks*, s. 14-15, 18, 23, 200.

8 Jöntürklerle ilişkin tarihyazımında onların kimliğinin ve milliyetçiliğinin nasıl yorumlandığını kısaca da olsa ele almakta yarar vardır. M. Şükrü Hanioglu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1908'deki devrimden epey önce tedricen Türk milliyetçiliğine yöneldiğini ileri sürer; ona göre, İTC propagandası daha 1906'da bir Türk milliyetçi odağı edinmiştir (Hanioglu, *Young Turks*). Hasan Kayalı, siyasal Türk milliyetçiliğinin Cihan Harbi sonrasına kadar tutarlı bir güç olmadığını ileri sürer. Ona göre, İTC Osmanlı ve İslamcı siyasal ideallere sonuna kadar bağlı kalmıştır; Araplar gibi, Türkler de birden çok kimlik katmanını taşımıştır (Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks*). Daha yakın dönemde Kemal Karpat'ın savunduğu yaklaşım da benzer doğrultudadır: "Historical Continuity and Identity Change", s. 1-28. Erik Jan Zürcher ise aynı kitaptaki makalesinde ("Young Turks") Karpat gibi, yazılar yerine somut politikalara bakarak, 1918-22 döneminin Osmanlı Müslüman milliyetçiliğinin doruğu olduğunu ileri sürer. Zürcher vardığı sonuçta haklı olabilir; ama Milli Direniş (Milli Mücadele) önderliğinin "Osmanlı Müslümanları" terimini sırf din önderlerinin, Kürtlerin ve mütareke sonrasında Misak-ı Milli içinde kalan Araplar, Çerkesler gibi diğer Müslüman halkların desteğini sağlamaya yönelik siyasal bir taktik olarak kullanmış olabileceği ihtimaline gereğince ağırlık vermez. Ne de olsa, Kürt milliyetçiliğinin kıpırdanışı Cihan Harbi sırasında başlamıştır.

9 Partha Chatterjee, *Nationalist Thought*. Doğu-Batı ikiliğini ve Oryantalizm sorunsalını açıklayışı için bkz. s. 73 ve 38.

güçlü kılan yanları benimsemesi gerektiğini savunuyorlardı. İçsel alanda amaçladıkları ise kendi kültürüne bağlı kalmaktı. Bu bakımdan milli hareket, Batı'yla hem özdeşleşme, hem de ayrışma üzerine kuruluydu.¹⁰

Esir kampı tartışmaları: Sefaletimizin sebepleri ve milli yok oluş tehlikeleri

Subaylar daimi esir kamplarına yerleştirildikten sonra, milletin karşı karşıya olduğu bir dizi soruna kafa yoracak zamanı buldular. Çok geçmeden saptadıkları en belirgin sorunlardan biri, köylü askerlerde ifadesini bulan halkın cehaletiydi. Esir kampı elbette subayların ilk kez bu askerlerin cehaletiyle boğuşmak zorunda kaldığı yer değildi. Fakat cephenin tehlikelerinden ve meşgalelerinden uzak bir ortam olan esaret, onlara köylüleri daha derinlemesine gözlemlene ve bunun üstüne kafa yorma zamanını sağladı; bu arada gazeteler de sorunun tespiti ve çözüm için ne yapılabileceği konusunda başkalarıyla fikir alışverişi zeminini sağladı. Subaylar genel olarak köylüleri ve özelde de daha yakından köylü askerleri değerlendirirken, köylülerin cehaleti karşısında inançsızlıklarını ve aşağılamalarını gizlemeye çalışmadılar. Bazıları onlara ara sıra acısa bile, kimi zaman tutumları onları aşağılar nitelikteydi. Yazılarında, köylü askerleri ve dolayısıyla genel olarak köylüleri eğitimden, medeniyetten ve hatta insani niteliklerden yoksun olmaları nedeniyle millet vizyonunun dışında tuttular. Onlar, ancak arazlarının saptanmasından, hastalıklarına teşhis konulmasından ve nihayet deva bulmalarından sonra millet kapsamına alınabilirdi.

Subaylarca sunulduğu haliyle köylü askerlerin en çarpıcı özelliği, gündelik yaşamın en temel yönlerine tamamen ilgisiz kalmalarına neden olan cehaletleriydi. Bazen subaylar bu cehalet durumunu yalın bir bilgisizlik, bölük ya da mizaç olarak açıklamaktaydı. Sözgelimi, bazı subaylar, bir köylü

10 Hiç kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin savlarında "ruh ve madde" ikiliğine ilk başvuran esirler değildi. 19. yüzyılda Ahmet Midhat, 20. yüzyılda da Mehmet Akif ve Ziya Gökalp gibi tanınmış aydınlar da bu ikiliğe başvurmuşlardı. Gerek İslamcı (Mehmet Akif), gerekse milliyetçi (Ziya Gökalp) düşüncede tartışmayı kültürel değişim çerçevesine oturtmanın 1908'den sonra geçerlilik kazanmış gibi görünmesine karşın, genelde Osmanlı bağlamında yaygın yöntem değildi. Bu durum esir subayların ortak bir yaklaşıma dayanıyormuş gibi görünen yazılarını daha da anlamlı kılar. Ahmet Midhat ve Avrupa'ya bakışı için bkz. Carter V. Findley, "An Ottoman Occidental", s. 15-49. Ayrıca bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*; Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism*.

askerin üç yılı aşkın bir süre esir tutulduğu Rus kasabasının adını öğrenme zahmetine girmeyişi karşısında şaşkınlığa uğramışlardı. Kimi zaman da köylülerin cehaleti daha önemli ve acil konularla ilgiliydi.¹¹ Esaret yaşamamış olan Şevket Süreyya, yazılarında Rus cephesinde komutası altındaki köylü askerlere değinir. Belki de İslamın köylüler arasında yekpare bir din olduğunu sandığından, gördüğü durum karşısındaki şaşkınlığını şöyle aktarır:

Ben ilk adımda askerlerimizi dindar ve mutaassıp zannetmiş, fakat cahil bulmuştum. Ama ne de olsa bunlar cahil fakat Müslümandır diyordum. Halbuki biraz sonra anlaşıldı ki, hepsinin nüfus kâğıdına ve künyelerine geçirilen “İslam” kaydına bakmayarak, bu kalabalığın içinde bir sıra birbirini tutmaz dinler, yahut din tortuları, mezhepler, inancalar, tarikatlar canlı olarak yaşamaktadır.¹²

Anlaşıldığı kadarıyla subayların, koyu Müslüman olduklarını sandığı Osmanlı köylü askerleri genellikle dinlerinin temel emirlerini ya da kendi milliyetlerini dahi bilmiyorlardı. Davasına bağlı bir milliyetçi olan Şevket Süreyya tamamı “Anadolu Türkleri”nden olan askerlerini milliyetleri konusunda sorguya çektiğinde hayretle düştü:

– *Biz hangi milletteniz,*
her kafadan bir ses çıktı:
– *Biz Türk değil miyiz?*

11 İkinci hikâyeyi aktaran Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Memoir*, s. 215. Aslında, köylü askere dönük bu ataerkil eleştiriyi yapan bizzat subay değil, Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra bazı Osmanlı savaş esirlerinin yurda dönüşünü düzenlemek için Rusya’da bulunan Yusuf Akçura’ydı. Yusuf Akçura, köylü askere nerede esir olduğunu sorduğunda, “Gorod şehrinde” cevabını almıştı. Asker *gorod* (ya da *grad*) kelimesinin Rusçada “şehir” anlamına geldiğinin farkında değildi. Akçura’nın yönlendiği başka sorular daha kesin bir cevabı getirmedi. Başka bir örnek Burma’daki kampından kaçmak ve yaklaşık bir 4.100 deniz mili mesafesini yürüyerek Anadolu’ya varmak isteyen eski bir savaş esiriyle ilgilidir: Şevket S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 109, not 1; 398. İbrahim Çelebi örneğinin gösterdiği üzere, askerlerin kafasında vatanın baıda olduğuna dair genel bir fikir vardı. Sibiry’a’dan batıya doğru gitmesi söylenen İbrahim Çelebi, önce Ukrayna’ya, ardından daha güneyde Romanya’ya vardı ve aralarına girdiği Gagavuz Türklerinden yardım gördü: 23 Şubat 1999 tarihli özel mektup ve ATASE’de görevli Dr. Zekeriya Türkmen’le dedesi İbrahim Çelebi üzerine sohbetler, Şubat 1999, Ankara.

12 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 105. Yazar savaşta hiç esir düşmemişti ama köylü askere bakışı savaş esiri subaylarınkinden hiç farklı değildi.

deyince de hemen

– *Estağfurullah!*...

diye karşılık verdiler. Türklüğü kabul etmiyorlardı.¹³

Bir Türk olmak niçin estağfurullah denilecek kadar “hakaretamız” görül-
mekteydi? Şevket Süreyya’nın perspektifinden, bu bir Türkün Türklüğünün
farkında olmayışının bir örneği idi. Kendi milletini bilmeyen insanların, savaş
alanında milletini savunması nasıl beklenebilirdi? Oysa bazı köylülerin bakış
açısından, kişinin Türklüğünü inkâr etmesinin başka sebepleri vardı. Esir dü-
şüşünden kısa bir süre önce, Rahmi Apak adlı başka bir subay, kendisinin bir
Osmanlı olduğunda ısrar edip de Türk olduğuna kabul etmeye yanaşmayan
bir köylü delikanlıyı sorguya çekti. Rahmi onu Türklüğüne ikna edebilmek
umuduyla, “Padişahın bile bir Türk olduğunda” diretti. Delikanlı şu cevabı
verdi: “Efendi, günaha girme, Padişah Türk olamaz.” Rahmi Apak bu asker-
lerden bazı bölgelerde “Türk demenin Kızılbaş demek” olduğunu ve “Sün-
ni olanlara Osmanlı dendiğini” öğrendi.¹⁴ Köylü delikanlının tanımına göre,
din ve etnisite birbirine göre belirlenmekteydi; bu durumda etnik kimliğini
Osmanlı olarak belirleyen Sünni mezhebiydi. Yine de esir kampı yazarları
arasında, köylü cehaletine ilişkin şu değerlendirme hâkimdi: “Bu zavallıların,
din ve İslamiyet hakkında en küçük bir bilgileri bile yoktu”. Başka bir subay
İslam peygamberinin adını sorduğunda, askerlerinin safca “Sultan Feraşat
Efendi’miz (Reşad)” cevabını verdiklerini aktarmaktaydı.¹⁵ Kendi peygam-
berinin adını, doğru şekliyle padişahın adını ya da kendi milliyetini bilmeyen
köylü askerlerle karşılaşınca, subaylar Anadolu köylü askerlerinin kimliklerini
belirleyen en temel hususta, yani kendi dinleri ve milliyetleri konusunda bile
cahil oldukları sonucuna vardılar. Bu cehaletten dolayı askerleri arasınday-
ken, sıkıntıya düşen bazı subaylar da vardı. “Harbi ruhen benimsemeyen,

13 Aydemir, *Suyun Arayan Adam*, s. 104. Yakub Kadri’nin erken Cumhuriyet dönemi romanı *Taban*’da benzer tutumları görebiliriz. Romanda Çavuş Bekir, Cihan Harbi sırasında subayı olan milliyetçi kahraman Ahmet Celal’e şu sözlerle cevap verir: “Biz Türk değiliz ki, beyim. ... Biz İslamız, elhamdülillah... O senin dediklerin Haymana’da yaşarlar”. Yakub Kadri Karaosmanoğlu, *Taban*, s. 172.

14 Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 99-100, 231-2.

15 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 136. Yukarıda belirtildiği gibi savaşta esir düşmemiş bir subay olan Aydemir, emrindeki askerlerden birinin aynı soruya, “Peygamberimiz Enver Paşa’dır,” diye cevap verdiğini belirtir. Aydemir, *Suyun Arayan Adam*, s. 103.

nerede ve niçin harp ettiğini bilmeyen, hatta kendi varlığının cahili olan askerlerimle uğraşırken, onlara acımakla, onları yadırgamak arasında bazı ruh çatışmaları duyardım,” diye yazmıştı bir subay.¹⁶ Bazı askerler kendi “varlıkları”ndan dahi bihaber olduklarına göre, savaşla özdeşleşmede yetersiz kalmaları belki de yaşadıkları asıl sorun olmayabilir. Savaşla özdeşleşme meselesi, başka soruları da gündeme getirir. Bu köylüler doğru dürüst tanımadıkları bir millet, din ya da padişah için mi dövüşüyorlardı?

Subaylar tek tük firar olayları bir yana bırakılırsa, basit Osmanlı askerinin savaşdaki maharetini ve cesaretini sorgulamazken, cehaleti konusunda çoğu kez açık bir şekilde öfkeye ve tahkire dönüşen bir tutum içindeydi.¹⁷ Krasnoyarsk’ta bir subay, 1915’te köylülerin statüsünü, kafasında tasarladığı Osmanlı toplumu bağlamına oturtturarak, imparatorlukta aslında sadece iki sınıf bulunduğunu ileri sürmekteydi: (1) Okumuş ya da aydın sınıf (“tabaka-yı münevvere”) ve (2) gerek köylü, gerekse şehirli geri kalan bütün cahilleri kapsayan “orta” sınıf (“tabaka-yı mutavassıta”). Bu şemanın kabalığı subayın işaret etmek istediği nokta bağlamında bir anlam kazanmaktaydı. “Osmanlı ordusunun ahvali”ne ilişkin bir ya da iki örneği kullanarak, “milletin kabiliyyat-ı ahlakiyyesini istihrac etmeyi” amaçlamaktaydı. Yazar “kendi gözüyle gördüğü kendi kulağıyla duyduğu kendi kalbiyle hissettiği” olaylara dayanan kişisel gözlemlerinden hareketle bunları yazdığını açıkça belirtmekteydi. Ancak diğer subayların da onun görüşlerini paylaştığına emindi:

Memleketimizde tabaka-i münevvereyi teşkil eden biz askerlerle memurindir. Aksam-ı mütebakiyye hemen umumiyetle kesif bir cehl ve nâdan içindedir. ... Üç adım ötede soğuktan kendi ordusuna hatta kendi alayına mensup bir neferin can vermekte olduğunu görüp te ateşin başından ayrılmak istemeyen pek çok efrada tesadüf etmek felaketine de maruz kaldım. Eğer bu neferin değil uhuvvet-i askeriyeden hissiyat-ı insaniyede zerre kadar nasibi olsa orada ölüme mahkûm ecel ile pençeleşen arkadaşını öyle mühmel-i meştanın [? ilgisizlikle, silik kelime] dest-i kahrında bırakmaz. Pek az zahmet sarfıyla yakdığı ateşin kenarına getirir, elini, kolunu oğalar, sönmek üzere bulunan şule-i hayatını yeniden ikad ederdi [güçlendirirdi].¹⁸

16 *Age*, s. 136.

17 Cesaret konusunda örneğin bkz. Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 137. Savaş dışı kalmak için tetik parmaklarını vurup uçuran askerlere ilişkin anlatımlar için bkz. Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, s. 51-2. Firariler için bkz. Tonguç, s. 162.

18 “Hiss-i Şevkat ve Muavenet”, *Vaveyla*, 18 Kanun-i evvel 1331/31 Aralık 1915, sayı 4, s. 3.

Aktardığı diğer şefkatsizlik örneklerinden biri, karlı zemine yığılıp kalan ve kaderine boyun eğen yaralı bir askerle ilgiliydi. Bir süre sonra erzak almaya giderken katır sırtında türküler söyleyen bir asker kafilesi görüldü. Yaralı adamı yerde debelenirken gördüler ama “onun yaralı kalbinin en esrarengiz derinliklerinden çıkan eser-i matemkâr iniltilere karşı kulaklarını tıkıyor. Bir nazar-ı terahhum [şefkatli bakış] olsun atfetmeden yoluna devam ediyor.” Aynı subay, başka bir olayda “karlar üstünde sürünen bir yaralıya, buzlar üstünde ölümle boğuşan bir felaketzedeye muavenet etmeyen, muavenet şöyle dursun sırtındaki kaputunu cebindeki parasını almağa tenezzül eden” bazı askerleri görünce, “[bu] ne kadar camid [katı], ne kadar hissiz” diye hayıflandı.¹⁹

İşte bunu itiraf etmeliyiz. Ordumuzu teşkil eden efradın hemen kısm-ı azâmi ruhen bu kadar malul bu kadar marazidirler. Efrad-ı milletin bu kadar kaba ve vahşi bir terbiye içinde kalmalarına maarifsizliğin tesiri olduğu gibi, ordunun da vazifesini bihakkın ifâ edememesinin tesir-i küllisi var. Zira bizden pek yüksek seviyede olmayan Rus efradından yekdiğerlerine karşı o kadar ... [okunamadı] bir hiss-i terahhum [merhamet duygusu] ve şefkat var ki! ... Bizdeki şefkatsizliği esir olduktan sonra nazar-ı ... [bir kelime okunamadı] ile onlar da gördüler ve bunu yüzümüze karşı alenen söylemekten çekinmediler.²⁰

Subay, kendi gözlemlerinden daha geniş kapsamlı sonuçlar çıkarmaya eğilimliydi. Yardımlaşma üzerine kurulu (“teavün üzerine müesses”) bir toplumda, bir ordunun mensupları “fevkal-mutad [alışılmanın üstünde] ... ittihat etmeliydi” ve içlerinde “teavün ve şefkat hissi en yüksek dereceye” ulaşmalıydı. “Ordu birçok cüzlerden teşekkül etmiş bir küldür. [küll, bütün, tam] Cüzler arasındaki küçük bir imtizacsızlık, adi bir ittihadsızlık küldeki vahdeti esasından sarsar. ... İşte bu, öyle elim bir levha-i fecâatdır ki bu siyah yaprak ordunun kitab-ı ahlakından yırtılmadıkça her gün biraz daha tedenni edeceğimize [aşağı düşeceğimize] emin olmalıyız.” O bütün bu sorumluluğu subayların sırtına yıkmaktan yana değildi çünkü böyle bir davranışın ardında, daha geniş kapsamlı sebeplerin yattığı kanısındaydı. Yazısını arkadaşlarına dönük şu çağrıyla bitirmekteydi: “Yaşamak istiyorsak efradın kalbine bütün mevani ifham ederek [engelleri bildirerek] hiss-i şefkat ve muavenet telkin etmeliyiz.”²¹

19 *Age*, s. 3.

20 *Age*, s. 3.

21 *Age*, s. 3.

Bu subayın neredeyse onlardan öğrendiğini ama hallerinden utanç da duyduğunu belli eden sözleri, eratı “insani duygulardan mahrum” olanlar derecesine indirmektedir. Rus köylü askerler bile birbirlerine karşı empati beslemekteydi. Böylece bazı subayların köylü askerlere reva gördüğü konum, insaniyet ve insaniyetsizlik arasında bir yerdi. Özellikle Rus cephesinde yaşanan ağır savaş şartları, askerlerin kötü davranışlar sergilemelerine yol açan bir etkendi. Nitekim Mısır esir kampı gazetelerinde veya hatıratlarında benzer sertlikte ifade edilmiş duygulara rastlanmaz; oradaki bazı subaylar benzer bir kaniya varmış olsalar bile, nispeten daha kabul edilebilir şartlar emirlerindeki askerlere karşı aynı husumet duygularını beslemelerine yol açmadı.

Köylülerin, kendi ideal millet anlayışlarının içinde mi, yoksa dışında mı yer aldığı sorusuyla karşılaştıklarında, her iki yerdeki subaylar da toplum kesimlerinin “medeniyetten yoksun olmalarından dolayı önce dışta olduklarını ilan etme yoluyla [tedricen] kapsanması gerektiği” kanısındaydı.²² Yani, subaylar ilk başta köylüleri milletin dışında tarifieden bir strateji öngörmekteydi; bunun sebebi sadece onların vahşi ve cahil tavırları değil, aynı zamanda insaniyet ve insaniyetsizlik arası eşikte bir konumda bulunduklarının düşünülmüseydi. Subaylar köylü askerlerin olumsuz niteliklerini sayarken, aynı zamanda kendilerini milletin asli unsurları olarak ayırt eden nitelikleri belirlemekteydi. Başka bir deyişle, askerleri söylem düzeyinde dışlama, subayların aydın ya da müşfik özne kimliğini korumalarına hizmet etmekteydi. Benzer şekilde, eşikteki köylüler gerek anlatımları, gerekse mecaz kullanımları düzeyinde kendine has özellikleriyle ve eksik nitelikleriyle milletin sınırlarını belirlemeye hizmet etmekteydi. Dahası, subaylar köylüleri milletin dışında ilan etmekle, müdahalede bulunup onların cehaletini azaltma ve onları hali-hazırda pek de insan sayılamayacakları bir konumdan insan konumuna çıkarma fırsatı ve yetkisi elde etmiş oluyordular.

Subaylar, cehalete ve köylülerin diğer sorunlarına kafa yorarken, esir alanlar aracılığıyla savaşa ilişkin sürekli kötüleşen haberler de alınıyordu. Köylü askerlerin cesaret kırıcı durumları ve savaş haberleri bir araya gelince, bu, subaylar arasında milletin geleceğine dair kuşatıcı bir endişe ve korku duygusu yarattı. Savaş bittiğinde galipler imparatorluğu parçalarken, Yunanlar da Anadolu’ya asker çıkardı. Osmanlı esirler savaştan sonra hâlâ kamplarda

22 Mitchell, *Rule of Experts*, s. 191.

kalırken, korkuları daha da derinleşmenin ötesinde mahiyet olarak da değişti. Yaşanılan durum, köylülerin hali ve parçalanma nedeniyle, esir subayların birçoğu bir “milli yok oluş” korkusuna kapılmaya başladı. Bununla, Türklerin bir halk olarak kelimenin gerçek anlamında yok oluşu değil, bir millet olarak egemenliğin tamamen yitirilişi kastedilmekteydi.²³ Savaş boyunca birçok alt rütbeli subay, milletin geleceğiyle ilgili bu korkuyu paylaşmıştı.

Şubat 1920’de, savaşın bitiminden on beş ay sonra binlerce Osmanlı hâlâ dikenli tellerin ardındayken, Mısır’da *Nilüfer* adlı bir esir kampı gazetesinde aşağıdaki şiir çıktı. Bu şiir o zamanki siyasal, kültürel ve hatta ahlaki durumu açıkça ve özeleştirel bir yaklaşımla yansıtmaktadır.

Biz

İlm ile âlem bütün, nail bugün ulviyete
Bizse düşmüş, batmışız, saplanmışız sefâlete,
Karnımız aç, sırtımız çıplak, zebunuz, titreriz...
Tenbeliz, tenperveriz ... cidden esiriz rahata.
Bilmeyiz bir şey, fakat herşeyde yüksek bir vukûfet
Gösterir, söz söyleriz hep aşnayız hikmete...
Fâzıl ve âlim, edib ve kâtibiz; hepden fakat...
Hep siyasi adamız hâhişkârız biz şöhrete;
Lafzetmek en büyük düsturumuzdur amma;
Fiilimiz uymaz velâkin en küçük bir niyete.
Dermansız bir hiss-i şefkat koşmayız imdada
Kalbimiz gelmeze esasen belkide hiç rikkate.²⁴

Bu bölümde ele alınan çeşitli meseleler, bu şiirde de gözler önüne serilir: Batı’nın gücü ve Osmanlı sefaleti, tembelliği, bencilliği, boş gururu ve gayesizliği. Anadolu’daki Yunan işgalinden sonra ama Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması’ndan önce yazılan ya da yayımlanan şiir, içe dönük keskin bir suçlayıcı ve eleştirel hava taşır. Şair, belli Osmanlı sosyal ve kültürel âdetlerinin

23 Bunun bir paranoyak hayalin ürünü olmadığı görüşündeyim. Böyle bir paranoya olarak Sevr sendromuna ilişkin çok aydınlatıcı bilgiler için bkz. Fatma Müge Göçek, “Sevres Syndrome”, *The Transformation of Turkey*.

24 “Biz”, *Nilüfer*, 3 Şubat 1336/3 Şubat 1920, sayı 2, s. 3. Benzer çaresizlik ifadeleri için bkz. “C’ Kampında hamiyet yarışı”, *Yarın*, 13 Şubat 1336/13 Şubat 1920, sayı 11, s. 5.

toplumdaki sefaletle yol açtığını ileri sürer. *Nilüfer*'in sonraki sayılarından birinde yer alan başka bir metin, Osmanlıların o zamanki durumunu bir "tarihsel trajedi" ("facia-i tarihiyye") olarak nitelendirir; çünkü milletin, bir kuşağın içler acısı yok oluşuyla ("bir neslin izmihlal-i elimi") karşı karşıya kaldığını belirtir.²⁵ Yine Mısır'da çıkan *Türk Varlığı*'ndaki başka bir şiir, meşum olduğu kadar yüreklendirici de bir nitelik taşır. Şair, güçlü Batı'dan merhamet dileme zamanı olmadığını çünkü Batı'nın gösterecek merhameti olmadığını ileri sürer. Halkın doğrudan kaderini eline almasının ve hemen harekete geçmesinin zamanıdır. Pasif biçimde Batı'dan merhamet beklemek, Osmanlıya tek şey getirecektir: Kalbini delip geçen "kurşun ve ok".²⁶

Esir subayların millet, kültür ve gelenekteki marazlara aslında neyin yol açtığına dair teşhisleri sakınmasızdı; köylüler hakkında yazdıklarının gösterdiği üzere, hiç kimse, hiçbir kesim ve hiçbir mesele sert eleştiriden muaf değildi. İmparatorluğun ve milletin zaaflarını kestirmeye çalışırken, bir kıyas noktasına ihtiyaçları vardı. Avrupa, böyle bir amaç için biçilmiş kaftandı.

Osmanlıları Avrupalılara yakın bir başarı düzeyine ulaşmaktan alıko-yan neydi? Subaylardan birine göre, Avrupa'nın atılımını, bizzat Türkler 14. yüzyılda Avrupa'yı istilaya girişmekle harekete geçirmişlerdi. Avrupalılar, "Türk akıncıları'nın korkunç cereyanlarına mukâvemet" için bilim ve zanaat dallarını mükemmelleştirmeye mecbur kaldılar ve bu da "bugünkü muvaffakiyetleri"ni sağladı.²⁷ Fetih sonrası Osmanlı kuşakları ise Avrupalıların aksine, "ilmî, fennî, sînâ'î işlere hiç de ehemmiyyet vermedi." Bunun yerine, "tenbel tenbel ve bir mirâsyedi tavrıyla yaşamayı tercih etdi." Aylak Osmanlı hayatını bir "meşbû' atıl, bâtul" olarak nitelendiren subaya göre, "bu bitmez tükenmez atâlet, bu sonsuz uyanılmaz uyku" haliyle hüsrarla noktalandı.²⁸ Osmanlıların o noktada düştükleri durum, işte buydu.

Esirler marazların sebeplerini ve çözümlerini ararken, arazlar ve sebepleri arasında hepsi ayırım yapmadı. Bazı esir yazarlar dine ve ibadete ilişkin belli yorumları modern dünyada ilerlemenin önündeki engeller ve dola-ysisıyla toplumdaki mevcut marazlardan birçoğunun sebebi olarak saptadı. *Türk Varlığı*'nda bir yazar "Garb'dan Şark'a" başlıklı makalesinde, Osman-

25 "Gençliğin Vazifesi", *Nilüfer*, 6 Nisan 1336/6 Nisan 1920, sayı 17, s. 3.

26 "Yas Tutma", *Türk Varlığı*, 15 Kanun-i Sani 1336/15 Ocak 1920, sayı 24, s. 6.

27 "'Sanayi', Memleketin Fen ve San'at İhtiyacı", *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 9-10.

28 *Ağ*, s. 10.

lının aksine daha ileri milletlerde dinin nüfuzunun tarihe karıştığına işaret etmekteydi.

Milletlerin tarihi tedkik edilirse görülüyor ki her millet evvelâ asrlarca devâm eden din gâyesini takib etmiş, bu uğurda bir çok kanlar dökülmüş, muhârebeler yapılmış, halkın cehâleti devâm itdiği müddetçe o gâye bütün kuvvetiyle revâc bulmuş, bundan sonra bir intibâh-ı teceddüd devresi başlamış, herkes üzerine asrardan beri çöken kâbûs-ı cehâletten silkinerek kurtulmuş, me'ârif terakkî etmiş, medeniyet ilerlemiş, dinin sâlikleri yeryüzünde tekessür itmeğe başlamış, yüzlerce, milyona bâliğ olmuş ve bunları heb birden idâre kâbiliyeti azalmış ve her millet kendisini idâre itmeğe, kendisini yüceltmeğe bütün menâfî'î istifâdelerini kendilerine hasr itmeğe mecbûr olmuş ve artık dîn gâyesi milletlerin rûhı ve hayâtını ihtiyâcını tatbik idebilecek bir gâye olmaktan uzaklaşmış, nihâyet yerini (Millet)e terk itmeğe mecbûr olmuş ve zamanımıza kadar gelmiştir. Son senelerde artık bunun da modası geçmiş.²⁹

İnsanlığın kabaca özetlenen bu siyasal ve dinsel tarihinde, esir yazar, Osmanlıların ve Müslümanların böyle bir ölçeğin neresinde durduğunu sormaktaydı. Verdiği kısa cevap “iki üç asır gerisinde” şeklindeydi. Osmanlıların din evresini henüz yeni geride bırakmak üzere olmaları nedeniyle, milliyetçilik (“milliyet”) evresine tam geçiş biraz zaman alacaktı.³⁰

Bu esirin, böyle bir şemada Osmanlıların ve diğer Müslümanların niçin hâlâ din evresinde olduğunu açıklamamasına karşın, başkalarının sunduğu bazı açıklamalar vardı. Bazıları Doğulular ve Batılılar arasında bir karşılaştırmaya yönelirken, coğrafi göndermelerini Osmanlıların ve Müslümanların ötesine geçecek şekilde genişletmekteydi. Bir yazarın yaklaşımı şöyleydi: “Asya ile Avrupa’da yaşayan insanlık iman ve ruhunu ayrı ayrı kutuplara uydurmuş iki kitledir. Ta ezelden beri birisinin gözleri göğe baktığı halde ötekini gözleri yere dikilmiştir.”³¹ Yazar dinsel inanç açısından “Asya milletlerinin her şeyden evvel ay, yıldız, güneş gibi semâvî dünyalara” tapıldığını belirtmekteydi. Daha sonra İsa’ya ve Hristiyanlıktaki rolüne açık bir gön-

29 “Garb’dan Şark’a”, *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 2.

30 *Age*, s. 2. Gökâlp ayrıca, toplumların dört ana gelişim aşamasından (ilkel/kabilese, etnik hısnılığa dayalı, ortak dine dayalı ve son olarak ortak kültürde birleşmiş millet) nasıl geçtiğini açıklamaktaydı. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 60.

31 “Bizde Hayalcilik”, *Yarın*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 20, s. 4. Benzer başka bir örnek için bkz. “Temaşa”, *Yarın*, 19 Mart 1336/19 Mart 1920, sayı 18.

dermeyle, Avrupalıların aksine, “kendi aralarından yetiştirerek yavaş yavaş ilâhlaşmış adamlara tapmış” ileri sürmekteydi.³² Kısacası, Müslümanlar ve Doğulular göklerdeki doğaüstü ilahlara, Batılılar ise ilahlaştırılabilir bu dünyada yaşayan insanoğluna tapmaktaydı.

Görünüşe bakılırsa, gökte bir ilah arayışı, bu esire göre Müslümanların ve diğer Asyalıların dikkatini başka yöne çevirerek maddi ilerlemeyi baltalayan belli kültürel zihniyetler yaratmaktaydı:

Asyalılar fikirden ziyâde hayallerini çalışdırmakla maddîlikten hoşlanan hayatta pek acıklı düşkünlüğe yuvarlanmışlardır. Şarkın nice dolgun zekâları ya ucu bucağı bulunmayan uluhiyyet yolunda tükenmiş veya sırat köprüsünün öte yakasındaki saadete kavuşmak için tekkelerin pöstekileri üzerinde pineklemiştir.³³

Bu yazar, bir yandan Asyalıların ve Müslümanların fakirliğinde ve gerilemesinde İslâmın etkisinin bir rol oynadığını belirlerken, diğer yandan insanların yaptığı tercihlerin etkisine işaret etmekteydi. Başka bir deyişle, İslâm dünyasının ya da Osmanlıların Avrupa’dan geri kalışı, bir din olarak İslâmın özünden kaynaklanan bazı özellikler yüzünden değildi; Müslümanların dikkatlerini yöneltecekleri yerler konusundaki tercihleriyle ilgiliydi. Bu yazara göre, şahsi ve milli başarıya giden yol, din eğitiminde veya cevabı olmayan metafizik sorularda değil, bambaşka bir şeyde bulunabilirdi:

İnsanların bu günkü göz kamaştıran tekâmülü; küremizin hal-i hazırda uzak âlemlerde bulduğu vesâitle değil muhîtinden aldığı ufak tecrübelerle meydana gelmiştir. ... Artık insanlar için hayalleri çalıştırmak kanatsız bir kuşun uçmaya çalışması kadar zavallı bir teşebbüstür. ... Unutmayalım ki bu günkü insanlık her gün biraz daha hayalden, uzak hakikatlerden yıldızlardan vazgeçmekle, zaferin, tahakkümün belki de uluhiyyetin en kestirme yolunu bulmuşlardır. Bu kısa yoldan, bu sade ve tabîi çığırdan [kısmen okunamadı] biz niçün yürümezelim?³⁴

Kesinlikle sert bir üslupla olsa da, yazar Türklere, Osmanlılara, Müslümanlara ve diğer Asyalılara son bir uyarıda bulunma çabası içindeydi. Sözleri aslında onları dürtüp uyandırarak gerçekle yüzleşmelerini sağlamaya yönelik-

32 “Bizde Hayalcilik”, *Tarım*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 20, s. 4-5.

33 *Age*, s. 4-5.

34 *Age*, s. 4-5.

ti.³⁵ Müslümanlar ve Osmanlılar, “ahiret” için yaşamak yerine, ileri milletlerin yöntemlerine dikkat etmeliydi.³⁶

Görünüşte dinin yönlendirmesiyle ahiret için yaşamak, halk arasında derin korkular ve endişeler yaratan bir şeydi; tembelliğe yol açan ve maddi ilerlemeyi baltalayan buydu. Başka bir esir bu korku ve endişenin “günah işleme” ya da günahkârca davranma konusunda “insanın zekâsına, dimağına, kalbine hitâb eden prensiplerin, esâsların” sonucu olduğunu belirtmekte ama bütün endişelerin “cin ve peri evhâmıyla öğretilmiş bir ... zihniyete” dayandığını ileri sürmekteydi. Böyle evhamlı bir ruh hali içinde, halk “âtil ve tenbel bir lâkaytlığa” yol açan bir “bir ihtilâc, bir ihtirâz” [bir çırpınma, bir kaçınma] durumunu benimsemekteydi.³⁷ Köylüler iki farklı dünyanın, yani maddi dünyanın ve ahiretin görünüşte zıt gerekleri karşısında özellikle çaresizdi. İki güç arasında sıkışıp kalan ve bir “miskîn dimâğ”a sahip olan böyle insanlar, “fevkalâde nazik ve endişeli meydân-ı hayâtta şaşırmakta, alıklaşmaktaydı.”³⁸ Bu yüzden de “dünya sevgisi” edinemedekteydi.³⁹ Büyük ölçüde köylülerin öne çıkarılmasına karşın, yazar muhtemelen okumamış ve dolayısıyla cahil olan başkalarını da kastetmekteydi.

35 Bu yaklaşım, Ziya Gökalp’in “Türk halkının uyusukluğu”na dair eleştirilerini hatırlatır. Buradaki esirin yaptığına oldukça benzer biçimde, Gökalp bu eleştiriye Türkleri sarsarak uyusukluktan çıkarmak için başvurmuştu. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 167.

36 “Dün, Bugün, Yarın”, *Yarın*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 2. Benzer ifadeler için bkz. Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 82-9.

37 “Hayat Yolunda”, *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 7.

38 *Age*, s. 8. Yazar, bu ikilemi renkli bir dille anlatır. Köylü, ruhunun derinliklerinde “hayatın acı ve bi-aman hitabını” duyar: “Ben de varım, bana bakacaksın çünkü yaşayacaksın!” Ama “zebaniler” ölüm ve ahiret konusunda başka bir mesaj verir. “Biri müsbet, diğeri menfidir.” Biri “hakikatden” söz ederek, hayatın yarattığı büyük bir varlık sorununu (“derd-i kebir-i mevcûdiyyet”) aşmak için sıkı çalışmasını ister. “Menfi ve hâfi [gizli] düşünceler”le dolu olan diğeri, ölümden sonraki bir hayali hayatla (“hayat-ı mevhum”) bağlantılı öbür dünyaya dönük bir meseledir (“mes’ele-i uhreviyat”). Sorun “cahil” Müslümanların “dünyamızı ma’mûr etmeden yarınki âlemleri imâr” kaygısı olduğundan, halkın öbür dünya ile ilgili “korkusu” hayattan keyif almanın ve bu dünyaya yatırım yapmanın önüne engel olarak çıkar. Aynı yazara göre, böyle bir davranışın sonucu kişinin seslerden hiçbirine uymaması ve sonunda tamamen eli boş (“sıf’ül-yed”) kalmasıdır. Benzer duygular için bkz. “Dünya Sevgisi”, *Yarın*, 30 Kanun-i Sani 1336/30 Ocak 1920, sayı 8, s. 2; “Silahlı Sosyalistler”, *Türk Varlığı*, 15 Mart 1336/15 Mart 1920, sayı 28, s. 2.

39 “Dünya Sevgisi”, *Yarın*, 30 Kanun-i Sani 1336/30 Ocak 1920, sayı 8, s. 2.

Bu kişiler bir inanç sistemi olarak dini suçluyor gibi görünseler de, uyarıları İslamın yorumlanış biçimine yönelikti; Müslümanların ve Osmanlıların ayakta kalması için, dinin artık modern yaşama göre yeniden yorumlanması gerekirdi. Yanlış yorumlar görünmez (“gayri mer’i”) zehirlerin etkisiyle üzücü gerilemeye (“elim sukût”) yol açmıştı.⁴⁰ Ama esirin belirttiği gibi, “azim ve irâde ile ... büyük ve tam manasıyla mukaddes dinî inkılâb” mümkündü.⁴¹ Din, çağa ayak uydurma yönünde bir dönüşümü hak edecek kadar kutsaldı; bu da milletin ve daha geniş Müslüman ümmetinin varlığını sürdürmesini sağlayacaktı. Velhasıl bu dönüşüm, sahiden bir yeniden yorumlama olmak zorundaydı: “Yazık ki elimizde bir parçası kalan ruh-i imani; din kitabının gözümüzü kör eden muhterem ve sebat damarlarımızı kemiren ukba [ahiretle ilgili] sahifelerinin yanlış tefsirâtından değil; esasi desturlarından teşfiye [şifa verme] ve takviye etmeliyiz”.⁴² Yazının sonunda, ilerlemenin önündeki engeller oldukları söylenen kişilerce Kuran’ın yanlış yorumlanışı hedef alınmaktaydı.⁴³ Köklü ve düzgün bir dönüşüm, halka “asra uygun hakikat nurları”nı öğretmeyi mümkün kılacaktı. Bu “hakikat nurları” sonraki kuşağın maneviyatını düzeltecekti. “Bir kavimde en evvel lâzım gelen şey maneviyâtdır. Maneviyâtı olmayan her kavim bilâ şekk ve şübhe [şüphesiz ve tereddütsüz] inkırâza [sönmeye] mahkûmdur.” Bu bakımdan dönüşüm daha da gerekli ve acildi.⁴⁴

Peki, Kuran’ı ve dini yanlış yorumlayanlar ve dolayısıyla ilerlemenin önünde duranlar kimlerdi? Bazılarına göre cevap basitti: Medreseler. Ne var ki burada “medrese”, köy mektepleri biçimindeki en alt kademeden en üst kademeye kadar varmak üzere, genel olarak din eğitimi temsil ediyor gibidir. Bir esir, çocukları “artık hayırdan ziyâde seyyiâta [kötülüğe] vâsıta olan ... [v]urdum duymaz medreselerden çıkarma” gereğini ısrarla belirtmekteydi.

Birçok esir subaya göre, bu Kuran mektepleri dinin söz konusu olduğu durumlarda bile halkın cahil kalmasına yol açmaktaydı. “Çocuklarımızı hocalıktan başka her şey[i] yapan köy hocalarının elinde zehirlenmeye bi-

40 “Ruh-i Müsterek”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 4.

41 *Age*, s. 4.

42 *Age*, s. 4.

43 Bu çağın özünde yeni değildi; 19. yüzyılın İslami modernist aydınları dinsel dönüşüm gereğine herhalde içtenlikle katıldı. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*.

44 “Ruh-i Müsterek”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 4.

rakmak artık cinayettir”, diye eklemekteydi bir subay.⁴⁵ Başka birinin ironik saptaması şöyleydi: “Bilmiyorduk ki en korkunç düşmanımız hududlarda değil köy mekteblerinde idi.”⁴⁶ Dolayısıyla esir subayların gözünde, köy mektepleri ve bilgisiz hocaları modern ve dünyevi, maddiyatçı kaygılara odaklı bir halk yaratmaya çalışanların çabalarını boşa çıkarıcı iç düşmanlar haline geldiler.⁴⁷

Bazı esirlere göre, yanlış anlaşılmış din halkın fakir, cahil ve geri durumundan kısmen sorumluydu, bizzat Osmanlı devleti de geri kalan kısımdan sorumluydu. Böylece devlet, köylülerin kötü durumunun başka bir sebebi olarak işin içine katılmaktaydı. “Garb’dan Şark’a” makalesinde bir yazar, Osmanlı devletini imparatorluktaki diğer etnik ve dinsel toplulukların (“reaya”) yararına, Anadolu Türklerinin canını ve malını kasten feda etmekle suçlamaktaydı.⁴⁸ Bölüm 2’de Türklerin başkaları yararına fedakârlığı konusunda karşılaştığımız söyleme benzeyen bu akıl yürütme çizgisi, daha ileriye de gitmekteydi. Başka bir makale daha benzer şekilde suçlayıcıydı: “Türk ismini taşıyan bu hükûmete Türk milleti yabancı değil, âdeta düşman bulunuyordu. Hükûmet mesnedinin [dayanağının] Türk milleti olduğundan haberdâr değildi.”⁴⁹ Bu gözlemcilere göre, halkın cehaleti milleti potansiyeline tam olarak ulaşmaktan alıkoymaktaydı; ama halkı başkalarının yararına feda ederek cahil ve aşırı fakir bırakan da devletti. Diğer tarihçilerin gösterdikleri gibi

45 “Ruh-i Müşterek”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 4; “İçtimai Dertlerimizden-Bilgisizlik”, *Yarın*, 1 Kanun-i Sani 1336/1 Ocak 1920, s. 3.

46 “Kamlardan Mesai”, *Yarın*, 25 Kanun-i Sani 1336/25 Ocak 1920, sayı 7, s. 2.

47 Şevket S. Aydemir, bölüğündeki askerlere kaçının köyünde bir cami bulunduğunu sorduğunda, sadece “birkaç” kişinin öne çıktığını, kaçında bir köy mektebi bulunduğunu sorduğunda ise hiç kimsenin öne çıkmadığını belirtir. Aydemir, *Sıyrı Açıyan Adam*, s. 103-4.

48 “Garb’dan Şark’a”, *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 2. Ancak bir esir başkalarının yararına fedakârlık meselesini bir kez daha gündeme getirerek, imparatorluğun reayasına bağlılığına işaret etti; ona göre, bu bağlılığı “tevâris itduğumuz ahlâk”ın gerektirmektedir. Sözlük anlamı, “sürü” olan reaya teriminin farklı bağlamlarda iki anlamı daha vardır. Reaya sözcüğü, daha geleneksel anlamıyla, imparatorlukta asker sınıfına mensup olmayan bütün vergi mükelleflerini belirtir ve bu durumda Müslümanları, Hristiyanları ve Yahudileri kapsar. Burada söz konusu edilen bağlamda ise kastedilen, bizzat imparatorluktaki gayrimüslim kesimlerdir.

49 “Kadın ve Kadınlık”, *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 14. Esirlerin kendilerini Türk sayıp devletle aralarında mesafe koymaları, bir ölçüde terk edilmişlik duygusuna bağlanabilir; ama gerçekte bunun çok ötesinde bir durum söz konusuydu.

siyasal ve düşünsel elit, “Bu devlet [Osmanlı] nasıl kurtarılabilir?” derdine düşmüş olabildi. Fakat bu elitlerin dışında olan esirler ise daha çok milleti kurtarma derdindeyken, milletin içler acısı durumundan dolayı devleti suçlamaktaydı.

Böylece esir subaylara göre, milletin karşı karşıya olduğu en önemli iki engel, aynı devletçe sürüklendiği savaştaki yenilgi ve kitleler arasındaki yaygın cehaletti. Savaşın neticesi ya da devletin olası feda edilişi konusunda hiçbir şey yapılamazdı; ama cehalet sorununa bir çözüm bulunabilmesi halinde, millet varlığını sürdürüp canlanabilirdi. Bu, sonuçta milleti içine düştüğü üzücü siyasal durumla başa çıkmaya hazırlayacaktı. Halkın cehaletinin üstesinden gelmek, meselenin derinliğinden dolayı neredeyse başa çıkılmaz bir görev gibi görünse de subaylar her ne olursa olsun buna bir çözüm bulmaya giriştiler.

Cahil köylü askeri eğitmek

Köylü askerlerin hemen her eksikliğini gidermek için Osmanlı subayların çözümü, eğitimdi. Eğitim, askerlere dinlerini, milletlerini, insanlığı ve daha fazla şeyi öğretebilirdi. Subaylar, kamplarda köylü askerleri eğitmenin yurda dönüşten sonra bir sınıf olarak köylüleri eğitmek ve canlandırmak için bir model işlevi görebileceği kanısındaydılar. En azından okumuş ve canlanmış erler, köylülerine beraberlerinde olumlu dersleri götüreceklerdi. Bu şekilde kendi çevrelerini etkileyebilirlerdi. Geçmişte Osmanlı yönetici eliti her zaman kendi değerlerini topluma benimsetmek için eğitimi kullanmıştı; subaylar da aynı şeyi yapacaklardı.⁵⁰ Rusya’da ve Mısır’da kurdukları kamp mekteplerinde hemen bu işe girişmeye karar verdiler. Subayların kamplardaki gayriresmi çabaları, kendini her zaman cahil köylü askerler için “eğitim ocağı” gibi sunacak olan erken Cumhuriyet dönemi Türk ordusunun uğraşlarından daha erken tarihteydi ve büyük olasılıkla onu da etkileyen bir unsurdur.⁵¹

Örneğin, Krasnoyarsk’ta Osmanlı eratine dönük tipik bir mektepte okuma yazma, hıfz-ı sıhha, din, aritmetik (“hesab”) ve yurttaşlık (“malumat-ı medeniye”) dersleri vardı.⁵² Subaylar böyle derslerin askerleri tedricen “can-

50 Mehmet Ö. Alkan, “Modernization from Empire to Republic”, s. 50.

51 Bkz. Yücel Yanıkdağ, “Educating the Peasants”, s. 91-107.

52 “Türk Esir Efradına Mekteb”, *Vareyla*, 1 Haziran 1332/14 Haziran 1916, sayı 28, s. 12.

landırıp” cehalet durumundan kurtaracağı kanısındaydılar. Nispeten daha hafif şartlardan ve daha geniş bir öğrenci kitlesinden cesaret alan Mısır’daki subaylar, Kuran tilavetinden ziraata kadar uzanan bir dizi dersi de verdiler.⁵³ Tarım ve aritmetik derslerinin amacı, köylüleri mali işlerini idare edebilecek daha iyi çiftçiler olmaya hazırlamaktı. Din ve Kuran dersleri İslam öncesine ait ve halk arasında yaygın kimi batıl inançların izlerini silmeye yönelikti.⁵⁴ Esirlerin tamamının kamptaki eğitim fırsatlarından yararlanmamasına karşın, subaylar onlara millet, kimlik, din ve kültür esaslarının yanı sıra, “medeniyet”in bazı temel ilkelerini öğretme umudunu taşımaktaydı.

Ne yazık ki, cahil köylü asker kitlelerinin kendi görüşleri, esir kamplarının yazılı kayıtlarına geçmiş değildir. Ancak esir kampı mekteplerinden geçtikten sonra görüşlerini ifade etme imkânına kavuşan en azından iki köylüye ait kayıtlar vardır. Elbette bunlar köylülerin özerk, doğal görüşleri değil, subayların verdiği eğitimle şekillenip kalıba dökülmüş görüşlerdir. Yine de duyulmaya değerdir.

Birkaç Aylık Tahsilin Pek Feyizli Mahsulü!

Elifi görsem mertek diye bakarken
“Be”yi görsem tekne diye gülerken
Okuttular, yazdırdılar bıkmadım
Tel kafeste canı gibi yaşarken
Bu gün artık tarihimi bilirim
Zabitlerim, Guzarım [Gazilerim], Ağalarım
Daima sizi hayır ile anarım
Karışma canım kurban olsun millete
Ben öleyim Sancak, Millet yaşasın
Ey köylüler, ey rençberler durmayın
Yüce Tanrı bizimledir korkmayın.⁵⁵

Orta Anadolu’nun güneybatı kesimindeki Burdur kazasından Hacıkadiroğlu İbrahim Çavuş’un kaleme aldığı bu birkaç satır, Mısır kamp mekteplerinin birinde okuma yazmayı öğrendiğine işaret eder. Şiirin tanıklık ettiği üzere, okuryazarlık sayesinde bütün hayatı değişen bu adam, kendi adına subayla-

53 “Mesud Bir Gün”, *Yarım*, 20 Kanun-i Sani 1336/20 Ocak 1920, sayı 6, s. 6.

54 Bu konuda bkz. Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*.

55 “Şiir”, *Yarım*, 30 Kanun-i Sani 1336/30 Ocak 1920, sayı 8, s. 8.

rının gösterdiği çabalar karşısındaki takdir duygusunu dile getirir. Bize yaşanan değişime ilişkin iyi bir fikir verir. Bu şekilde İbrahim Çavuş, istisnai norm haline gelir; ona göre kamp mektebi sayesinde öğrendikleri daha önce sahip olmadığı şeylerdir. Esir kampı mektebi, onu sadece okuryazar yapmamış, ona tarihini ve milliyetini de öğretmiştir – tam da subayların eratta eksik olduğunu düşündükleri şeylerdir bunlar. Böylece İbrahim Çavuş eğitim sayesinde, bir nesneyle yani kendi ötesindeki millet ve ideallerle özdeşleşme sayesinde, milli kimlik kazanmıştır. Din ve Allah, şiirinde eksik olmasa da karşımıza nasıl çıktıkları önemlidir. Kullanılan kelime Arapça Allah değil Türkçe Tanrıdır. Böylece İbrahim Çavuş, Tanrı'nın Türklerin yanında olduğunu doğrular. Din ve Allah ancak dolaylı olarak, savaşanlara cesaret verme biçiminde denkleme girerler. Ancak göstermeye yatkın olduğu fedakârlık, doğrudan milletle ve bayrakla bağlantılıdır.

Esir kampı eğitiminin başka bir “feyizli” ürününü verenler ise bir İngiliz esir kampındaki bir grup erattı. Bunlar sınıf çalışması çerçevesinde bir tiyatro gösterisi düzenlediler. Köy mekteplerinin kötülüklerini sergileyen oyunu Osmanlı subayları, diğer erler, İngiliz subayları ve kamp görevlileri izledi. Oyundaki köy mektebi imgesi, şaşırtıcı olmayan bir biçimde subayların yazılarında tasvir ettikleriyle tıpatıp aynıydı.⁵⁶ Dramatik oyuna göre, esir kampı mektebini bitiren köylü askerler milletin marazlarının ardındaki sebepleri mucizevi biçimde biraz anlama noktasına varmışlardı.

Kamp mekteplerinin yarattığı etkinin başka bazı belirtileri esirlerin Yunan işgalini ve İstiklâl Harbi'ni (1920) öğrenmeleri üzerine yaşananlarda görülebilir. Subayların daha önceleri sıkıntıdaki bir asker arkadaşlarına yardım etme zahmetine girmedikleri için defalarca eleştirdikleri insanlar, Yunan işgalinin ve İstiklâl Harbi'nin yarattığı muhtaç mültecilere göndermek üzere aralarında karınca kararınca para toplayabilmekteydi.⁵⁷ Subayların eratta görmeyi ve savaştan sonra bütün Anadolu'ya yaymayı umduğu türden bir değişimdi bu.

En azından Mısır'da, her kamp mektebi dönemi bittiğinde, subaylar hem mezunları kutlamak, hem de diğer erlerin program katılımını özendirmek

56 “‘A’ Kampında unutulmaz bir gece”, *Yarın*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 5.

57 “İlan” ve “‘C’ Kampında hamiyet yarışı”, *Yarın*, 13 Şubat 1336/13 Şubat 1920, sayı 11, s. 5. Birçok savaş esirinin 1922’de hâlâ esarette olduğunu unutmamak gerekir.

üzere bir mezuniyet töreni düzenlemekteydi. En başarılı öğrencilere, fanila ve çorap gibi ödüller verilmekteydi. Kamp gazetesinde herkesçe görülmesi için mezuniyet dereceleriyle birlikte isimleri yayımlanmaktaydı.⁵⁸ Bir gözlemcinin ifadesiyle, “karşımıza çıkan her efendinin simâsında kendine görünen bir cesaret, ifadelerinde bilgisinden kuvvet alan bir canlılık göze çarpıyordu”.⁵⁹ Ona göre, “efraddan efendilere” doğru başkalaşım düşünüldüğünde, “masa başında dağıtılan mükâfâtlar, şehadetnâmeler efendilerin çehresinde yeni bir sevinç uyandırıyordu. Ellerine uzatılan şehadetnâmeleri alırlarken gözlerinde parlayan taşkın meserreti [sevinç] uzakdan görüyorduk”.⁶⁰ Öğrencilerin yüzlerindeki sevinç ve ısıltı, subaylara eskiden sadece ahiret kaygısı içindeki bu adamların, dünyevi başarıların semerelerinden keyif almayı öğrendiklerini kanıtlamaktaydı. Subayların iddiası, köy mekteplerinin yıllarca başaramadığını kendilerinin birkaç ay gibi kısa bir zamanda başarmış olduklarıydı:

Eski okuma usûlüyle köyünde beş senelik mektebdan bile hiç bir şey kazanmayan Türk yavruları yeni usülle tel örgüler içinde üç dört aylık kısa bir zaman zarfında bilgisizliğin her türlü meş’um izlerini silip süpürecek kadar öğrendiler ve değiştiler. ... Şimdiye kadar ahiret kılıklı köy hocalarının eline bırakılmış olan yurdun öz evlâdlarını cihanın en yüksek anasırları hizasına çıkarmak çetin bir iş olmayacak.⁶¹

Bu pasaj, askerlerin ve başlarındaki subay-öğretmenlerin başarılarını öne çıkarmanın yanı sıra, tekrar ve ezber üzerine kurulu köy mektebinin verimsiz olduğu apaçık olan geleneksel öğretim tarzını da mahkûm eder. Subaylar ve askerler için, modern tarzın avantajları elde edilen sonuçlarla bariz biçimde ortadaydı. Ancak bu dönüşümün nerede ve nasıl meydana geldiği de aynı ölçüde önemliydi besbelli ki.

Ödül törenleri, subay-öğretmenlerin rolünü de ön plana çıkardı. Ortaya çıkan tabloda onların da payı vardı ve köylü askerlerin başarılarından dola-

58 “İkinci Kampta Mükâfat Merasimi”, *Yarın*, 16 Kanun-i Sani 1336/16 Ocak 1920, sayı 5, s. 7. Ayrıca bkz. Yanıkdağ, “Educating the Peasants”, s. 91-107.

59 “Me’sud bir Gün”, *Yarın*, 20 Kanun-i Sani 1336/20 Ocak 1920, sayı 6, s. 6.

60 *Age*, s. 6.

61 “İkinci Kampta Mükâfat Merasimi”, *Yarın*, 16 Kanun-i Sani 1336/16 Ocak 1920, sayı 5, s. 7; “Kamplarda mesai”, *Yarın*, 25 Kanun-i Sani 1336/25 Ocak 1920, sayı 7, s. 2. Mezuniyet dereceleri ve hediyeyle birlikte mezunların örnek bir listesi için bkz. “Şehadetnâme Alanlar”, *Yarın*, 13 Kanun-i Sani 1336/13 Ocak 1920, sayı 4, s. 5.

yı birbirlerini tebrik etmelerinin zamanıydı. Kamp gazetelerindeki başyazılardan ve kısa kamp haberlerinden, başarı karşısında taşınan belli bir gurur duygusunun yanında, artık okuyup yazabilen köylü askerlere bunu, subaylar sayesinde yapabildiklerini hatırlatma çabasının da olduğu açıktır.⁶² Bir makalede, “Bahtiyardı o muhterem hocalar ki cehâletle kararmış gönülleri marifetle aydınlatıyor,” diye belirtilmekteydi.⁶³ Öğrenciler, kendileri ve kurtarıp canlandırmayı umdukları millet adına sevinçliyidiler. Esir kamplarındaki tecrübeleri büyük bir başarıydı ve yurda dönüşte benzer bir uğraşa kendileri de girişmeye hazırdılar.

Kamp mektebi sınırlarının ötesinde: Milleti eğitmek

Subaylar esir kamplarında eğitime destek verirken, daha geniş Osmanlı-Türk toplumunu eğitmeye nasıl başlayabilecekleri sorusu üzerine sürekli düşünmekteydiler. Osmanlı devletin genel eğitime çok az ilgi göstermesi ve hatta hiç denilecek düzeyde maddi destek vermesi karşısında hayal kırıklığına uğrayan bir subay, utanç verici saydığı bir durumu açığa vurdu. Osmanlı devletin eğitim bütçesinin eski bir Osmanlı sömürgesi olan Bulgaristan’ın eğitim bütçesinin ancak beşte biri kadar olduğuna işaret etti. Bulgaristan’ın 1908’deki bağımsızlıktan (1878’deki özerklikten) böylesine kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu’nu aşacak duruma gelmesi, Osmanlı’nın geride kalışının ve devletin böyle konuları umursamayışının kanıtıydı. Böyle sorunları devlet eliyle düzeltme ya da bizzat devleti düzeltme çabasının sonuç vermesi, inanılmaz ölçüde zordu; yazarın sunduğu bir alternatif vardı. “Bize, milletin [her] münevver evladına düşen borç çok büyüktür”, diyen yazara göre, bu sorumlulukların “çok ihmal edildiğini” itiraf etmek gerekirdi.⁶⁴ Yardım için hükümete yönelmenin ve ondan bu işleri yapmasını beklemenin zamanı “çoktan geçmişti.” Milletin “okumuş” genç evlâtlarının, halka ve millete “borcu” hatırı sayılır düzeydeydi ve bunu ödemenin yolu “lafı değil fiili teşebbüsatla” olabilirdi ancak.⁶⁵ Mevcut durum çok fazla konuşan ama köylüyü canlandırmaya ve milleti eğitim yoluyla kurtarmaya

62 “İkinci Kampta Mükâfat Merasimi”, *Yarın*, 16 Kanun-i Sani 1336/16 Ocak 1920, sayı 5, s.7.

63 “Me’sud bir Gün”, *Yarın*, 20 Kanun-i Sani 1336/20 Ocak 1920, sayı 6, s. 6.

64 “İçtimai Dertlerimizden-Bilgisizlik”, *Yarın*, 1 Kanun-i Sani 1336/1 Ocak 1920, sayı 1, s. 3.

65 *Age*, s. 3.

dönük somut uğraşa bizzat katılmayan eğitimli kişilerin harekete geçmesini gerektirmektedir.

Bir esir Mısır'da çıkan *Türk Varlığı*'nda "Yaşamak İçin Bilgi Gerekir" başlıklı makalesinde, milleti eğitmeye değinirken, bu eğitimi kimlerin hak ettiği ve bu girişimde müttefik olarak kimlerden yararlanabileceği konusunu yazdı. Önceki sayfalarda toplumu cahil ve okumuş sınıflar şeklinde iki temel kategoriye ayırdığını gördüğümüz subayın aksine bu subay, farklı bir yaklaşım sergileyerek dört genel kategori önerdi. Şemasında durumu düzeltmeye yardımcı olacağına güvenilebileceklerin yanı sıra, düzeltilmeye muhtaç olanlar da belirlenmekteydi. Buna göre, "ulema" tabakası "sahib-i malûmat olan, bilen" kişilerden oluşmaktaydı. "Müdrîk" [aklı eren] tabakasına "bilmediğini bilüb itirâf idenler" girmektedir. Üçüncü tabaka "cühelâ", yani "bilgisi olmayanlar"dı. "Humaka" [ahmaklar], yani "bildiğinden, bilmediğinden, kendisinden bile haberi olmayanlar" şemadaki dördüncü tabakaydı. 1920'li ve 1930'lu yıllardaki söyleme hâkim olacak ruh, sağlığı uzmanlarına özgü eylemlerin ve düşüncelerin ön habercisi olan bu yazara göre, dördüncü tabaka, öngördüğü eğitim amaçları için bir işe yaramazdı; dolayısıyla onların "nev"ini teşri ve tesviyesini mütchassısa bırakmaya" karar verdi. Eğitimli olmaları ve hedefe odaklanacak kadar potansiyeli taşımalarından dolayı ikinci ve üçüncü tabakalara ağırlık vermeyi seçti. Bu da "evvela onlarda bir intibâh [göz açıklığı] husûle getirmekle" ve aydınlanmaya varmalarını sağlayacak eğitimle ("nûr-ı maarifle tenvir") başarılabiliirdi.⁶⁶ Yazarın hayali, eğitilebilir kitlelerin bu yoldan kendileri, çevreleri ve en önemlisi millet için daha yararlı hale gelmesiydi.

"İçtimai Dertlerimizden-Bilgisizlik" makalesinin yazarı, henüz bir Mısır esir kampındayken planlama işine soyunarak, subayların memlekete dönüşünde uygulamaya geçirilecek bir gündem önerdi. Köylüleri eğitmenin yükü, yurda dönen esir subayların ve aynı kafa yapısındaki diğer okumuş kişilerin omzuna yüklenecekti. Yazarın önerisi, herkesin yaşadığı yere yakın bir yöreye odaklanmasıydı. Haliyle odak noktası, Anadolu olacaktı. Subaylar mektepsiz köyleri saptadıktan sonra, köylülerin yanına gidecek ve onları "anlayabilecekleri bir lisanla" eğitimin kendilerine ve çocuklarına yararları konusunda bilgilendirecekti. Ardından ilk iş, köylüleri bir mektep binası inşa etmeye ikna etmek olacaktı. Yazar bunun görüldüğü kadar zor olmayacağı

66 "Yaşamak İçin Bilgi Gerekir", *Türk Varlığı*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 29, s. 7.

kanısındaydı çünkü “bilgisizlik fenalığını pek iyi takdir eden, acısını pek elim surette çeken köylü böyle hayırhâhâne bir teşebbüsü herhalde hüsn telakki ederdi.” Köylüler eğitimin yararlarına ikna olunca, bu işi devletten beklemek yerine, gerekli bütün malzemeleri bir araya getirecek ve kendi mekteplerini inşa edeceklerdi. Mektep binası yapıldığında, gerisi daha kolay olacaktı:

Yalnız okumuş gençlerimize bunları okutmak kalıyor. Köylü kendine yapılan iyilik neticesini gördükçe lûtuflârına karşı minnetdar olur. Başında taşır. Onu doyurur. Ve her türlü ihtiyacını temin eder. ... Bu gençler bir taraftan bu vazifeyi yaparken, diğer taraftan köylünün ziraat ve ticaretini salim usûllerle sa'yinin [emeğinin] daha kârlı bir şekilde semeresini iktifat etmesi [toplaması] esbabını onlara tamim etmelidir [bildirmelidir]. Genç hoca köylünün aynı zamanda akıl hocası olmalıdır.⁶⁷

Yurda döndükten sonra yapılması gerekenleri kamp mekteplerinde başarmış şeylere bağlayan yazar, “ilim ve irfanın meziyet ve faidesini yarın memleketlerine gidecek efradımıza yüreklerinde yer edecek bir surette anlatır ve gösterebilirsek atideki vazifemiz onların yapacakları propaganda ile hayliden hayliye kolaylaşmış olur,” diye eklemekteydi.⁶⁸ Kamp mekteplerinin köylü asker mezunları ilerlemeye engel olmak yerine, ilerlemenin öncüsü olacaklardı. Yurda dönen köylü askerler, subaylarla işbirliği içinde medeniyetin ve ilerlemenin araçları olarak hareket edeceklerdi. Daha önce cahil olan bu adamlar kamp eğitimi sayesinde “köyünü canlatacak, yaşamak duygusunu aşılacak yeni kafalı, yetişmiş adamlara” dönüşmüşlerdi.⁶⁹ Subaylar iyimser bir yaklaşımla eğitilmiş eratin, “bilgisizliğe has olan zavallılığı silip atmış, bir köy dahilinde yapılması lazım gelen yenilikleri tamamı ile kavramış gençler” olduğu görüşündeydiler.⁷⁰

Aynı yazar, köy eğitimini savunanların köylülerce anlaşılabilir bir dil kullanması gerektiğini ileri sürmekteydi. Kastettiği şey neydi? Bazı subaylar, eğitilmiş ve eğitimsiz sınıflar arasında bir iletişim eksikliğinin yanı sıra, bir

67 “İçtimai Dertlerimizden-Bilgisizlik”, *Tarım*, 1 Kanun-i Sani 1336/1 Ocak 1920, sayı 1, s. 4.

68 *Ağır*, s. 4.

69 “A Kampında Unutulmaz bir Gece”, *Tarım*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 3-4.

70 “A Kampında Unutulmaz bir Gece”, *Tarım*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 3-4.

dil bağdaşmazlığının da bulunduğu kanısındaydı. Avrupalılar, “beyaz halk” ve “kara halk” yani “aydınlanmış” ve “aydınlanmamış” olanlar arasındaki bu sorunu çözerken, Türkler geride kalmıştı: “Halkın hastalığını anlamak, sormak, ona derman etmek istiyoruz. Fakat onlar bizim lisanımızdan anlamıyorlar!.. Her yerde [anlaşamamazlık] hastalığı!!!..”.⁷¹ Bu dil bağdaşmazlığı, okumuş sınıf ile “cahil” köylüler arasındaki kültürel ayrılığın başlıca sebeplerinden biriydi.⁷² Genç öğretmenler ve subaylar, hem ayrılığı ortadan kaldırmak, hem de köylülere geriliklerini açıklamak için sadeleştirilmiş bir Türkçeyle konuşmalıydı. Yazılı dili sadeleştirme (ya da “Türkçeleştirme”) yönündeki bu çağrı yeni değildi; Türk milliyetçiliğinin fikir babası Ziya Gökalp gibileri daha önce böyle meselelerden söz etmişlerdi.⁷³ Esirler açısından bu, aynı zamanda köylülerle anlayabilecekleri bir seviyede konuşma gereği demekti. Maksat onlarla konuşabilmektir, yoksa onlara anlayamayacakları şeyler söylemek değil. Kamp eğitiminden geçmiş erler mükemmel elçiler olmaya uygundular; çünkü köylü dilini bilme ve aydın sınıfın diline aşina olma gibi bir avantajları vardı.

Esir subayların öngördüğü şey, yani bütün köylü nüfusu eğitime ısrarı önemli bir girişimdi. Köylülerin eğitimine destek verme tasarısı, öğretmen ya da eğitmen gibi okumuş kişileri geri bölgelere göndermeye ve eğitimli erlerden elçi olarak yararlanmaya dayalıydı. Cihan Harbi’nin sonunda daha esir kamplarındayken milleti eğitmek için yapılan planlar, Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1940’ta benimsenenlerle dikkat çekici benzerlik taşır. Zamanla verilen adla, Köy Enstitüleri müfredatlarında amaç akademik, tarımsal ve teknik konuları bir araya getirmekteydi. Bu enstitülerden yetişen köylüler daha sonra öğretmenlik yapmak ve topluma önderlik etmek üzere kendi köylerine döneceklerdi. Yeni becerileri yaymaya ve kırsal yaşam düzeyini yükseltmeye çalışacaklardı.⁷⁴

71 “Halk Edebiyatı”, *Vaveyla*, 31 Mart 1333/31 Mart 1917, sayı 67, s. 2-3.

Osmanlıların millî bir yazılı dili olmadığını unutmamak gerekir. Osmanlı Türkçesi esasen Türkçe, Arapça ve Farsçanın bir bileşimidir.

72 “Halk Edebiyatı”, *Vaveyla*, 31 Mart 1333/31 Mart 1917, sayı 67, s. 2-3.

73 Findley, “The Advent of Ideology”, s. 159; Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, s. 175.

74 Esirler ile Köy Enstitüleri arasında doğrudan bir bağlantı bulunduğunu ileri sürmüyorum ama böyle bir ihtimal de vardır. Köy Enstitüleri için bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, “The Cult of the Peasant”, “The Village Institutes Experience in Turkey”, s. 47-73 ve *Orada Bir Köy Var Uzakta*; M. Rauf İnan, *Bir Ömrün Öyküsü*.

Açıkçası, savaş sonrası gerçek hayatta olup bitenler, esir subayların kamp-
larda hayal ettikleri kadar iddialı değildi.⁷⁵ Köy Enstitüleri, 1940'ta Türkiye
Büyük Millet Meclisi'nde ilk kez gündeme geldiğinde, Mısır'da eski bir savaş
esiri ve kamp gazetesi *Badiye*'nin devamlı bir yazarı olan Bingöl mebusu
Feridun Fikri Düşünsel şunları söyledi:

Cumhuriyetin en güzel bir eseri karşısındayız. Hakikaten köye doğru gitmek,
köylü ile yakından alâkadar olmak, onun her türlü ihtiyacını teğmin edecek,
onun hars itibarile ve içtimâî terakki itibarile her türlü ahvalini yakından göz
önünde tutacak böyle esaslı bir uzva köylünün bilhassa ihtiyacı vardı.

Maarif Vekili'nden özellikle doğu vilâyetlerinin köylerine gönderilen öğret-
menlerin, “onların dillerini tashih etmeyi, memleketimizin, milliyetimizin,
tesanüdümüzün bütün gayelerini ... telkin etmeyi” görev edinmeyi sağlama-
sını rica etti. Ancak konuşmasında öğretmenlerden köylüler arasında milliyet
duygusunu pekiştirmelerini isterken bile, ne esaretine ne de geçmişte esir ar-
kadaşlarıyla yaptıkları benzer tartışmalara hiç değinmedi.⁷⁶ Esir kamplarında
böyle konuların epey önce görüşülmesine rağmen, Köy Enstitüleri üzerine
çalışan akademisyenler bu kurumların köklerini gerek içeride, gerekse dışa-
rıda sonraki dönemlere ait fikirlerle ve kaynaklara dayandırmışlardır. Her ne
kadar bu kitapta, esir subayların “ülkenin geri kalmış bölgelerine gitmele-
rine” dair fikirleri ile Cumhuriyet Türkiye'sindeki Köy Enstitüleri arasında
doğrudan bir bağ kurulamazsa da, esirlerin böyle fikirleri teşvik edişinin böy-
le projelere doğru akan mecralardan biri olabileceğine işaret etmek yeterli
olacaktır.⁷⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki kadın hareketi gibi,

75 Bazı Osmanlı esirleri, kırsal yörelerde köylülere malî yardımda bulunmak için mali
kurumlar oluşturulmasını bile önerdi. Fikrin esası açgözlü tefeciler ve büyük toprak
sahipleri tarafından boylandırılmamaları ya da “kandırılmamaları” için köylülere
doğrudan yardım etmekti. “İktisadiyat”, *Tarım*, 30 Kanun-i Sani 1336/30 Ocak
1920, sayı 8, s. 4.

76 T. B. M. M., “Kırk Birinci Birleşim”, 17 Nisan 1940, Pazartesi”, *Za bıt Ceridesi*,
Devre 6, cilt 10, s. 74-5.

77 Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 1934'e kadar Cumhuriyet Türkiye'sinde sadece ilk
isimlerin kullanılması, savaş esirleri ile Köy Enstitüleri projesinde yer almış olabilecek
kişiler arasında doğrudan bağlantılar bulmayı imkânsız hale getirir. Kuruluşunun
üzerinden daha on yıl geçmeden, Feridun Fikri Düşünsel'in çeşitli sebeplerle
enstitülerin alcyhine döndüğünü de belirtmek gerekir. Sebeplerden üçü şunlardır:
(1) Enstitülerin ilk başta öngörülen amaç yönünde kullanılmaması; (2) yeterli sayıda

The riches of War:
the War regarding them

Back from Captivity
I beg your help
- What have you done during
five years of War? Why did
you not gain any more?

Resim 3.1 Yurda dönüşünde "Savaş Zengini" tarafından nasıl karşılanacağını hayal eden esir.

- "Efendim esaretten avdet ediyorum, muavenetinize muhtacım."

- "Beş senedir serseri serseri dolaşacağına iş gücü sahibi olsaydınız."

Nilüfer, Mısır (1920)

başka alanlarda da görüldüğü üzere, erken Cumhuriyet dönemi reformları, görünmez ve isimsiz kalan insanların geçmişteki oldukça geniş ve öncü nitelikli çalışmaları olmadan böyle bir seyir izleyemezdi.⁷⁸

Kamplardaki subaylar, halkı eğitime konusunu ele alırken ve erleri fiilen eğitirken, köylüleri eğitime fikrini bu subayların esir düşmesinden çok önce terk etmiş olan Jöntürklerin elitist ideolojilerinden uzaklaştılar. Alt rütbeli subayların vardığı kanaat, köylüleri eğitmenin cahil kitleleri uyandırmak, düştükleri küçültücü durumdan çıkarmak ve ilerleme yoluna sokmak için en önemli adım olduğuydu; bu eğitim, sonuçta milletin dirilmesine hizmet edecekti.⁷⁹

Çözüm: Gaye ve mefkûre

Esir subayların, önlerindeki görevin muazzamlığından hiç kuşkuları yoktu; ama ancak aralarında birleşmeleri ve bir “müşterek gaye”de mutabık kalmaları halinde, milleti eğitip diriltebilecekleri kanısındaydılar. Toplu hareket etmeyi mümkün kılan şey, köylü askerleri canlandırıp eğitmek isteyenler arasında bir gayenin varlığıydı. Bu gaye, hiç de basit bir şey ya da fikir değildi; bir ortak ruh, bir ortak zihniyetti (“ruh-i müşterek”). Milleti kurtarıp diriltmenin devasa bir iş olması nedeniyle, cehalete ve muhtemel milli yok oluşa

enstitü açılmaması; (3) kır ve şehir insanları arasında birlik ve yakınlık yaratmaktan ziyade, ayrılığı pekiştiriyor gibi görünmesi.

78 Osmanlı kadın hareketi için örneğin, bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*. Kurucuları arasında aynı şekilde Askerî Tıbbiye mezunu Cihan Harbi gazilerinin bulunduğu kısa ömürlü Köycüler Cemiyeti’nin varlığını da hatırlatmakta fayda olduğunu zannediyorum.

79 Ziya Gökalp’in fikirlerinin Cihan Harbi başlarındaki dönemin elitizminden uzaklaşmakta olduğunu belirtmek gerekir. Başlatıldığı “Halka Doğru” hareketinde ve genel olarak milliyetçi fikirlerinde, elit tabakanın “aydınlanmayı halka taşıması” ve onlara “medeniyet” götürmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Bu, biraz elitizm içermekle birlikte, eşit bir alışverişin parçasıdır; elit tabakanın buna mukabil olarak köylülerden milli kültürü öğrenmesi gerekir. Gökalp, halkı elit tabakanın içinde “millileşeceği” bir “canlı milli kültür müzesi” olarak görmekteydi. Böylece “milli kültür”ün ve ona kaynaklık eden halkın önemini vurgulamaktaydı. Kamp gazeteleri, esaret günlükleri ve hatıratlar ise köylüyü milli kültürün kaynağı olarak göstermez. Bu açıdan esir subayların fikirleri Türk milliyetçiliğinin ideolojik babası sayılan Ziya Gökalp’in fikirleriyle uyumsuz. Gökalp’in 1930’lardaki Halkevleri hareketini, erken Cumhuriyet dönemindeki etnografya ve folklor araştırmalarını etkilediği kabul edilir. François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, s. 34, 100.

karşı “cihat”ın başarıya ulaşması için, subayların dışında daha birçok kişinin bu ortak ruhu taşıması gerekirdi.⁸⁰ Projeye tutarlılık ve güç kazandırmak için, halk arasında benimsenecek bir ortak ideale (“mefkûre-i müsterek”) gerek vardı.⁸¹ Millet bu ortak ideali geliştirdiğinde, halka öncülük etmek üzere “içimizden bir dâhi çıkması” ihtimali daha yüksekti. Aksi halde halkı birleştirecek bir ortak ideal olmadan, hiç kimsenin “arzu-yu milliyi aklı sıra temsile ne hakkı ne de salahiyeti” olabilirdi.⁸² Cehalete, geri kalmışlığa, medeniyet eksikliğine, ekonomide ve sanayideki az gelişmişliğe karşı bu savaşta ya bir milli önderin arkasında olmaya ya da o dâhi olmaksızın topluca girişilecek bir “seferberliğe” gerek vardı.⁸³

Esirlerin, Türk milliyetçiliğinin fikir babası Ziya Gökalp’ı özel olarak ismen anmamakla birlikte, onun kullandığı anlamda “mefkûre” kelimesini kullanmaları fikirlerinden haberdar olduklarını göstermekteydi. Émile Durkheim’dan etkilenen Gökalp, ilk başta mefkûreyi, insanlar ait oldukları sosyal grubun varlığını ve değerini fark ettiklerinde gelişen toplum bilgisi olarak nitelendirdi. Bu kavrayış, bazen savaş ve yenilgi gibi derin sosyal krizler sırasında ortaya çıkardı. Gerek kamplardaki esirler, gerekse milletin mensupları böyle bir durumla karşı karşıyaydılar. Toplum ancak mefkûresini, gayesini kavrayınca, bir millet olarak kendi yapısını, kökenini ve görevini anlayabilirdi.⁸⁴ Gökalp, mefkûrede karar kılmadan önce başka kelimeler kullanmıştı: Hayal, gaye ve emel. 1920’lerin başlarında mefkûrenin anlamını toplumun kendini tanıyışının ötesinde bir şeye denk gelecek şekilde genişletti. Kelime artık toplum “ruhu”nun dışavurumlarını (peri masallarından dinsel inançlara, hukuksal ve ekonomik kavramlara kadar her şeyi) kapsamaktaydı. Tek şart, bunların “toplumun mensupları için kolektif idealler” olmaları, toplumun “kolektif bilincinde” mevcut fikirler olmalarıydı.⁸⁵ Gökalp’e göre, birleşmiş bir insan topluluğunu insicamlı bir millet haline getiren, buydu.

80 “Gaye”, *Türk Varlığı*, 15 Kanun-i Sani 1336/15 Ocak 1920, sayı 24, s. 247.

81 “Gençliğin Vazifesi”, *Nilüfer*, 6 Nisan 1336/6 Nisan 1920, sayı 17, s. 3.

82 *Age*, s. 3.

83 “Yaşamak İçin Bilgi Gerekir”, *Türk Varlığı*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 29, s. 7.

84 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 48-9.

85 *Age*, s. 50-1. Savaşın bitiminde, esirlerin hâlâ onun fikirlerini konu edinen yazılar yazdığı Ziya Gökalp, İngiliz işgal kuvvetlerince İstanbul’da tutuklandı ve gönderildiği Malta adasında iki yıl (1919-21) kaldı.

Esir subayların perspektifinden, milletin bu zor dönemde karşı karşıya olduğu sorun bu mefkûrenin yokluğu idi. Aynı fikri ifade etmek için başka kelimeler ya da ibareler kullandılar: Gaye, ruh-i müsterek, medeniyet gayesi ve tevhid-i âmâl.⁸⁶ Ancak görüldüğü kadarıyla gaye, daha yaygın kullanılan ibareydi. Milleti ilerletmek ve diriltmek için gaye zorunlu idi; oysa esir subaylar, gayesizlik gibi bir sorunla karşı karşıya olduklarının farkına vardılar. “En mükemmel vesâit-i irfân ve medeniyetle mücehhez [donanmış]” olsa bile, gayesi olmayan birinin millete yararı olmazdı. O vasıflar millete yardımcı olmaya dönük daha geniş gayeyle bağlantılı olmadığına yararsızdı. Gaye, “bütün milletin kalpleri ve ruhlarıyla müttefikane takib ve evlâd-ü ahfâdına [çocuklar ve torunlar] telkin edecekleri” şekilde “pek muhterem, pek mukaddes” bir şey olmalıydı.⁸⁷ Gelecek konusunda iyimser olarak ve gayesiz olanlara gayeyi öğretip yayarak, “kanaat-i vicdanımızla, imanla ... çok parlak ruh-i müstereğe” varmak mümkündü.⁸⁸ İman bu bağlamda, gayeye imanı ifade etmekteydi. Herkesin bu gayeye “her şeyden daha fazla” ihtiyacı vardı.

Mektepde dersini heceleleyen bir talebeden, camilerin muhip sütunları dibinde ibadet eyleyen bir pedere; ocak başında hülya-yı mazi ile yaşayan bir valideye; çayırda sürüsünü gezdiren bir çobandan, sınırlarda nöbet bekleyen bir askere kadar bütün millet bir ruh-i müsterek sahibi olmalıdır.⁸⁹

Hiç kuşkusuz, bu gaye üzerine yazılar yazan subaylar onun ne anlama geldiğini ve niçin önemli olduğunu bilmekteydiler. Amaçları gayesizlikten mustarip olanları ya da bu gayenin ne kadar hayati olduğunu henüz kavramamış olanları saptayarak, onlara milleti diriltmede gayenin potansiyelini ve rolünü öğretmektir. Cahil köylülerin gayeden yoksun oluşu şaşırtıcı değildi; ama esir subaylar gayeyi taşımayan ya da gücünü anlamayan eğitilmiş kişilerin bile olduğu kanısındaydılar.

86 “Gayesizlik”, *Türk Varlığı*, 1 Şubat 1336/1 Şubat 1920, sayı 25, s. 244. (Bu sayının orijinal halinin iki sayfası eksiktir. Ele alınan konudaki benzerlikten dolayı, cümlede başlığı bulunmayan bir metnin, “Gayesizlik” başlıklı makaleye ait olduğuna karar verdim.)

87 “Gayesizlik”, *Türk Varlığı*, 1 Şubat 1336/1 Şubat 1920, sayı 25, s. 1.

88 “Ruh-i Müsterek”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 5. Diğer iyimser beyanlar ve zihniyet için bkz. “İçtimaiyat”, *İşık*, 10 Haziran 1335/10 Haziran 1919, sayı 29, s. 1.

89 “Ruh-i Müsterek”, *Yarın*, 6 Şubat 1336/6 Şubat 1920, sayı 10, s. 5.

Esirlerin gagesizlikten mustarip insanları ararken karar kıldığı kesimlerden biri, devlet memurlarıydı. Oysa hayatın hemen her alanında başkalarını da bulmak mümkündü. Subayların ulaşmak istediği şeyin önünde devlet memurları niçin bir engel olsundu? Bazı subaylara göre, memurlar, köylülerin ve dolayısıyla milletin geriliği konusunda doğrudan sorumluydu. Bir esir cüretli bir genellemeyle, onlara devletteki makamlarına “sarmaşık” gibi sıkıca sarılan ve başka hiçbir şeyi umursamayan çıkarıcı kişiler damgasını vurdu.⁹⁰ Yakınında bulduğu her şeye tutunan bir sarmaşığa oldukça benzer biçimde, memurları sadece kişisel kazanç için kullandıkları kıymetli makamlarından sökmek zordu. Başka bir yazıda, memurların “milletin hakiki hizmetkârı olduklarını hatırlarına getirmek istemedikleri gibi, vazife ve salahiyetlerini tayin eden kavanin-i devlete bitemamih[i] itaat şöyle dursun velinimetleri olan efendilerini hakir ve zelil ve kendilerini bilmem ne suretle telakki ettikleri” ileri sürülmekteydi.⁹¹ Bu bakımdan memurlar, milli gayeden yoksun bir sınıf olarak, milletin eğitilmesi ve diriltilmesi önünde bir engeldi. Hatta bazılarına göre, memurluğu bir meslek olarak seçmek milletin geleceğine zarar vermektir. Memurluğun sunduğu tek şey, iş “güvence”siydi; oysa diğer meslekler hem kişiye, hem de millete daha yararlı olurdu. Böylece bir meslek, bir geçim yolu seçmek kişisel karardan çok milli öneme sahip bir karar niteliğini kazandı.⁹²

Subayların bakış açısından, memurlar sahte bir güvenlik ve başarı duygusuyla uyuşukluğa kapılmışlardı. Mevcut durumda halk için ya da milletin geleceği için değil, kendileri için çalışmaktaydılar. Dolayısıyla kararlı bir gaye-

90 “A’ Kampında Unutulmaz bir Gece”, *Yarın*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 4.

91 “İçtimaiyat”, *Yarın*, 12 Nisan 1336/12 Nisan 1920, sayı 21, s. 2.

92 Esir subaylar, bir meslek seçimi olarak memur olma fikrini de tasvip etmemekteydi. İçlerinden bazıları arkadaşlarını devlet görevi peşinde koşmaktan kaçınmaları için sıkıştırmaktaydı. Çocuklarını da bundan caydırmak gerektiğini önerenler vardı. Onlara göre, girişimcilğe ya da mühendislik gibi teknik alanlara yönelmek gerekirdi. İçlerinden biri 300 kuruşluk bir memur maaşının, sanayideki bir işte alın teriyle kazanılacak 800 ila 1.000 kuruşa niçin tercih edildiğini sormaktaydı; memurluktan kaçınmak hem o kişiye yardımcı olacak, hem de milleti canlandıracaktı: “Sanayi: Memleketin Fen ve San’at İhtiyacı”, *Türk Varlığı*, 1 Mart 1336/1 Mart 1920, sayı 27, s. 9. Ayrıca bkz. “Bugün, Yarın-2”, *Yarın*, 13 Kanun-i Sani 1336/13 Ocak 1920, sayı 4, s. 2; yazar burada anne babaların çocuklarını memurluk işlerine yönlermeye teşvik etme eğilimini eleştirir.

nin gerçekleştirilmesi önünde bir engeli temsil etmekteydiler. Bu subaylara göre, diğer eğitilmiş ama “gayesiz” tipler halkı eğitmeye ve milleti diriltmeye katkıda bulunmayan aynı insan kategorisine girmektedirler. Farklılığın antagonizmaya ve antagonizmanın tehlide (ya da engele) dönüşmesiyle birlikte, bu kesimler de söylem düzeyinde esirlerin tasarladığı milletin dışında tutuldu.

Peki, bu subaylar millet kelimesini kullanırken neyi kastetmekteydi? Sözüünü ettikleri kesim, Türkler mi, Osmanlılar mı, yoksa Müslümanlar mıydı? Önceki sayfalarda bazı subayların, emirlerindeki askerlerin kendilerini Türk yerine Osmanlı diye anmalarından ya da bir Türk olmanın mezhepsel anlamlar taşıdığı kanısına varmalarından hoşnutsuz olduklarını görmüştük. Peki, subaylar kendi kimliklerini belirleme açısından daha titiz davranıyorlar mıydı? Avrupa’nın peşinden gitmeyi ve bir dinsel inkılâba kararlılıkla girişmeyi öngördüklerine bakılırsa, Batı medeniyetinin gülleriyle beraber dikenlerine de katlanarak benimsemeyi öngören Jöntürklerin Batıcı kanadına ideolojik olarak yakın mıydılar?⁹³

Türkler, Müslümanlar ve Osmanlılar

Bazı esir subaylar, Batı alışkanlıklarına pervasızca özenenlere karşı, böyle bir takliden milli kültür ve gelenek için tehlike oluşturmamasından dolayı eleştirel bir tutum takınırken, böyle davranışların niçin tezahür ettiğine teşhis koymaya çalıştılar. Başka bir deyişle, bazı Osmanlıların niçin Avrupalıların taklit ettiğini sordular. Bir esir böyle davranışların getireceği tehlikelere işaret ederken, kendilerini “milliyetperest” sayan gençler arasında bile Batı alışkanlıklarını benimsemenin görülebildiğini savunmaktaydı. Milliyetperest biri, nasıl olur da bu şekilde hareket edecek bir noktaya varabilirdi? Böyle biri neden hâlâ milliyetçi sayılındı? Aynı esir daha sonra, bunun nasıl ortaya çıkabildiğine ve nasıl önlenebileceğine dair bir senaryoyu irdelemeye girişmekteydi.

93 Daha önceki “Savior Sons of the Nation” (Yanıkdağ, “Ill-fated Sons’ of the Nation”, Bölüm 2) başlıklı çalışmam, esirler arasında hem modernist, hem de Batıcı bakış açılarının açıkça görüldüğünü ileri sürer; ama o zamandan beri yeni ve daha kapsamlı bulgulara varmış durumdayım. Batıcı bir çizgi izlenimini uyandıran bazı başyazıların, daha ziyade modernist düşünce doğrultusunda olduğu zamanla ortaya çıktı. Daha sınırlı bir veri tabanıyla, tartışıkları şeylerin ancak kısmi bir tablosunu saptadığım söylenebilir.

Biz bilâ istisna garbın pek gerilerinde ve yavan kalıyoruz. Kendi malımız olan bir çok şeyler var ki onlara dolayısıyla (bizimdir) demekten utanıyoruz. ... Hatta bu hal daha vahim bir felâket daha tevlid ediyor [doğuruyor]: maalesef esaslı ve hakiki bir milli terbiyeden mahrum olan gençliğimizin bir ekseriyet-i azimesi bu hâl karşısında şaşırıyor, başaramıyor ve nihayet büyük bir şaşkınlık içinde bulunup avam tabiriyle Frenkleşiyor. ... Bunu bir züppelikden ibaret addetmek ... doğru değildir. ... Bu o kadar vasi bir maraz-ı ictimaiyedir ki bugün sıkıntılarını bütün gençlerde icra-yı tahribat ederken görüyoruz. ... Şu halde avamın (frenkleşme) dediği [şey] bugün (milliyetperest) tanılan gençlerimizde bile maaziye [vardır].⁹⁴

Yazar özellikle Batı'yla karşılaştırıldığında, bazı “müesseselerin” geride kaldığını ya da “eski” görüldüğünü itiraf ederken, gençlerin mutlaka böyle bir şeyi istemeseler bile, Avrupalı davranışları ve “müesseseleri” rehber olarak benimsemeye yönelmelerinin bundan kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Batı'ya dönük bu “cazibe”yi bir “hadise-yi elektrikiyye” kadar normal diye nitelendirerek, bazı hızlı çözümler önermekteydi:

Gençliğin noksan kalmış olsa bile bir şuuru, bir harsı vardır. Lâkin bu hars da milleti teşkil eden müşterek müesseselerden birisidir. ... Millet demek edebiyat, musikî, mimarî, lisan, hurufat, an'anat, adet ve tabii, hissiyat gibi müşterek müessesatın hey'et-i umumiyesi demektir. ... Şu halde her şeyden evvel millet mefhûmunun tazammun ettiği müesseseleri esaslı bir sûrette tesis ve tarsîn etmeliğimiz [kurmamız ve sağlamlaştırmamız] lâzım gelir. Birinci teşkil edilecek, temeli sağlamlaştıracak müessese hars (culture) dır.⁹⁵

Hiçbir milliyetçi yabancı bir kültür karşısında kendi kültürünün düşük olabileceğini aklından bile geçirmeyeceği için bu yazar, ismen belirtmediği bazı kurumların desteklenmeye muhtaç olmasına karşın, asıl sorunun eğitim sistemindeki aksama olduğu görüşündeydi. Daha iyi ve daha düzgün bir eğitim, daha genç olan kuşağa sahip çıkmaktan gurur duyabilecekleri milli ve kültürel kurumlara, kültürel âdetlere dönük bilgiyi ve duyarlılığı aşılayabilirdi. Bize nadiren bir tanım sunan yazar, milleti oluşturan şeyin bu ortak kültürel âdetler olduğunu ileri sürmekteydi.

94 “İçtimai Hastalıklarımız”, *Nilüfer*, 30 Kanun-i Sâni 1336/30 Ocak 1920, sayı 1, s. 6-7.

95 *Age*, s. 6-7. “Culture” Osmanlıca metinde Latin harflerle yazılmıştır.

Esirler, “millet” kavramına sıklıkla göndermede bulunmakla birlikte, bu kavramı ya da diğer benzer kavramları nadiren tanımlamaktaydılar.⁹⁶ Sürekli kullandıkları terimlerin tanımlarını vermeleri ender bir durumdu; çünkü onlara göre bu kelimelerin anlamı herkesçe bilinecek kadar açıktı. Millet ve kimlik gibi soyut kavramlar üzerine yazmaktan ziyade, millet ve kültür kavramları kafalarında olmak üzere doğrudan bunlarla ilgili davranma, yazma ve bunları eleştirme yoluna gittiler. Kavram, açıklamaya gerek kalmaksızın, davranışlarını bilinçaltılarında etkilemekteydi. Türk, Osmanlı ya da Müslüman olmanın ne anlama geldiğini bilinçli olarak tanımlamamakla birlikte, bir Türk, Osmanlı ya da Müslüman olarak yazdılar. Dolayısıyla geride bıraktıkları yazılardan, kimlik belirleme noktaları işlevini gören şeyleri ayırt etmeye çalışabiliriz.

Bazen esir subaylar, kültürel kurumları ve âdetleri korumanın önemini ortaya koymak için mecazlara başvurdular. Aşağıda iki esir arasında geçen hayali bir diyalog yer almaktadır. Konu görünüşte müziktir. Karşılıklı konuşma bize, az yukarıdaki yazarın Batı’nın belli bazı kültürel kurumlarının çekiciliğine değinirken neden söz ettiğine dair bir fikir verir. Bir kamp gazetesinde çıkan hayali iki görüş, çatışma şeklinde kurgulanmıştır. Bu sohbette Batı müziği çalan ve Avrupalılaştırmış karakter Tepegöz, Türk müziğini seven (ve Hindistan’daki bir İngiliz esir kampında çıkan gazeteyle aynı adı taşıyan) Ne Münasebet’e, müziğinin köhne ve ilkel olması nedeniyle geri kalmış olduğunu söyler. Ne Münasebet’in hepimiz aynı millete mensubuz şeklindeki yorumuna şu karşılığı verir: “Doğru, ... yalnız büyük bir farkımız var: [Aynı] zamanın adamı değiliz.” Geri kalmış olarak nitelendirilmeye gücenen Ne Münasebet ona şöyle çıkarır:

Ne Münasebet: Garb musikisine çalışıyorum diye kendini yüksekde mi görüyorsun? Şuna bak şuna içinden çıkmış da kabuğunu beğenmiyor. Madem ki şarklının gıdanı ancak şark musikisinden alman icab eder.

Tepegöz: Senin ictimai halin dar! Senin zevkini basit ve ibtidai bir musiki tatmine kafi geliyor. Zevk-i musikisi tekâmül etmiş bulunanlar için bu tarz musiki te’sirsizdir. Şark musikisi insanı daima bir hüznün içinde oluşturma bırakmakdan başka bir şey yapmaz.

96 Belki de Osmanlı İmparatorluğu gibi çok-milletli bir imparatorlukta, “millet”i tanımlamak sorunluymuştu. Millete yüklenen çeşitli anlamlar ve milletin evrim için bkz. Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, s. 38-42, 131-32, not 27.

Ne Münasebet: Yahu sen ne söylüyorsun? Şark musikisi insanı uyuştur-
maz, uyuşukluk senin kendinde var. Yoksa bizim fasıllarımız insana ayrı ayrı
te'sirler yapmaz mı? Rastı dinlerken kendinde bir azamet, karcığı dinlerken
vücudunda bir faaliyet duymaz mısın?

Tepegöz: Benim gördüğüm fark pek sathidir [yüzeysel]. Sen alafrangayı anla
da bak neler var. ... Maa-ma-fih sen ne dersen de herkesle beraber sen de
yavaş yavaş yola gelirsin!⁹⁷

Derken Tepegöz arkadaşına, “Hatta aklında mı geçen gün ‘Aman Tepe-
göz, şu hava ne hoş bir daha çal da dinleyeyim’ dememiş miydin?” diye
sorar. Ama aldığı cevap sohbete son verir: “Amma da anlamışsın ha? Ben
onu Hüseyin’e benzetdiğim için beğenmişdim.”⁹⁸ Sonunda Ne Münasebet,
Avrupa müziğini bir Ortadoğu makamına, daha özgül olarak dinleyicilerine
huzur ve rahatlama duygusu vermesi öngörülen bir tarza benzetir. Karşılıklı
konuşmadaki mesaj, geleneksel müziğin milli müzik haline geldiği ve bu
bakımdan milletin mensupları için kimlik belirlemenin ve psikolojik desteğin
bir kaynağını temsil ettiği. Yabancı bir müzik, özellikle bir milli kalıba
benzetildiğinde, aynı amaca hizmet edebilir. Ama burada asıl kritik nokta,
Tepegöz’ün milli beslenmenin bir kaynağı olarak Türk ya da Doğu müziğini
tamamen terk edişinin, bütünlük bir milli amaç duygusunu yeniden ateşle-
meyi baltalamasıdır.

Önceki sayfalarda en azından bir subayın, emrindeki askerlerin kendile-
rini Osmanlı olarak adlandırmalarına ve Türk olarak nitelendirmemelerine
şaşırdığını görmüştük. Bu iki kimlik ister istemez birbirini dışlıyor muydu?
Aşağıdaki “Destan” başlıklı metin, bu soruya ve daha fazlasına cevap verir.
Alıntı Krasnoyarsk kamp gazetesi *Vaveyla*’da, Aralık 1915’te tefrika halinde
çıkan epeyce uzun bir şiirden kısa bir örnektir sadece. Muhtemelen okuma
yazması asgari düzeyde olan bir adamca yazılmış olduğu için, özellikle erat
açısından çeşitli kimliklerin nasıl sorunsuzca bir arada bulunabildiği konu-
sunda bize iyi bir fikir verir. Yazarın esaret öncesinde okuma yazma bilen bir

97 “Muhavere”, *Ne Münasebet*, 15 Mart 1920/15 Mart 1920, sayı 10, s. 2. Klasik Türk
ya da Ortadoğu müziğinde her makamın bir dizi karmaşık beste ve icra kuralları
vardır. Aralık yapısı ve melodi gelişimi makamdan makama değişir.

98 *Age*, s. 2. Bu gazetenin kopyası zaten pek okunaklı olmayan yazıyı sökmeyi daha da
zorlaştıracak kadar kötüydü. Ancak üç meslektaş, özellikle okunamayan bir kelimenin
“hüseyin” olduğunu teyit etti.

er (ve hatta bir çavuş) olması halinde, bu kahramanlık şiiri madun konumundaki köylünün özdeşleştiği şeylerle ilgili içten görüşünü yansıtır.⁹⁹

Destan

Osmanlıyız, askerimiz kükrüyor
Ağlamasın anam, babam, bir gün geliriz.
Gelmez isek din yolunda hepimiz ölürüz
Kanlı bayram değildir,¹⁰⁰ bu müminlerin cihadı
Vad olundu bu yerlerde Allah'ımın cenneti.
Biz ölsek de ruh-i millet, din-ti-devlet yaşar.
İslam olan evde durmaz öç almaya gider...
Beni dinleyin bir Türk kalsak, hasımlığın güdelim...
Moskof ilde İslam çokdur onlarla birleşelim...¹⁰¹
Ay üstüne put dikilen kuleleri kıralım
Osmanlıyız sancağımız dört bir yana dikelim...¹⁰²

Besbelli ki 1915'te, yazar kendisini ve diğerlerini aynı anda ve bir çelişki olmaksızın Osmanlı, Müslüman ve Türk kategorilerinin her üçüne mensup saymaktaydı.¹⁰³ Şiirin bağlamına bakılarak, geniş anlamda dünyanın bütün Müslümanlarına (ümmet) değil, Osmanlı Müslümanlarına ve Rusya'nın Müslüman Türki halklarına hitap ettiği ileri sürülebilir. Ancak "müminler" gibi kelimelerin Türk-Türki Müslümanlardan daha geniş bir şeye işaret etmesi açısından, hâlâ biraz belirsizlik vardır. Yazarın başka kimliklerinin yanı sıra, kendisini bir Türk olarak hissetmesine karşın, Rusya'nın Türki halklarından Türkler değil, sırf "Müslümanlar" diye söz edilmesi de aynı şekilde dikkat çekicidir. Hatta Türkçede daha uygun olan "Müslüman" kelimesinden ziyade "İslam" kelimesini kullanmasının ileri düzeyde olmayan okuryazarlığını açığa vurduğu söylenebilir. Birçok yazıda, bir din olarak İslam ile

99 Esarette subayların eğitici çabalarıyla okuma yazmayı öğrenmiş olması halinde, yazdığı şiir öğretim öncesinde kendi kimlik edinme sürecinin ya da subaylarca ona öğretilenlerin bir sentezini yansıtır olabilir.

100 Bayramlara ilişkin kısa bir tarif için bkz. Donald, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 163-6.

101 "Destan", *Vaveyla*, 1 Teşrin-i Sani 1331/14 Kasım 1915, sayı 1, s.12.

102 "Destan [devam]", *Vaveyla*, 4 Kanun-i Evvel 1331/17 Aralık 1915, sayı 2, s. 12.

103 Osmanlı ordusunda çoğunlukla subay rütbesinde olsalar bile, Yahudilerin ve Hristiyanların bulunduğunu unutmamak gerekir; ancak söz konusu kişinin Krasnoyarsk'taki esir yurtdaşları arasında böyleleri olmayabilir.

bir topluluk olarak Müslümanlar arasındaki ayrım siliktir. İslamın bir topluluktan ziyade bir dini ifade ettiği apaçıktır, her ne kadar İslam o topluluğun ortak paydası olsa da.

Esir subayların yazılarında kullanılan kimlik göstergeleri açısından, erata nazaran ancak biraz daha ayrım ve seçicilik görülür. Krasnoyarsk'ta, *Vaveyla*'da yazan bir subay, davranışlarına dikkat etmeleri için arkadaşlarına tembihte bulunurken, "Unutmayalım ki; şu ordugâhta Türk milletini heyetimiz temsil etmektedir," diyerek, başkalarına "muazzam İslamiyet"i gösterme çağrısında bulunmaktaydı.¹⁰⁴ Burada Türk milleti ve İslam dini arasında bir ayrım yoktur. Mısır'da 1919'da bir dini bayram vesilesiyle *İşık* gazetesi için bir başyazı kaleme alan bir subaya göre ise biri diğerinden daha önemliydi.

Bütün gücümüzle asıl bayrama, büyük bayrama hazırlanmalıyız! Takvimin bir gün gelip kayd edeceği bu bayram, (ittihad-i İslam) gayesinden daha tabii, daha ilmi, tarihte emsaline göre daha sehlü'l-vusûl olan [kolay ulaşılan] (Türk ittiadi)nin tahkik ettiği gün olacak ve o zaman tarih 'Türklerin İkinci Ergenekon Bayramını' [yazacaktır].¹⁰⁵

Bu alıntının belki Türkçülüğe daha yoğun bulanmış gibi görünmesine karşın, İslamla özdeşleşme ikincil bir rol yüklense bile hâlâ mevcuttur. Bir kişinin anlık heyecanı da bildik ve önemli bir şey ortaya çıktığında özdeşleşme duygularını etkileyebilirdi. Bir medrese mezunu ve dindar bir insan olan Ragıp Bey, Krasnoyarsk'tan kaçtıktan sonra Sibiry'a'nın sık ormanlık bir yöresinden trenle geçerken şunu not düşmüştü: "Dalmıştım. Esna-yı temâşada eski Türk cengâverlerinin buralarda at koşturduklarını hayalliyor, ormanları onların mızraklarına benzetiyordum".¹⁰⁶ Burada veya hatıratın başka bir ye-

104 "İhmal edilen ihtiyaçlardan biri", *Vaveyla*, 4 Kanun-i Evvel 1331/17 Aralık 1915, sayı 2, s.1.

105 "Kurban Bayramı", *İşık*, 6 Eylül 1335/6 Eylül 1919, sayı 70, s. 1. Türki halkların en önemli etnik köken mitlerinden biri olan Ergenekon, Göktürklerin büyük çaplı yenilgilerden sonra dirilişini konu alan çok eski bir destansı hikâyedir. Destana göre, Ergenekon kelimesi yenik Türklerin sığındığı, her tarafı yüksek dağlarla çevrili vadiyi belirtir. Sonunda Göktürkler sayıca çoğalınca ve yeterince güçlenince buradan çıkarlar ve komşu halklara boyun eğdirirler. Ergenekon'dan çıkış, yani Nevruz 21 Mart'ta kutlanır. Ergenekon üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. Devin Deweese, *Islamization and Native Religion*.

106 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 118.

rinde “ittihad-ı İslam” yoktur. Mızrağa benzer yüksek ağaçların dürtüsüyle coğrafyaya bir bağlantı sezgisinin derin duygular uyandırdığı görülür.

Mısır kamp gazetesi *Türk Varlığı*’nda çıkan ve yazarın “küçük kardeş”e ithaf ettiği “Turân” şiiri, Türkçülüğü İslamla birleştiren bu imgelerin iyi bir karışımını sunar. Turân, eski Türklerin anavatanı olduğu için, haliyle pan-Türkçü çağrışımlar uyandırır ama şiir seküler bir milliyetçi manifesto değildir:

Turân Nedir ve Nerededir?

Turân’ı mı soruyorsun?.. Vatan demek, ‘azîz yavrum!
Senin ceddin buralarda türeyerek canlanmışdır,
Büyüyerek, ceng iderek bu yerlerde şanlanmışdır:
“Büyük Orta”, “Kızıl Elma”, “Bâyezîd”le “Karakurum!”

“Oraları şenlendirmek...” Senin gayen bu olmalı!
Bütün dünya kırılrsa da senin ‘ırkın burasıdır!
Ceddin gibi nâmın Avrupa’ya duyulmalı;
“Turân!” diye söylediğin öz vatanın orasıdır!

Türk’ün iki duygusu var: Bir gaygusu Turânıdır!
Türk’ün millî duyguları “Turân!” için dolar taşar;
Obir [öbür] duygu: öz dinini telkîn iden “Kur’ân!”dır; [tam okunamadı]
Türk yalnız Dinî, Millî ‘An’anesi için yaşar!..

İşte yavrum, bu ‘ışkları ruhunda hiç sen unutma!
Bunlar sana Peygamber’den, Oğuzlardan kalan şândır,
Bunlar sana ‘asrların bıraktığı halecândır;
Sakın yavrum, bu mübârek ‘an’aneyi hiç unutma!..¹⁰⁷

1920 tarihli olması insanı, şiirin Osmanlılığa değinmeme sebebini o tarihte eserlerin ondan vazgeçmiş olmasına dayandırmaya rahatlıkla yöneltir. Yazarın ilk bağılık mercii Turân ve Türklüktür ama hemen ardından İslam gelir. Aslında, üçüncü kıtanın ilk üç mısraında Türkçülüğe verilmiş gibi görünen öncelik, dördüncü mısraada tersine döner ve Türkün dinsel geleneği için yaşadığı belirtilir.

107 “Turân, Nedir ve Nerededir?” *Türk Varlığı*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 29, s. 6. Büyük Orta, daha geniş anlamda Orta Asya’dır, Urallar ile Hindukuş arasındaki bölgedir.

Yukarıdaki “Turân” şiirinin gösterdiği üzere, milliyetçiliğe özgü romantik fikirlerin esirler arasında güçlü bir çekiciliği vardı. Orta Asya’nın Türk halklarıyla karşılıklı yakınlıkları daha yeni keşfetmiş Türkler arasında, oldukça yeni bir olguydu bu; böylece daha geniş kapsamlı bir pan-Türkçülük fikri ortaya çıktı.¹⁰⁸ Bazı esirlerin okulda Türklerin tarihini okuduğu ve Rusya’dakilerin Türk halklarla temasa girdiği göz önünde tutulunca, bu durum şaşırtıcı değildi. Türk tarihi, sivil okullarda ve ders kitaplarında asgari düzeyde tutulurken, askerî okullarda ayrıntılı bir şekilde işlenmekteydi.¹⁰⁹ Orta Asya Türklüklerini öne çıkaran Osmanlılar için büyük öneme sahipti. Esir yazılarında bölgeye yapılan göndermeler, Mısır’daki esirlere nazaran Rusya’daki esirler arasında daha yaygındı.¹¹⁰ Rusya’daki esirlerin önemli bir kısmına, esir tutuldukları kasabalara ya da farklı kamplara giderken trenlerin geçtiği şehirlerde ve bölgelerde aşına gelen bir şey vardı. İçlerinden birinin “Krasnoyarsk şehri, bir zamanlar Gök (Kök) Türklerin yaşadıkları yerdedir,” diye belirtmesi, kadim “milli” tarih aracılığıyla bağlantı kurarak yaşadığı ortama daha fazla ısınmaya yönelikti.¹¹¹ Savaş esirlerini Türk tarihine, vatanına ve atalarına hasret duymaya yönelten bu türden başka yerler de vardı. Günlük tutan başka bir esir, trenle geçtiği yerleri şöyle kayda geçmişti:

Tümen şehrine geldik. Bu kadim Türk şehrini ve Türk medeniyetini bağrında taşıyan, bu dedeler yurdu olan yerlerde saygıdeğer ruhların uçtuğu, kaynaştığı semanın yükseklerinden süzülerek gelen, onların enfes kokularını teneffüs ede ede ve ruhlarıyla öpüşerek, Asya’nın ilk mamur beldesini de geride bırakmak suretiyle, yolumuz sürüp gitmekte. ... Mançurya şehri istasyonuna geldik. Bu yer çok eski bir Türk yurdu ve Türk şehri. ... Gördüğümüz insanlardan belli, hem de yüzlerinde bir asalet var. ... Hem yüz görünüşleri, hem de konuşukları diller hemen hemen bizim üpkımız.¹¹²

108 Hindistan Babürlülerinin bir “Türk imparatorluğu” ve bir “Türk hanedanı” olarak nitelendirilişi için bkz. “Turan”, *Niyet*, 31 Temmuz 1917/31 Temmuz 1917, aktaran kaynak Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 270.

109 Alkan, “Modernization from Empire to Republic”, s. 53.

110 Örneğin bkz. “İlk Türkler ve teşkil etdikleri saltanatlar, Moğolistan’dan Atilla’ya kadar Türkler”, *Yarın*, 3 Şubat 1336/3 Şubat 1920, sayı 9 ve “İlmi Sütunlar”, “Han”, *İzmir*, 9 Şubat 1336/9 Şubat 1920, sayı 7, s. 3; ayrıca bkz. “Kültigin Kitabesi”, *Yarın*, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, sayı 20.

111 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 122-3. Esaretten epey sonra yazılmış esaret anlatılarında, Türki halklara ilişkin bazı bilgilerin yurda dönüşten sonra edinilmiş olması mümkündür.

112 Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 133, 197. Ayrıca bkz. İnkılap Tarihi Arşivi,

Türklüğü Turân'a bir gönderme olmadan aynı kolaylıkla ifade etmek mümkündü; dinin ve İslamın Türklükle iç içe geçtiği durumlarda, bu süreç çok daha sorunsuz ve doğaldı. Aşağıdaki mısralarda felaketin eşiğindeki bir milletin geleceğine dair, açık bir huzursuzluk ve endişe hissiyatı vardır. Ne var ki Türklerin yenilgisi, sadece bir Türk yenilgisi olarak görülmez. Bu şiir, Anadolu'nun Yunan, İstanbul'un ise İtilaf işgali altında olduğu sırada Mısır'daki *Türk Varlığı*'nda çıkmıştı.

Yas Tutma!

...

Dört çevrede, şanlar alan, tahtlar kuran ırkımız
Şimdi artık felâketler karşısında ölgündür.
Anadolu cennet ülke harâb olub giderken
Yas tutması bize düştü için için ağladık
Hilâl, Haç'a yenilir ki İslamiyyet inler ki

...

Kalmamışdır bağçelerde bir çiçek
Bir gün elbet yeni başdan bitecek
Bırak deşmesin kapanmayan yâreyi
Uğraşsınlar sürmek için kâreyi
Evet, doğru, bu vahşetler pek kanlı
Acı bize bir gün elbet Göktanrı
İşte o gün Türküm diye bağırır
Sağ kalan Türk, kâ'inâta haykırır
Türk evlâdı ümidlidir yas tutmaz
İntikâmı alır elbet unutmaz.¹¹³

Geçmişteki şanın güncel gerçekle bir ölçüde iç içe geçişi, burada da apaçıktır. İnsanlar özdeşleşecekleri bir altın çağa gerek duyarlar; şartlar o çağdan hiçbir iz bırakmamış olsa bile, insanın gelecekteki bir altın çağı hayal etmesi ancak bu şekilde mümkündür. Şiir, tehdit edici ve intikamcı olmakla birlikte olumlu bir havada sona erer. Ve bu intikam İslam adına değil, Türklük adına alınacaktır.

97/33/33-8; “ırkdaş” ve “Şimal Türk kardeşlerimiz” göndermeleri için bkz. Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 95.

113 “Yas Tutma”, *Türk Varlığı*, 15 Kanun-i Sani/15 Ocak 1920, sayı 24, s. 6.

Esir yazılarında Moğolistan'daki Karakurum gibi uzak yerlere ya da Asya'nın Anadolu ötesindeki diğer kesimlerine değinilmesi nedeniyle, esirlerin Doğu'ya ve Asya'ya tek tük göndermelerini kısaca inceleyebiliriz. Milleti kurtarmak ve diriltmek, elbette gelecek açısından en önemli gayeydi; ama bazıları milli mücadeleyi daha kapsamlı bir şeye de bağlamaktaydı. Onlara göre, "Şark"ın ve "İslam Dünyası"nın kaderi de tehlikedeydi. Türklerin başarısızlığa uğraması, bütün İslam dünyasının başarısızlığa uğraması demekti. İslamı ya da İslam dünyasını savunma iddiası anlamlıydı ama ayrıca Doğu'dan ve Asya'dan söz edilmekteydi. Doğu'nun ve Asya'nın din gelenekleri arasında zihniyet açısından benzerlikler bulunmaktaydı.

Bu esirlerin birçoğu için Türklerin başarısına bağlı olan epeyce şey vardı; çünkü "Türkiye Şark dünyasının yüreği olmak itibariyle pek müstesna vaziyet"teydi. Dolayısıyla onun varlığını sürdürmesi ve dirilmesi "düştüğü vakit kalkamayan bir çocuğun zavallılığı" içindeki bütün "Şark milletleri" için önemliydi.¹¹⁴ Ama Türkiye farklıydı: "Şarkın esarete bağlanan bu düşün hasletinden milletimi tenzih etmek isterim."¹¹⁵ Ne de olsa, başka bir başyazının ayrıca belirttiği üzere, "âlem-i İslamiyet üzerine çökmek isteyen siyah bulutlar Türkiye'den kabarıyor. Biz; ümitsizlik içinde kıpırdadıkça koskoca Şarkı kendimizden, kendimizi de onlardan ayırmış olacağız."¹¹⁶ Sadece milletin cahil kesimi aydınlanmaya ve içinde bulunduğu çaresizlikten kurtarılmaya muhtaç değildi; "Asya'nın düşün unsurları, irfan ve terakkisini tamamlamış bir Türkiye'ye ... muhtaç"tı.¹¹⁷

Aralarında bazıları kendilerine "bizler, biz Şark gençleri"¹¹⁸ diye hitap eden bu esirler, Türkiye'nin Doğu dünyasının lideri olduğu ve olmaya devam edeceği savını gerekçelendirme ihtiyacını duymamaktaydı; çünkü onların perspektifinden bu tablo rasyonelleştirmeye gerek kalmayacak kadar mantıklıydı. Bu anlayışa göre, geçmişte Osmanlılar nasıl Avrupalılara karşı "şark diyarını korumaktan hiç bir zaman geri durmadıysa", bir Türkiye,

114 "İçtimaiyat", *İşık*, 10 Haziran 1335/10 Haziran 1919, sayı 29, s. 1.

115 *Age*, s. 1.

116 "Gayesizlik", *Türk Varlığı*, 1 Şubat 1336/1 Şubat 1920, sayı 25, s. 244.

117 "İçtimaiyat", *İşık*, 10 Haziran 1335/10 Haziran 1919, sayı 29, s. 1. Farklı bir gazetedeki başka bir makale bunu kısmen benzer bir ifadeyle ortaya koyar: "Bu gün varlıklarına güvenen milletlerin hangisine bakılsa en evvel nazarlarımızı gıpta-ferma bir surette çarpan bir nur-i marifet, bir seyyal-i irfan görürüz", "Gençlik ve Âti", *Badiye*, 1 Teşrin-i Sani 1335 /1 Kasım 1920, sayı 3, s. 1.

118 "Gençlik ve Âti", *Badiye*, 1 Teşrin-i Sani 1335/1 Kasım 1920, sayı 3, s. 1.

yok oluşun kara bulutlarından kurtulan ve dirilen “yeni” bir Türkiye de geri kalan Doğu dünyası için umut feneri olacaktı.¹¹⁹ “Şark diyarını koruma” savı, Bölüm 2’de karşılaştığımız söylemin yani Araplar aylakça seyrederken Türklerin İslamı Avrupalılara ya da Hristiyanlığa karşı koruduğu söyleminin başka bir versiyonuydu. Bu fikir ikinci bir amaca hizmet etmekte, Türklerin başkalarına karşı yükümlülüklerinden dolayı kendileriyle ve sorunlarıyla yeterince ilgilenemeyişini açıklamanın bir yolunu sağlamaktaydı. Kendi dışındakilere karşı yükümlülük duygusu, bir kez daha milletin geriliğinin ve gecikmişliğinin bir açıklaması olarak kullanılmaktaydı.

Bir yandan İslamı ve Doğu’yu Avrupa’ya karşı savunmanın, diğer yandan ise birçok bakımdan Avrupa gibi olmayı istemenin yarattığı gerilimden dolayı, bir esir ciddiyetle diğer arkadaşlarına Avrupa’yla ilişkiler konusunda sonraki Cumhuriyet sloganlarını akla getirecek bir çağında bulunmaktaydı. “Şimdiye kadar ... Avrupa’nın silahlı akınlarına karşın geçilmez bir set [olduk]. Şimdiden sonra Avrupa’dan Asya’ya ... bir köprü hizmetini görmeliyiz.”¹²⁰ Bu köprü mecazı yeni olmadığı gibi, öyle kısa sürede ortadan kalkmaktan da uzaktı. Şimdiye kadar da varlığını sürdürmektedir. Günümüzün akademisyenlerinden biri, çoğunlukla yakın dönemdeki Türkiye-AB ilişkilerini yorumlarken, köprü imgesini ve taşıdığı anlamı şu şekilde iyice yansıtır:

Hem dışarıdan, hem de içeriden bakanların, Doğu ve Batı arasında bir köprü yaftasını vurduğu Türkiye’nin sadece Doğu ve Batı coğrafi alanlarıyla değil, bunların zaman çerçevesindeki anlamıyla, yani gerilik ve ilerlemeyle ikircikli bir ilişkisi vardır. Türkiye yüz yılı aşkın bir süreden beri, bizzat onun tarafından zaman ve mekân içinde tıkalıp bırakıldığı yönünde sıkılgan bir endişeyle Doğu ve Batı arasındaki köprüyü aşmaya çalışmıştır.¹²¹

Ne var ki, sonraki Cumhuriyet yöneticilerinin bu köprüyü aşma konusunda taşımış olabileceği düşüncelerden farklı olarak, söz konusu esirin ve başka bazı esirlerin önerileri Türklerin köprüyü aşması gerektiği değildi. Aksine, onların önerdiği şey, Türkiye’nin ve Türklerin, Doğu ve Batı arasında bir köprü işlevi görmesi gerektiği idi. Türklerin teknolojik bakımdan ileri ve güçlü Batı’ya karşılaştırıldığında, Doğu halklarıyla geri kalmışlığın marazla-

119 “İçtimaiyat”, *Işık*, 22 Temmuz 1336/22 Temmuz 1920, sayı 46, s. 1.

120 “Dün, Bugün, Yarın”, *Yarın*, 9 Kanun-i Sani 1336/9 Ocak 1920, sayı 3, s. 2.

121 Meltem Ahıska, “Occidentalism”, s. 353.

rını paylaşması nedeniyle, yeni ve dirilmiş Türkiye yol gösterici ışığını Doğu halklarıyla paylaşacaktı. Türk milleti dirildiğinde, diğer Asyalıların canlanmasına yardımcı olacaktı. “Yurdumuz dahilinde sessiz bir intizamla çalışmaya koyulurken milyonlarca insanlara örnek ve rehber olmak lüzumunu daima ihtarlayacağız.” Dolayısıyla “Türklük” çabuk ilerlemek, bilgi alanına (“sahayı irfan”) yönelişte Doğu’ya öncülük etmek zorundaydı.¹²² “Osmanlı Türkleri yalnız ilerlemek vazifesiyle mükellef değildir. Aynı zamanda [Şark milletlerini] ilerletmek gayesini de unutmamak mecburiyetindedir,” diye ekler *Işık* yazarı.¹²³ Ancak böyle bir yaklaşımla, “sema-yı meşâle-dârın şule-i irfanını sevgili topraklarımıza getirir ve onu kendi milletimizin kabul edeceği bir tarz ve şekilde orada ik’âd edersek [tutuşturursak] Şark yaşayacak, Türklük payidar olacaktır.”¹²⁴ Böyle bir konumda bile, Osmanlıların ya da Türklerin, “Şark dünyasının” savunucuları ve öncüleri olması fikrinden bu kişilerin asla vazgeçmediğini belirtmekte yarar vardır.

Bütün Doğu ya da Asya halklarının en azından bir esirin “varlığımızın en kuvvetli kanlı kâtılı”ne denk olduğuna inandığı aynı “kâbus-ı cehalet”in tehdidi altında olması nedeniyle, Türkiye kavgaya “ilim, fen kılınçlarıyla” girecekti. Bunun yolunu Avrupalılardan öğrenecekti. Kavga, Türklerin ülkesi “düşmanına müebbed bir mezar” oluncaya kadar sürecekti. “Ne şanlı zafer! İşte cihad-ı ekber! İşte harb-i mukaddes!”¹²⁵ Türkiye’nin başarısı bütün Doğululara bir örnek olacaktı. Ne var ki bütün bunlar, ancak Türklerin birbirlerini anlamaları, cahilleri eğitip canlandırmaları ve milleti diriltmeye dönük bir gaye etrafında kenetlenmeleri halinde mümkün olacaktı. Bütün bunlar hayati değişimler demekti, ama sadece milletin yararına değişimle proje başarıya ulaşacaktı. Ancak Türkiye ve Türkler başarıya ulaştığında, “yar-ü-ağyar [dost ve düşman] ‘Türkiye’de değişmiş bir şey vardır’ diyeceklerdir.”¹²⁶

Sonuç

Yukarıda anlatılanların gösterdiği üzere, esirlerin önce savaşın bitişini, ardından yeterince çabuk gerçekleşmeyen yurda dönüşü beklerken, milletin

122 “İçtimaiyat”, *Işık*, 10 Haziran 1335/10 Haziran 1919, sayı 29, s. 1; “Gençlik ve Âti”, *Badiye*, 1 Teşrin-i Sani 1335/1 Kasım 1919, sayı 3, s. 1.

123 “İçtimaiyat”, *Işık*, 10 Haziran 1335/10 Haziran 1919, sayı 29, s. 1.

124 “Gençlik ve Âti”, *Badiye*, 1 Teşrin-i Sani 1335/1 Kasım 1919, sayı 3, s. 1.

125 “Gaye”, *Türk Varlığı*, 15 Kanun-i Sani/15 Ocak 1920, sayı 24, s. 247.

126 “İyi Alâmetler”, *Esaret*, 4 Kânun-ı Evvel 1335/4 Aralık 1919, sayı 36, s. 1.

geleceği konusunda duyduğu kaygı hem gerçek, hem de derindi. Bu görüş-
nüşte açık saptama, geride yatan bir şeyi gizler. Başka uzmanlar, düşünsel ve
siyasal elit tabakasının “devletin nasıl kurtarılacağı” sorusuna kafa yorduğuna
işaret etmişlerdir. Burada incelenen esir subaylar, görünüşe bakılırsa “devle-
ti kurtarma” derdinde değildi. Aslında, içlerinden bazıları devletin reayaya
varsayılan bir öncelik vermekle milleti “yıkamada” pay sahibi olduğu görü-
şündeydi. Devlet halka “yabancılaşmış” ve bencil memurlar için bir melceye
dönüşmüş haldeydi. Esirlerin derin bir kaygıyla düşündüğü konu ise milleti
korumak ve kurtarmaktı. Cahil köylü askerleri, söylem düzeyinde milletin
dışında tutmalarına karşın, millet kapsamına alınmaya değecekleri bir konu-
ma yükseltmeye çalışacak kadar da onlara ilgi gösterdiler. Esirlerin, Osmanlı
İmparatorluğu’nun ve devletin geleceğini tehlikede gördüğü 1918’de veya
sonrasında çıkan makalelerde, devlete aldırışsızlığın daha belirgin olduğunu
varsaymaya rahatlıkla yönelebiliriz. Savaş galiplerinin tamamen yıkmak üzere
olduğu devleti dert edinmeye ne gerek vardı? Bu, muhtemelen kısmen doğ-
rudur. Devletin yeniden kurulabileceği görüldüğü için, milleti kurtarmak
esir subayların odak noktası haline geldi. Ancak bu varsayım, daha 1915’teki
bazı yazılarında niçin devleti gözardı ettiklerini ve millete odaklandıklarını ya
da halkın geriliğinden dolayı devleti ve memurları niçin suçladıklarını açıkla-
maz. Acaba siyasal ve düşünsel önderliğin aksine, öncelikleri 1918’den sonra
çok daha belirginleşmiş olsa bile, başından beri “milleti kurtarma yolunu”
önemsemiş olabilirler mi? Bu bölümde ileri sürülen böyle bir savdır.

Dikkati çekici bir başka nokta, bazı subayların emirlerindeki erati kimlik-
lerini bilmedikleri ve Türklüklerini kabule yanaşmadıkları için alaya almala-
rına karşın, bazı yazılarında Türk, Müslüman ve Osmanlı kimliklerine aynı
anda bizzat göndermede bulunmalarıdır. Bu, ikiye bölünmüş müydü? Hayır,
onlar için sorun köylülerin Türklüklerini inkâr etmeleriydi. Esirlerin pek faz-
la keskin ayrıma gitmeksizin kimlik göstergelerini birbirlerinin yerine geç-
cek şekilde kullanmaları, aynı anda mevcut daha geniş kimlik anlayışlarının
varlığına işaret eder. Birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmakla bir-
likte, içlerinden hiçbirinin (Türklük, Müslümanlık ya da Osmanlılık) ayrı bir
önem taşımamış olması yüksek ihtimaldir. Hiç kuşkusuz, Osmanlılık savaşın
sonunda kesinlikle gerileme içindeydi.

Burada dikkate değer başka bir nokta, kimlik kurgusunun sırf semiyotik,
yani sembolik olmamasıdır. İnsanların söylem alışkanlıkları yoluyla milletle-
rini keşfettikleri bu süreç, kimi kademelerde “ötekiliği” ve başkılığı kurgula-

mayı kapsamakta ve ona dayanmaktaydı. Ötekiler, etnik Ötekiler olabilmele-
rinin yanı sıra yerli Ötekiler de olabilirdi. Slavoj Žižek'in ileri sürmüş olduğu
üzere, bu Ötekiler milletin bütünleşmesini ve bütünlüğünü cahillik, bencil-
lik ve gayesizlik yoluyla baltalamaktaydılar. Ne var ki milletin tamamıyla or-
taya çıkışını baltalayan bir baş belası oldukları kadar, milli kimlik açısından iki
yararlı amaca da hizmet etmekteydiler. Onların varlığı, milletin neden henüz
bütünlük içinde olmadığını açıklarken, gelecekteki bütünlüğünü, herkesin
cahilleri eğiterek, bencillere fedakârlığı benimseterek ve gayesizlere milli ga-
yeyi öğreterek ulaşılmaya çalışılabileceği bir ihtimal haline getirmekteydi. İkin-
cisi, cahillerin, gayesizlerin, bencillerin ve başkalarının dışlanması, kendileri-
ni milletin sınırlarını belirleyen bekçiler olarak gören subayların, kimliklerini
doğrulayıp korumalarına yaramaktaydı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HASTALIK TAŞIYICISI ESİRLER: PELLAGRA VE TRAHOM VAKALARI

Soruşturma Komitesi'nin, Türk savaş esirleri arasında pellagra'nın yaygınlığına ilişkin hazırladığı rapor, savaş halindeki bir millet tarafından şimdiye kadar yapılmış en iyi ve en bilimsel soruşturmalardan biri olma özelliğini yıllarca koruyacaktır.

Komite, sırf Mısır'daki pellagra sorununu halletmekle kalmadı; kaydettiği gözlemler, gelecekte bir beslenme listesi hazırlamak durumunda kalacak herkes tarafından mutlaka hatırlanacaktır.

The Lancet İngiliz tıp dergisinin 1918 Pellagra araştırması üzerine yorumu
The Lancet (8 Mayıs 1920), s. 1.027

Nöropsikiyatlardan pratisyenlere ve epidemiyologlara kadar, neredeyse bütün doktorlar, ister çok uzak diyarlardan, isterse yakındaki savaş cephelelerinden olsun yurda dönen askerleri hastalık taşıyıcıları olarak gördüler. Dönemin önde gelen nöropsikiyatrı Dr. Mazhar Osman 1915'te, imparatorluğun uzak bölgelerinde yapılan askerliğin ve savaşların, her zaman yeni hastalıkların Anadolu'ya bir giriş yolu olduğunu yazdı.¹ Bu yüzden Anadolu'nun bazı hastalıkların beşiği haline geldiğini belirtti. Özellikle savaş esirleri, sayıca çok olmaları, uzak ve yabancı yerlerde yabancı topluluklarla uzun süre temas halinde kalmış olmaları nedeniyle, genellikle Rusya, Mısır, Hindistan ve Burma esir kamplarındayken (bulaşıcı olsun ya da olmasın) kaptıkları hastalıkları getiren "hastalık taşıyıcıları" olarak görüldü. Nöropsikiyatr Dr. Nazım Şa-

1 Mazhar Osman [Uzman], "Türkler Mütereddi mi?", s. 58-61.

kir, bir cleme işlemine başvurarak, yurda dönen esirlerin İstanbul'da letarjik ensefalitin (yüksek ateş, baş ağrısı, boğaz ağrısı, uyuşukluk ve çift görmeyele belirlenen bir beyin hastalığı) ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğunu ortaya koydu. Bu hastalık payitahtta ve dışında önemli sayıda insanın ölümüne yol açtı.² Esirler beraberlerinde sıtma, dizanteri, trahom ve pellagra hastalıklarını da getirdiler. Ruh sağlığı uzmanı Dr. Şükrü Hazım'ın yazdığına göre, yurda dönen esirler arasında son ikisine yakalananların sayısı daha yüksekti: "Mısır'dan iade edilen üscreamızdan mühim bir kısmı bize, bilhassa iki chem-miyetli hastalıkla malul olarak avdet ediyorlar: biri trahom, diğeri pellagra."³

Bu bölümde, bulaşıcı olmayan pellagra ve son derece bulaşıcı olan trahom çerçevesindeki savaş sonrası siyaset ve tıbbi söylem incelenecektir. Savaşın sonra, İngiliz kamp doktorları ve görevlileri ile Osmanlı (ve sonra Türk) doktorları ve görevlileri arasında, Osmanlı esirlere yanlış tıbbi tedavi uygulanmasına ilişkin sert bir tartışma gelişti. Bu tıbbi tartışmada esirler çekişme konusu haline geldi. Türk doktor ve yetkililerin pellagraya ilişkin kaygısı, kısmen hastalığın bulaşıcı olmaması nedeniyle kısa sürdü; ama trahom üzerine tartışma yıllarca devam etti. Resmen "trahomla mücadele" olarak anılan 1925 sonrası dönem, Cumhuriyet devletine milleti tekrar sağlığa ve dolayısıyla medeniyete kavuşturma kisvesi altında, ücra bölgelerde varlığını ve otoritesini genişletme fırsatı verdi. Esirlerce getirilen hastalıklarla mücadele, "medeniyetsiz" ve "hijyenden yoksun" köylüler arasında hijyeni, medeniyeti ve modernliği yaymak için gerekçe sağladı.⁴

2 Nazım Şakir [Şakar], *Emraz-ı Asabiye Dersleri*, s. 41. Letarjik ensefalite neyin yol açtığı hâlâ kesin öğrenilmiş değildir. Osmanlı-Türk doktorlar genellikle buna, "uyku hastalığı" adını vermekle birlikte, çeçe sineğinin bulaştırdığından farklı olduğunu biliyorlardı. Beyne saldıran hastalık, mağduru bir heykel gibi hareketsiz ve suskun halde bırakırdı. 1915-1926 arasında dünyanın her yanında bir letarjik ensefalit salgını vardı.

3 Şükrü Hazım [Tiner], "Pellagra", s. 249.

4 Esirler arasındaki hastalıklara ilişkin sağlam tarihsel veriler, sadece İngilizlerin elindeki esirler için mevcuttur. Rusya'da esir tutulanlar arasındaki hastalıklara sadece dağınık değinmeler bulunması nedeniyle, Rus esir kamplarındaki salgınları incelemek mümkün değildir; ancak Bölüm 1'de, Osmanlı doktorların ve subayların birçok esirin daha kamplara varmadan hastalık ve kötü muamele nedeniyle öldüğü tahmininde bulunduklarını görmüştük. Kamplarda ise Rusya'daki esirleri etkileyen büyük çaplı bütün tifüs salgınlarının on binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır.

İngiliz kamplarında pellagra: Sorumluluk meselesi

İngilizler savaş sırasında çoğunluğu, cephelerin hızla çöktüğü son yılda olmak üzere yaklaşık 150.000 Osmanlı askerini esir aldı. Mısır'da esir tutulan 100.000'i aşkın Osmanlı esirin birkaç bini 1918'de hastalandı ve endişe verici oranda can kaybı yaşandı. Bu salgın yüzünden ölen her esir, bir İngiliz doktorunun ifadesiyle, can vermeden önce bir "canlı iskelet"e dönüşmekteydi.⁵ Ölümün sebebi olan pellagra, o sırada etiyojisi (sebebi) bilinmeyen yarı gizemli bir hastalıktı.

İlk kez 18. yüzyılda saptanan pellagranın etiyojisi ancak 1930'larda çözüldü. Böylece doktorlar hastalığın sebebinin B3 vitamini, yani niyasin eksikliği olduğunu öğrendiler. Karbonhidratların, proteinlerin ve yağların verimli bir biçimde işleminden geçirilişi, ayrıca beyin ve sinir sisteminin normal işleyişi için vücutta niyasine ihtiyaç duyulur. Niyasin yokluğunda vücut, gerekli besinleri tüketilen yiyeceklerden verimli biçimde elde edemez ve böylece kendini "açlık"la ya da "israf"la tüketir. Bu arada sinir sistemi de bozulur.

Hastalık, bazen de dermatit, ishal, demans ve ölüm dörtlüsü olarak anılırdı. Pellagra hastalarında, özellikle derinin güneşe maruz kaldığı yerlerde simetrik deri lezyonları oluşurdu. Bu, en kolay saptanan pellagra belirtisiydi. İshal genellikle ilk önce ortaya çıkan arazdı; ama deri lezyonlarının oluşmasına kadar pellagrayla doğrudan bağlantısı kurulamazdı. Demans başlangıçta asabiyetten hafıza kaybına kadar uzanan hafif biçimlerde belirmekle birlikte, sonraları gelişip tam psikoza dönüşebilirdi. Vücudun yiyeceklerden besinler elde edememesi halinde, bunu çok geçmeden ölüm izlerdi. Mısır'daki Osmanlı esirler arasında birçok ağır vaka ve dolayısıyla birçok ölüm görülmüyordu.

Mısır esir kamplarındaki ilk önemli pellagra belirtileri, 1916-17 kışında ortaya çıktı; ama esir alınan Osmanlıların sayıca artmasıyla birlikte, 1918'in ilk ayları pellagrada çok büyük bir artışa sahne oldu.⁶ Pek bilinmeyen bir hastalığın sırrını çözme hevesiyle, bir İngiliz doktor çok sayıdaki Osmanlı askerinin esir alınması sayesinde, "1918'de İngiliz ordusundaki sıhhiye subaylarının pellagra'yı araştırması için beklenmedik biçimde elverişli fırsatların doğduğunu" itiraf etti.⁷ Bulaşıcı olması halinde hastalığın İngiliz askerlerine

5 W. Burrige, "Pellagra among the Prisoners in Egypt", s. 764.

6 J. I. Enright, "The Pellagra Outbreak in Egypt", s. 998.

7 İsimiz, "Recent Researches on Pellagra in Egypt", s. 189.

bir etkide bulunmasından kaygılanan General Edmund Allenby, 1918’de ve 1920’de pellagraya dönük iki özel araştırmaya izin verdi.⁸ Başında Albay F. D. Boyd’un ve Yarbay P. S. Lelean’ın bulunduğu Birinci Komite, 1918’in Ekim-Aralık aylarında çalıştı. *Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War* adlı raporunu 1919 başlarında sundu. Bölümün başında *The Lancet*’in belirttiği gibi, Birinci Komite’nin yürüttüğü çalışma birinci sınıf, yaratıcı ve nispeten yöntemli sayılabilirse de hastalığın temelde yatan sebeplerini saptayamadı. Alınan bazı gelişigüzel tedbirler, beraberinde yeni vakalarda artış oranının dizginlenmesini getirdi. Savaştan on sekiz ay sonra, 1920 ilkbaharında bir İkinci Komite atandı; çünkü Mısır’da hâlâ otuz binden fazla Osmanlı esir vardı ve hâlâ pellagraya bağlı birçok ölüm görülmekteydi. İkinci girişimin başında Binbaşı A. C. Hammond-Searle ve Yüzbaşı A. G. Stevenson yer almaktaydı. Onların *Report on the Investigations of Pellagra among Turkish Prisoners of War in Egypt in 1920* adlı raporu Eylül 1920’de İskenderiye’de yayımlandı.⁹

İki İngiliz soruşturması genel aksaklıklarının yanı sıra, Osmanlı esirlerden kaçının pellagraya yakalandığı, kaçının öldüğü sayılarını doğru saptamada da aksadı. Fakat, teşhis konulan ve hastaneye yatırılan esir sayısına ilişkin istatistik çıkarmada daha başarılıydılar. Osmanlı meslektaşlarının “beceriksizliği” konusundaki eleştirel tutumlarına rağmen, İngiliz doktorların da sandıkları kadar ehil oldukları söylenemezdi. Kullandığı istatistiklerin bir kısmı fena halde yanıltıcı olsa da İkinci Komite, o vakit Mısır’da bulunan 105.668 Osmanlı savaş esirinden 9.257’sinin (% 8,7) pellagra hastası olarak hastaneye yatırıldığını ortaya çıkardı.¹⁰ İngiliz doktorlar bile “muhtemelen

8 Eran Dolev, “The Story of the Pellagra Outbreak”, s. 228. Dolev’in kanısına göre, General Allenby’nin bu araştırmaları yaptırmasının iki sebebi daha vardı: (1) Hastalığı yakından araştırabilmek için bir “fırsat” görmekteydi; (2) “savaş esirlerinin uğradığı yıkımdan dolayı, ülkede daha sonra ciddi bir siyasal saldırıyla karşılaşmanın kaçınılmaz olduğu” görüşündeydi. Eran Dolev, *Allenby’s Military Medicine*, s. 173. Maalesef Dolev Birinci Komite’nin verdiği sonuçları tartışmasız doğru kabul eder.

9 İsimsiz, “Recent Researches on Pellagra in Egypt”, s. 189.

10 1918 komitesinin, esir Osmanlı askerlerinin sayısını aşağı yukarı 109.000’in üzerinde olarak verdiğini, oysa İkinci Komite’nin raporunda bu sayının 105.668 olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca, İkinci Komite’nin istatistikleri, açık biçimde Birinci Komite’nin hastaneye yatırılanların sayısını verdiği “çalışma belgeleri”ne dayanır; ama Birinci Komite bunu asla değinilmeye değecek kadar önemli bir şey olarak görmemişti.

teşhis konulmamış başka birçok vaka bulunduğunu”nu itiraf ettiklerine göre, pellagra hastası esirlerin gerçek sayısı 9.257’den çok daha yüksekti.¹¹ İkinci Komite, istatistikleri bir araya getirirken, diğer İngiliz kurumlarının sunduğu ilgili dokümantasyona gerçek anlamda güvenemeyeceğini gördü. Sözelimi komite, bir savaş esiri hastanesinin pellagra koğuşundaki hasta sayısının bildirilişinde bazı düzensizlikler yani hatalar olduğunu saptadı.¹²

Dolayısıyla İkinci Komite, bir örnek hastanede sadece daha önce teşhis konulmuş hastaları değil, esir hastaların tamamını pellagra belirtileri açısından muayene ederek, doktor teşhislerinin ve hastane kayıt sisteminin doğruluğunu sınamak gerektiğini kararlaştırdı. Pellagra belirtileri gösterdikleri için hastaneye yatırılan hastalardan çoğunun doğru teşhis konularak pellagra koğuşlarına yerleştirildiklerini görmeyi beklerken, pellagra belirtileri gösteren 525 Osmanlı hasta daha olduğunu saptadı. Bu hastaların başka hastalıkları da vardı ama pellagra yakalananlar arasında sayılmamışlardı. Araştırmasını esir kampının geri kalan kısmını da kapsayacak şekilde genişleten komite, 17.488 kişilik bir kampta 950 ilave vaka belirledi.¹³ Kısacası, kamp hastanesi kayıtları yirmiden az esirin pellagra yakalandığını gösterirken, soruşturma komitesinin fiilen saptadığı pellagra vakalarının sayısı 1.475’ti. Hastalığı tanımanın zor olmaması nedeniyle, sağlık personelinin sadece en ağır biçimde takatsiz düşenleri hastaneye yatırdığı açıktı. Birinci Komite, yatışlara ve ölümlere ilişkin kesin rakamlar değil, sadece kaba grafikler sundu. Ne var ki kesinlikten uzak grafikleri okuyarak, 1918’de aşağı yukarı 5.025 Osmanlı esirin hastaneye yatırıldığı ve bunların yaklaşık 1.245’inin (% 24) öldüğü tahmin edilebilir. İkinci Komite’nin rahatlıkla itiraf ettiği üzere, 1920’de görülen vaka sayısındaki düşüşün sebebi hastalığın azalması değil, çok sayıdaki esirin aniden iade edilmesi idi. Yani, çok sayıda pellagra hastası esir asker Osmanlı doktorların ilgilenmesi için Türkiye’ye gönderildi. Fakat İngiliz görevlilerin iade edilen pellagra hastası esir askerlerin durumunu Osmanlı hükümetine bildirdiğine dair hiçbir emare yoktur.¹⁴

11 İsimiz, “Recent Researches on Pellagra in Egypt”, s. 189.

12 A. C. Hammond-Searle ve A. G. Stevenson, *Report of Investigations on Pellagra among Turkish Prisoners of War, in Egypt, 1920*, s. 5 (Bundan böyle *Report of Investigations, 1920*).

13 *Report of Investigations, 1920*, s. 5-6.

14 İstanbul’a geri dönen esirlerin bir kısmını muayene eden doktorlardan Said Cemil, bir makalesinde kesin olarak bu konudan hiçbir haberleri olmadığını izlenimini verir. Said Cemil, “Pellagra”, s. 1.085-87.

Bir RAMC (Kraliyet Ordusu Sıhhiye Birliği) doktorunun 1916'da ve 1917'deki pellagra vakaları sayısının "salgın terimini kullanmayı gerektirecek kadar yüksek"¹⁵ olduğunu itiraf etmesine karşın, bu iki yıla ilişkin İngiliz istatistikleri maalesef bulunmamaktadır. Savaşın sonra Osmanlı ve Türk doktorlar pellagra hastası esir askerlerin sayısına ilişkin kendilerince tahminlerde bulundular. Esir kaldığı kampta İngiliz doktorlara yardım eden Dr. A. Rıza adlı bir Osmanlı sıhhiye subayının tahmini, bütün Mısır kamplarında toplam pellagra hastası esir asker sayısının yaklaşık 20.000 olduğuydu. Savaşta esir düşmemekle birlikte, Mısır'dan dönen esir Osmanlı doktorlarla görüşen Dr. Abdülkadir Noyan adlı başka bir sıhhiye subayı, Mısır kamplarında 8.000 ila 10.000 pellagra vakasının ortaya çıktığı sonucuna varmaktaydı.¹⁶ Hangi istatistiğin gerçek rakama daha yakın olduğunu kestirmek zordur. Ne var ki İkinci Komite, İngiliz görevlilerin apaçık eksik bildirimine ya da yanlış teşhisine işaret ettiğine göre, gerçek durumun Dr. A. Rıza'nın tahminine daha yakın olması mümkündür.

Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, eksik bildirim ihtimali iyice belirginleşir. Kamp kayıtlarını esas alarak çalışan İkinci Komite, Ağustos 1919'da bütün savaş esiri hastanelerine 164 pellagra hastasının yattığını ve bunlardan 91'inin öldüğünü bildirdi.¹⁷ Oysa Mısır esir kamplarından Londra'ya gönderilen Ağustos 1919 tarihli "İstihbarat Özetleri" raporu, hastanelerde toplam 1.510 hasta bulunduğunu ve bunlardan 1.345'inin, yani % 89'unun Osmanlı olduğunu gösterir. Listeye göre aynı ayda ölen esir hasta sayısı 220'dir.¹⁸ "Özet", ne Osmanlı ölümlerin tam sayısını, ne de ölüm sebeplerini verir. Ancak hastaların % 89'unu Osmanlılar oluşturduğuna göre, ölenlerin yaklaşık % 89'unun da Osmanlı olduğu tahmin edilebilir. Yani, 220 hasta içinde 196 Osmanlı; bu da İkinci Komite tarafından bildirilen pellagraya bağlı ölüm sayısının iki katından daha fazladır. İlave 105 Osmanlı esirin başka sebeplerden ölmüş olması mümkündür; ama İkinci Komite'ye iletilen belgelerde

15 Douglas Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt", s. 947. Ancak kaba grafiğe göre sayı yüzün altında olabilir.

16 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 131. Maalesef Dr. A. Rıza verdiği bilgilerde pek kesin değildir, ama aynı şey İngilizler için de geçerlidir. Dr. Abdülkadir Noyan'ın başka kaynaklardan derlenmiş istatistikleri fiili vakalardan ziyade sadece hastaneye yatırılan vakaları yansıtır olabilir. Noyan, "Vitaminsizlik Hastalıkları Ordu ve Memleketimizdeki Durumu", s. 49.

17 *Report of Investigations*, 1920, s. 3.

18 Milli Arşiv, WO 95/ 4750, Ağustos Ayı İstihbarat Özeti, 1918.

pellagra musibetinin kasten eksik bildirilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Eğer ölümlere yol açan gerçekten pellagra değilse, İngiliz kamp hastaneleri teşhis koyamadıkları başka bir sağlık sorunuyla karşı karşıya kalmış olabilirler.

Tablo 4.1 Osmanlı esirlerde pellagraya bağlı hastane yatışları ve ölümler: Resmi İngiliz istatistikleri¹

Yıl	Pellagraya Bağlı Yatışlar	Ölümler	Ölüm Oranı
1918 (grafğe göre tahmin)	5.025	1.245	% 24,0
1919	3.729	1.611	% 44,2
Ocak-Temmuz 1920	659	200	% 30,3
Toplam Ocak 1918-Temmuz 1920	9.340	3.056	% 32,71

Francis D. Boyd ve P. S. Lelcan, *Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War*, Chart 2. (Bundan böyle, Committee of Enquiry, 1918).

Kaynaklar: A. C. Hammond-Searle ve A. G. Stevenson, *Report of Investigations*, 1920, s. 3, 9; Francis D. Boyd ve P. S. Lelcan, *Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War*, Çizelge 2.17

Birinci Pellagra Komitesi'nin üyeleri, ayrıca cevap bulmaya çalıştıkları çeşitli soruları da gündeme getirdiler. Bu hastalığa yol açan neydi? Hastalığın kişiden kişiye geçmesi mümkün müydü? Esirler hastalığa esaretten önce mi, yoksa sonra mı yakalanmıştı? En kafa karıştırıcı nokta ise şuydu: Hastalık Osmanlıları kırarken, Filistin'de ve Suriye'de aynı Osmanlı ordularında görev yapan ve şimdi onlarla aynı esir kamplarından kalan Almanları niçin etkilememişti? Maadi'deki savaş esiri kampında birkaç bin Alman savaş esiri vardı. Osmanlılardan basit bir dikenli tel çitle ayrılmış olmalarına karşın, Almanların hiçbirine 1918 yılı boyunca pellagra teşhisi konulmazken, birkaç bin Osmanlı bu hastalığa yakalanmıştı. Böyle bir şey nasıl olabilirdi?¹⁹

¹⁹ Birinci Komite'nin çalışmalarını neredeyse bitirmesinden hemen sonra yaklaşık 79 Alman savaş esirine pellagra teşhisi konuldu. Bkz. Enright, "The Pellagra Outbreak in Egypt", s. 998-1003. Ayrıca bkz. İsimli, "Pellagra in Egypt in 1918", s. 1.027.

Çeşitli testlerin, varsayımların ve teorilerin ufak ayrıntılarına girmeksizin, Birinci Komite'nin vardığı bazı kilit varsayımları ve sonuçları ortaya koyabiliriz. Birincisi, pellagra beslenme yetersizliklerinin bir sonucuydu ve bulaşıcı değildi. Otopsiler pellagraya yakalanıp da ölen herkesin aslında pellagradan ölmediğini ortaya koymaktaydı. Yani, genellikle ölüm sebebi esirlerin vücutlarında pellagrayla aynı anda var olan dizanteri, verem gibi başka fırsatçı hastalıklardı. İngiliz doktorlara göre, bu “araya giren” hastalıklar, esirlerin bağışıklık sisteminin pellagra yüzünden aşırı zayıflamasından yararlanmakta ve genellikle ölüm sebebi haline gelmekteydi. Birinci Komite, Osmanlı askerlerin hastalığı esarete beraberlerinde getirdiklerini belirlemeye yönelik bir çabayla, esirlerin ikamet yerlerini ve en ufak deri lezyonu belirtilerini bile, ilk kez tam olarak ne zaman ve nerede fark ettiklerine dair kapsamlı bir incelemeye girişti. Bu doğrultuda tercümanlık eden üç esir Osmanlı doktor aracılığıyla, Kantare Kampı'nda pellagra hastası 518 savaş esiriyle görüştü.²⁰ Taramanın sonucu bir endemisite nüksü olarak adlandırıldı. Buna göre, pellagra hastası 518 esirden 474'ü, hastalığın arazlarını ilk kez nerede ve ne zaman fark ettiklerini bilmekteydi. Bu 474 esirden 405'i arazları esaretten önce, 69'u ise esarettten sonra görmüştü. Komite, esirlerin hem ikamet yerlerini, hem arazların başladığını ilk kez fark ettikleri yerleri kapsayan bir harita hazırladı (bkz. Resim 4.1). Haritada pellagra hastası askerlerin imparatorlukta bütün bölgelerden geldiği görüldüğü için, hastalığın Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli yerlerine özgü olduğunu gösterecek bariz bir şablon saptanamadı. Buna karşılık, harita arazların başladığı yerlerin genellikle Lübnan, Filistin ve Süveyş bölgeleri olduğunu ortaya koydu; böyle bir sonuç hiç de şaşırtıcı değildi, çünkü buraları, neredeyse bütün asker hastaların konuşlandıkları ya da çarpıştıkları yerlerdi. Komite, “Türklerin azami yokluklar çektiklerinde en yoğun bulundukları” bölgelerin buraları olduğu kararına vardı.²¹

Dolayısıyla komite, sorunun kaynağını bulduğuna kanaat getirdi. Arazlar esaret öncesinde belirdiğine göre, sebep Osmanlı ordusunun özellikle Filistin ve Sina bölgelerinde askerlerini düzgün besleyememesi olmalıydı. Komite, yeni esirlerin % 18'inin esir alındığında pellagra hastası olduğu tahminin-

20 Raporda bu doktorların adları Hakimyan, Kalfayan ve Anastasiades olarak verilmektedir ama onlar tarafından yayımlanmış herhangi bir şey bulamadım. *Committee of Enquiry, 1918*, s. 52.

21 *Committee of Enquiry, 1918*, harita ve s. 179-80.

de bulundu. Onların iddiasına göre, ele geçirilen Osmanlı belgeleri Osmanlı askerlerinin önemli düzeydeki yemek ve ulaşım sıkıntıları yüzünden düzgün beslenemedikleri yönünde daha fazla kanıt sunmaktaydı.²² Osmanlı-Türk hatıratlarında ve savaştan sonraki tıp literatüründe bazı subaylar ve doktorlar özellikle savaşın sonlarına doğru Osmanlı tarafında ciddi yemek ve gıda sıkıntıları olduğunu teyit ederler.²³ Ne var ki aynı kişiler, bu sıkıntıların münferit olduklarına ve çoğunlukla sıkça yaşanan birlik kaydırmalarında ortaya çıktığına işaret ederler. Dahası, Osmanlı görevliler, özellikle (esir düşmemiş) Osmanlı-Türk askerî tabipler cephedeki Osmanlı askerlerinde iskorbüt ve ara sıra savaşa (ya da açlığa) bağlı ödemle karşılaşırken, uzun süreli yemek sıkıntılarının sonra bile pellagrayla asla karşılaşmadıklarını ısrarla belirtirler.²⁴

Birinci Komite'nin iddiası, üç esir Osmanlı doktorun deri lezyonların ilk ortaya çıkışıyla ilgili esirleri sorguya çektiğidir. Oysa başka bir kampta bulunan Dr. A. Rıza, esirlerin yakalandıklarında büyük ölçüde pellagra hastası oldukları iddiasına karşı çıkar. Salahiye kampında kendisinin ve diğer altı esir Osmanlı doktorun cepheden yeni gelmiş 14.000 Osmanlı esiri muayene etmesinin istendiğini ileri sürer. "Bu yeni esirleri birer birer muayene ettik ve hiç birisinde pellagranın en küçük bir ârazına bile tesadüf etmedik." Dr. A. Rıza, aylarca süren kuşatma sonrasında Hicaz'dan ikinci bir büyük yeni esir kafilisi geldiğinde, Osmanlı doktorların önemli sayıda iskorbüt vakasıyla karşılaştığını ama yine hiç pellagraya rastlamadığını ısrarla belirtir. "[Salahiye kampında] birkaç ay geçince esirler arasında pellagra hastalığı belirmeğe ve gittikçe çoğalmağa başladı."²⁵ Dr. A. Rıza'ya göre, bu durum pellagranın münhasıran esir kampı şartlarıyla ilişkili olduğunun kanıtıdır.

22 Komite'nin alıntı yaptığı belgeler, Cihan Harbi sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Alman generali Friedrich Kress von Kressenstein'e aitti. *Committee of Enquiry*, 1918, s. 60-1, 17-19.

23 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde*, s. 94-107.

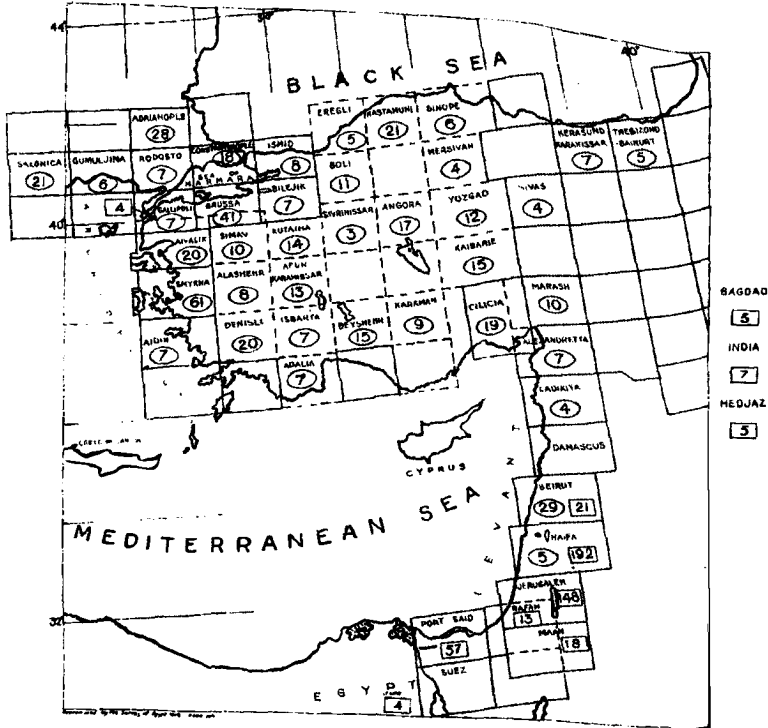
24 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 129-30; Noyan, "Vitaminsizlik Hastalıkları", s. 49.

25 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 129-30. A. Rıza ve savaş esiri olmayan diğer Osmanlı doktorları, cephedeki Osmanlı askerleri arasında iskorbüte rastlarken, yemek sıkıntısı dönemlerinde bile pellagrayla hemen hiç karşılaşmadıklarını ileri sürmekteydiler. A. Rıza'nın Osmanlı askerlerinin sıkıntılı zamanlarda iskorbüte ve hatta beriberiye yakalanmasına karşın, pellagranın ortaya çıkmadığı yolundaki gözlemi Cihan Harbi'nde askerlik yapan diğer doktorlarca doğrulanmaktadır. Noyan, "Vitaminsizlik Hastalıkları", s. 48-9; Osman Şerafeddin Çelik, "Bir Pellagra Vak'ası", s. 17; Dr. Bedreddin, "Pollagra bir Avitaminose Hastalığıdır?", s. 104-5.

MAP SHOWING

(a) DOMICILE OF 518 PELLAGROUS P.O.W.

(b) PLACE OF FIRST ONSET OF THE PELLAGROUS SYMPTOMS OF 474 P.O.W. ONSET BEFORE CAPTURE 405 ONSET AFTER 69

Resim 4.1 Pellagra haritası: "Endemisite nüksü." Dikdörtgen içindeki rakamlar pellagra arazlarının ilk nerede fark edildiğini, elips içindekilerde askerlerin memleketlerini gösterir.

Boyd ve Lelean, Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, ek

Derken aylar sonra Salihîye kampı kapatıldığında, Dr. A. Rıza'nın da aralarında olduğu Bilbeis'teki 40.000 esir, yaklaşık 25 Osmanlı-Türk doktoru ve 3.000 yataklı bir hastanenin bulunduğu bir kampa nakledildi.²⁶ Dr. A. Rıza, orada ancak en ağır vaka teşhisi konulan esirlerin hastaneye yatırıldığını ileri sürer. Aslında, onun aktardığına göre, kampın neredeyse yarısı, yani 20.000 civarında esir en hafifinden en ağırına pellagradan mustarıptı.²⁷ Esirlerin büyük oranda esaret öncesinde pellagra hastası olduğunu gösteren İngiliz endemisite nüksü, Bilbeis ya da Salihîye kamplarında değil, Kantare Kampı'nda bulgulanmıştı. Kantare'de İngiliz araştırmasına yardım eden üç Osmanlı doktor, maalesef geride hiç kayıt bırakmış değildir. Kantare'ye getirilen esirlerin önceden pellagra hastası olması, Salihîye ve Bilbeis'e gönderilenlerin ise hasta olmaması ihtimali elbette vardır. Kantare Kampı, esirler arasında salgınların ve hatta belki pellagra ölümlerinin en yüksek düzeye vardığı yerdî. Ancak daha önce pellagra hastası olan bütün askerlerin Kantare'de toplanmış, buna karşılık hiçbir hastanın Bilbeis'e ya da Salihîye'ye gitmemiş olması ihtimali akla yakın görünmemektedir.

Acaba Dr. A. Rıza, tanık olduğu şeyleri milliyetçi bir gururun etkisiyle yadsımış ya da abartmış olabilir mi? Yahut hastalığın izlerini esaret öncesi sebeplere kadar götürmeye hevesli İngiliz tıp komitesi, gördüğü ve Kantare'deki Osmanlı doktorlarca bildirildiği söylenen şeyleri yanlış yorumlamış olabilir mi? Esir askerler arasında görülen ilk pellagra belirtilerinin zamanı ve yeri konusunda kimin doğruyu söylediğini kestirmek imkânsızdır. Hiç kuşkusuz, bu çelişkinin başka olası açıklamaları olabilir. Ama İkinci Komite bile, sonraları, Birinci Komite'nin bu konuda vardığı sonuca dolaylı da olsa itiraz edecekti.

Birinci Komite'nin hastalık arazlarının esaretten önce ortaya çıktığı yoldaki sonuç, Osmanlıların Osmanlılarla yaptığı görüşmelere dayandığına göre, görüşmenin sürecinin ve İngiliz doktorların bu sürecin yararlılığını nasıl değerlendirdiklerinin incelenmesi gerekir. İngiliz doktorlardan bazıları, Osmanlı esirlerden sağlık öykülerine dair güvenilir bilgiler edinmenin zor, hatta belki imkânsız olmasından yakınmıştı. İlk araştırma sırasında esir kamplarında bulunan ve İkinci Komite'yle yakın işbirliği içinde çalışan RAMC mensubu Dr. Douglas Bigland'ın bu konudaki gözlemi şöyleydi:

26 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 129-30.

27 *Age*, s. 129-30.

Bir Türk'ten vakasının gerçek bir öyküsünü elde etmeye çalışırken, bütün meşgalesi mümkünse gelir durumumuzun aslını [maaşımızı] öğrenmek olan beyefendilere neredeyse sempati duyar insan. Her iki durumda da olsa iyi bir tahmin umulabilir en fazla. Bizim ülkemizde de bir insanın cahilliği yalan söyleme yeteneğine karşı bir fren işlevi görür, ama bir Türk açısından durum tersidir. Mamafih kanaatimce, esirlerin beyanları ancak farklı zamanlarda tekrarlanan çapraz sorgular yapıncı [ve teyit edilip doğrulanınca] bir işe yarar, öyküde herhangi bir çelişki çıkması halinde öykünün tamamı yok sayılır.²⁸

Esirlerin sağlık öykülerine ilişkin anlatımlarından bir anlam çıkarmaktan aciz ya da buna isteksiz olan doktor, onların müzmin birer yalancı oldukları sonucuna varmaktaydı. Bigland'ın görüşleri, muhtemelen kendi meslektaşları tarafından da paylaşılmaktaydı. Yaratılan “cahil Türk” imgesi, hem esirlerle ilişkilerini, hem de esirlerin anlatımlarına güvenmeye isteksiz oluşlarını etkilemekteydi. Gerçi yalanların içeriklerini tam olarak bilmiyoruz ama bunun hastaların sağlık öyküleriyle ilgili olması gerektiği açıktır. O halde esirler, kendileriyle ilgili bu doktorun yalan olduklarına inandığı öyküler aktarmış olmalıdır. Burada “cahil Türk”ün “cahil İngiliz”i aştığı ama hiçbir Osmanlı subayının hiçbir şekilde gurur duymayacağı bir şey söz konusuydu.

İngiliz doktorların yayımladığı makaleler, buna benzer bazı başka Oryantalist ve ırkçı yorumu içerir. Bu Oryantalist bakış açısı, doktorları gerçeğe karşı zihnen ve dolayısıyla tıbben körleştirerek, pellagra teşhisinde ve tedavisinde yararlı bulacakları olguları “gerçek” ve “gerçek olmayan” şeklinde özenle seçmeye yöneltti.²⁹ Böylece bir esirin, ele geçirilmeden önce teninde bazı lekelerin farkına vardığına dair bir anlatım gerçek sayılabilirken, diğer cevaplar esirlerin malûm güvenilmez yalancılıkları nedeniyle önemsenmeyebiliyordu. Örneğin, önemli pellagra belirtilerinden biri, iştah kaybıydı; ama bazı İngiliz doktorlar bunu esirlerdeki gerçek bir araz saymama yoluna kolayca gidebilmekteydi. “İştah kural olarak düşük olsa da, bu arazın ne kadarının pellagraya, ne kadınının Türk'ün hastalık ve ölümlle ilgili sorular karşısındaki olağandışı bakış açısına bağlı olduğunu söylemek imkânsızdır.”³⁰ Depresyon, histeri, psikasteni ve diğer ruhsal bozuklukları pellagra arazları olarak sıralayan aynı RAMC doktoru, okurlarından, hasta esirlerin gerçek

28 Bigland, “Pellagra Outbreak in Egypt”, s. 948.

29 Bu saptama “Mısır'daki Osmanlı Esirlerinde” başlıklı makalemdeki savın bir parçasıdır (s. 26-33).

30 Bigland, “Pellagra Outbreak in Egypt”, s. 948.

bir iştah kaybından değil, kadercilikten dolayı yemek yemeyi bıraktıklarına inanmalarını istemekteydi. Sahip olduğu oryantalist perspektif, onu gerçek iştah kaybını esirlerin hayattan vazgeçme ve ölümlerini hızlandırma yönündeki bilinçli davranışları olarak yorumlamaya sevk etmekteydi. İştah kaybı esirlerin mustarip olduğu gerçek bir hastalık arazından ziyade, başka bir “yalan” haline daha gelmekteydi.³¹ Böylece gerçek iştah kaybı, sindirim güçlüğü, aşırı ishal, depresyon, (yatakta doğrulma güçlüğüne bile varacak ölçüde) takatsızlık gibi bütün diğer ihtimaller, “kadercilik” ve pasif intihar teşhisinin yanında ikincil düzeye düşmekteydi.³²

İşin ilginç tarafı, dünyadan kopuk “kaderciliğin” ve dolayısıyla ölüm isteklerinin, hastaları doktorların gelirlerine ilişkin o “dünyevi” soruyu yöneltmekten alıkoymamasıydı. Uzmanlar bu tür sömürgeci (Oryantalist) söylemin çelişkili niteliğine işaret ederler. Çizilen “Türk” tipi, “safdil olmakla birlikte en dünyevi ve en hünerli yalancı”ydı.³³ Yemek yemeyi bırakacak kadar “kaderci”ydi ama düşman doktorların maaşlarını öğrenme çabalarının gösterdiği üzere, hâlâ dünyevi maddiyatçı hasetle de doluydu. Belki bu esir hastalar, gitmiş olabilecekleri kamp mekteplerinde maddi dünyayı da sevmeyi öğrenmelerine karşın, öbür dünyadan pek vazgeçmemişlerdi veya Osmanlı subaylarının emirlerindeki köylü askerlerin bu dünyaya aldırışsızlığını kısmen yanlış değerlendirmesi olabilir.

Pellagra ve ona eşlik eden rahatsızlıklar, doktorların ifadesiyle “tamamen tüketici” bir hastalıktı. İştahsızlık ve başka sebepler esirlerin “bir iğne bir iplik” kalacak şekilde aşırı zayıflamasına yol açmaktaydı. Sağlık düzeyi normal seyreden bir Osmanlı esirle karşılaştırıldığında, pellagra yakalanmış esirler hastalığın orta dönemlerinde vücut ağırlıklarının % 30’unu kaybetmekteydi. Hastalığın ileri aşamasında olanlar, İngiliz doktorların rahatlıkla itiraf ettiği üzere, sahiden bir deri bir kemik kalmaktaydı.³⁴ Bazı İngiliz doktorlara göre, “hastaların bazılarında görülen müthiş zayıflama, Hindistan kılıklarıyla insanın kafasına silinmez biçimde kazınan dehşet verici tabloları tam anlamıyla andıracak” düzeydeydi.³⁵ Dışarıdan bakıldığında, hasta kişiler inanılmaz

31 *Age*, s. 947, 949.

32 J. I. Enright, “War Oedema in Turkish Prisoners of War”, s. 314.

33 Homi Bhabha, *Location of Culture*, s. 82.

34 *Report of Investigations*, 1920, s. 36. Bu ortalama kiloların en ağır durumdaki hastalarla değil, durumları orta ile ağır seyreden hastalarla ilgili olduğu nispeten açıktır.

35 Douglas Bigland, “Oedema as a Symptom”, s. 243.

ölçüde kilo kaybetmekteydi. İleri vakaların bazılarında hastayı tartmak bile mümkün değildi. Hafif hasta esirlerin vücut ağırlıkları 45-50 kg arasında değişmekteydi.³⁶ Sağlıklı bir Osmanlı esirin ortalama ağırlığının yaklaşık 65 kg olduğu göz önünde tutulduğunda, bu zaten % 30'dan fazla bir düşüş demekti. W. Burridge adlı bir İngiliz doktor, Kantare'deki Güney Çalışma Kampı'nın başına getirildiğinde 3.500 Osmanlı esirin tetkiki sonucunda, içlerinden 318'inin artık çalışmaya uygun olmadıklarının ortaya çıktığını itiraf etmekteydi. Onun ifadesiyle, bu kişiler "canlı iskeletler"di. "Böyle ileri derecede bir zayıflamayı o zamana kadar hiç görmemiştim, daha sonra da hiç görmedim."³⁷

İlk "canlı iskeletler"in ölmesi üzerine, İngiliz doktorlar otopsi yaptılar, yani hastanede çalışan bir eski esirin ifadesiyle "çok cenaze açtılar."³⁸ Birkaç yüzü bulan bu otopsilerde, çeşitli "çarpıcı özellikler" ortaya çıktı. Peki, doktorlar buruşmuş derilerin ötesine geçip vücudun derinliklerine indiklerinde neyle karşılaştılar? Dr. Bigland bunu şöyle ifade eder:

Belli vakalarda ölümler görünüşte dizanteridendi ve otopside çok hafif bağırsak lezyonları görüldü; beşinci sınıftaki tıp öğrencisinin canlı diliyle, ölümle sonuçlanmaması gereken vakalardı bunlar. Durum öylesine belirgindi ki, insanın Muhammedi ideallere ve Doğu'nun kaderciliğine dayalı metafizik bir açıklamaya başvurmaya kaçınılmazdı.³⁹

"Gizem" çözülemediği için, doktorlar cesetlerin üzerindeki araştırmalarını yöntemli bir biçimde yapmaya devam ettiler: Bir sebep bulma arayışı içinde, safradan dışkıya, kalplerden bağırsaklara kadar her şeyi ölçme, ısıtma, seyreletme, inceleme, tartma ve karşılaştırma yoluna gittiler. Hasta kişilerde kalplerin ve karaciğerlerin küçülerek, sağlıklı organların yaklaşık yarısı boyutuna indiğini saptadılar. Pellagradan ya da başka bir hastalıktan ölen bir esirin kalbi, ortalama 168,96 ila 212,62 gram ağırlığındayken, normal bir kalbin ortalama ağırlığı 318,85 gramdı. Elli vakayı kapsayan bir örnekleme,

36 *Report of Investigations*, 1920, s. 36.

37 Burridge, "Pellagra among the Prisoners in Egypt", s. 764-5.

38 Eski esirlerden Ankaralı Çavuş İbrahimioğlu Bekir'in Doktor Said Cemil'e beyanı. Said Cemil, "Pellagra", s. 1.087.

39 Bigland, "Oedema as a Symptom", s. 243. Pellagra, hastanın vücudunu zayıf düşürdüğünde, hasta dizanteri, zatürree gibi başka bir rahatsızlığa yakalanırdı. Sonuçta ölüme yol açan pellagra değil, pellagraya bağlı olarak ortaya çıkan eşzamanlı hastalıklardan biriydi.

Resim 4.2 Ölümden sonraki haliyle pella gra ma ğdur u (sold a).

A. Douglas Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt-I: Pellagra Among Ottoman Prisoners of War", *The Lancet* 195 (1 Mayıs 1920), s. 947-53, Elsevier'den alınan izinle.

Resim 4.3 Pella gra ma ğdur u: Ellerde ve yüzde klasik deri belirtileri (sa ğda)

A. Douglas Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt-I: Pellagra Among Ottoman Prisoners of War", *The Lancet* 195 (1 Mayıs 1920), s. 947-53, Elsevier'den alınan izinle.

doktorlar kalbin % 45,8, karaciğerin % 26,4 ve pankreasın % 48,2 oranında küçüldüğü sonucuna vardılar.⁴⁰

Pellagra hastası esirlerin mustarip olduğu diğer hastalıklar

İkinci Komite tarafından yürütülen otopsiler, pellagra hastası olduğu belirlenen her esirin ölüm sebebini saptamaya yönelikti. Bütün vakalarda pellagra mevcuttu ama otopsiler, hemen hepsinde ölüm sebebinin pellagrayla aynı anda mevcut başka bir hastalık olduğunu ortaya çıkardı. Komite, pellagranın vücudu zayıf düşürdüğü ve böylece diğer fırsatçı hastalıkların hızla ilerleyip hastayı öldürmesine zemin hazırladığı varsayımında bulundu. Elli

⁴⁰ *Report of Investigations*, 1920, s. 29.

kişilik bir örneklemede, yapılan otopsiler yirmi sekiz ölümden (% 56), doğrudan ölüm sebebinin bronş zatürreesine bağlanabileceği sonucuna vardı. On iki vaka (% 24) dizanteriye bağlı ölüm olarak sınıflandırıldı ve sekiz kişinin (% 16) akciğer vereminden öldüğü saptandı. Sadece iki vakada (% 4), pellagra doğrudan ölüm sebebi olarak belirlendi.⁴¹

Tablo 4.2'nin gösterdiği üzere, söz konusu esirlerde birkaç marazi hastalık vardı; ancak zamanla ölümlerine yol açan, bu hastalıkların sadece biri ya da bir bileşimiydi. Diğer otopsiler başka bazı hastalıkları ortaya çıkardı: Nefrit, frengi, iskorbüt, Banti hastalığı, hepatik siroz (alkolik tipi), leptomenenjit ve kan zehirlenmesi.⁴² Hiç kuşkusuz, esirlerin vücutları savaş sırasında karşılaşılan “zorluklar”ı yansıtmaktaydı. Birinci Komite, pellagraı açıklamak ve bu hastalıktaki İngiliz sorumluluğunu asgariye indirmek için sürekli bu “zorluklar”a göndermede bulunmaktaydı. Savaş sırasında ve sonrasında, Osmanlı-Türk doktorlar askerlerin arasındaki diğer hastalıkların varlığını asla inkâr etmediler; ama askerlerin esir alındıklarında zaten pellagra hastası olduklarını her zaman kararlılıkla yalanladılar. Dolayısıyla İngiliz otopsilerinin, pellagra hastası ölümlerde başka hastalıkları bulduğuna hiç kuşku yoktur. Ne var ki ölüm sebebinin esirlerin kamplara getirmiş olabileceği başka bir hastalığa bağlamak, asıl fail olarak pellagranın payını kesinlikle azaltacaktı. Acaba, bunların ötesinde kamp diyetinin ağırlaştırdığı apaçık olan bir durumun öldürücü etkilerini küçük gösterme yönünde bir plan var mıydı?

Tablo 4.2 Otopsi yapılan savaş esirlerinde mevcut marazi durumlar

Hastalık	Sayı	%
Pellagra	50	100
Zatürrec	29	58
Dizanteri, basilli	25	50
Dizanteri, amipli	5	10
Verem (çeşitli şekilleri)	15	30
Sıtma (eskiden kalma)	8	16
Plevral efüzyon	4	8
Bağırsak kurtları	4	8

Kaynak: Report of Investigations, 1920, s. 28.

⁴¹ *Age*, s. 27-8.

⁴² *Committee of Enquiry, 1918, s. 42-3.*

*Resim 4.4 Türk savaş esiri kampındaki mezarlıkta tümsekler, Kaukab [Irak]
Avustralya Savaş Anıtı Müzesi, B00365*

Araştırmaları yürüten İngiliz sıhhiye subaylarının amaçları birbiriyle çelişmeyen birkaç gündemi vardı. Bazıları, bu durumu bilimi ve meslek yaşamlarını ileriye götürecek tıbbi “fırsatlar” görmekteydi. Bazıları ise işbirliğinden uzak ve araştırmayı sabote etmeye eğilimli buldukları hastalarca yaratılan engellerin başarısızlığa yol açabileceği ihtimalini gözetmekteydi. Tıbbi perspektifleri Oryantalist tutumlarıyla lekelenmiş ve körelmiş olsa bile, aralarında Hipokrat yeminine göre hareket edenler de elbette vardı. Doktorlar, demansın ve diğer zihinsel sorunların pellagra belirtileri olduğunu bilmekteydi ve pellagra hastası esirlerde bu türden birçok “kavrayış yavaşlığı” (akli donukluk) belirtisi gözlemlemişlerdi.⁴³ Ancak esirlerin beyanlarındaki “çelişkilerin”, hastalığa bağlı zihinsel sorunlardan kaynaklandığı düşüncesi akıllarından hiç geçmedi. Ayrıca, bazı hastaların işbirliğinden uzak olduğu doğru olsa bile, bu hastaların esir alan konumundaki doktorla işbirliğine yanaşmamaları gerçekten mantıksız mıydı? Martinik doğumlu Afrikalı-Fran-

⁴³ *Age*, s. 29-33.

sız psikiyatir, filozof ve yazar Frantz Fanon'ın ortaya koyduğu üzere, esir kampları, doktor-hasta ilişkisini değıştiren ortamlardı. Alman bir esir, Fransız bir doktora güvenmediğine ve tedavi öncesinde canını bağışlaması için ona yalvardığına göre, arkadaşlarından birçoğu kamp hastanelerinde bizzat o doktorların sözde “bakımı” altında can verirken, bir Osmanlı esir bir İngiliz doktoruna niçin güvensindi?44

Kamp diyeti

Araştırmayı yürüten doktorlar, ifade ettikleri kafalarını karıştıran önemli konulara rağmen, birkaç şeyi doğru ve kesin olarak biliyor gibiydiler. Bunların en başında, pellagranın beslenmeyle doğrudan bağlantılı oluşu geliyordu. Mısır'daki bütün esirler, aynı diyetle göre beslenmemektedir. İngiliz esaretindeki Alman, Avusturyalı ve Bulgar esirler pellagra hastası olmadıklarına ve sadece bir istisna hariç, Osmanlı subayları hastalığa yenik düşmediklerine göre, fail herhalde eratin diyetinde yatıyor olmalıydı. Buna bağılı olarak, atılan sonraki adım, ilkin Osmanlı esirlerin esaretten önceki ve sonraki diyetlerini ardından da ikisini birden Mısır'daki Avrupalı esirlere verilen diyetle karşılaştırmak oldu. Bunu, İngilizler yaptı.

Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan Kress von Kressenstein'in 1917 tarihli raporu, Osmanlı resmî makamlarının Sina'daki askerlerine sağladığı gıda maddelerinin listesini şu şekilde aktarır: 680 gram ekmek (buğday, arpa, mısır), net 40 gram et, 150 gram bulgur, 10 gram yağ, 30 gram sebze (çoğunlukla soğan), 15 gram hurma, 70 gram pirinç. Bu toplam 2.603 kalori etmekteydi. Rapora göre, Filistin'deki askerler ancak 2.372 kalori almaktaydı.⁴⁵ İngiliz yetkililerinin hesaba katmadığı husus, esaret öncesi diyetle kalori ve protein düzeyinin daha düşük oluşunun, pellagranın Osmanlı askerleri arasında esaret öncesinde var olduğunu kanıtlamadığıydı. Örneğin, daha düşük kalorili bir diyet, eksikliği pellagraya yol açan niyasin unsurunu pekâlâ içerebilirdi. Nitekim Osmanlılara askerlikleri sırasında verilen ama esarete verilmeyen bulgur, niyasin bakımından zengindir. Dahası, Osmanlı askerlerine günlük diyet içinde hurma da verilmekteydi; esir kamp-

44 Frantz Fanon, “Medicine and Colonialism”, s. 231. Sözelimi, bir savaş esiri hastanesinde (Abbasiye) ölüm oranı Ocak 1918'de ve Ağustos 1919'da ortalama % 12-14,5 düzeyindeydi. Millî Arşiv, WO 95/4750/Ocak 1918 ve Ağustos 1919 istihbarat özetleri.

45 *Committee of Enquiry, 1918*, s. 17, 60-1.

Tablo 4.3 Osmanlı Filistin-Sina cephesi ve İngiliz esir kampı diyetlerinin karşılaştırılması

Tarih	Diyet tarifi	Protein değeri		Yağ	Karbonhidrat	Kalori
		Biyolojik	Brüt			
Eylül 1917	Esaret öncesi diyet-1: Sina Cephesi'ne komuta eden General von Kressenstein'in ele geçirilen raporundan alınma bilgiler	30,4	82,4	27,52	490	2.603
1918 sonbaharı	Esaret öncesi diyet-2: İkmal personcinden ve diğer güvenilir birinci hat savaş esirlerinden elde edilen bilgiler (dokuz tahminin ortalaması)	3,4	85,6	30,34	430	2.396
Kasım 1917	Savaş Esiri tayın ölçeği: çalışma dışı kamp	39.1	92,0	27,55	515	2.744
Kasım 1918	Savaş Esiri tayın ölçeği: çalışma dışı kamp (komitenin müdahalesinden sonra)	39.9	97,0	42,50	524	2.941
3/1918'den 11/1918'e kadar	Savaş Esiri tayın ölçeği: çalışma kampı	48,7	109,3	47,30	610	3.390
6/1918'den 10/1918'e kadar	Savaş Esiri fiili tayın dağıtımı: çalışma kampı ¹	45,6	102,4	33,33	560	3.026

Eğer çizelgeyi ve açıklamayı doğru okuduysam, kâğıt üzerindeki tayın (3.390 kalori) ile fiilen dağıtılan tayın (3.026 kalori) arasında hatırı sayılır farklılık vardı. Bir ölçüde değişkenlik anlaşılabilir olsa da şu ya da bu vitaminde birkaç miligramın can alıcı önem taşıdığı durumlarda, 300 kalorilik bir farklılık epeyce önem kazanabilirdi.

Kaynak: Committee of Enquiry, 1918, s. 17.

larında ise diyet listesinde “hurma ya da zeytin” ibaresinin olduğuna bakılırsa, hurmadan ziyade zeytin verilmiş olabilir. Hurma (niyasin de içeren) B vitamini kompleksi, C vitamini ve niyasin bakımından zengindir; karotenoid ve fenolik gibi antioksidanların çok iyi bir kaynağıdır. Karotenoid, göz sağlığını korumada özellikle yararlıdır. İngiliz doktorlar Osmanlı tاینlarını düşük kalorili sayarken, (özellikle tam tahıllı) buğday ekmeğinin, bulgurun ve hurmanın birlikte önemli miktarda niyasin bileşeni içermiş olabileceğini hesaba katmamaktaydı. Bütün bunlar, askerlerin esir olduktan sonra yakalandıkları pellagraı ve beslenmeye bağı göz hastalıklarını, Osmanlı orduları saflarındayken savuşturmuş olabileceklerini gösterir.⁴⁶ Ayrıca bu yorum, Osmanlı askerlerinin iskorbüte ya da beslenmeyle bağılantılı diğerk hastalıklara yakalanmalarına rağmen, Osmanlı doktorlar tarafından ileri sürüldüğü gibi pellagradan korunmuş olmalarını açıklar.

Dr. A. Rıza’ya göre İkinci Pellagra Komitesi, ona ve aynı esir kampında kalan diğerk on dokuz Osmanlı doktora başvurarak, esirler arasındaki pellagra vakaları üzerine bir görüş metni hazırlamalarını istemişti. Osmanlı doktorların hazırladıkları orijinal rapor bulunabilmiş değildir. Geriye kalan tek şey, Dr. A. Rıza’nın 1932’de yazdığı bir anlatıdır. Avrupalı esirler, Osmanlı subaylar ve hatta subay kampında çalışan Osmanlı askerleri arasında pellagranın görülmediğine işaret eden Dr. A. Rıza, Avrupalıların sağlıklı oluşunu daha yüksek “kalori” taşıyan “muhtelif” ve “taze” gıdalar edinmeye bağlar; bunları gıdalardaki protein, biyolojik protein (onun ifadesiyle “biyos”), nüklein gibi besin değerkleri (“anasırı esasiyei gıdaye”) olarak nitelendirir.⁴⁷

1918 öncesi kamp diyetinin kalori değerklerine ilişkin yeterli kayıt maa-lesef yoktur. Osmanlı ve Avrupalı esir diyetlerini karşılaştırmak isteyen bir araştırmacı, 1918 öncesi diyet listelerinin düzeltilerek sürdürüldüğü pellagra salgını sonrası döneme bakmak zorundadır.

46 Bkz. http://transition.usaid.gov/our_work/humanitarian_assistance/ffp/crg/downloads/fsbulgur.pdf ve <http://www.ars.usda.gov/SP2UserFiles/Place/12354500/Data/SR25/reports/sr25fg20.pdf> (erişim tarihi Aralık 2012). ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü’nün tavsiye ettiğı miktar günde 16 mg niyasindir. Hurma için bkz. M. A. al-Farsi, “Nutritional and Functional Properties of Dates”, s. 877-8.

47 A. Rıza, “Pellagra ve Vitaminler”, s. 130. Nüklein terimi bir hücrenin çekirdeğinde yer alan ve ağırlıklı olarak proteinlerden, fosforik asitlerden ve nükleik asitlerden oluşan her türlü madde için kullanılır.

Kalori alımındaki artışın pellagraya karşı yararlı olabileceğine inanan ve salgının önüne geçme yolunu sahiden arayan İngiliz doktorlar, Osmanlılara verilen diyeti 1918'in ikinci yarısına doğru miktar olarak artırdılar. "Avrupalı olmayan savaş esirleri" diyetinin yeni ve geliştirilmiş kalori değeri, Avrupalı esirlerinkinden bin kalori kadar yüksekti; ama Osmanlıların aldığı kalorinin büyük bölümü 907,20 gram "yerli" ekmekten gelirken, Avrupalılara verilen "İngiliz ekmeği" 255,15 gramdı. (Bkz. Tablo 4.4.) Doktorların henüz yeterince anlamadığı sorun, yerli ekmeğin hayati önemdeki niyasin yani B-3 vitamini bileşeni açısından neredeyse tamamıyla değersiz oluşuydu. Gıda çeşitliliğinin fazla olması nedeniyle tesadüfen Avrupalı esirlerin öğün listesinde yer alan niyasin içeriği yüksek en az üç önemli gıda Osmanlılara verilmemekteydi: Ringa, patates ve domuz pastırması. Ezici çoğunlukla Müslüman olan Osmanlı esirlerin, domuz pastırması yemesi dinsel kısıtlamalar nedeniyle söz konusu değildi. İngilizler esirlere memlekette neler yediklerini sorduklarına göre, patatesin ve balığın Osmanlılarca sivil hayatta düzenli tüketildiğini de biliyorlardı. Onlara iyilik yapmaya eğilimli olmaları halinde, doktorlar esirlerin tayınlarına böyle gıda maddelerinin eklenmesini kolaylıkla salık verebilirlerdi; ama bu yola gidilmedi. Esirlerin yalan söyleme eğiliminde olduklarının varsayıldığı göz önünde tutulursa, doktorlar belki de bu insanların memleketteki diyetleri konusunda bile yalan söyledikleri kanısındaydılar.⁴⁸

48 Yücel Yarıkdag, "Mısır'daki Osmanlı Esirlerinde", s. 26-33.

Tablo 4.4 Mısır'da Avrupalı savaş esiri ve Avrupalı olmayan savaş esiri tayınları

Avrupalı savaş esirlerinin tayınları			“Avrupalı olmayan” (Osmanlı) savaş esirlerinin tayınları		
Gıda cinsi	Miktar (gr)	Sıklık	Gıda cinsi	Miktar (gr)	Sıklık
ekmek	255,15	günlük	ekmek	907,20	Günlük
kırık bisküvi	113,4	günlük	et (kemik dâhil) YA DA	113,4	Günlük
et YA DA	113,4	haftada iki kez	konserve et	85,06	Günlük
konserve et	85,06	haftada iki kez	sebzeler	113,4	Günlük
domuz pastırması	49,61	haftada beş gün	pirinç	85,06	Günlük
tuzlu, fûme ya da salamura ringa	283,50	haftada bir gün	Yağ ya da margarin	21,26	Günlük
Çay	7,08	Günlük	Tuz	14,18	Günlük
Şeker	28,35	Günlük	Soğan	14,18	Günlük
Tuz	7,08	Günlük	Çay	7,08	Günlük
patates	567	Günlük	şeker	28,35	Günlük
taze sebzeler	113,4	Günlük	hurma ya da zcytin	56,70	Günlük
kırık bezelye ya da fasulye	56,70	Günlük	mercimek ya da fasulye (özellikle proteini artırmaya yönelik ilave dağıtım)	113,4	Haftada dört gün
pirinç	36,85	Günlük			
yulaf ezmesi	28,35	Günlük			
peynir	16,20	Günlük			
margarin	12,15	Günlük			
(kara) biber	0,28	Günlük			
mısır lapası	14,18	Günlük			
Toplam kalori	2.613,5			3.680,5	

Kaynak: *Report of Investigations*, 1920, s. 10, 14-15.

Birinci Pellagra Komitesi, pellagranın gelişiminde “biyolojik protein değeri”nin (BPD) kilit bir etken olduğuna karar verdi. Bu yüzden sonradan düzeltilmiş diyetle büyük ölçüde mercimek ve fasulye ekleme yoluyla, Osmanlıların Avrupalı esirlerden yaklaşık bin kalori daha fazla almaları sağlandı. Böylece diyetin brüt protein değeri arttı ama bu durum pellagra sorununu çözemedi.⁴⁹

Tablo 4.5 Daha ayrıntılı tayın karşılaştırması: Besin değerleri

Tayınlar	Protein		Brüt yağ	Brüt karbonhidrat	Kalori
	Brüt	BPD			
Avrupalı tayını	102,6	62,6	43,6	429	2.613,5
Avrupalı olmayan tayını	108,4	49,8	40,4	628,1	3.510,8
(ilave mercimek/fasulye olmaksızın)					
Avrupalı olmayan tayını	121,6	54,9	41,4	653,8	3.680,5
(ilave dağıtımla)					

Kaynak: Report of Investigations, 1920, s. 11, 13, 15.

Osmanlı askerleri açısından, esaret diyeti, savaşın son iki yılında Filistin’de ve Sina’daki ordu yemeğine nazaran görünüşte daha iyiydi ve açıkçası daha istikrarlıydı. Bununla birlikte, Osmanlı esirler yemeğin kalitesi konusunda hâlâ şikâyetçiydiler. Mısır’daki pellagra koğuşunda çalışan eğitilmiş bir askerin, Ankaralı Çavuş İbrahimioğlu Bekir’in esarette verilen yemeklerle ilgili neler yaşadıklarına dair geride bıraktığı canlı bir anlatım vardır:

Esir olduğumuzda bizi Seydi Beşer’e götürdüler. Orada on ay kaldık. Yeme içmemiz yolunda. Buğday ekmeği, sebze, et veriyorlardı. Bilbeis’e (Bilibeis) geldik. Orada mısır ve pirinç unundan yapılmış ekmecek verdiler –çünkü ekmeğin içinde mısırın daneleriyle pirinç daneleri görülüüyordu– bu ekmecek çok defa da küf kokuyordu. Ve kav gibi özsüzdü. Sebze hiç yok. Et haftada iki üç defa; o da beyğir eti kuşbaşı kadar birer parça.⁵⁰

⁴⁹ *Committee of Enquiry, 1918, s. 20.*

⁵⁰ Said Cemil, “Pellagra”, s. 1.087.

Bilbeis'e nakille ve diyetteki değişimle birlikte, çok sayıda sağlık sorunu ortaya çıktı. Çavuş İbrahimioğlu Bekir yurda dönüşünde, iade edilerek dönen esirlerde pellagra belirtilerinin farkına varan bir Osmanlı doktora şunları anlattı:

Bir kampda iki bin nefer mevcudundan bin beş yüzümüz akşamları görmez olduk. Bir tavuk karasıdır kampları tutdu. Arkasından da şu pelagra meydana çıktı. El, ayak ateş gibi yanar. Sonra kızarır, kabarır, sulanır, kabuk bağlar. İshaller pek yaman efendim. Hastalar eriyüb gidiyordu. Yüzde beş kurtuluyor. Bizmitler [bizmut], şırıngalar hiç faide vermiyor, kimimize iğneler sokarlardı. O da para etmezdi. Çok cenaze açtılar, onlar da şaşdı efendim. Öyle mikrop falan bulamadılar. Kurtulanlarımızı nekahethanelere yollıyorlardı. Buğday ekmeği, tavuk, et vesaire verirlerdi. Ama iş işden geçdi efendim.⁵¹ [orişinalde böyle]

Çavuş İbrahimioğlu Bekir'in sözleri, pellagra sorunlarını oldukça iyi aktarmaktadır. Ancak % 5'in kurtarıldığı yolundaki yorumu büyük ihtimalle hastaneye yatırılan en kötü vakalarla ilgilidir. Birinci Komite'nin raporu, ekmeğin yenilmez olduğu yolundaki ifadesini doğrular niteliktedir. Rapora göre, çeşitli kamplarda bazı ekmekler "yeterince havalandırılmamış"tı, "kokuşmuş"tu ve "buğday bitleri" sarmıştı.⁵² Komite, düzgün pişirilmediği için sindirimi zorlaştıran fasulyeyle birlikte, ekmeğin yeterince havalandırılmamasının ve başka sorunların, esirlerce yenilen şeylerdeki besinlerin "bozuk ya da yetersiz emilimi"ne yol açtığını ileri sürmekteydi. Hatta yenilen gıdalardaki proteinin üçte bire varan kısmının belki de ekmeğin "yeterince havalandırılmaması" ya da "fasulyenin haşlanmadan önce suda gereğince bekletilmemesi" gibi görünüşte küçük meselelerden dolayı bağırsaklarda kaybolup gittiğini belirtmekteydi.⁵³ Kısacası, kâğıt üzerinde yeterli gibi görünen diyet, aslında o kadar da iyi olmayabilirdi.

51 *Age*, s. 1.087.

52 "Doktorların deyişile (weevil), birkaç anlama gelen genelde kınkanatlı böcekler için kullanılır fakat undan ve ekmekten bahsedildiği için çok ufak bir böcek olan ve Türkçede "buğday biti" olarak adlandırılan *Sitophilus granarius* olma ihtimali çok yüksektir. Günümüzde buğday depolanan birçok yerde bu böcekler yaygın olarak bulunur.

53 *Committee of Enquiry, 1918*, s. 57-8. Çavuş İbrahimioğlu Bekir'in ekmekteki "pirinç"le ilgili yorumu da akla yatkın değildir. Ancak danı tanelerini pirinçle karıştırmış olabileceği gibi, kaldığı kampta komitenin incelediklerinin dışında (ya da farklı türden) bir ekmek katışığının bulunmuş olması mümkündür.

Savaş sonrasındaki tartışmaların önemli bir kısmı, pellagranın sebebini belirleme çabasıyla ilgiliydi. İngilizler, esirlere uyguladıkları diyetin pellagra ya yol açtığını kabul etmeye yanaşmazken, sadece bu diyetin esirlerdeki açık ya da gizli pellagraya karşı koymada yetersiz kaldığını teslim ediyorlardı. Dr. Douglass Bigland'ın şu savı, en azından kısmen de olsa sorumluluğu İngilizlerin yerine esirlere ve Osmanlı ordusuna yıkmaya yönelikti:

Türkler esaretten önce gıda yetersizliğinden mustarıptı ve esaretten sonra bir süre çok daha iyi olduğu söylenemeyecek bir diyetle maruz kaldılar. Bu durum bazılarının esir düştüklerinde pellagra hastası olmalarını ve bazılarının da esaretten sonra hastalığa yakalanmalarını açıklayabilir. Bütün esirlerin gerçekten kronik pellagralı oldukları ileri sürülse bile, kamplarımızda sağlanan diyetlerin nüksleri önlemek için yeterli olmadığı anlaşılıyor.⁵⁴

Buna karşılık, 1918 sonlarından 1919 ortalarına kadar 7.000 civarındaki Alman, Mısır'da esir olarak tutuldu ama bu süreler içinde pellagraya bağışık kaldı. Söz konusu esirler, Osmanlı cephelerinde çarpışan Alman birliklerine mensuptu ve çoğu Eylül-Kasım 1918'de ele geçirilmişti. Birinci Komite bu olguyu kullanarak, esaret öncesinde Osmanlılar arasında öğünlerin niteliğiyle ilgili "sıkıntılar" yaşanırken, Almanlar için böyle bir sorunun gündemde olmadığını ileri sürdü ve Osmanlıların esir alınırken pellagralı olup da Almanların niye olmadıklarını böylelikle açıklamaya çalıştı. Oysa Birinci Komite'nin raporunu tamamlamasından ve dağılmasından kısa bir süre sonra, Alman esirler arasında pellagra belirmeye başladı. 1919 ortalarında 79 Alman, pellagra hastası oldu. İkinci Komite, bu rahatsız edici yeni gerçeklikle yüzleşmek zorunda kaldı. Varılan kanaat, pellagranın üç ila altı aylık bir dönemde gelişmesi nedeniyle, Almanların hastalığa esaretteyken yakalanmış olmaları gerektiği idi. Dolayısıyla Birinci Komite'nin vardığı en temel sonuç, düpedüz yanlıştı. Buna bağlı olarak, esirlerden hangilerinin esaretten önce pellagra hastası olduğunu, hangilerinin "esaret sırasında ve esaretin getirdiği mahrumiyetlerin bir sonucu olarak bu hastalığa yakalandığını" gösterecek açık bulgular yoktu.⁵⁵ İkinci Komite, pellagranın esaret sırasında ortaya çıkmış olabileceği ve en azından kısmen öyle olduğu gerçeğini kabul etti.

54 Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt", s. 953.

55 *Report of Investigations*, 1920, s. 48; Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt", s. 953.

Yanı sıra, İkinci Komite iki gelişmeyi daha hesaba katmak zorunda kaldı. Birincisi, Doğu Afrika'da ele geçirilen iki Alman, Mısır'da hapsedildiklerinden on üç ay sonra pellagraya yakalandı.⁵⁶ İkincisi, Ağustos 1920'de İkinci Komite'nin tam da araştırmasını yürüttüğü sırada, Hindistan, Burma ve Mezopotamya esir kamplarından 400 Osmanlı esir Mısır'a geldi. Mısır'a vardıklarında, İkinci Komite'ye bağlı doktorların muayeneden geçirdiği bu esirlerde hiçbir pellagra belirtisi yoktu. Ayrıca, esirler doktorlara geçmişte herhangi bir araz yaşamadıklarını kesin bir dille belirttiler. Geldikleri İngiliz kampları, herhangi bir pellagra vakası bildirmiş değildi.⁵⁷ Ancak Mısır'a varışlarının üzerinden altı ila on hafta geçtikten sonra, bu esirlerin üçünde pellagra belirtileri görüldü. Bu yeni hastalar, hiçbir pellagra belirtisi göstermeksizin başka yerlerde beş yıl kadar esir kalmışlardı. Dolayısıyla Mısır kamplarındaki diyetin pellagraya yol açan kritik etken olduğu sonucuna varmak, akla yakındı.⁵⁸ Ama zihniyetler ve peşin hükümler her zaman zor değişir.

Özellikle rahatsız edici olan nokta, hastalığın Mısır kamplarında tezahür edişindeki hızı. Güney Asya'dan gelen Osmanlıların tecrübeleri, klinik pellagra gelişiminin asgari üç ila altı ayı gerektirdiği yolundaki teoriyi darmadağın etti; çünkü hastalık Mısır kamplarına gelen esirlerde altı hafta gibi kısa bir sürede ortaya çıkmıştı. Alman vakalarının İngiliz doktorları şaşırtmasının sebebi ise, çoğu Alman esirin kamp diyetini "kamp kantininden bolca alımlar"la takviye etmesiydi; bu alımları, verilen azıcık maaşların yanı sıra, Alman Büyükelçiliği'nin 1918'den sonra esirlere sağladığı mali yardım mümkün kılmaktaydı.⁵⁹ "Kantin" ağızının kamp ağızına eklenmesinde, büyük ihtimalle Almanları geniş çapta pellagradan bağışık tutan bir etkendi. Ama savaştan hemen sonra, bazı Almanlar bile pellagraya yakalandığına

56 *Report of Investigations, 1920*, s. 48.

57 Sorunun kaynağı buradaydı. İngiliz sağlık komiteleri hâlâ kalori ve protein sayımı üzerinde durmaktaydı. Hindistan savaş esiri tayınının kalori ve hatta belki protein bakımından daha düşük olduğu doğrudu; ama Hindistan'da ve Burma'daki esirlere Mısır'da verilmeyen gıda maddeleri verilmekteydi. Sumerpur'daki (Rajputana) günlük öğün listesine göz aıldığında karşımıza şu gıdalar çıkar: Buğday lapası (*atta*), 453,6 gram; pirinç, 226,8 gram; mercimek (*dall*), 85 gram; sadeyağ, 28,35 gram; sebzeler 226,8 gram; patates (sebzelerin yerine), 113,4 gram; soğan, 56,70 gram; et (keçi), 186,18 gram. Kızılhaç, *Reports on British Prison-Camps in India and Burma*, s. 19.

58 *Report of Investigations, 1920*, s. 64-5.

59 İsimsiz, "Pellagra in Egypt in 1918", s. 1.027.

göre, hem Osmanlılara, hem de Avrupalılara dönük kamp diyeti pellagraı savuşturmada yetersizdi. Almanların pellagraıya gecikmeli olarak yakalanmaları, aldıkları diyetin “Avrupalı olmayan esir diyetine” nazaran niyasin bakımından epeyce zengin olmasındandı. Osmanlı hükümeti, mahpus askerlerin kantinden ilave yiyecekler almalarına yardım edebilecek maddi güçte olsaydı, belki daha az asker pellagraıya yakalanacaktı.⁶⁰

Birinci Komite’nin önemsemediği ya da tamamen göz ardı ettiği başka etkenler, pellagranın gelişiminde önemli bir kalıba işaret etmekteydi. Osmanlı esirlerin esaret sürecindeyken emekleri karşılığında kimi küçük ücretler kazanabilmeleri nedeniyle, bazı erler (diyetleriyle bizzat en yüksek risk altında olan ve hastalık ile çalışma arasında bir bağlantı görmeyen kesim) İngilizlere göre ücretli çalışmaktan gayet “memnun”du.⁶¹ Birinci Komite üyelerinden Yarbay P. S. Lelean, 1920’de *The Lancet* dergisinde Dr. D. Bigland’la ve J. I. Enright’la bir fikir teatisine girdi. “Çalışma dışı kamplarda birçoğu uzun süre esir kalmış gönüllüler arasından (pellagra uzmanlarınca) seçilen görünüşte sağlıklı esirlerin, çalışma kamplarına nakilden sonra dikkat çekici bir hızla (bazen üç hafta içinde) kesinlikle pellagraıya yakalandıkları”nı kabul etti.⁶² Birinci Komite, Kantare Kampı’na yeni gönderilen 500 sağlıklı (“çok zinde”) “daha önce çalışmamış” esirden 42’sinde, “sekiz gün içinde” pellagra arazları görüldüğünü itiraf etmekle birlikte, pellagranın gelişiminde İngiliz esir kampı şartlarının etkisini ima eden bu bulguyu daha sonra bir tarafa bırakmıştı.⁶³ Doktorlar, seçilen bu kişilerin zaten sağlıklı olmadıklarını açıklamasıyla konuyu geçiştirmişlerdi. Şimdi belirtilen görüş ise, herhalde “bozuk sindirime ve yetersiz özümseme gücü”ne bağlı “gizli” pellagra taşıyan bu kişilerin “boştayken sağlıklı oldukları, işe koşulunca hızla klinik

60 Esirler yeterli kalori almaları nedeniyle muhtemelen “açlık” hissetmemekteydi; ama yemekler yeterince besleyici değildi. Osmanlı devletinden yardım almış olmaları halinde bile, öğünlerini takviye etmek üzere ilave gıda maddeleri satın almalarının garantisi yoktu. Bazı durumlarda Osmanlılar arasında dizanteri gibi bağırsak hastalıklarının, zaten besleyici değeri düşük bir diyetten alınan besinlerin emilimini yavaşlatmış olabileceğini de unutmamamız gerekir. Birinci Komite’ye bağlı protozoolog Dr. Woodcock, Osmanlı esirlerin bağırsaklarında helmintik (kurt yapıcı) enfeksiyonlar saptanmıştı. Bunlar esas olarak hastaların bağırsaklarında yaşayan asalak kurtlardır ve emilimi aksatırlar. H. M. Woodcock, “Helminthic Infections and Pellagra”, s. 320.

61 *Report of Investigations, 1920*, s.

62 P. S. Lelean, “Pellagra”, s. 157.

63 *Committee of Enquiry, 1918*, s. 18-19.

pellagrahlara dönüştükleri” yönündeydi.⁶⁴ Dolayısıyla yetkililer, bu kesimin her türlü çalışmayı bırakmaları talimatını verdi. Bir protozoolog ve Birinci Komite’nin düşük konumlu üyelerinden biri olan Dr. Woodcock, pellagra vakalarından çoğunun görüldüğü Kantare Kampı’nda buna tanık olmuş ama Birinci Komite’deki meslektaşlarının aksi yönündeki araştırma sonuçlarını tartışma konusu yapmamaya karar vermişti. Yani o zaman çekinmişti fakat şimdi konuşmaya hazırdı. Yarbay Lelean’ın *The Lancet* makalesi üzerine, 1920’de görüşünü açıkça belirtti: “[Kantare’deki esirler arasında] çalışmanın durdurulmamış olması halinde, ‘görünüşte sağlıklı’ Türklerden kaçının bariz bir pellagra durumu göstermeye devam edeceğini söylemekte tereddüde düşer insan.”⁶⁵

Pellagra, bünyesel açlıkla ölüme yol açmadığı durumlarda bile çok sayıda ağırlı yan etki yaratan bir hastalıktı. Dr. Douglas Bigland, “yaraların eşlik ettiği cerrahi vakaların iyileşme sürecinde büyük güçlükler görüldüğünü ve pellagranın komplikasyona yol açtığı kırık kemiklerin kaynaşmadığını” itiraf etmekteydi. Bu durum öylesine belirgin hale geldi ki İngiliz sağlık personeli, bir süre sonra büyük bir ihtimalle tıbben yerinde bir hükümle “pellagranın eşlik ettiği ağır yaralanmaların derhal uzuv kesmeyle tedavi edilmesini” kararlaştırdı.⁶⁶ Son tahlilde, İngilizlerin verdiği pellagraya bağlı ölüm oranlarının, sadece bünyenin aç kalmasıyla ölenleri değil, beslenmeden mahrum kalan bedenlerinin enfeksiyonlarla mücadele edememesi nedeniyle ameliyat edilen ya da yaraları bir türlü iyileşmeyen başka birçok kişiyi de kapsamı gerekirdi.

Özellikle Birinci Komite’dekiler olmak üzere İngiliz doktorlar ile Osmanlı-Türk doktorlar, pellagranın gelişim süresi ve sebebi konusunda kesin görüş ayrılığı içindeydiler. Başka bir çekişme konusu da kaç Osmanlı esirin pellagra yüzünden gereksiz yere öldüğüydü. Bu konuda, bugün bile bir tahminde bulunmak çok zordur. İkinci Komite’nin doktorları, pellagra vakalarında epey eksik vaka bildirimi olduğuna dair önemli bulgular saptadılar. Pellagra vakaları gereğince belirlenip bildirilmediğine ve gerçek sayılar yanlış olarak bildirilenlerden her zaman daha yüksek olduğuna göre, pel-

64 *Age*, s. 18-19.

65 Woodcock, “Helminthic Infections and Pellagra”, s. 320.

66 Bigland, “Pellagra Outbreak in Egypt”, s. 950. Burada Bigland’ın üzerinde durmadığı şöyle bir soru yöneltilebilir: Yaralann iyileşmesinde “büyük güçlükler” görüldüğüne göre, uzuv kesme yöntemi iyileşmeyi nasıl sağlayabilir?

lagraya bağılı ölümlerin her zaman doğru şekilde kayda geçmemiş olması mümkün değil midir? Hiç kuşkusuz, bu eksik bildirimin bir bölümünü, pek çok vakada pellagranın sıklıkla öldürücü bir rol oynamasına ve arkada gizli kalmasına bağlayabiliriz. Sonuç olarak, pellagranın yıkım yolu, İngilizlerce o sırada bildirildiğinden epeyce genişti.

Gece körlüğü

Beslenmeyle bağlantılı olan ve çok sayıda esiri etkileyen ikinci bir sağlık meselesi, gece körlüğü ya da niktalopiydi. Bir Osmanlı çavuşu, “Bir kampda iki bin nefer mevcudundan bin beş yüzümüz akşamları görmez olduk,” diye aktarmıştı.⁶⁷ Bu konuda da İngiliz görevliler durumu kabul ederken, bundan etkilenenlerin sayısını önemli ölçüde düşük olarak verdiler. Çavuşun, durumu (arazları niktalopiye benzeyen retinitis pigmentozanın halk dilindeki karşılığıyla) “tavuk karası” olarak adlandırmasına karşın, bu, doğru olmayan bir yakıştırmaydı. Niktalopi beslenmeyle bağlantılıdır, retinitis pigmentoza ise genetikdir ve beslenmeden kaynaklanmaz.⁶⁸

Hem İngiliz, hem de Osmanlı doktorlar önemli sayıda esirin başına “gece körlüğü”, yani niktalopi marazının geldiğine tanıklık ettiler. Dr. W. Burridge, bütün esirlerin % 5’i ile 10’unun göz sorunlarından mustarip olduğunu belirtti ve yetersiz beslenmenin başka bir göstergesi olarak gece körlüğünün varlığına işaret etti.⁶⁹ Mısır’ın Heliopolis şehrindeki Birinci Avustralya Genel Hastanesi’ne bağlı Dr. James W. Barrett, Osmanlı esirler arasındaki bazı göz sorunlarının “Türk savaş esirlerinde görülen” beslenme bozukluğu ambliyopisinden ve bunun da pellagradan kaynaklandığını gözlemledi⁷⁰ Böyle bir beyanın sorunlu yanı, Barrett’in pellagraya neyin (kamp diyetinin mi, yoksa esaret öncesi diyetin mi) yol açmış olabileceğini bildirmemesiydi. Bu ifade şekliyle söylenen şey, sadece pellagranın bazı göz sorunlarına yol açtığıydı. Oysa pellagraya neyin yol açtığını bilmekteyiz. Kamp hastanelerinde çalıştırılan Osmanlı doktorlar da esirler arasında gece körlüğünün görüldüğünü bildirmişlerdi.

67 Said Cemil, “Pellagra”, s. 1087.

68 Niktalopi, bir yanda pellagra gibi beslenmeyle bağlantılı olması, öbür yanda kalıcı körlüğe yol açabilen trahom gibi bir göz sorunu olması anlamında pellagra ile trahom arası bir yerde duran marazi bir durumdur.

69 Burridge, “Pellagra among the Prisoners in Egypt”, s. 764-5.

70 Alan S. Walker, *Australia in the War of 1939-1945*, s. 661.

Zamanın tıp bilgileri, gece körlüğünü gıdalardaki yağların eksikliğine bağlamaktaydı; ama gerçekte sebep hemen her zaman bir A vitamini eksikliği idi.⁷¹ İşin oldukça ilginç yanı, esir kamplarından pek de uzak olmayan bir yerdeki Eski Mısır papirüsünün “gece körlüğünü”, Eski Mısır’da karşılaşılan bir hastalık olarak tarif etmesiydi; İngilizlerin o vakit haberdar olmadığı bu papirüs, tedavi için doğru reçeteyi de “karaciğer yemek” şeklinde vermektedir.⁷² Karaciğer aynı zamanda niyasin içerdiği için, hem gece körlüğüne, hem de pellagraya karşı esirlere yarayacak bir besindi. Gece körlüğü korneanın bulanıklaşması, kseroftalmi (gözün yaş salgılayamamasına bağlı kuruluk), keratomalasi (daha ağır kuruluk) ve gözlerin etrafında yapışkan bir kırmızı maddenin salgılanışı gibi çeşitli arazlarla ilişkiliydi.⁷³ Aşağı yukarı aynı sıralarda, hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, pek dengeli olmayan bir beslenmenin gece körlüğüne doğru gidişin belirtilerinden biri olan keratomalasinin oldukça kısa sürede oluşması için yeterli olduğunu ortaya koydu. Sekiz ila on haftalık A vitamini yoksunlukları, hızlı kilo kaybına, yürümede dengesizliğe ve soluma güçlüğüne yol açmaktaydı.⁷⁴ Öğünleri oldukça çabuk düzeltme ve A vitaminine yer verme yoluyla, gece körlüğünü iyileştirmek mümkündü; ama eksiklik ne kadar uzun sürerse, retinanın gördüğü hasar da o ölçüde artmaktaydı. Sürekli eksiklik, zamanla kalıcı körlüğü getirmektedir.

Esirlerin diyetleri, A vitamini eksikliği bakımından oldukça yetersiz düzeydeydi. Sözelimi, esirlerin ekmek, konserve et, “sebzeler”, pirinç, soğan, hurma ya da zeytin, günlük mercimek ya da fasulyeden oluşan 1918’deki diyetini ele alalım. Bu gıdaların hiçbirisi iyi birer A vitamini kaynağı sayılmaz.⁷⁵ Şu tesadüfe bakın ki Alman, Avusturyalı ve Bulgar esirlere verilen “Avrupalı

71 Burridge, “Pellagra among the Prisoners in Egypt”, s. 765. Gece körlüğü, vitamini eksikliğinin yol açabileceği sağlık sorunlarından sadece biridir. A vitamini sağlıklı dişlerin, iskeletin ve yumuşak kas dokularının, mukoza zarlarının ve derinin oluşmasına ve korunmasına yardımcı olur.

72 John E. Dowling, “Vitamin A Deficiency and Night Blindness”, s. 648. Burada demek istediğim, Eski Mısırlıların bildiği bu tedavinin bir şekilde yirminci yüzyıla kadar kaybolmuş gibi görüldüğüdür.

73 *Age*, s. 657.

74 *Age*, s. 657. Ayrıca bkz. James W. Barrett, “Trachoma and Visual Standards during the War”, s. 303.

75 A vitamininin “iyi kaynakları” arasında sayılmamasına karşın, et aslında bir miktar A vitamini içeriyor. Bunun “konserve et” için de geçerli olup olmadığını belirleme olanağım olmadı.

esir diyeti”, gözleri sağlıklı tutacak düzeyde yeterli A vitamini içermektedir.⁷⁶ Ama A vitamini eksikliği, Osmanlılar açısından ilave sağlık sorunları da yarattı; çünkü bu vitaminin başka bir yararı da zararlı bakterileri ve virüsleri yok eden akyuvarlar üretme yoluyla enfeksiyonları önlemek ya da geri püskürtmektir. Bu noktada, Dr. Bigland’ın yukarıda aktarılan yorumunu yani belli esirlerin öldürücü olmaması gereken hastalıklardan öldüğü yolundaki yorumunu hatırlamaktan kendini alamaz insan. Pellagranın ve gece körlüğünün bu kategoriye girmesinin sebebi, sadece her ikisinin de beslenme yetersizliğinden kaynaklanması değil, bu yetersizliğin vücudu bir sürü fırsatçı hastalık karşısında savunmasız bırakmasıydı.

Göz hastalıkları: Trahom ve oftalmi

Mısır’da yeni serbest bırakılmış bir Osmanlı esir kafilesi, 1919 ortalarında İzmir şehrine vardı. Esirlerin durumu, Osmanlı yetkililerinde büyük endişe uyandırdı. Aralarında, tek gözü ya da iki gözü birden kör olanların sayısı ürkütücüydü. Teslim olan ve yabancı işgaline maruz kalan Osmanlı hükümeti, İngilizlerin Osmanlı esirlere karşı kabul edilemez tıbbi ihmal gösterdikleri suçlamasıyla İngiliz hükümetine resmî bir protesto gönderdi.⁷⁷

İngiliz yetkililer verilecek cevabı hazırlarken, bir Mısır hastanesinde göz uzmanı olan Yarbay H. L. Eason’a danıştı. Yarbay’ın tezi yeni bir şey söylemiyordu ve körlüğün yüksek oranda oluşuna getirdiği açıklama şöyleydi: “Gerek oftalminin, gerekse trahomun Türk Savaş Esirleri arasında ortaya çıkışı, bu hastalıkların Savaş öncesinde ve sırasında Filistin’de ve Türkiye’de yaygın olması, Türk Ordusu’nda salgına dönüşmesi ve esirlerin zaten enfekte halde [esir kamplarına] gelmesi yüzündendir”.⁷⁸ Eason’a göre, esir Osmanlı askerî tabipler askerler arasında esaret öncesinde ciddi oftalmi salgınlarının varlığını kabul etmişlerdi. Dahası, Kudüs’ün 1917’de İngilizlerce ele geçirilmesinden sonra, oradaki Osmanlı hastanesinde yatan askerî hastalar Kahire’deki savaş esiri hastanesine gönderilmişlerdi. Belirtilmeyen sayıdaki

76 Verilen gıda maddeleri arasında A vitamininin iyi kaynakları olan peynir, yulaf ezmesi, balık ve mısır irmiği vardı. Avrupalı savaş esirlerine verilen balıkta muhtemelen biraz bulunan balıkyağı da çok iyi bir A vitamini kaynağıdır.

77 Milli Arşiv, F.O. 383/535236-38.

78 Milli Arşiv, F.O. 383/535236-38. Filistin’de trahom için ayrıca bkz. Kraliyet Komisyonu, *Palestine Royal Commission Report*, 1936 (Londra: HMSO, 1937), s. 310.

bu esirlerin 78'ini şahsen muayene ettiğini ve bunların göz hastalıklarından mustarip olduklarını saptadığını belirten Eason, karşılaştığı durumu şöyle açıklamaktaydı:

Kornea ülserinin eşlik ettiği 29 irinli oftalmi vakası; içlerinden 15'inin körlüğe yol açan delinmiş korneası vardı; ayrıca 78'inden 30'unun tek ya da iki gözü yakın dönemdeki oftalminin bir sonucu olarak kördü. ... [Esir kamplarında] oftalmi salgınları, kampların yeni gelen ve zaten hastalıktan mustarip esirlerle sürekli enfeksiyona maruz kalması ... ve onların [esirler] kişisel alışkanlıkları yüzündendi. ... [Osmanlı hükümetinin] Trahomla ilgili şikâyetleri daha da haksızdır. Osmanlı hükümeti sıcak iklimlerde sağlıksız şartlarda yaşayan Mısırlılar ve bütün diğer Doğu halkları gibi, Türklerin de yaygın biçimde trahomdan mustarip olduğunun farkında olsa gerek. ... Kendi tecrübemden çıkan sonuç Türk esirlerin çok yüksek bir yüzdesinde daha ele geçirildikleri zaman aktif trahom bulunduğudur.⁷⁹

Cevabının baştan savıcı olmasına karşın, Eason, Türk esirlerin ele geçirildikleri zaman genelde enfekte olduklarını ileri sürmekle, trahomun çok ciddi bir sorun olduğunu tam anlamıyla kabul etmekteydi. Daha sonraları, savaş sırasında Mısır'da trahom üzerine uzun bir makale yayımladı. Eason, oftalmiyi ve trahomu ayrı marazi durumlar olarak ele alırken, bazı doktorlar terimleri birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanarak, bütün göz hastalıklarından oftalmi diye söz etmekteydiler. Mısır oftalmisi olarak da anılan trahom, bakteriye benzer bir asalak organizmanın (*Chlamydia trachomatis*) yol açtığı kronik bir yangı-enflamasyondur. Tedavi edilmediğinde, göz korneasını hasara uğratar ve körlüğe sebep olur. Böcekler aracılığıyla geçer ve ilk aşamalarda, elden göze temas veya ortak havlu ya da mendil kullanma yoluyla son derece bulaşıcıdır. Erken teşhis edildiğinde, yoğun ve uzun süreli antibiyotik tedavisiyle iyileştirilebilir. Oftalmi, özellikle konjonktivayı saran ama sırf orada kalmayan ağır göz enflamasyonudur. Sempatik oftalmi (bir gözdeki travmanın ardından her iki gözde iltihap), trahom ve aktinik konjonktivit (uzun süre morötesi ışınlarla maruz kalmadan kaynaklanan enflamasyon) gibi bir dizi durumun göstergesi olabilir.⁸⁰

79 Milli Arşiv, F.O. 383/535236-38.

80 Okura fazlasıyla teknik gelecek bir dil kullanmamak ve bir doktorun trahomu mu, yoksa oftalmiyi kastettiğine dair kısır savlardan kaçınmak açısından, hayati bir önem taşıdığı durumlar dışında bu ayrımı çoğunlukla göz ardı edeceğim.

İstanbul'un İtilaf işgali altına girişi, konuyla ilgili Osmanlı protestosunu susturdu. Ne var ki kör esirler konusu, İtilaf işgaline karşı milliyetçi başkaldırının merkezi olan Ankara'da tekrar ortaya çıktı. Muhtemelen Konya'daki *Öğüt* adlı bir milliyetçi gazetede çıkmış bir haberle harekete geçen Milli Meclis'in iki mebusu, Faik [Kaltakkıran] Bey ve Mehmet Şeref [Aykut] Bey, konuyu Mayıs 1921'de gündeme getirdi. İkili, "İngiliz tabipleriyle garnizon kumandan ve zâbitlerinin" 15.000 esirin körleşmesine yol açmaktan dolayı suçlu ilan edilmesi yönünde bir önerge sundu. Önergeye ve Mehmet Şeref Bey'in önergenin ardından yaptığı konuşmaya göre, binlerce Osmanlı esir, güya bit temizliği gerekçesiyle kreozol çözeltisi banyosuna zorla sokulmuştu. Mehmet Şeref Bey'e göre, bu tertip kasten esirlerin gözlerini hasara uğratacak ve körleşmelerini sağlayacak bir şekilde hazırlanmıştı. Mehmet Şeref Bey bir adım daha ileriye giderek, "İngilizler böylece on beş bin Türk'ün gözünü çıkarmışlardır," diye bildirdi. Birkaç gün sonra, Milli Meclis'ten bu doğrultuda bir karar kolayca geçirildi. Milliyetçi vekillerin ve Mustafa Kemal'in imzaladığı karar, daha kapsamlı araştırma yapılması çağrısında bulunmakta ve esirlerin kasten körleştirildiğini ilan etmekteydi. Kararda ayrıca bunun insanlığa karşı işlenmiş bir suç olduğu belirtilmekteydi.⁸¹

Anlaşıldığı kadarıyla, bu karardan hiçbir sonuç çıkmadı; "daha kapsamlı araştırma"ya dair hiçbir kayıt yoktur. Ancak birçok Türk açısından, konu unutulmuş değildi. 1915 Ermeni tehcirinde Antep'te Sevkiyat Müdürü olarak doğrudan oynadığı rolden dolayı savaş sonunda İngilizlerin yöreyi işgalinde tutuklanıp Mısır'da Heliopolis kampına sevk edilen memur Eyüp Sabri Bey'in 1922 tarihli esaret anlatısında konu tekrar gündeme gelir. Mart 1919'da Heliopolis'e varan Eyüp Sabri Bey'e göre, göz sorunlarından şikâyet etme hatasına düşen her esirin, rızası dışında Abbasiye Hastanesi'ne gönderildiği ve yaklaşık bir ya da iki hafta sonra aynı esirin tek ya da iki gözü cerrahi usulle çıkarılmış olarak kör döndüğü suçlaması yer almaktaydı. Milli Meclis kararından farklı olan taraf, esirlerin gözlerini Ermeni kamp doktorlarının çıkardığı savıydı. Sözü edilen Ermeni kamp doktorları, herhalde diğer Osmanlı doktorlar gibi kamplarda hizmet veren Osmanlı-Ermenilerdi. Kitabın ilk basıldığında pek fazla etki yaratmamasına ve yıllar sonra 1973'teki yeni baskısının da çok daha etkili olmamasına karşın, yazarın Ermenileri İn-

81 T. B. M. M., "Otuz Yedinci İçtima, 28. 5. 1337, Cumartesi", *Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 10, s. 328-9; Mehmet Ali Eren, "İngilizler 15 bin Türk'ü kör etti", s. 26-30.

gilizlerle aynı kefeye koyduğuna, ileride yeniden başvurmak üzere dikkat çekmemiz gerekir.⁸²

Kamplar: Kreozol Banyosu ve trahom

Kör esirler konusunda 1920'lerin başlarında çıkan tartışma çarçabuk dağılmış gibi görünse bile, ithamların inanılır bir yanı olup olmadığını sormakta yine de yarar vardır. Birkaç esirin anlattığı genel tecrübeye göre, bit temizliği soyunmayla başlıyor, ardından kreozol çözeltisinden geçiliyor ve bunu, çözelti kalıntısını suyla çıkarmaya dönük duş izliyordu. Son olarak, esirlere giyecekleri temiz elbiseler veriliyordu.

Nureddin adlı bir esirin aklında, çözeltinin hafif bir yanma duygusu ve bütün vücutta rahatsızlık uyandırdığı kalmıştı. Nureddin, günlük *Vakit* gazetesinde, “Mısır Çöllerinde Türk Gençleri” başlığıyla tefrika edilen hatıratında, başından geçen bit temizliği olayını da aktardı. Hatıratın o günkü alt başlığı “Hz. Âdem Kıyafetindeki Esirler” şeklindeydi:

[Üsul-i mahsusasıyla burada] nasıl ve ne ile duş yapmağa mecbur olduğumuzu anlatayım. Belki karilerimizin (okuyucularımızın) hayret etmesine şâyandır. Çırıl çıplak bu fiçinin içine girmek lazım geliyordu. Oraya giriyorduk. Orada duran bir nefer, başımızın üstünden dolu bir kovayı boşaltıyordu. Fıçı yarısı kadar dolu idi. Bunların alelade bir duş veya banyodan fark şu idi; herkes başına bayağı su döker. Bizim başımıza dökülen mâyi (kreolin) denilen (antiseptik) bir mâyidir. Vücudumuzdaki mikropları ve tufeylatı bu mâyi öldürecekti. Bu vücudu fena halde tahriş eden müesser mâyi banyosundan sonra biraz ileride duş mahalinde bayağı su ile yıkıyor, temizleniyorduk. Bu tedbir-i sıhhiye el-an bütün esir arkadaşların hatırladadır.⁸³

Esirlerin bit temizliği yöntemlerinin, muhtemelen kamptan kampa değişkenlik göstermesine karşın, anlatıcı burada yarı dolu bir fiçiyi girdiğini ve başından aşağıya bir kova kreozol çözeltisi döküldüğünü aktarmaktadır. Bu,

82 Eyüp Sabri, *Bir Esirin Hatıraları*; ilk kez 1922'de yayımlanan bu kitap daha sonra 1978'de *Esaret Hatıraları* adıyla yeniden basıldı, s. 28-31, 53-54, 69-71. Eyüp Sabri Bey yanlış da olsa bir cümlede pellagra'ya da değinir. Ona göre pellagra, “bir çeşit uyuya benzeyen” illetir. Yazar bazı esirlerin “ayakları ve kolları kesilmiş” diye ayrıca belirtir, fakat biz bunu yukarıda Dr. Bigland'ın yorumlarından biliyoruz.

83 Nureddin, “Mısır Çöllerinde Türk Gençleri, 12”, *Vakit* (1924). Pek fazla spekülasyona girmeksizin, yanma hissinin yıllarca kuru çöl ortamında çarpışmanın sonucunda pütürleşmiş ve çatlamış derinin kimyevi çözeltiyle tahriş olmasından kaynaklandığını öngörebiliriz.

tepeden tırnağa sıvıya daldırılmak şeklinde değildi. Aksine pasa, esirin dezenfeksiyon işleminden ve deri tahrişinden ziyade arkadaşlarının ve yabancı askerlerin önünde çıplak kalmaktan rahatsız olduğunu göstermektedir. (bkz. Resim 4.5)

Ahmet Altınay adlı başka bir esirin anlatımı şöyledir:

Teslim olduktan sonra bizi bir sıraya dizdiler. Bir adam boyunda bidon koymuşlar. İçi ilacli imiş. Herkesi anadan doğma soyuyorlar, bidonun içine başı da islanacak şekilde battıktan sonra elbiseler de o anda etüvden geçerek giydiriliyordu. ... O gün rahat uyumuştum. Ne bit kaldı ne bir şey.⁸⁴

Ahmet Altınay, kreozolun içine tam daldırılma işlemini yaşamıştı. İşin ilginç tarafı, bitlerinin ayklanmasından memnundu ve vücudunu kemirip duran haşarattan kurtulmanın onda hemen yarattığı duygu, rahatlamaydı. Öne çıkardığı nokta, bit temizliğinin ardından uyumanın keyfiydi.

Söz konusu kararı alan Milli Meclis mebusları, yurda dönen esirler arasında çok yaygın olan körlüğe trahomun, A vitamini eksikliğinin ya da oftalminin yol açtığını belki de kestirebilecek durumda değildi. Ancak bu kadar çok körlük vakasının mutlaka bir sebebi olması gerektiğine göre, esirlerin ortak tecrübelerine dair anlatımları göz önünde tutulunca en mantıklı sebep, bir kimyevi banyoya sokulmuş olmalıydı. Öteki sebeplerin hiçbiri akla yakın görünmezken belki bu, anlamlı gelmekteydi. Peki, bu tecrübeye böylesine öne çıkarılarak değinilmesinin sebebi neydi? Bölüm 1'in ve Bölüm 2'nin gösterdiği üzere, Osmanlılar açısından aleni çıplaklıktan kaçınmak, kültürel göreneğin, hayânın ve dinsel yasağın bir gereği idi. Osmanlıları sadece kendilerini esir alanların değil, arkadaşlarının da önünde soyunmaya zorlamakla İngilizlerin yol açtığı şey, mahcubiyetti. Denilebilir ki, bazı durumlarda bit temizliği hikâyesinin esirlerce anılmaya değer "önemli" bir olay olarak anlatılışı, kimyevi çözeltiye ya da bunun belki bazılarının vücutlarını tahriş edişine değil, çıplak kalma durumuna dayanmaktaydı. Aylarca ya da yıllarca bitler yüzünden sıkıntı çekmiş olanlar açısından başka bir ihtimal, bit temizliğinin düzenli ve etkili yolunun çarpıcı bir yenilik olmasıydı. Bu işlem aynı zamanda daimi esir kamplarına girişin, başlı başına hatırlanmaya değer bir olayının işaretiydi. Ahmet Altınay'ın yaşadıklarının belirleyici yanı, göz hastalığı ya da

84 Ahmet Altınay, *Katran Kazanında*, s. 58. Bu olaya kitabın günlük kısmında değil, uzun giriş ile bizzat günlük arasına konulmuş "Emekli öğretmen Ahmet Altınay'ın Kanal Savaşı ve esaretiyle ilgili kasete alınmış hatıraları" başlıklı dört sayfalık bir kısımda değinildiğini eklemeliyim.

Resim 4.5 Daimi hastane sahra ambulansında Türk savaş esirlerinin gözetim altında dezenfekte edilişi
Avustralya Savaş Anıtı, H00847

başka bir sebeple yaşanan körlük değildi. O, trahoma yakalanmamış ya da kreozol yüzünden kör olmamıştı; aksine artık pislikten ve bitlerden rahatsız olmadığı için iyi uyumuştı.

Kamplarda göz sorunlarının tedavi edilişi

Dr. H. L. Eason, trahom ve oftalmi sorunu üzerine savaş sonrasında yazdığı uzun bir makalede, Mısır'daki Osmanlı esirlerle ilgili tecrübelerine şöyle değinir:

Savaştan önce oftalmi Filistin'de sıtmadan sonra gelen en yaygın hastalıktı. Türk ordusuna bağlı Türk ve Suriyeli doktorlarla sohbetlerimden anlaşıldığı kadarıyla, oftalmi ancak birliklerin Kudüs ve Gazze civarına, iklim şartlarının ve yerel alışkanlıklar ile göreneklerin kuzeydeki daha dağlık diyarın topluluklarına nazaran Mısır'dakilere daha yakın oldukları yerlere varmasıyla ortaya çıkmıştı. Bana bu yörelerdeki Türk askerleri arasında çok sayıda irinli oftalmi salgınının yaşandığı ve bunların mahiyet itibariyle ağır olduğu anlatıldı.⁸⁵

85 H. L. Eason, "Ophthalmic Practice", s. 99.

Eason'ın ısrarla belirttiğine göre, Ağustos 1918 öncesinde, Osmanlı kamp- larında sadece sınırlı sayıda oftalmi vakası vardı. Oysa 1918 Ağustos'undan Aralık sonuna kadar, tek başına Kantare Kampı'nda 3.600 civarındaki esir, özel olarak gözle bağlantılı sorunlar nedeniyle hastanelere yatırıldı. Heliopo- lis'teki kamp hastanesinin oraya yatırılan göz hastalarıyla ilgili tuttuğu aylık rakamların yer aldığı bir makaleye göre, Temmuz'da 100, Ağustos'ta 400, Eylül'de 500, Ekim'de 1.000, Kasım'da 1.200 ve Aralık'ta bir düşüş kay- dederek 500'dü.⁸⁶ İki kampta, dört ila beş ay içinde toplam 7.300 Osmanlı savaş esiri, sırf oftalmi sorunları nedeniyle muayene ya da ameliyat edildi. Makale, hastalara uygulanan tedavinin spesifik niteliği üzerine ise istatistik vermemektedir.

Kamplardaki İngiliz ve onların denetimindeki Osmanlı doktorlar, izlene- cek tedavi yönteminden her zaman emin olmadıkları için, çeşitli seçenekler- le denemelere giriştiler. Bazı tedaviler işe yarıyor gibi görünürken, öbürleri konjonktivatı (göz kapağının iç yüzeyini ve göz yuvarının ak kısmını örten ince zar) yok ederek ve böylece daha ileri enfeksiyona yol açarak durumu daha da kötüleştirdi. "Kornea ülserlerine karşı saf asit fenikle dağlama birçok vakada aynı ölçüde yararsızdı" ve salgınların önüne geçemedi. Eason'a göre, bir göz hastalığı olsun ya da olmasın, her esire düzenli uygulanan günlük koruyucu tedavi daha başarılıydı.⁸⁷ Bununla birlikte, bazı esirlerin tek gözü ya da iki gözü birden tamamen körleşti; panoftalmi (bütün göz katmanla- rında yangı-enflamasyon) ve stafilom (Kornea veya sklera üzerinde iltihap sonucu olan kabarcıklar veya fıtıklaşmalar) "pek çok gözde tam yıkıma" yol açtı. Eason, Heliopolis Kampı'nda sadece 1918'de 418 gözün cerrahi yol- dan çıkarıldığını (enükleasyon) teyit etmekteydi.⁸⁸ Her ne kadar Abbasiye

86 *Age*, s. 99, 101. Kantere ve Heliopolis kamp hastanelerindeki artışların birbirine paralel olduğu söylenebilir. 1918 başlarında Kantare hastanesinde çok az sayıda göz hastalığına yakalanmış Osmanlı esir varken, bu rakam Eylül 1918'de 400 yeni girişe, Ekim'de 1.000'e ve Kasım'da 2.000'e çıkar. Aralık ayında kamp hastanesine sadece 200 yeni giriş olduğundan bir azalma başlar. Bu iki kampta ve hastanelerinde görülen önemli artışların nedeni ise Kudüs'den Kuzey Suriye'ye kadar uzanan bir harp sahasında İngilizlerin sadece Eylül 1918 ortasından Ekim ayının sonuna kadar 87.000 Osmanlı esir ele geçirmesidir. Anlaşılacağı gibi 1918 sonbaharında Osmanlı cepheleri kısmen çökmüş ve kısmen kaotik bir ricat başlamıştı.

87 *Age*, s. 104.

88 *Age*, s. 101-3.

Hastanesi'ne gönderme yapsa da Eyüp Sabri Bey'in gözleri ameliyatla çıkarmaya dair hikâyesinin kaynağı belki de Heliopolis kamp hastanesiydi.

Eason'ın istatistiksel açıdan ortaya koyduğu şeyler, elbette sadece 1918'le ilgiliydi. Yakındığı nokta, bazen aynı hastayı birden çok kez görmeleri ve esirlerin bir kamptan ya da hastaneden ötekine sürekli nakledilmeleri nedeniyle, kesin istatistikler tutmanın neredeyse imkânsız olmasıydı. Osmanlı istatistikleri de eksikti; bir Osmanlı broşürüne göre, biri Ağustos 1919'da, diğeri "bilahare" olmak üzere geniş çaplı iki esir iadesinde, 54.734 erat içinde toplam 2.609'unun trahoma ve oftalmiye bağlı belirgin yara izleri taşıdığı saptandı. Osmanlı ve Türk yetkililerin derlediği Tablo 4.6'da verilen istatistikler, esirler arasında trahomun yaygınlığını ve İngiliz kamp yetkililerince yapılan çalışmaları ortaya koymaktaydı. Osmanlı doktorlar askerleri muayene ederken, bunları on kategori halinde sınıflandırmıştı.⁸⁹

Aynı dönemde Mısır'dan 4.245 subay da yurda döndü ama bir teki bile trahom arazi bulunanlar ya da bu yüzden hastaneye yatırılanlar listesine alınmadı. Ancak trahom dışında kayda geçmemiş diğer rahatsızlıkları olan 8.392 eratla birlikte, 128 subay da başka sebeplerle hastaneye yatırıldı.⁹⁰

Trahom salgınının Türkiye'ye girişi

Savaş öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı kesimlerinde trahomun yaygınlığı, hükümeti hastalıkla mücadele için kısa ömürlü ve belki de yarım yamalak bir kampanyayı başlatacak düzeydeydi. Bir Osmanlı-Türk doktorunun 1919'da yazdığına göre, Osmanlı devleti savaştan önce trahomla mücadele etmeye karar vermiş ama savaşın başlaması, girişimin yarıda kalmasına yol açmıştı. Ortaya çıkan sonuç karşısında hayal kırıklığına uğrayan Dr. Muhtar, devletin kararını öngöründen uzak saymaktaydı. "Fakat bilmem ki harb buna neden mani oldu?" diye sorduktan sonra, görüşünü şöyle belirtmekteydi.

Çünkü hakiki istatistiklere vâkıf olmamakla beraber, denebilir ki; ordu trahom yüzünden pek çok efradından istifade edememiş ve trahomlu bir nefer her zaman orduda malûl ve sakat bir uzuv olarak kalmıştır.⁹¹

89 Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 3.

90 Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 9.

Bu, 8.392 kişiden bazılarının pellagra dışında tıbbi marazlar da taşımış olması mümkündür.

91 Muhtar, "Memleketimizde Trahom", s. 160.

Tablo 4.6 Ağustos 1919’da ve kayda geçmemiş sonraki bir tarihte yurda dönen 2.609 trahom hastasına ilişkin inceleme

Tedavinin genel niteliği	Nerede ve nasıl tedavi edildiği	Sayı
Mısırdaki <i>ameliyat</i> edilenler	Mısır’da iki gözü istisâl edilenler ¹	64
[ya da daha sonra oraya nakledilenler]	Limni’de iki gözü ameliyat edilen ²	1
	Bir gözü Mısır’da istisâl edilen	27
	Sol gözü Limni’de ihraç edilen	1
	Sol gözü Irak cephesinde ihraç edilen	1
	Bir gözü Mısır’da istisâl edilip diğer gözü salim olanlar	80
	Limni’de bir gözü istisâl edilip diğeri salim olan	1
Mısır’da <i>tedavi</i> edilenler	Her iki gözü kör kalanlar	448
	Bir gözü görüp diğeri az görenler	333
Tedavi edilmeyenler	Mısır’dan trahomlu olarak avdet eden hastalar	1.653
Genel toplam		2.609

1. Tabloda “istisâl” ve “ihraç” terimleri muhtemelen “çıkarma” anlamında aynı işlemi belirtmektedir.

2. Limni (Lemnos) Adası, büyük ihtimalle Çanakkale’deki savaş sırasında yakalanan esirler için konaklama amacıyla kullanılmış ve kafileler daha sonra buradan Mısır’a nakledilmişti.

Uyarlanarak alındığı kaynak: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 4.

Savaş sonrasında çıkarılan bir resmî yayın, Anadolu’daki trahom coğrafyasını tanımladı. 1914’ten önce, trahoma sadece belirli güney ve güneydoğu vilâyetlerinde rastlanırken, savaştan sonra hastalık Anadolu yarımadasının başka kesimlerine de yayılmıştı.⁹²

92 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130. Dr. Rükneddin Fethi Erzurum, Erzurum ve Ağrı gibi başka yerlerde trahomla karşılaşğını belirtir. *Doğu Köylerinde*, s. 61-2. Arthur S. Tenner’in savaşın bitiminde

Trahom, savaş sırasında ve sonrasında Anadolu'nun üzerine çöken çeşitli hastalıklardan sadece biriydi. 1920'lerdeki tıp dergilerini ve resmî hükümet yayınlarını şöyle hızlıca incelemek bile, Anadolu'nun o dönemde büyük çaplı sağlık krizleriyle karşı karşıya olduğunu açığa vurur. Trahom yegâne ya da en tehlikeli illet olmasa da, halkı tehdit eden başlıca hastalıklardan biriydi. Dr. Muhtar, trahomun Anadolu ve Türkler için neredeyse "masâ'ib-i selâse", yani imparatorluğun karşı karşıya kaldığı üç musibet olan frengi, sıtma ve verem kadar yıkıcı olduğunu ısrarla belirtmekteydi.⁹³

1920'de, yani Cumhuriyet'in kurulduğu 1923'ten önce bile, tahminler belki 3 milyon kişinin trahomlu olduğu yönündeydi.⁹⁴ Bu da tahmini 1923 nüfusunun beşte birinden fazlası demekti. Anadolu'nun belli yöreleri trahom vakalarından nasibini fazlasıyla aldı. Örneğin Adıyaman vilâyeti erken Cumhuriyet döneminde "körler memleketi" olarak anılmaktaydı.⁹⁵ Savaş sonrası Türkiye'sinde çeşitli hastalıkların, özellikle trahomun yaygınlığı, öylesine önemli ve rahatsız edici bir görüntüyü ki Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın 1965 gibi geç bir tarihte yazdığı popüler şiirlere dek sızacaktı. Şairin, bir öfke nöbetiyle resmî makamları, hastalıkların yanı sıra sosyal dertler ve eksiklikler konusunda da sorguladığı "Dışardan Gazel" adlı şiiri şöyledir:

Siz Ali Bey, Veli Beyefendi busunuz,
Gelecekler önünde suçlusunuz.
Yöneteceksiniz de ulaşacak ha,
Çağdaş uygarlığa ulusunuz.
Ön karanlık, art karanlık, sağ karanlık, sol karanlık
Kara toprak içine mi gömülüyoruz.

Bir ülke, yarısı çırlıçıplak,
Yarısının yediği ekmek tuz.
Uyur itleri, inekleri, ayıları,

Türkiye'de ve Suriye'de trahom çalışmalarına ilişkin anlatımı için ayrıca bkz. "Experiences of an Eye Surgeon", s. 203-7.

93 Muhtar, "Memleketimizde Trahom", s. 159. Aynı "üç musibet" fikrinin ifade edildiği başka bir kaynak için bkz. S. Şükrü, "Trahom: Trachome", s. 1.358.

94 Meliha Özpекcan, "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre", s. 125. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130. Bütün bunların tam anlamıyla trahom vakaları olmaması ve başka tehlikeli oftalmoloji sorunların muhtemelen aynı kategoriye sokulmuş olması mümkündür.

95 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130.

Bütün aydınları uykusuz.

Milyonu trahom toplumun, milyonu sıtma,

Milyonu verem, bilmiyor muyuz?⁹⁶

Elbette Dağlarca'nın verdiği rakamlar, “milyon” ifadesinde olduğu gibi şiirsel yaklaşık değerler anlamındadır ve somut istatistikler gibi ele alınmamalıdır. Bu hastalıkların büsbütün önem kazanmasının sebebi, milletin Cihan Harbi'nde ve İstiklâl Harbi'nde uğradığı can kaybının etkisiyle resmî görevlilerin, doktorların ve sivillerin hâlâ sendelemesiydi. Cihan Harbi'nin bittiği 1918'den Cumhuriyet'in kurulduğu 1923'e kadar, hem İstanbul'daki hükümet, hem de milliyetçi önderler çeşitli ve mütevacı yollarla hastalıklar sorununun üstesinden gelmeye çalıştılar; ancak ikinci kesimden bazıları, sonradan ilk kesimi hiçbir şey yapmamakla suçlayacaktı.

Trahom, Anadolu'da nasıl böyle büyük bir sorun haline geldi? Döneme ait yayınlardan biri, trahomun tarihini bir dizi giriş dalgası halinde ortaya koyar. Hastalığın Anadolu'ya girişinde, dört farklı dönemi ve yolu belirler. Buna göre, trahom önce 1517'deki Osmanlı-Memlûk Savaşı'ndan dönen gazilerle ülkeye girdi. Üç yüz yıl sonra, 1830'larda Suriye yoluyla Güneydoğu'yu ve Orta Anadolu'yu işgal eden İbrahim Paşa'nın Mısırlı fellah askerleriyle yeni bir giriş dalgası yaşandı. Antalya, Alanya, Mersin, İskenderun ve Adana gibi Akdeniz liman şehirlerinde hastalık varlığını sürdürdü. Hastalığı taşıyan Mısırlı tüccarlar, onu ticaret yaptıkları “Türkler”e bulaştırdılar. Osmanlı-Türk doktorlarının 1920'lerdeki tahminlerinde hastalığın Mısır'la bağlantısı gayet açıktı. Birçok doktor trahoma, “Mısır hastalığı” adını verdi.⁹⁷

Yeni Türkiye Cumhuriyeti için kritik önem taşıyan son giriş, Mısır esir kamplarındayken veya Filistin, Suriye ya da Yemen cephelerinde çarpışırken trahoma yenik düşmüş esirlerin yurda dönmesiyle oldu. “Harb-i Umimi'den sonra mütarekede Mısır'dan avdet eden efrad içinde trahom hastalığına yakalanan efradın köylerine avdetlerinde Anadolu ahalisine dahi hastalığı bulaştırmışlardır.”⁹⁸ Son esirlerin hâlâ dönmekte olduğu 1921'de yayımla-

96 Fazıl Hüsni Dağlarca, *Dışardan Gazel*.

97 En azından bir yazar daha az sayıda olsa bile Avrupa'da da rastlanabilen hastalığın sırf Mısır'a özgü olduğunu ima ettiği gerekçesiyle bu terminolojiye itiraz etmiştir. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Mücadele Talimatnamesi*; Niyazi İsmet, *Küçük Sıhhat Memurlarına*; Muhtar, “Memleketimizde Trahom”, s. 160.

98 Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 3.

nan başka bir broşür, okurlarının dikkatini yurda dönen esirler ile onların trahom belirtileri gösteren akrabaları arasındaki bağlantıya çekti. Durumun yakında daha da kötüleşeceği uyarısını, “son zamanlarda hayat-ı esaretten avdet eden yüzlerce, binlerce zabitan ve efradın memleketin her tarafına yayılmasına” dayandırdı. Padişah hükümetinden, hastalığın ahali içinde daha da yayılmasını önleyecek tedbirler almasını ısrarla istedi. Konuya dikkat çeken bir başka kişi, yazar Dr. Mehmed Emin’di: “Anadolu’da tedkikatda bulunan Amerikalılar bizim mülazahatımızı te’yid ederek hükümetimizin Dersaadet’e vurud eden üsera ve zabitanın gözlerini muayene ederek tedaviye sevk etmemesi yüzünden Anadolu’da (trahom)un tahribatı hakkında ciddi endişe-i bahş olacak beyanda bulunuyorlar.”⁹⁹ Elbette durumu ilerlemiş olanlar için, bir “deva” imkânsız olacaktı; ama doktorların kastı, muhtemelen hastaları bulaşıcı olmaktan çıkaracak tedavi ya da ameliyattı.

Oldukça garip bir şekilde, hem İngiliz esir kampı yöneticileri, hem de Osmanlı ve milliyetçi yetkililer için, esirler hastalıkları bir yerden diğerine götüren “taşıyıcılar” haline geldiler. Gerek İngiliz, gerekse Osmanlı-Türk tarafı, esirlerce dışarıdan getirilene kadar hastalığın hiç olmadığına veya çok az olduğunda iddialar ettiler. İngilizlere göre, esirlerin vatani önceden bir hastalık kaynağıydı; padişah hükümetine ve milliyetçi yetkililere göre ise, kaynak Mısır’daki kamplardı.¹⁰⁰

Trahoma karşı milli seferberlik

Kilis’te bir göz hastalığı uzmanı olan Dr. Muhtar, 1919 tarihli makalesinde, devletin Avrupa usullerini ve bilgilerini “gelişi güzel” taklit ya da ithal etmek yerine, “tecrübeli mütehassıs” getirtmesini ve Tıbbiye-i Şahane’yi bütün sağlık personelini trahomun tehlikeleri ve tedavisi konusunda eğitip yetiştirmekle görevlendirmesini tavsiye etti. Uzman olmayanların daha da yayılacak olan salgınla başa çıkma yolunu bilmediğini ve öğrenemeyeceğini ileri sürerken, “Çünkü memleketimizde trahomu pek nadir olarak tipik şekilde bulabiliriz,” diye belirtti.¹⁰¹

1918-23 döneminin siyasal, askerî ve demografik karmaşası hem İstanbul’un, hem de Ankara’nın milli sağlık meselelerini çözme çabalarına sekte vurdu. Devlet nihayet 1925’te, yani Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu

99 Mehmed Emin, *Memleketimizde İntişar Etmekte*, s. 2-3, 11-12.

100 Tabii ki buraya Mısır’ın yanında Filistin ve Yemen cephelerini de ekleyebiliriz.

101 Muhtar, “Memleketimizde Trahom”, s. 160.

şundan iki yıl sonra, trahomla ve diğer bulaşıcı hastalıklarla başa çıkmak için bir “seferberlik” ilan etti. “Orduya çağırma” ya da seferberlik gibi kavramlarla askerî terminolojiye başvurulması, tesadüfî değildi. Bu girişimin ardındaki kişi olarak öne çıkan ve daha sonra dâhiliye vekilliği ve başvekillik de yapacak olan dönemin sıhhiye vekili Dr. Refik Saydam, eski bir Osmanlı ordu tabibiydi. Trahom konusu üzerine çeşitli broşürlerin ya da bilgilendirici kitapçıkların birkaç yıldan beri çıkmasına karşın, artık resmen “trahomla mücadele” olarak anılan uğraşa istikamet vermek için kapsamlı bir şeye gerek vardı.

Devlet ve sağlık görevlilerinin harekete geçebilmesi için, esas alınacak bir temel olarak ülkedeki mevcut sağlık şartlarının doğru bir tablosunun oluşturulması şarttı. Bu ihtiyacı karşılamaya dönük ilk adıma, eski bir ordu tabibi olan Dr. Vefik Hüsni (Bulat), öncülük etti ve Ankara’da 1927’de toplanan İkinci Milli Tıp Kongresi’ne “Türkiye’nin Trahom Coğrafyası” adlı bir rapor sundu. Dr. Vefik Hüsni, sıhhiye vekili Refik Saydam’ın isteği üzerine bu raporu hazırlamak için bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu dolaşıp araştırmalar yapmıştı.¹⁰² Vefik Hüsni’nün incelemesi, Türkiye’yi dört trahom bölgesine ayırmaktaydı. Her bölge için trahomdan etkilenenlerin tahmini yüzdesi, olası artış oranı verilmekte ve her vilâyetin coğrafyasıyla bağlantılı yerel meselelere değinilmekteydi.¹⁰³ Raporun yazarının ısrarla belirttiği bir husus, bölgelere bağlı olmaksızın hastalığın yayılmasına katkıda bulunan neredeyse genel bir etkenin, “hıfzıssıhhaya riayetsiz yaşamak” olduğuydu. Vefik Hüsni bütün kıtaları kapsamaya özen göstererek, hastalığın dünya genelindeki dağılımının bir özetini vermeyi de ihmal etmedi.¹⁰⁴

Dr. Vefik Hüsni’nün hazırladığı “Türkiye’nin Trahom Coğrafyası”, 1920’li ve 1930’lu yıllar boyunca her önemli sağlık meselesi üzerine ülkedeki vilâyetlerin sağlık ve sosyal coğrafyasının incelenmesi nedeniyle devlet desteğiyle yürütülen çok daha kapsamlı uğraşlar için bir model haline geldi. Zamanla, on dokuz ayrıntılı inceleme ortaya konuldu.¹⁰⁵ Bu incelemeler, devletin hangi bölgelerde hangi hastalıkların var olduğunu ve onlarla başa çıkmanın en iyi yollarını belirlemesine yardımcı oldu. Verileri derleme süreci, devlet temsilcilerinin, en azından bazıları kısmen dışarıya kapalı yerel

102 Gürkan Sert, “İkinci Milli Tıp Kongresinde”, s. 1517-19; İnci Hot, “Ülkemizde Trahom ile Mücadele”, s. 23.

103 Sert, “İkinci Milli Tıp Kongresinde”, s. 1517-20.

104 Age, s. 1517-20; Hot, “Ülkemizde Trahom ile Mücadele”, s. 23.

105 Feridun Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp*, s. 19.

topluluklarla doğrudan temasa girmesini sağladı. Devlet temsilcilerinin ve görevlilerinin vilâyetlerde coğrafyayı, o yöredeki hastalıkları ve halkın durumunu ölçmeye, incelemeye, araştırmaya yönelişi, bazı uzmanların ifadesiyle “mekânın milli yerli yurtlaştırılması” (national territorilization of space) amacına, yani bir milli vatan kurmak üzere belirli bir bölgeye milli anlam yüklenmesine dönüktü.¹⁰⁶ Bu şekilde “mekânın milli yerli yurtlaştırılma”sı, devlete ve devletin girişimlerine rasyonel gerekçe sağladı. İç karartıcı bir tabloyla karşılaşan milli önderler, vatanın sağlık krizi içinde olduğunu itiraf etmek zorunda kaldılar. Durum kötü olmakla birlikte, aynı önderlere bir yandan geçmişte dışa kapalı bölgelerde devletin varlığını gerekçelendirecek, diğer yandan da onlara, suçu eski Osmanlı devletine yıkmalarına yarayacak bir vesile sağladı. Cumhuriyet, padişahlığın deva bulamadığı ya da bulmadığı aynı halka artık deva olacaktı.

“Mekânın milli yerli yurtlaştırılması”, her dönemde ulus-devletin kendi meşruiyetini benimsetmesi için gereklidir. Akademisyen Arjun Appadurai, “ulus-devletin egemenlik otoritesi altında sayılan bütün alanı millileştirmeye dönük resmî ve gayriresmî tekniklere dayalı geniş şebekeler yarattığını” ileri sürer. Bu işlem, adliye sarayları, müzeler, hastaneler, köy dispanserleri, postaneler vb. değişik aygıtlar aracılığıyla yapılır.¹⁰⁷ Trahomun (ve diğer hastalıkların) üstesinden gelecek köy dispanserleri ve vilâyet hastaneleri, tam da Cumhuriyet elitinin milleti sağlıklı tutmak için tasarladığı şeylerdi. Bu insanlara, sadece devletin sağlık durumunu gözetmesine tanıklık etmeleri için değil, daha fazla üretkenlik gösterecek sağlıklı kişiler olarak da ihtiyaç vardı.

Biri on, diğeri yirmi yataklı ilk iki dispanser, Adıyaman’da ve Malatya’da 1925’te açıldı.¹⁰⁸ Bunları yavaş yavaş, güney, doğu ve güneydoğu vilâyetlerinde başka dispanserler izledi. Bir doktorun Adana’daki birkaç aylık hizmetine dayandırdığı tahmini, nüfusun yaklaşık % 90’ının trahomlu olduğu yönündeydi. Aynı tahmine göre, güneydoğudaki Maraş, Urfa, Gaziantep ve Kilis yöresinde ve güneydeki Antalya’da da bu oranlar çok geri-

106 Bu fikir için bkz. R. J. Kaiser, “Geography”, s. 315-33. Kısa ve çok iyi bir özet için bkz. Umut Özkırmlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 180-1.

107 Özkırmlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 174; Arjun Appadurai, *Modernity at Large*, s. 189.

108 Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp*, s. 10; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130.

de değildi.¹⁰⁹ Diğer resmî ya da gayriresmî kaynaklar, güney ve güneydoğu bölgelerinde hastalığın bulaşma oranının ortalama % 70 olduğunu tahmin etmekteydi.¹¹⁰ Bulaşma oranının, daha düşük olmakla birlikte yine de önemli düzeyde olduğu diğer vilâyetler arasında Erzurum, Bitlis, Van, Muş, Aydın ve Manisa vardı.¹¹¹

Erken Cumhuriyet döneminin önde gelen sağlık görevlilerine ve milliyetçi yöneticilerine göre, tedavi edilebilir hastalıkların yaygınlığı medeniyetten ve modernlikten yoksunluğun işaretiydi. Böyle hastalıkların bertaraf edilmesi, milleti medeni modernlik seviyesine yakınlaştıracaktı. Bizzat hedef, esir subayların düşündüğünden farklı değildi; onların da istediği şey, Batı'nın temsil ettiği çağdaş medeniyete ulaşmaktı. Ancak bazı farklılıklar da vardı. Esir subaylara göre, milleti geri durumda bırakan şey, köylülerin cehaleti, “yabani veya vahşi” davranışları ve hatta ahiret endişeleriydi. Sağlık görevlilerine göre, modern medeniyet seviyesine ulaşma çabalarını köstekleyen şey, köylülerin hastalıklı bedenleri ve hijyenden uzak yaşam tarzlarıydı. Sağlık görevlilerinin ve diğer devlet temsilcilerinin halka hijyen kurallarını öğretebilmesi ve en tehlikeli marazlarını iyileştirebilmesi halinde, hedefe birkaç adım daha yaklaşılabilecekti. Bir dizi doktor bunun gerçekleşmesi için, millî bir görev çerçevesinde veya aynı meselelerin uyandırdığı kaygıyla bireysel düzeyde önemli çabalar gösterdi.

Bir süre sonra trahoma karşı kampanyanın başına getirilecek olan Dr. Nuri Fehmi, böyle bir kişiydi. Trahomla başa çıkma yolunu anlama çabasıyla İsviçre'deki elde edilen verileri incelemeye yöneldi. Burada nispeten daha az trahom vakası görülmesinden hareketle, bunun kısmen İsviçre'nin coğrafyasına ve topografyasına bağlı olduğunu vurguladı. Bununla birlikte, düşük bulaşma oranını, daha çok “o memleketin ... ahalisinin temizliğe ve hıfzıssıhha şeraitine fevkalade itaatkar olması”na bağladı.¹¹² Bu saptama, trahom ya da diğer bağlantılı göz hastalıkları üzerine çalışan diğer doktorlar

109 S. Şükrü, “Trahom: Trachome”, s. 1.357. Yazar kuzey bölgesini ele alırken, tahminince Samsun'daki bütün göz hastalıklarının % 12,3'ünün trahom olduğunu ekler.

110 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 131. İnci Hot Kilis'te bulaşma oranının % 80 olduğu bilgisini verir: “Ülkemizde Trahom ile Mücadele”, s. 27.

111 Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayib*, s. 5.

112 Nuri Fehmi [Ayberk], *Trahom*, s. 23. Ayrıca bkz. “Trahom”, Mazhar Osman [Uzman], *Sıhhat Almanakı*, s. 760-1.

için hiç de şaşırtıcı değildi. Nitekim Dr. S. Şükrü, 1927’de buna çok benzer bir sav ortaya atmıştı: “Trahom daha ziyade sefalet-i fizyolojiyeye maruz, hıfzıssıhha-i umumiyyede itina etmeyen mahrumiyet ve fakir ve sefaletle yaşayan tabaka-yi halk arasında daha ziyade münteşirdir.”¹¹³ Dr. Muhtar’ın yaklaşımı, onu destekler nitelikteydi: “Trahom umumiyyetle fukara-yı halkın sefalet ve pislikle me’luf [alışmış] olanların arkadaşdır.” Mahrumiyet içinde yaşayan ve “eşyayı muhtelifeyi müstereken isti’mal eden [kullanan]” ailelerde trahoma yakalanmamış bir kişi bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu ekledi.¹¹⁴ *Trahom Hakkında Halka Nasayih*’in 1924 baskısında benzer bir yaklaşımla şu belirtilmekteydi: “Kabile halinde ve fena şerait altında yaşayan Arab, Kürd milletleriyle Çerkes, Yahudilerde trahomun birinden diğerine bulaşarak yayılması pek çabuk olur.”¹¹⁵ Hiç kuşkusuz, kişisel eşyaları paylaşmaya mecbur kalan ya da ekonomik zaruretten çok sıkışık ortamda yaşayan fakir Türkler ve diğer etnik topluluklar arasında da hastalık aynı şekilde çabuk yayılmaya yatkındı. Ancak *Nasayih*, yoksulluğa ve toplu yaşam tarzına can alıcı etkenler olarak işaret ederken, sadece söz konusu toplulukları ismen belirtmekteydi. Kitapçığın sonraki baskılarında, etnik-dinsel bağlantı tamamen çıkarıldı.

Köylülerin mevcut şartları, hijyen ve temizlik konusundaki bilgisizlikleri nedeniyle, devlet hastalığın kökünü kurutmaya öncülük etmek zorundaydı. Devletin trahomla mücadele çabaları kapsamında sabit dispanserler, seyyar birimler ve birkaç hastane kuruldu. Ayrıca devlet doktorları, Cumhuriyet’in kendi vatandaşlarına ilgisini ortaya koyacak türden bir halkla ilişkiler kampanyası başlattı; körlükle ve trahomla mücadele uğraşı, ilerleme yönünde projeler gibi sunuldu. Hedef Cumhuriyet’in Osmanlı devletince yapılamayan işleri başarabildiğini göstermekti. Sıhhiye Vekâleti resmî dergisi *Sıhhiye Mecmuası*, “Trahom mücadelesi cumhuriyetin bir eseridir” savını işledi.¹¹⁶ Dr. Nuri Fehmi [Ayberk], Osmanlı resmî yayınlarında “trahom” kelimesine bile rastlanmadığını iddia edecek kadar ileriye gitti. Ona göre, kelime devlet yayınlarında ancak 1924’te, yani Cumhuriyet’in kuruluşundan bir yıl sonra görüldü.¹¹⁷ Bu büyük ölçüde bir abartıydı. Ne var ki Cumhuriyet dönemin-

113 S. Şükrü, “Trahom: Trachome”, s. 1.360.

114 Muhtar, “Memleketimizde Trahom, II”, s. 382.

115 Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 5.

116 Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Sıhhiye Mecmuası* Fevkalade Nüshası, s. 65.

117 Nuri Fehmi Ayberk, “Türkiye Trahom Mücadelesi”, s. 127-8. Pek öyle olmamış

de, milletin sağlığı konusunda devletin tutumu ve sorumluluk üstlenmesi bakımından çarpıcı bir değişim olduğu doğruydu.¹¹⁸

1925'te seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte, devlet görevlileri trahomun yaygın olduğu vilâyetlerde görülmeye başlandı. 1933'te Sıhhiye Vekâleti'nin resmî bir yayını olan *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası: Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi*, 1925'ten 1932'ye kadar 2 milyon dolayında hastaya trahom için "ilaç" verildiğini bildirdi. Bunun 1,9 milyonu aşkın kesimi ayakta tedavi görürken, Türkiye hükümeti doktorlarının en az 38.000 kişiye (yurda dönen kör esir sayısının iki katından fazla) hayatlarını ve sağlıklarını korumak üzere göz ameliyatı yapması gerekmişti.¹¹⁹ Türkiye nüfusunun 1935'te ancak 16 milyon olduğu ve "trahomla mücadele"nin 1925'te sadece iki küçük dispanserle başladığı göz önünde tutulursa, bunlar çarpıcı rakamlardı.

Gelgelelim, 1934'ten sonra trahomla mücadeleye öncülük edecek doktorlar, 1934 öncesi dönemin başarılarını küçümstediler. İşin başına 1934'te geçen Dr. Nuri Fehmi Ayberk, "trahomla savaş" denilen girişimin, oldukça geniş bir kesime hizmet sunmada yetersiz kalmanın ötesinde, kendi başarılarını büyük çapta abarttığını ısrarla savundu.¹²⁰ Önceki idare döneminde tedavi edilen hasta sayısını vermek yerine, bütün hastalara uygulanan "ilaçlamaların" toplam sayısını öne çıkarmıştı. Böylece aynı hastanın birkaç defa sayılması nedeniyle, tedavi edilenler aslında o kadar çok değildi. Benzer bir yaklaşımla, program kapsamındaki sayıları artırmak üzere en basit işlemler bile, bazen listeye tam "ameliyat" gibi alınmıştı.¹²¹

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1938'de yayımladığı propagandaya dönük *Onbeşinci Yıl Kitabı*, Dr. Nuri Fehmi Ayberk'in değindiği bu "hataları" ve abartıları en azından kısmen düzeltti. Bu kitapta, "tedavi" ve "muayene" arasında ayırım yapıldı. Daha önceki resmî *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, 1933'e kadar 2 milyon hastaya bakıldığını bildirirken, yeni yayın bu-

gibi görünse de burada belki Osmanlı devletinin genelde trahom yerine "Mısır hastalığı" terimini kullanmış olabileceğini de hatırlatmakta yarar var. Mesela Doktor Muhtar'ın 1919 makalesinin ismi "Memleketimizde Trahom"dur.

118 1915 tarihli Emraz-ı Sâriye ve İstilâye Nizamnamesi (Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Nizamnamesi) trahomun bu düzenleme kapsamına giren hastalıklardan biri olduğunu belirtir. Filiz Koçak, "Türkiye'de Sağlık Politikası'nın", s. 155-7; Sert, "İkinci Milli Türk Tıp Kongresinde", s. 1518.

119 Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, s. 68.

120 Ayberk, "Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine ait Hatıralarım", s. 134.

121 *Age*, s. 134.

nun 2 milyon tedavi demek olduğunu, hastanelerde ve dispanserlerde sadece 70.000 hastaya bakıldığı gerçeğini açığa çıkardı. Seyyar tedavi ve muayene birimleri için verilen rakamlar, sabit hastanelerin verilerine nispeten yakındı, hatta daha yüksekti.¹²²

Mısır, Macaristan, Polonya ülkelerini ve Filistin'deki Yahudi yerleşmelerindeki trahomla mücadele çabalarını en etkili örnekler olarak bulan Ayberk, Türkiye'de trahomla mücadele için de buna uygun bir plan hazırladı. Seyyar birimleri kaldırırken, dispanser ve kullanılabilir yatak sayısını artırdı.¹²³ Göz hastalıkları yüzünden kör ya da kısmen kör olan binlerce çocuk bulunduğundan, devlet onlar için özel ilkokullar açtı.¹²⁴

Cumhuriyet'in sağlık ve hijyen konusunda bir süre önce çıkarmış olduğu nizamnameler ve kanunlar Ayberk'in uğraşlarına yardımcı oldu. Trahomla ve ondan mustarip olanlarla ilgili bir dizi nizamname bulunmasına karşın, devlet 1930'da hijyeni daha da sıkı bir kanunla düzenlemeye karar verdi. Sosyal yaşamla ve sağlıkla ilgili çok çeşitli konuları kapsayan 1930 Kanunu, devletin ve devlet görevlilerinin yetkilerini genişletti ve getirdiği zorunlu hükümlerle medeniyet götürme işini kolaylaştırıp hukuki temele dayandırdı.

Kanunun ikinci bâbı (madde 29'dan madde 128'e kadar), "bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele"yi düzenlemekteydi. Bu bâbın dördüncü faslı, özel olarak "trahomla mücadele" konusuyla ilgiliyken, öbürleri sıtma, verem ve zührevi hastalıkları ele almaktaydı.¹²⁵ Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte, trahom vakalarını devlete bildirmek zorunlu hale geldi. Trahomlu hasta sayısının belli bir eşiğe vardığı yerlerde Sıhhiye Vekâleti, sağlık hizmetlerini geliştirmek ve yeni sağlık tesisleri kurmak üzere bir heyet atayacaktı. Bu heyetler insanları sağlık kurumlarına getirecek resmî yetkiye sahipti. Dr.

122 Trahoma ilişkin tablolar için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *Onbeşinci Yıl Kitabı*, sayfa numaraları yok. Feridun Frik 1938'e kadar 16 milyon hastaya ilaç verildiğini ekler; *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp*, s. 10. Bu sayı ya abartılıdır ya da yanlış ifade edilmiştir: Daha az sayıda hastaya 16 milyon ilaç dozu dağıtılmış olması biraz daha gerçekçidir.

123 Bu inceleme, özel olarak trahomla mücadelenin başarısıyla ya da başarısızlığıyla ilgili değildir.

124 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130; Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp*, s. 10.

125 Dördüncü Fasl: Trahom ile Mücadele, Umumi Hıfızisıhha Kanunu, 1593, 24 Nisan 1930, *Resmî Gazete*, sayı 1489. Ayrıca <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/487.html> internet adresinde (erişim tarihi 22 Haziran 2010).

Mazhar Osman, bir psikiyatr olmasına rağmen bu politikayı devletin “müracaat edenleri memnuniyetle, etmeyenleri zorla tedaviye başladığı” sözleriyle özetlemekteydi.¹²⁶ Heyetlerin bulaştırıcı sayılan hastaları, hastalıklarını başkalarına bulaştırabilecekleri yerlere gitmekten men etme yetkisi de vardı. Kanunlar ve nizamnameler, ülkenin tamamı için geçerliydi ama “trahom mücadele mintikaları”, çoğunlukla Anadolu’nun güneydoğu kesimindeydi.¹²⁷

1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, devlete, devlet doktorlarına ve görevlilerine trahomluları ve başka bir dizi hastalığa yakalanmış kişileri araştırma, tedavi etme ve hastaneye yatırma yetkisi vermektedir. Sosyomedikal “uzmanlar”ın yol gösterdiği ve teşvik ettiği devletin amacı, arzuladığı modernliğe ve medeniyet seviyesine ulaşmak için sosyal ve somut hastalıkların kökünü kurutmaktı. Haliyle bunu, ancak vatandaşlar ve gündelik hayatları üzerindeki denetimini ve gözetimini kılcal damarlara kadar erişecek şekilde genişleterek başarabilirdi. Bu, Cumhuriyet devletinin böyle bir güce kavuştuğu anlamına gelmez; ama on yıl önceki Osmanlı devletine nazaran daha güçlü olduğu da kesindi.

Çekişme konusu esirler

Yurda dönen savaş esirlerinin sağlık durumu resmî yetkilileri şoka uğrattırken, esirlerin siyaset ve tıp düzeyinde çekişme konusu haline geldiği siyasal ve tıbbi bir tartışmayı da başlattı. Ankara’daki milliyetçi hükümet, yurda dönen kör esirlerle ilgili aldığı kararda, “Mısır’da İngiliz tabibleriyle garnizon kumandan ve zabıtlarının on beş bin esiri kasden malûl bıraktığı” beyanıyla açıkça suçlayıcı bir tutum takındı.¹²⁸ Karar için önerge veren Milli Meclis’in iki mebusu Faik ve Mehmet Şeref beylerin kimlikleri ve yakın dönemde başlarından geçenlerin önemli bir rolü vardır bu konu bağlamında. İngilizler İstanbul’u işgal ettikten sonra, bir dizi Osmanlı sivil ve askerî görevlinin yanı sıra, bazı aydınları da tutuklayıp Malta’ya sürgün göndermişti (Mart 1919-Ekim 1920). Faik ve Mehmet Şeref beyler de Ankara’daki Milli Meclis’te

126 Mazhar Osman [Uzman], “Cumhuriyetin Sıhhat Siyaseti”, s. 42.

127 Dördüncü Fasıl: Trahom ile Mücadele, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1593, 24 Nisan 1930, *Resmî Gazete*, sayı 1489. Ayrıca <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/487.html> internet adresinde (erişim tarihi 22 Haziran 2010).

128 Eren, “İngilizler 15 bin Türk’ü kör etti”, s. 26-30; T. B. M. M., “Otuz Yedinci İhtima, 28. 5. 1337, Cumartesi”, *Zabıt Ceridesi*, Devre 1, cilt 10, s. 328-9.

mebus olmadan önce, Malta'da esir kalmış kişilerdi.¹²⁹ İngilizlerin Mısır'daki esirlere kötü muamele edildiği iddiasıyla 1921'de bir önerge verdiler. Fakat Milli Meclis'teki görüşmeler daha dikkatli okununca, kararın Mısır'la ilgili olmasına karşın, konuşmaların daha ziyade Malta'da esarete bulunanlarla ilgili olduğu açık olarak ortaya çıkar. Yukarıda değinildiği gibi, Mebusların Mısır'dan dönen kör esirler hakkında *Öğüt* gazetesinde okudukları şeylerin, Malta'da gördükleri muamele çerçevesinde anlam kazanmış olması mümkündür. Meclis'in daha kapsamlı bir araştırma yapılması yönündeki karardan aydınlatıcı hiçbir sonuç çıkmayışına bakılırsa, Milli Meclis mebuslarının bu konu üzerine zaten tıbbi makaleler ve kitapçıklar yazmakta olan Osmanlı-Türk doktorlardan, askerlerin körlüğüne trahomun yol açtığını öğrendikleri kanısına varabiliriz.

Hekimlerin Türkiye'ye musallat olan çeşitli hastalıkları yazdığı 1920'lerin sonlarına ve 1930'lara kadar, esirler konusu sıklıkla gündeme geldi. Bu yayınlarda, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı doktorlar esirlerin sağlık durumuyla ilgili İngiliz meslektaşlarını sorgularken, modern medeniyete doğru yürüyüşü yansıtmak amacıyla daha genel düzeyde milletin sağlığı üzerine de yazılar kaleme aldılar. Buna bağlı olarak, konu artık Türk olarak anılan Osmanlı esirlerin sağlığına verilen bireysel zararın, epey ötesinde bir kapsam kazandı. İngilizler, hasta Osmanlı esirlerin bedenlerine ilişkin demografik ve epidemiyolojik özellikleri inceleme, sıralama, ölçme ve işleme yoluna gitmişlerdi. Bundan da millet ve vatan üzerine, Osmanlı-Türk doktorların hemfikir olmadıkları sonuçlar çıkarmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son birkaç yılında başlamak ama özellikle erken Cumhuriyet döneminde hız kazanmak üzere, "Türk" esirler, Türk vatanyla ve Türk milletiyle ilgili bu "tıbbi Oryantalist" yorumlar ve teşhisler, milliyetçi doktorların itirazlarıyla karşılaştı.

Bu çekişme, birkaç aşamada ortaya çıktı. Osmanlı-Türk sağlık görevlileri, İngilizlerin Osmanlı esirlerine dönük teşhislerinin ve Türklerin hastalıklarıyla ilgili faraziyelerinin, takındıkları bilgi tutuma rağmen yanlış bilgiye dayalı "Oryantalist" varsayımların çarpıklığıyla malûl olduğunu belirtti. İngilizlerin esirlere ve ülkelerine yakıştırdıkları hastalıkların birçoğu, Türkiye'ye özgü değildi. Ayrıca, milliyetçi doktorlara göre, savaştan sonra Anadolu'yu saran pellagra, trahom ya da dizanteri salgınları geri dönen esirler ve gaziler aracılı-

129 Ziya Gökalp'in de aralarında bulunduğu bu siyasal, askerî ve fikri önderler İstanbul'un işgali sırasında İngilizlerce tutuklanmıştı.

ğıyla yabancı bölgelerden Türkiye'ye girmişti. Trahom gibi bir şey Filistin ya da Suriye'de kapılmış olsa bile, bu yerler artık "düşman" topraklarıydı. Gıda yetersizliğinden kaynaklandığı ve dolayısıyla bulaşıcı olmadığı Osmanlı-Türk doktorları tarafından geniş çapta kabul edilen pellagraya dahi, Osmanlı esirlerin bunu bir yerlerden ülkeye "getirmiş" olmaları bağlamında sürekli değinildi.¹³⁰

Osmanlı-Türk doktorların İngilizlere yönelttiği bir diğer önemli bir suçlama, tıbbi kanaatlerinin Osmanlılar ve Türkler hakkındaki önyargılı varsayımlar dolayısıyla güvenilmez olduğuydu. Bu varsayımların, Avrupalıların hükümlerini ve dolayısıyla teşhislerini gölgelediği savunuldu. Mısır kamplarında pellagrayla ilgili araştırmalarda görev almış olan Dr. A. Rıza, İngiliz doktorları "pellagra haritası" projesinin gösterdiği üzere, hastalık ile Osmanlı askerlerinin savaş öncesinde kaldıkları yerler arasında bir nedensel bağlantı saptamada inatçı bir kararlılık içinde olmakla suçladı.¹³¹ A. Rıza'nın yaklaşımı, kuşkuculuğun ötesindeydi. 1932'deki bir makalesinde, önyargıları yüzünden İngiliz doktorların önemsiz meselelere odaklandıkları ve böylece pellagranın ve esirler arasındaki diğer hastalıkların niteliğini anlayamadıkları ithamında bulundu. Kendisinin ve Osmanlı meslektaşlarının İkinci Komite için hazırladıkları rapora sıkıca bağlı kaldı. Esir kamplarından beri Dr. A. Rıza'nın fikrini değiştirmesini gerektirecek hiçbir şey olmamıştı. Aslında, bir Amerikalı araştırmacının 1926'da sunduğu yeni bulgular, onun yaklaşımının doğru olduğunu kanıtlayacak nitelikteydi; ancak niyasin eksikliğinin nedensel etken olduğu 1937'de ortaya çıkacaktı.¹³² Dr. A. Rıza'ya göre, onun ve doktor arkadaşlarının raporu pellagranın bakteriyolojik olmadığını ve fiziksel görünüş, yaş, ırk, iklim, cinsiyet ya da statü özellikleriyle hiçbir alakasının bulunmadığını, bunun düpedüz taze yiyeceklere dayalı daha iyi bir beslenme meselesi olduğunu ortaya atmıştı.¹³³ Bu konuda yalnız değildi. Türkiye'deki diğer doktorlar da İngilizlerin esir askerlere besin değeri yüksek yiyecekler vermekteki ihmali hastalığa, en başta da pellagraya yol açtığını ta 1930'lara kadar ileri sürmeye devam ettiler. Dr. Abdülkadir Noyan ifadelerinde şunu vurguladı: "Mısır'daki üsera kampında mutad olarak verilen gıda mahlût beyaz undan yapılan ve çabuk sertleşen bir ekmek, çoğu kurtlanmış ve içi kıs-

130 Mazhar Osman Uzman, "Pellagra ve Sinir Sistemi Hastalıkları", s. 3.

131 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 130.

132 Bkz. Alan Kraut, *Goldberger's War*.

133 A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", s. 130.

man boşalmış Mısır baklası, pek az mikdar et, evsafi bozuk hurma marmeladı imiş.”¹³⁴ [orijinalde böyle]

Konu trahom ve dizanteri gibi hastalıklara geldiğinde, bu hastalıkların Türkiye’de ortaya çıkışı ile yurda dönen savaş esirleri arasındaki bağlantı daha da belirginleşti. Dr. Osman Şerafeddin şunu ileri sürdü: “Mısır’da, Hindistan’da bulunan esir neferlerin bir çokları oralarda bu hastalığa [dizanteri] düşer olmuş ve bu marazı memlekete getirmiş idi.”¹³⁵ Abdülkadir Noyan’ın savı, bu bulguyu destekler nitelikteydi: “Bu [amipli dizanteri] tohumlar[ı] soğuk ve mutedil olan iklimlerimizin bir kısmında tutunamadı. Fakat mutedil ve mutedilden fazla sıcak olan memleketlerimizde münferid vak’alar halinde devam etmektedir”.¹³⁶ Noyan’a göre, memleketin iklimi yurda dönen esirlerin dizanteri taşıma tehlikesini kısmen azaltmaya tek başına yeterliydi.

Osmanlı-Türk doktorlar, birçok Avrupalı doktorun kendilerine, imparatorluğa ve millete karşı önyargılı olduğu kanısındaydılar. İçlerinden bazıları bu türden önyargılarla daha öncede mücadele etmiş olmalarına karşın, esirlerin hâlâ yurda dönmekte olduğu 1921’de bir Avrupa yayını Mazhar Osman’ın eleştirel bir makalesinde ifadesini bulan önemli bir tepkiyi harekete geçirdi. Mazhar Osman, Avrupa bilimini ve bilim insanlarını sorgularken, trahom ve pellagra hastalıklarıyla uğraşan doktorlar adına konuşmaktaydı. Eleştirisinin içeriği ta 19. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktaydı.

1897’deki bir Milletlerarası Tıp Kongresi’nde, Alman psikiyatr Baron Richard von Krafft-Ebing frengi üzerine bir konuşma yapmıştı. Geçmişteki katkılarından biri, günümüzde hâlâ kullanılan Wasserman testi gibi seroloji testleri öncesinde frengi ve genel felç (tedavi edilmeyen frenginin beyinde yarattığı hasardan kaynaklanan bir nöro-frengi türü) arasındaki bağlantıyı ortaya koymasıydı.¹³⁷ Konuşmasında “frengiye yatkınlık (syphillization) ve uygarlık” bileşiminin delirtici genel felcin (bundan böyle G.F.) sebebi olduğunu ileri sürdü. Onun ve diğer Avrupalı bilim insanlarının savı, G.F.’nin geçimlerini bedensel çalışmayla sağlayanlara nazaran, “beyin işçileri” arasında çok daha yaygın olduğuydu. Beyaz insanların sinir sisteminin, diğer “ırklara” oranla daha düzenli olduğu ve “beyin işçileri”nin ancak uygar toplumlardan

134 Noyan, “Vitaminsizlik Hastalıkları”, s. 49.

135 Osman Şerafeddin Çelik, “Harp ve Sari Hastalıklar”, s. 10.

136 Abdülkadir Noyan, “Harp Salgınları = Epidemics de guerre”, s. 6-7.

137 Delirtici genel felç olarak da bilinir.

çıkabileceği düşünüldüğünden, beyaz ırk G.F.'ye daha yatkın sayılmaktaydı.¹³⁸ Bu tanımla G.F., uygarlığın bir ölçüsü haline gelmekteydi. Dolayısıyla belirli bir yerde G.F. "yokluğu", uygarlık "yokluğu"nun kanıtı ve bu bakımdan vahşiliğin belirtisiydi. Krafft-Ebing'in gözlemi kısa bir süre sonra diğer Avrupalı tıp hekimlerince teyit edildi. Bunlardan ikisi, İsviçreli psikiyatr ve ırk hijyeni uzmanı Ernst Rudin ve Mazhar Osman'ın Almanya'dayken kendisinden ders aldığı tanınmış Alman psikiyatr Emil Kraepelin'di.¹³⁹

Avrupalı bilim insanlarının, G.F.'nin varlığını uygarlıkla ve yokluğunu barbarlıkla denk saymaları, Osmanlı ve daha sonra Türk doktorların dikkatini çekti. Bazıları böyle tezleri derhal reddetti. Bu tıp teorisine en sert şekilde eleştiride bulunanlardan biri, Mazhar Osman'dı. 1921'de "Sen de mi Brutus?" başlıklı makalesinde şunları yazdı:

Garblılar Şark'a zihinlerinde bin bir gece masallarını andıran efsane hamuleleriyle geliyor ve her köşede hayallerini tenmiye edecek [geliştirecek] şeyleri arıyorlar. Galat-ı hisse kapılarak her şeyi düşündükleri gibi görüyor ve hakkımızda öyle hüküm veriyorlar. ... En âlimleri, en mütebahhirleri [derin bilgilileri] için de hal böyledir.¹⁴⁰ [orijinalde böyle]

Mazhar Osman bu yorumla, bilim insanlarının bile Doğu'yla ilgili hemen her şeyde Doğu-Batı ikiliğini bir hareket noktası olarak ele aldıklarına işaret etmekteydi. Türkiye'de görev yapmış Alman doktorların, bilime aykırı gördüğü bulgularına anlaşılır bir tavırla daha fazla kızdı ve şaşırdı. Önce, 1889'den 1902'ye kadar İstanbul'da dermatoloji profesörlüğü yapmış olan Dr. Ernst von Düring'e, ardından da Cihan Harbi sırasında Alman askerî misyonu sağlık müşaviri olan Profesör L. R. Müller'e yüklendi. Her ikisi de G.F.'nin ve başka bir nöro-frengi türü olan *tabes dorsalis*'in Osmanlılar arasında mevcut olmadığını belirterek, Osmanlıların uygarlıktan yoksun olduklarını ima etmişti.¹⁴¹ Mazhar Osman, sert eleştirisini şöyle sürdürmekteydi:

138 Joseph Collins, "The Etiology, Prognosis, and Treatment of General Paresis", s. 125; İsimsiz "Medical Profession and the Social Evil", s. 426. Burton Thom, "Strain in Spirochetes", s. 11.

139 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 295-6 (bu baskıda sadece "deri"den söz edilir); Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 257, 261. Bu eleştirel tutum için ayrıca bkz. Fahrettin Kerim [Gökay], *Ruh Hastalıkları*, s. 31; Mazhar Osman [Uzman], *Psychiatria*, s. 187-8.

140 Mazhar Osman [Uzman], "Sen de mi Brutüs?", s. 89.

141 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 336.

Mesela harb zamanında profesör Müller Türkiye’de iki sene yaşadığı ve tetkikat-ı tibbiyede bulunduğu halde *tabes’e* ve felc-i umumiye hiç rast gelmediğini; binaenaleyh Türkiye’de frengi mikrobunun cümle-i asabiye hastalığı yapmadığını iddia ediyor ve bu iddiasını Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’de bir heyet-i tıbbiye muvaceshesinde bize bir şey öğretiyor kanaatiyle söylüyordu. Üstadı Şişli Müessesesi’ne çağırdık. Mevcudun on birine varan felc-i umumileri, *tabes’*lileri gösterdik, adeta hurafeleri tashih edildiği için neşesi kaçdı.¹⁴²

Mazhar Osman’a göre, Müller, kendisine çürütülemez kanıtlar sunulmasına rağmen, teorilerini düzeltme yoluna gitmedi. Hatta bu konuyu işleme-ye devam etti. “Türklerin psikolojyası ünvanlı eserinde tabiatımız hakkında neler yazmıyor,” diyen Mazhar Osman, ona şu eleştiriye yöneltti: “Profesör Türkler için çocukluğundan beri ne duymuşsa bu kitabına yazmış ve o teziyle Şarklıların psikolojisini erbab-ı fen’e tanıtmak istemiştir.” Tıpkı, savaş esirlerinin Bölüm 3’te karşımıza çıkan bazı yazılarında olduğu gibi, Mazhar Osman’ın da Türkler ve Doğulular (Şarklılar) ibareleri arasında pürüzsüzce geçişler yapması ilginçtir. Mazhar Osman, Türkiye veya Türkiye’deki hastalıklar hakkında yanlış bilgiye dayalı birçok yorumla karşılaştığını ileri sürer. Bu Avrupa eserlerinden bazılarının rakamları nereden aldıklarını belirtmeksiz istatistikler verdiklerini ve her zaman benzer sonuçlara vardıklarını ekler. Onlara göre, “maarif ve abadan [imarlı] olmayan; fabrikaları, destgâhları [tezgâhları] bulunmayan böyle bir memleketin hüsrana sebep halkının tembelliğidir.”¹⁴³

Avrupalı doktorlara yönelik bu suçlamalar, 1930’ların başlarına kadar sürdü; üstelik Mazhar Osman, bu doktorları eleştiren tek kişi değildi. Pratisyenlerden epidemiyologlara ve dermatologlara kadar uzanmak üzere, başka birçok Osmanlı ve Türk doktor da onun bakış açısını paylaşmaktaydı. Abdülkadir Noyan, “Alman meslekdaşlarımızın neşrettikleri bu mübalağalı yazıların mahdud müşahedelere aid nisbi ve yanlış fikirlerden doğduğunu zan ediyorum,” diye belirtmekteydi.¹⁴⁴ Avrupalı bilim insanları, Doğulular arasında var olan ya da var olduğu sanılan hastalıkları yazarken, bunlara teşhis koyarken ve hatta tedavi önerirken Doğu-Batı ikiliğinin ötesine geçmeyi başaramamışlardı. Avrupalıların Türklerle ilgili varsayımları, nesnel olması

142 Mazhar Osman [Uzman], “Sen de mi Britiis?”, s. 89.

143 *Açe*, s. 90.

144 Noyan, “Harp Salgınları = Epidemics de guerre”, s. 3.

beklenen bilimsel hükümlerini sarsmaktaydı. Bilim başlı başına değer yargılarından uzak olsa bile, bilim insanları önyargılardan yoksun değillerdi; bu da onların bilimi uygulamaya geçirişlerini etkilemekteydi. Mazhar Osman'ın işaret ettiği gibi, bu Avrupalılar tembel ve frengili Türkleri aramaya niyet etselerdi, onlardan epeyce bulacaklardı.

Mazhar Osman, Avrupalı doktorların kültürel önyargılarını teşhir etmenin yanı sıra, nöro-frenginin Türkiye'de veya Batılı olmayanlar arasında bulunamayacağı anlayışını sorgulamayı da sürdürdü. Türkiye'deki G.F. vakaları sayısının, aslında Avrupa'dakinden daha düşük olmadığı savını ortaya attı. Ona göre, asıl sorun G.F. yokluğu değil, teşhis yokluğuydu –özellikle de imparatorluğun (ya da daha sonra Cumhuriyet döneminin) ücra kesimlerinde.¹⁴⁵ Başka bir deyişle, birçok G.F. vakası vardı ama hepsini teşhis edecek yeterli sayıda doktor yoktu. Onun tahmini, Türkiye'deki akıl hastanelerine yatırılanların % 6'sı ila 12'sinde G.F. bulunduğu yönündeydi. Avrupalıların teorisine inanmamakla birlikte, o çerçeveden hareketle onların akıl yürütme tarzlarını çürütmeye çalıştı. Son olarak, “frengiye yatkınlık ve uygarlık” kavramının kendisine yüklendi. İstanbul'un işgali sırasında askerlerin tedavisiyle uğraşırken, Fransa ve İngiltere için çarpışan sömürge askerlerini de kapsamak üzere, birçok değişik ülkenin Avrupalı olmayan vatandaşlarını tedavi etme fırsatı bulduğunu ileri sürdü. O sırada ilginç bir durumla karşılaşmıştı: “Fransızların Senegal ve Madagaskar askerlerinde işgal senesinde felc-i umumi gördük.”¹⁴⁶ Yani Mazhar Osman Afrikalılarda da G.F. bularak Krafft-Ebing tezine bir balta daha vurmuş oluyordu.

Mazhar Osman'ın ele alacağı, son bir şey vardı. 1928'de çıkan kitabında, iki İstanbul hastanesine ait olan ve İstanbullu Rumların G.F.'ye Türklerden sadece biraz daha yatkın olduğunu gösteren bazı yeni tıbbi istatistiklere değindi. Bu farklılığın Avrupalı bilim insanlarının sanmış olabileceği bir durumdan kaynaklanmadığını ileri sürdü. “Bu mikdarı yükselten sınıf münevver değil fahişeler, meyhane ve gazino garsonlarıdır.” Mazhar Osman görüşünde kararlıydı: “Frengi ve fuhuş hangi mevkide ziyade ise felc-i umumi de onda ziyadedir.”¹⁴⁷

145 Mazhar Osman [Uzman], *Psychiatria*, s. 188.

146 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 296.

147 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 296. Yazar “fahişeler, meyhane ve gazino garsonları” ibaresini sonraki bir yayında (*Psychiatria*, s. 187) “fahişeler, meyhane ve gazinolar” olarak değiştirir.

Mazhar Osman gibileri Avrupalı doktorlara karşı bir saldırıya girişirken, sadece Ötekinin Türkiye'ye dair yanlış bilgilerini düzeltmekle ya da hayali bir milletler hiyerarşisinde Türkiye için kabul edilebilir bir yeri tartışmakla kalmamaktaydı. Birçok Avrupalı doktorun önyargılarına işaret ederken, Avrupalı doktorlarca savunulan doğuştan gelme farklılık söylemine saldırmaktaydı. Bir yurtseverlik ve milliyetçilik duygusunun yönlendirmesiyle yapılan iş, tam da tıbbi teşhislerde Doğu-Batı ikiliğini hareket noktası sayma önermesine karşı çıkmaktı. Avrupalı gözlere ve kulaklara hitap eden yayınlardaki savlar, kendilerini daha uygar sayan diğer halklarla eşitliği sağlama hedefini gütmekten başka bir şey değildi. Osmanlı ve Türk doktorlar, Avrupa'da öğrenim ya da kurs görmekle, Batı'nın bilimdeki atılımlarını zaten kabul etmişti. Ancak Batı bilimi bu doktorlarca eleştiri süzgecinden geçirmeksizin benimsenmedi. Yukarıda anlatılanların gösterdiği üzere, Batı biliminin araçları, Batılı "Oryantalist" tıp ve bilim söylemlerini çürütmeye yönelik kanıtları ortaya koymak için kullanıldı. Bu bakımdan, akademisyen Partha Chatterjee'nin maddi veya dışsal alana yerleştirdiği Batı biliminin sömürge ya da yarı-sömürge konumuna düşürülen dünyanın halklarınca hiç sorgulamaksızın ve karşı çıkmaksızın kabul edilmediği sonucuna varılabilir. Diğer bir deyişle, maddi alanda kabul edilmeden önce sıkı bir yoklamadan geçmekteydi.

Millete hijyenik ve sağlıklı bir yer bulmak

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olarak Mazhar Osman ve diğer doktorlar için, mensup oldukları milletin ileri ve uygar olduğu varsayılan halklarla ve milletlerle eşitliğini sağlamanın önemli olduğu apaçıktı. Bunun itici gücü, doktorların milliyetçilik ve yurtseverlik duygusuydu. Milletin sağlık sorunlarıyla gerçekçi bir şekilde yüzleşmelerini gerektiren mesleki sorumlulukları ile milletin imajını koruma yönündeki yurtseverlik görevleri arasında sıkışmışlardı. Bir yanda, akıldan bedene, bağırsaktan göze kadar uzanan hastalıklar açısından milletin karşı karşıya kaldığı vahim sağlık tablosunu açığa vurmak, yurtseverlik görevleriydi. Diğer yanda, dünyanın Türkiye'ye Avrupa'dakilere eşit bir uygar millet olarak saygı göstermesini sağlama konusunda kararlıydılar. Türkiye'nin nüfusuna ilişkin yeterli istatistiklerle ya da sağlık anketleriyle donanmış olmadıkları için, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin uygarlık düzeyini ancak bu şekilde kanıtlayacakları sanısıyla, Türkiye'nin başına bela kesilen hastalıkların aslında dünyanın çeşitli yerlerinde, özellikle de ileri milletlerde de var olduğunu göstermeye çalıştılar.

Tıpla ilgili yazılarında, trahomonun ve pellagranın hem Avrupa’da, hem de az gelişmiş dünyada görüldüğünü aktardılar. Trahoma sadece “Şimali Afrika, Mısır, Arabistan, Suriye, Filistin”de değil, “Avusturya, Macaristan, Şarki Prusya, Lehistan, İtalya ve İrlanda’da ve hatta nefis-i Londra’da [Londra şehir merkezinde]” rastlandığını aktardılar.¹⁴⁸ Anadolu’nun bazı kesimlerinde trahom bulaşma oranının Londra’dakinden yüksek olmasını, İngilizlerin yönettiği Mısır kamplarından gelen hastalık taşıyıcısı esirlere bağladılar. Durum pellagra açısından aynıydı: Türk beslenme düzeni bu hastalığı savuşturmayaya yetecek düzeydeydi ve taze ürünlere dayalıydı. Kaldı ki, pellagra Portekiz, İspanya, Fransa, Romanya, İtalya, Meksika ülkelerinde ve ara sıra İngiltere’de de rastlanan bir hastalıktı. Dr. Şükrü Yusuf, belli hastalıkların gerilik belirtileri olduğu yolundaki inanca son darbeyi indirmek üzere, Avrupa ülkelerinden daha ileri saydığı bir ülkeyi kararlı ve doğru bir şekilde örnek verdi: “Cemahir-i Müttefike-i Amerika’da 1915’de 10663 kişi pelagradan vefat etmiş.”¹⁴⁹

Sonradan “trahomla mücadele”nin başına getirilecek olan Nuri Ayberk, önemli sayıda trahom vakalarına rastlanabilecek on dört ülkeyi sıraladığı bir yayında, “Hiçbir ırk yoktur ki trahomdan muaf olsun,” diye belirtti. Listenin başında Mısır vardı. Beşinci sıradaki Türkiye, haliyle İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerin yukarısındaydı; ama aralarında Yunanistan’ın da bulunduğu başka dört ülkenin aşağısındaydı. Mücadele umutsuz değildi. Daha ileri milletlerin hastalığı alt etmesi Türkiye’ye umut vermekteydi.¹⁵⁰

Sonuç

Hiç kuşkusuz, Cihan Harbi’nin sonuna doğru Osmanlı ordusu Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinde muharip birlikleri beslemede gittikçe zorlandı.¹⁵¹ Cephedeki Osmanlı askerî tabipleri birliklerde trahom, sıtma, iskorbüt,

148 Mehmed Emin, *Memleketimizde İntişar Etmekte*, s. 6. Ayrıca bkz. Said Cemil, “Pellagra”, s. 1.085.

149 Şükrü Yusuf, “Pellagra Hakkında”, s. 39-40; Said Cemil, “Pellagra”, s. 1.085-6.

150 Nuri Fehmi [Ayberk], *Trahom*, s. 23, 25-6.

151 Birkaç İngiliz asker ve doktorlar, savaşın son aylarında ve özellikle ele geçirdikleri bazı Osmanlı hastanelerinde aşıktan çok zayıflamış ve takatten düşmüş hasta Osmanlı askerleri bulduklarını not ederler. Belki kendilerini herhangi bir suçlamaya karşı korumak için, belki de propoganda amaçlı kullanmak için, özellikle Kerkük Hastanesi etrafında böyle durumda buldukları yan baygın ve çok zayıf Osmanlı askerlerini gösteren birçok resim çekmişlerdir.

dizanteri ve diğer hastalıklarla karşılaştıklarını rahatlıkla kabul ederken, pellagraya tanık olmadıklarını ısrarla belirttiler. Esaret öncesinde pellagra'nın bir ölçüde görüldüğünü hesaba katsak bile, birçok pellagra vakasının kamplarda kalori bakımından zengin, ama niyasin bakımından yetersiz esir kampı diyeti yüzünden ortaya çıktığı yadsınamaz gerçektir. "Avrupalı olmayan esir" diyeti, niyasin bakımından esirleri pellagrada bağışık tutacak kadar zengin değildi. Dolayısıyla kamplara girerken sağlıklı olduğu teyit edilen birçok kişi kısa sürede pellagraya yakalandı.

Kör savaş esirlerine gelince, kasıtlı kötülük yönünde kesinlikle bir bulgu yoktur; bu özellikle kreozolla bit temizliği sonrasında kör olduğu söylenen esirler açısından geçerlidir. Mesele yalın ve basitti: Trahom ve diğer bulaşıcı göz hastalıkları, esirlerde körlüğün tek olmasa bile asıl sebebiydi. Bilhassa trahom esaretten önce de sonra da çabuk yayılan bir hastalıktı. Esir düşen ve düşmeyen bir dizi Osmanlı-Türk doktor, trahomun askerler arasında esaretten önce mevcut olduğunu kabul etmekteydi. Hastalığın kamplarda yayılmaya devam etmesinin sebebi, doktorların havlu ve yastık gibi kişisel eşyaları paylaşmaktan sakınma talimatına esirlerin dikkatle uymamalarıydı. Ne var ki esirler beslenmeyle bağlantılı olan ve diyetle yeterli A vitamininin olmayışından kaynaklanan göz hastalıklarına da maruz kaldılar. Bu kadarı, kamplardaki kimi İngiliz doktorlar tarafından da kabul edilmekteydi. Bilmediğimiz husus, A vitamini eksikliğinin ne ağırlıkta olduğu ve bundan kaç esirin etkilendiğidir. Ancak binlerce Osmanlı askerinin 1920'de hâlâ İngiliz esir kamplarında olduğu ve A vitamini eksikliğinin yıllarca sürdüğü göz önünde tutulursa, birçok esirin beslenmeyle bağlantılı göz sorunları da yaşadığını ileri sürmek abes olmaz. Yukarıda anlatılanların işaret ettiği üzere, uzun süreli A vitamini eksikliği gözlerde kalıcı hasara ve hatta körlüğe yol açabilir.

Kamp yöneticilerinin niyasini ve A vitaminini, Osmanlı savaş esirlerinden bilerek ve kasten esirgemedikleri anlamında, bütün bunların istenmeden ortaya çıktığı doğrudur. Niyasin eksikliğinin pellagra sebebi olduğunu dahi bilmiyorlardı. Ama bazı göz hastalıklarının beslenmeyle bağlantılı olduğunu bildikleri gibi, pellagraya doğru düzgün bir beslenmeden uzak oluşun yol açtığını da biliyorlardı. Kamp doktorlarının ve görevlilerinin, esirlere doğrudan ve kasıtlı zarar vermeyi planladıklarına dair hiçbir delil yoktur. Ne var ki Oryantalist, hatta ırkçı tutumları öylesine köklü ve o derece tartışmaya kapalıydı ki, "Türkler" in hastalıkları ya da kendi memleketlerindeki beslenme düzenleri hakkında söyledikleri şeyler onların zihniyetiyle çeliştiğinde, sanki bu Şarklılar kendilerini Avrupalı doktorlar kadar tanıyor olamazlarmış

gibi, söylediklerinin uydurma olabileceği varsayıldı. Dolayısıyla kendilerinin, “Türklerin” memleketlerinde ne yiyip içtiklerini onlardan daha iyi bildiklerini varsayarak Osmanlı savaş esirleri için “Avrupalı olmayan esir” diyeti uydurdular. Ancak bu diyet de “Avrupalı esir diyeti”nin çeşitliliğinden ve oldukça yüksek besleyici niteliğinden mahrumdu. Ortaya çıkan sonuç ise binlerce savaş esirine verilen kasıtsız ama ağır zarardı. Kabul etmek gerekir ki İkinci Pellagra Komitesi, İngiliz tarafındaki kişilerin hatalarına karşı daha duyarlıydı ve bunları görmeye yatkındı. Fakat komite üyeleri de benzer ırkçı tutumlardan ve diğer bilim insanlarının “kasıtlı bilgisizliği”nden tamamıyla sıyrılamadı.

Sonuca ek: Eski kör askerler asla ölmez

9 Ekim 1998’de, Cihan Harbi’nin resmen bitişinden neredeyse tam doksan yıl sonra, *Zaman* gazetesinin hafta sonu dergisi *Aksiyon*’da, I. Dünya Savaşı’nın “Türk” esirleri üzerine bir makale çıktı. Türkiye’de başka birçok dergi, gazete, muhabir ve amatör “tarihçi”nin sürekli yaptığı gibi, bu makale de Osmanlı askerleri ve savaş esirleri arasında sanki başka etnik ya da dinsel topluluklar yokmuşçasına, Türkleri Osmanlılarla bir tutmaktaydı. Kapakta tam sayfa olarak verilen kışkırtıcı başlık, “Kobay Türkler: İngilizler, I. Dünya Savaşı’nda 15 bin Türk Esiri İlmi Bahanelerle Kör Etti” şeklindeydi.¹⁵² Makale, Milli Meclis’in daha önce değindiğimiz 1921 tarihli görüşmelerini ve kararını muhabirin tesadüf eseri keşfetmesinin sonucuydu. Bu hiç de “yeni bir keşif” değildi ama yetmiş küsur yıllık bir ithamın kamusal alana tekrar taşınmasına fırsat verdi. Makalenin başlığında işaret edildiği gibi, 1921’de Milli Meclis’in aldığı karara göre, gözleri yakacak şekilde kasten suya karıştırılmış kreozol çözeltilisinde yıkatma yoluyla esirlerin kör edildiği söylenmekteydi. Suçlamanın hedefindeki kesim, “İngiliz tabibleriyle garnizon kumandan ve zabıtları”ydı. Mevcut sınırlı kayıtlara ulaşan yazar çeşitli resmî kuruluşlardan yardım istemiş ama başka aydınlatıcı bilgi edinememişti; zira bu konu üzerine sistematik çalışan kimse yoktu. Ne yazık ki gazete makalesinin bundan çıkardığı sonuç 1921’deki Milli Meclis görüşmelerini varsayım yoluyla gerçekmiş gibi kabul etmekte. Bizzat kararda konuyla ilgili daha kapsamlı araştırmamanın öngörüldüğü tamamen gözardı edilmişti.¹⁵³

152 Eren, “İngilizler 15 bin Türk’ü kör etti”, s. 26-30.

153 *Age*, s. 26-30.

Aksiyon makalesinin kamuoyunda uyandırdığı ilk heyecanın yavaş yavaş yatışmasına karşın, kör esirler imgesi duygusal düzeyde tamamen silinmeyecek kadar çarpıcıydı. Nitekim aradan geçen zamanın gösterdiği gibi, görünüşteki bu kısa süreli unutuluş sürecinde hikâye başkalaştırılarak, farklı bir gündem teşkil edecek şekle dönüştü. Birkaç akademisyen ve muhabirlikten gelme “tarihçi-yazar”, “Türk” esirlere karşı yıllar önce işlenen savaş suçlarının ardındaki “asıl faillere” işaret eden “yeni bulgulara” vardıklarını öne sürdüler. Yeni teze göre, İngilizler böyle bir şeyin olmasına göz yummaktan dolayı suç ortağı konumundaydılar; ama “Türk” esirleri kasten kör etme suçunun yüklendiği asıl kesim Mısır esir kamplarında çalışan “hain” (Osmanlı) Ermeni doktorlar ya da tercümanlardı. Gazeteler, haber konusu yaptıkları bu asılsız “yeni bulgulara” inandırıcılık kazandırdılar. “Yeni bulgular”dan ustaca kurguyla oluşturulan iki-üç dakikalık PowerPoint dosyaları e-posta ekleri olarak dünyanın bir ucundan öbür ucuna gönderildi. Dosya açılınca, “Türk” esirlerin görüntüleri eşliğinde Türk milli marşı ya da mehter müziği çalınmaktaydı. PowerPoint dosyaları web sitelerine ve web siteleri de belgesel filmlere dönüştü. Bilimsel niteliği tartışmalı ve sırf siyasal güdümlü bir tezi sunmak üzere yazılmış kitaplar yüceltildi.¹⁵⁴

2004’te, yukarıda kullandığım *Katran Kazanında Sterilize* adlı bir esaret hatıratı yayımlandı. Kitabın üçte ikisi, eski bir savaş esiri olan Ahmet Altınay’ın Mısır’dayken tuttuğu bir günlüğün transliterasyonudur. Geri kalan kısım, transliterasyonu yapan iki kişinin uzunca bir giriş makalesidir. İkili bu makalede kısaca şunu belirtir: “Özellikle bazı Ermeni doktorların tedavi amaçlı olarak kendilerine gelen Türk esirlerin gözlerinin kör edilmesi operasyonunda rol aldıkları da açıktır.”¹⁵⁵ Sözde tertibe ilişkin daha kapsamlı bir araştırma yapılmasını öngören 1921 kararı dışında, Ermeni doktorların kasıtlı yanlış tedavisi konusunda yazarların aktardığı tek kanıt, Mısır’da esir olan Osmanlı memuru Eyüp Sabri Bey’in önceki sayfalarda değinilen hatıra-tına dayanır. Ardından Mısır’daki esirler üzerine 1917’de, yani trahomun ve oftalminin çok daha yüksek oranda görüleceği on binlerce daha Osmanlı esirinin esaret kamplarına geleceği 1918’den bir sene önce, basılmış bir Kızılhaç

154 Özellikle bkz. Cezmi Yurtsever, *Gözlerim Eyvah*. Ayrıca bkz. kişisel web sitesi: http://cezmiyurtsever.com/index.php?seccenek=com_content&task=view&id=1998&Itemid=3 (erişim tarihi 14 Ağustos 2010). Çoğu “kes-yapıştır” yöntemiyle birbirini taklit eden yüzlerce benzer web sitesi vardır.

155 Altınay, *Katran Kazanında Sterilize*, s. 17.

raporundan alınma iki bilgi unsuruna dikkat çekilir. Birincisi, Heliopolis'teki esirlerin % 20'sinde konjonktivit olduğudur. İkincisi, Kızılhaç raporunun söz konusu kamptaki sağlık görevlileri arasında bir İngiliz ve iki Ermeni doktordan söz edişidir. Böylece yazarlar konjonktivit meselesini tamamıyla göz ardı ederek şunu belirtir: “Bu kampta İngiliz Doktor Albay E. G. Garnen'in yanında Arsen Khoren ve Leon Samuel adlı iki de Ermeni doktorun görevli oldukları bilgisi Eyüp Sabri Bey'in iddialarını teyid eder niteliktedir.”¹⁵⁶ Yani, sırf kampta iki Ermeni doktorun bulunuyor oluşu Eyüp Sabri Bey'in ithamlarının teyidi haline gelirken, askerler arasında % 20'ye varan konjonktivit sorunu bir tarafa atılır. Bu teorinin savunucuları farkında olmasalar bile, böyle bir akıl yürütme, kamplardaki esir “Türk” doktorların Ermeni ve İngiliz doktorların güya binlerce Türk savaş esirini kör edişini görmezlikten geldiğini varsayar. Kamp hastahanelerinde çalışırken pellagra hakkında İngiliz doktorlara çıkışan Dr. A. Rıza ve diğer Osmanlı doktorlar sözümona bu kasten kör etmeleri görmediler de hastanenin içine adımını bile atmayan Eyüp Sabri Bey bunu nasıl gördü? Yoksa acaba bu “Türk” doktorlar da mı aynı “kompro”nun bir parçasıydılar? Daha önce anlatılanların gösterdiği üzere, kamplardaki Türk doktorların ve yurda dönüşlerinde esirleri bazen üstün-körü bir şekilde olsa da muayene eden Türk doktorların da belirttiği şey, trahomun ve konjonktivitin yaygın oluşuydu. Bundan haberdar olan, sadece göz doktorları değildi. Mazhar Osman ve diğer psikiyatrlar bile biliyordu.¹⁵⁷ Söz konusu kitapta işlenen “İngilizlerin ya da Ermenilerin esirleri kör ettiği” tezinin sorunlu yanı, bu kitabın esaret günlüğü kısmında İngilizlerin ya da Ermenilerin gerek bit temizliği sırasında, gerekse ameliyat sonrasında esirleri kasten kör edecek bir şeyi fiilen yaptığı yönünde kesinlikle hiç kanıt sunulmamasıdır. Aslında, bu günlüğün sahibi dezenfeksiyonla uzun süreden beri ilk kez bitlerden tamamen kurtulduğunu ve bu sayede daha sonra uzun zamandan sonra ilk kez rahat uyuduğunu belirten Ahmet Altınay'dı.¹⁵⁸ Oysa transliterasyonu yapanların giriş makalesi, esirlerin kasten kör edildiği

156 *Age*, s. 17-18. Eyüp Sabri, *Bir Esirin Hatıraları*, ilk kez 1922'de yayımlanan bu kitap daha sonra 1978'de *Esaret Hatıraları* adıyla yeniden basıldı.

157 Giriş bölümünde adını andığımız Mazhar Osman şöyle yazmıştı: “... esir askerlerimiz arasında pellagra ile trahomlu körlerden sonra erken bunama aklı tedhiş edecek derecede çoktu.” Mazhar Osman [Uzman], *Akl Hastalıkları*, s. 418.

158 Altınay, *Katran Kazanında Sterilize*, s. 58.

bağlamını yaratmakta ve günlüğün bu bağlamda okunmasını sağlamaktadır – üstelik Ahmet Altınay bir “katran kazanında” sterilize edilmekle rahata kavuşmuş olsa bile.

Kamuoyu algısını etkileme açısından, “amatörce” efsane yaratıcılığı “esirlerin kasten kör edilişi” savını geliştirmede dehşet verici ölçüde “başarılı” olmuştur. Büyük bir olasılıkla bu başarı, mağdurların anlatılarına, daha fazla çekicilik katmak amacıyla, sözde faillerin kimliğini İngilizlikten Ermeniliğe dönüştürmeyi de gerekli kılmıştır. “Kamuoyuna dönük” bir tarihsel anlatının evraklarla ve profesyonel tarih araştırmasının standartlarıyla uyuşmaması o kadar da önemli miydi? Görünüşe bakılırsa bu, bazı durumlarda bazı kişiler için pek de önemli değildir. Bir tarihçinin ileri sürdüğü gibi, tarih üretme süreci “meslekten bir tarihçinin son cümlesiyle bitmez; çünkü kamuoyunun sırf akademik üretimleri yorumlayışıyla ve ona yorum getirişiyle de olsa tarihe katkıda bulunması oldukça yüksek bir ihtimaldir” ve bazen bir olayla ilgili anlatı, tarihçinin sahneye çıkışından epey önce kurgulanmış olabilir.¹⁵⁹

159 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past*, s. 25-6.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ NEVROZLARI VE SAVAŞ ESİRLERİ: SAVAŞ DÖNEMİNDE SINIR BOZUKLUĞU VE TIBBİ YORUM SİYASETİ

Bir zamanlar atların çektiği tramvayla okula gitmiş bir kuşak, şimdi bulutlardan başka her şeyin değiştiği kırsal topraklarda çıplak gökyüzünün altında dikili durmaktaydı. Ve bulutların altında, yıkıcı akımların ve patlamaların ortasındaki bu alanda kalakaldı ufacık, narin insan bedeni.

Walter Benjamin,
The Storyteller, s. 84

Dediler ki harp bir çelik banyosu gibidir oraya girip çıkanlar çelikleşmiş olurlar. Hakikatte bunun aksi daha çoktur.

Dr. Şükrü Hazım Tiner,
Eugenik Bahsine Umumi Bir Bakış, s. 30

Bu kitapta esas olarak savaş esirleri ele alınmakla birlikte, cephede sinir bozuklukları geçiren ya da askerî tıp makamlarınca temaruzla (hastalık taklidiyle) suçlanan Osmanlı askerlerine ilişkin tıbbi söylemi de incelemek gerekir. Savaş sırasında sağlık personeli, sinir bozukluğu ya da savaş nevrozu geçirdiğini ileri süren Osmanlı askerlerini muayene edip teşhis koyarken, sıklıkla savaş esirlerini bir kıyas noktası olarak kullanma yoluna gitti. Nöropsikiyatrlar, önceleri savaş esirlerinde savaş nevrozu ve bağlantılı bozukluklar görmedikleri gerekçesiyle, esir olmayanların savaşla bağlantılı bozukluklardan mustarip olma iddialarının düzmece olduğunda ısrar ettiler. Dolayısıyla onların bazılarının durumunu temaruz olarak algıladılar. Bu bölümde esirler ve esir olmayanlar arasındaki bağlantının gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda,

gerekse Avrupa’da nöropsikiyatrların sosyal-tıbbi söyleminde önceden de belirgin olduğu ileri sürölmektedir. Fakat savaştan yaklaşık on yıl sonra, nöropsikiyatrlar geçmişe dönük olarak eski esirlere, savaş sırasında esir olmayanlarda saptadıkları bazı ruhsal bozukluklarla aynı doğrultuda teşhisler koydular. Geçmişte doktorların özgül durumlarına bakışı açısından esirler ve esir olmayanlar arasında mevcut olabilecek her türlü teşhis ayrımı o noktada büsbütün ortadan kalktı. O sırada nöropsikiyatrlar, sosyal bilimciler ve devlet görevlileri için önem taşıyan meseleler, kişilerin ruh ve beden sağlığının millete nasıl etkiye bulunduğuydu (Bu meseleler Bölüm 6’nın konusunu oluşturmaktadır).

Avrupa’da savaş nevrozları üzerine tartışmalar: Mermi şokundan asabi ürküntüye ve histeriye

Osmanlı İmparatorluğu’nda tıp ve bilim düzeyinde en ileri kafalar, psikiyatri ve yeni oluşturulan nöroloji alanlarında sağlanan ilerlemeleri takip etmekteydi. Avrupa üniversitelerinde ve hastanelerinde Jean-Martin Charcot (1825-1893, Paris), Hermann Oppenheim (1858-1919, Berlin), Emil Kraepelin (1856-1926, Münih) ve Joseph Babinski (1857-1932, Paris) gibi önde gelen şahsiyetler en son gelişmeleri araştırmakta, öğretmekte, uygulamakta ve yazmaktaydı.¹ Bilgi aktarma noktasından bakıldığında, İstanbul ile Berlin ya da Münih arasındaki mesafe insana görüldüğü kadar büyük değildi. Bazı Osmanlı ve daha sonra Türk nöropsikiyatrların bu kişilerle doğrudan ve dolaylı bağlantıları vardı. Bazıları onlardan ders almış, bazıları yanlarında asistan ve stajyer olarak çalışmıştı; içlerinde onların seminerlerine ve konferanslarına düzenli katılanlar da vardı. Osmanlı tıp insanları bilimsel bilgileri pasif biçimde dışarıdan almaktan ziyade, bu milletlerarası tıp camiasının aktif bir parçasıydı. Burada ele alınan Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların (Mazhar Osman [Uzman], İhsan Şükrü [Aksel], Fahrettin Kerim [Gökay], Nazım Şakir [Şakar] ve birkaç diğeri) çoğu Almanya’da eğitim için bulunmuştu.² Bütün dünyada saygın bir yeri olan Alman nöropsikiyatrisi, Türkiye’de

1 Psikiyatrinin ruhsal bozukluklarla ya da zihin hastalıklarıyla, nörolojinin ise beyin ve sinir sistemi hastalıklarıyla ilgilenmesine karşın, iki alan da birbiriyle sıkı bir bağlantı içerisindeydi; bu durum 20. yüzyıl başlarında daha fazla geçerli olmaya başladı.

2 Örneğin, bir nörolog olan Mustafa Hayrullah, Paris’te Joseph Jules Dejerine’in yanında öğrenim görmeye gönderildi. Daha geniş bilgi için bkz. M. Eraksoy, “Mustafa Hayrullah Diker”, s. 1.505-6.

1940'ların ortalarına kadar etkisini sürdürdü.³ Osmanlı nöropsikiyatrlar, zeki profesyoneller olmaları itibariyle, Alman psikiyatri ekolüyle sıkı bağlarını korurken, Fransa'dan İngiltere'ye ve ABD'den ve İtalya'ya kadar milletlerarası tıbbın seyrini de izliyordlardı.⁴

I. Dünya Savaşı, sağlık personelinin savaşla bağlantılı ve takatten düşürücü asabiyet arazlarından mustarip görünen yüz binlerce askeri muayene ve tedavi ettiği ilk olaydı. Savaş henüz birkaç ayını doldurmuşken, Avrupa'da taraf olan bütün ülkelerin askerleri arasında görme, işitme, konuşma ve yürüme konularında işlevsel bozuklukların yanı sıra, uykusuzluk, titreme ve aşırı duygusallık belirtileri görülmeye başlandı. Ama bu arazlar muharebede bedenlen yara almamış askerlerde de ortaya çıkmaktaydı. Kafa ve omurga yaralanmaları gibi gözle görülür bedensel travmanın olmayışı yüzünden, bazı doktorlar patlayan mermilerin yarattığı şokun, hava basıncıyla ya da ses dalgalarıyla taşındığını ve askerlerin beyinlerinde mikro lezyonlar yaratarak söz konusu arazlara yol açtığını varsaydılar.⁵ Aslında, Osmanlılarla ilgili bazı ilk bulgular, ilk kez İngiltere'de bazı doktorların ortaya attığı "mermi şoku" terimiyle bu teoriyi destekler gibiydi.⁶ Çanakkale Savaşı'nda yoğun bir donanma bombardımanının ardından, İtilaf askerleri ele geçirildikleri bir Osmanlı siperinde dizlerinde duran tüfekleriyle bir arada oturmuş yedi ölü Osmanlı askeri buldular. İngiliz tarafından birinin konuyla ilgili anlatımı şöyleydi: "Bir asker kolunu arkadaşının boynuna dolamıştı ve yüzünde bir gülümseme vardı; ölüme yenik düşerken sanki şakalaşıyor gibiydiler. Hepsi öylece uykuya dalmış gibi bir görüntü çiziyorlardı; içlerinden sadece birinin açık bir yarası olduğunu görebildim."⁷ Patlayan mermiye bağlı şokun, normalde askerlerin bedenlerini parçalaması beklenirdi; ama dışarıdan görülen bedensel bir iz bırakmaksızın mermi patlamasının askerlerin sinirlerini sakatlamış gibi görünmesi düpedüz kafa karıştıncıydı.

-
- 3 Günsel Koptagel-İlal, "Son 100 Yılda Türkiye'de", s. 364; Yaman Örs, "Regional Report: Psychiatry and Philosophy in Turkey", s. 266-7; N. Yasemin Oğuz, "Cumhuriyet dönemi Türk Psikiyatrisine"; Özcan Köknel, *Kötü Ruhstan Ruh Sağlığına*, s. 266-86; F. K. Gökay, "Raşit Tahsin Hocamız", s. 3.069-76; İhsan Şühkry [Şükrü] ve Fahreddin Kerim [Gökay], "Die Geschichte der Psychiatrie in der Türkei", s. 405-7. Fahrettin Kerim ve Rober Gaupp bağlantısı için bkz. Fahrettin Kerim Gökay, "21 Ocakta München Üniversitesinde", s. 2083-90.
 - 4 Yücel Yanıkdağ, "Ill-fated Sons' of the Nation", bölüm 4.
 - 5 Jose Brunner, "Will, Desire and Experience", s. 297-300.
 - 6 Almanca *Granatschock*, *Granatkontusion* ya da *Granatkommotion*.
 - 7 Ben Shepard, *A War of Nerves*, s. 3.

Beyindeki görünmez mikro lezyonlar teorisi kısa ömürlü oldu çünkü otopsi yapılan askerlerin beyinlerinde böyle lezyonlar görülmedi. Elde edilen başka türden bulgular da “mermi şoku” teorisini sarsıcı bir sonuç yarattı. Örneğin, 1915 ortalarına doğru Avrupalı doktorlar mermi şoku teşhisi konulmuş askerlerin büyük bir çoğunluğunun, patlayan mermilere bunun sonucunda telaşa kapılacak ya da hasara uğrayacak kadar yakın olmadıklarını belirledi.⁸ Somatik (bedensel) belirtilerin yokluğu ve cephe gerisi alanlardaki askerlerde bile yukarıda listelenen histeriye benzer arazlara rastlanması, başından beri bu durumların psikojenik (ruh halinden ya da duygulardan kaynaklanan) olduğuna inanan doktorların savlarını güçlendirdi. Birçok doktora göre, daha önce barış döneminde bazı hastalara konulan iki kesin teşhis askerlerin arazlarına uyar gibiydi: Histeri ve nevrasteni. Histerinin belirtileri felç, katatoni, körlük, kekeleme ya da suskunluk ve titreme ya da seğirmeydi. Bir tür asabi bitkinlik olan nevrasteninin ayrıncı özellikleri ise bitkinlik, endişe, melankoli ve uykusuzluktu.⁹

Nevrasteni, nörolog Charles Beard’ın ortaya attığı ve 19. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar revaçta olan bir Amerikan terimiydi. “Özellikle en modern milletlerin üst sınıflarında görülen ve modern medeniyete özgü bir hastalık” olarak, aşırı çalışmanın beraberinde getirdiği asabi bitkinlikle belirlendiği düşünülmekteydi. Amerikalı doktorlar, genelde nevrasteni teşhisini üst sınıf mensuplarıyla sınırlı tutarken, Almanlar, az da olsa hastalığı bir sınıfa özgü olmaktan çıkartıyorlardı. İngiliz doktorlar Amerikan yaklaşımını tercih etmekteydi. İngiltere’de savaş sırasında sadece savaş nevrozlarına (mermi şoku) maruz kalan subaylara nevrasteni teşhisi konuldu; buna karşılık benzer durumları gösteren erler histerik sayıldı.¹⁰ Açıkçası, teşhisi belirleyen, arazlardaki somut farklılıklardan ziyade İngiliz nöropsikiyatrların sosyoekonomik kökenleriydi.¹¹

Histeri teşhisi, 19. yüzyıl sonlarına kadar yalnız kadın hastalara konulurdu. Derken 1880’lerde Charcot’nun çalışmaları etkili hale geldi. Ona başvuran “isteri” hastalarından birçoğunun kadın değil, irikıyım erkek işçi

8 Eric Leed, *No Man’s Land*, s. 170-1. Gerek mermi şoku, gerekse *nervenshock*, 1917’ye doğru geçersiz teşhisler sayıldı. Paul Lerner, *Hysterical Men*, s. 61; Andreas Killen, *Berlin Electropolis*, s. 137.

9 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 130.

10 Shepard, *A War of Nerves*, s. 9-10; Killen, *Berlin Electropolis*, s. 60.

11 Peter Barnham, *Forgotten Lunatics*, s. 3-5, 76 vd.

olmasından hareketle, erkek histerisi teşhisine geçerlilik kazandırdı.¹² Ancak erkek histerisinin varlığına inanç genel kabul görmedi; histerinin uyandırdığı efeminelik ve hastalık hastası olma çağrışımı hep sürdü. Charcot'nun erkek histerisi teşhisi koyduğu kişiler arasında, demiryolu ve fabrika kazaları gibi travmatik olayların mağdurları vardı. Motor ve duyumusal bozuklukların görüldüğü bu tür kişilere özgü travmatik histeri teşhisleri koyan Charcot, kışkırtıcı bir etkenin, travmatik bir uyarıcının ya da uyandırıcının irsi ya da bünyevi yatkınlığı (*diathèse*) olan insanlarda bu durumu kolayca tetikleyebileceği kanısındaydı.¹³ Hastalık sebepleri (etioloji) açısından, travmanın harekete geçirdiği duyguların patojenik (yani hastalık yaratıcı) etkilerine, özellikle de korku duygusunun yarattığı etkilere öncelik verdi. Ona göre, histeride hem organik, hem de psikolojik etkenler rol oynamaktaydı. Daha önceleri histeri belli yasalarla belirlenmeyen, daha çok başka rahatsızlıkların kisvesine bürünen bir maraz olarak görülmekteydi. Charcot, histerinin başka rahatsızlıkların kisvesine bürünmekle birlikte, kendine has yasaları, evreleri ve nesnel arazları olduğunu ileri sürdü. Yüzyılın sonunda Charcot'nun erkek histerisi teşhisi Almanya'ya ulaştı; ancak o sırada bazı Alman doktor histeriyi Fransız erkekliğinin kusurlarına özgü bir araz saydı ve dolayısıyla Alman erkeklerde rastlanmasının ihtimal dışı olduğu sonucuna vardı.¹⁴ Cihan Harbi, Alman doktorları bu görüşü yeniden değerlendirmek zorunda bıraktı.

Önde gelen Alman nörologlardan Hermann Oppenheim, Charcot'nun travmatik histeri kavramına karşı çıkarak, aynı arazları gösteren hastaların travmatik nevrozdan mustarip olduklarını ileri sürdü. Ona göre, demiryolu ve fabrika kazaları geçirmiş mağdurların ortak arazları, hastanın sinir sisteminde mikroskobik değişikliklere yol açan bedensel bir sarsıntının doğrudan sonucuydu. Bu iki teşhis bir ölçüde örtüşse de farklılık vurguyla ilgiliydi. Histeriyle bağlantılı istekleri, korkuları ya da diğer ruhsal süreçleri öne çıkaran Charcot'nun aksine Oppenheim, travmatik olayların birincil patojenik etkisini öne çıkarmaktaydı. Psikolojik etkeni tamamen reddetmemekle bir-

12 Shephard, *A War of Nerves*, s. 9; Ian Hacking, *Mad Travellers*, s. 32-3.

13 *Diathèse* teriminin Osmanlıca karşılığı, “fesâd-ı bünye”ydi ve durum “bir kısım hastalıklara musâbiyet [tutulma] için bünyevi isti’dat ve kabiliyet” olarak tanımlanmaktaydı. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Hekimlik Terimleri Üzerine bir Deneme*, s. 250, *Diathèse* maddesi.

14 Lerner, *Hysterical Men*, s. 25-7; Mark S. Micale, “Jean-Martin Charcot”, s. 115-27. Ayrıca bkz. Killen, *Berlin Electropolis*, s. 71-2.

likte histeri teşhisinin, hastanın marazi isteklerine, fikirlerine ve düşüncelerine çok fazla ağırlık verdiği ve böylece gerçek hastalık ile hastalık taklidi (yani temaruz) arasındaki ayrımı bulanıklaştırdığı kanısındaydı.¹⁵

Oppenheim'in travmatik nevroz teşhisi, Cihan Harbi öncesinde, sırasında ve sonrasında Alman tıp çevrelerinde yıllarca süren bir tartışmayı ve görüş ayrılığını tetikledi. İlk başta bu tartışma, Almanya'da sanayi ve demiryolu kazalarının mağdurlarına maddi tazminat ödenmesi meselesi etrafında gelişti. Başka birçok Alman doktorun travmatik nevrozu reddetmesinin nedeni, bunun resmîleşmesi halinde Alman işçi sınıfında bir "emeklilik-tazminat nevrozu" salgını yaratabileceği kaygısının güdülmesiydi. Bunlar işçi sınıfının, maddi ödülü karşı konulamayacak kadar cazip bulacağı inancıyla, aynı nite-likteki arazlara devletten malûlen emekli aylığı almaya çalışan tembel kişilerin histerik tepkileri teşhisini koydular.¹⁶

Savaşın patlak vermesinden sonra, sahneden çekilen kaza nevrozu tartışmasının yerini, savaş nevrozu tartışması aldı; ama şimdi bunun bedelleri her anlamda daha ağırdı. Oppenheim cephe veya cephe yakınında sınırları bozulan askerlere travmatik nevroz teşhisi koymaya devam etti. Buna karşılık, muarızları erkek histerisiyle ilgili milletlerarası literatüre dayanarak ve yurtseverlik duygularından hareket ederek, savaş nevrotiklerine aynen barış zamanında emeklilik peşinde koşanlara baktıkları gibi, görevlerinden kaytarmaya çalışan tembel kişiler olarak baktılar. Bu doktorlar Cihan Harbi'nin benzersizliğini yadsımamakla birlikte, cephe askerlerinin bedensel yaraları ile hem cephedekileri, hem de cephe gerisindekileri etkiliyor gibi görünen daha kafa karıştırıcı asabi ve psikolojik marazlar arasında bir ayırım yapma yoluna gittiler.¹⁷

Charcot'nun bir öğrencisi olan Joseph Babinski, histeriyi "budama" işin- de önemli bir rol oynadı; bu da askerler arasında rastlanan bozukluğu daha militarist ve yurtseverlik yanlısı bir yaklaşımla değerlendirmeye destek vermeye yaradı. Babinski 1900'lerin başlarında, histeri için çok daha dar bir tanım önererek, kabaca "ikna yoluyla tedavi edilebilir" anlamında "pityatizm" sözcüğünü kullandı. Biri hariç olmak üzere, Charcot'nun histeri tanımında- ki bütün alanların, başka hastalık kategorilerine de girdiğinin nörolojik dü-

15 Lerner, *Hysterical Men*, s. 27, 29; Mark Micale ve Paul Lerner, "Trauma, Psychiatry and History", s. 15; Killen, *Berlin Electropolis*, s. 91.

16 Lerner, *Hysterical Men*.

17 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 131.

zeyde açıklanabileceğini ileri sürdü. Bu alanın sadece telkinle kışkırtılan ya da kışkırtılabilen fenomenleri kapsadığını belirtti. Savaş sırasında da askerlerde görülen arazların, bizzat savaşın yarattığı travmayla değil, ya doktorların kası olmayan telkinleriyle ya da hastanın öz-telkiniyle ve taklit etmeyle ortaya çıktığını savundu. Telkini bir patolojik (yani hastalık yaratıcı) etki şeklinde tanımlayarak, histerinin düzmece arazlarla ortaya çıkan bir hastalık olduğunu ileri sürdü; böylece telkin edilen hastalık ile taklit edilen ya da temaruz edilen hastalık arasında çok az farklılık bulunduğu sonucuna vardı. Başka bir deyişle, histeri ile temaruz arasındaki fark neredeyse kayboldu. Bu noktada pityatizm teorisinden yararlanarak, askerlerdeki arazların tecritle ve basit fakat oldukça sert ikna teknikleriyle (*traitement brusque*-"kaba muamele") yok edilebileceği görüşünü ortaya attı. Olumsuz telkinlere, olumlu telkinlerle karşılık verilmesi gerektiği fikri, çeşitli tedavi yaklaşımlarının önünü açtı. Bütün bu yaklaşımların histeriye bakışı, tedavi edilebilir bir hastalık olduğu yönündeydi; doktorların hünerlerini göstermesinin ardından, askerlerin tek-rar cepheye gönderilmesi mümkündü. 1914'den önce pek ilgi görmemesine karşın, savaşın baskıları ve dönemin ağır basan yurtseverlik duyguları, Babinski'nin yaklaşımının önce Fransa'da, ardından bütün Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda revaçta olmasını sağladı.¹⁸

Almanya'da savaş nevrozunun sebepleri meselesi, Eylül 1916'daki bir mesleki tartışmayla sonuca bağlandı. Askerler arasındaki sinir bozukluğunun, emsali görülmemiş bir krize dönüşerek savaş gayretini olumsuz etkilemesiyle karşı karşıya kalan Alman nöropsikiyatrlar, Münih'teki meşhur bir kongrede bir araya geldi ve Oppenheim'in travmatik nevroz teorisi muarızlarınca nihayet yıkıldı. Kongrede, travmatik nevrozun "yurtseverlikten uzak" ve "ekonomik olmayan" niteliği bir kenara bırakılırken, aynı zamanda sinir bozukluklarına tutulanlarla benzer muharebe şartlarını esaret öncesinde muhtemelen yaşamış olan savaş esirleri arasında çarpıcı bir şekilde savaş nevrozunun olmayışını açıklayamadığı gerekçesiyle Oppenheim eleştirildi. Aynı kongrenin katılımcılarından ve Oppenheim'in muarızlarından biri olan Dr. Robert Gaupp'un ifade ettiği gibi, histerik durum esaretten memleketle dönüşü sağlayamayacağı için, histeri bir esirin işine yaramazdı. Buna ek

18 Mark S. Micale, "The Decline of Hysteria", s. 4-6; Marc Roudebush, "A Battle of Nerves", s. 260-1; Shephard, *A War of Nerves*, s. 98-9. Ayrıca bkz. Mazhar Osman [Uzman], "Babinski'ye Nazaran İsterya", s. 25-7.

olarak, Oppenheim karşıtı hizip, ağır yaralar almış askerler arasında nevrotik arazların ender olduğunu ileri sürdü. Bu hizip, ayrıca cephe hattı gerisindeki askerler arasında nevrotik arazların görülme sıklığının şaşırtıcı şekilde yüksekliğine işaret etti; bu da askerlerde görülen durumların, doğrudan savaşın kaynaklanmadığı yolundaki tıbbi görüşü destekledi. Kongredeki bazı nöropsikiyatrlar, telkine dayalı ve psikiş terapilere başvurarak bir dizi askeri başarıyla iyileştirdikleri iddiasıyla, Oppenheim'ın travmatik nevrozun tedavi edilemez olduğu ilkesini çürüttüler. Kısacası, Münih Kongresi travmatik nevrozun bir somatik ya da bedensel bozukluk konumundan indirilişyle ve askerlerin ruh halinden kaynaklanan bir psikojenik durum olarak yeniden yorumlanmasıyla sonuçlandı.¹⁹

Birçok doktora göre, bazı askerlerin iyileşmiş olduğuna dair bulgular durumun histeriden ve daha da kötü temaruzdan başka bir şey olmadığını kanıtlıydı. Münih'te asıl vurgu, muharebe alanında yaşanan tecrübelerden askerin iç dünyasına, yani "irade"sine, "tutum"una ve "irisi yatkınlığı"na kaydı. Histerik asker, çarpışmaya dönük irade gücünden tamamen yoksun olduğuna göre, doktorların görevi arazları ortadan kaldırmak ve irade gücünü yaratmak üzere telkin terapisine (hafif veya kaba) başvurmaktı. Ama hipnozun ya da konuşma terapisinin (yani psikanaliz) özel eğitimi gerektirmesi (ve zaman alması) nedeniyle, birçok doktor daha basit, daha hızlı yöntemleri tercih etti: Hastaları iyileştirmek üzere tecrit, uzun süreli soğuk banyo (ya da duş), sırınga yoluyla verilen ağır yapan ilaçlar, çalışma terapisi ve son olarak elektroşok terapisi. Elektroşok terapisi seçeneğinin önde gelen taraftarı, bunu "şiddetli telkin yöntemi" olarak nitelendiren Mannheimli Dr. Fritz Kaufmann'dı.²⁰

1916'da düzenlenen Münih Kongresi'nin katılımcıları arasında, önde gelen Osmanlı psikiyatrı Dr. Mazhar Osman da vardı. Ülkeye dönüşünde, İstanbul'un Şişli semtindeki La Paix Fransız Hastanesi'nde düzenli aralıklarla

19 Mazhar Osman [Uzman], "Harb Nevrozları", s. 3-8; Brunner, "Will, Desire and Experience", s. 303; Shephard, *A War of Nerves*, s. 99-103; Lerner, *Hysterical Men*, s. 120-2; Yanıkdağ, "Ill-fated Sons' of the Nation", s. 163-5; Killen, *Berlin Electropolis*, s. 134, 138-44.

20 Shephard, *A War of Nerves*, s. 99-103. Otto Binswanger hastalarını bir yere kapatıp tecrit ederdi. Paul Lerner, "Rationalizing the Therapeutic Arsenal", s. 122-7; Lerner, *Hysterical Men*, s. 120-2; Yanıkdağ, "Ill-fated Sons' of the Nation", s. 163-5; Killen, *Berlin Electropolis*, s. 134, 138-44.

la buluşmak üzere düzenlediği Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri'nde (Akıl ve Sinir Hastalıkları Toplantıları) bir konuşma yaptı.²¹ Daha sonra travmatik nevroz ve histeri tartışmasının Osmanlıca bir özetini yayımladı. Münih Kongresi'nde ezici çoğunlukla varılan tıbbi mutabakatı vurguladı: Asabi bozuk askerlerin sıkıntısı, histeriden başka bir şey değildi. Mazhar Osman, Alman meslektaşlarının Fransız savaş esirleri arasında çok az savaş nevrozu vakasına rastlandığına dair bulgularını ilginç bularak, bunun somatik durum tezinin geçersizliğini doğruladığı sonucuna vardı.²²

Mazhar Osman'ın da ders verdiği aynı müsamerelerin birinde, Fransa'da eğitim görmüş meslektaşı Mustafa Hayrullah "Harb-i Hazırın Emraz-ı Asabiye-i Akliyye Öğrettikleri" başlıklı konuşmasında, Fransız ve Alman taraflarında savaş nevrozuyla ilgili en yeni gelişmeleri aktardı. Bu da başka şeylerin yanı sıra, Osmanlı nöropsikiyatrların Avrupalı meslektaşlarının çalışmalarını oldukça yakından izlediğini göstermekteydi.²³ Alman bağlamında önemli bir mesele olan "emeklilik-tazminat nevrozu" Osmanlı örneğinde doğrudan geçerli değildi.²⁴ Ancak Alman doktorların savaş nevrozu yorumu, emeklilik-tazminat meselesinden en azından kısmen etkilendiği için, Osmanlı nöropsikiyatrların onlardan öğrendikleri emeklilik-tazminat nevrozunun dolaylı etkisini taşımaktaydı. Alman askerî ve sivil tabipler gibi, Osmanlı nöropsikiyatrlar da teşhis usullerinde mevcut tıbbi ve sosyal düşünce kadar yurtseverce ve milliyetçi hassasiyetlerden de etkilendiler.

Bu bölümün sonraki sayfalarında, savaş nevrozunun Osmanlı ordusunda ne ölçüde mevcut olduğuna bakacağız. Ardından savaş esirleri arasında benzer durumların yokluğunun doğru olup olmadığı sorusu üzerinde duracağız. Burada amaç, geçmişe dönük bir teşhis koymaya çalışmak değil, erkeklik anlayışına dayalı (maskulinist) bir savaş bağlamında nöropsikiyatrların savaşla bağlantılı ruhsal bozuklukları (bundan böyle genel olarak "savaş nevrozları"

21 Mazhar Osman [Uzman], "Harb Nevrozları", s. 3. Osmanlı devleti savaş sırasında el koyduğu ve adını Şişli Müessesesi olarak değiştirdiği La Paix, İstanbul'da Osmanlı nöropsikiyatri uzmanlarınca düzenlenen sohbet toplantılarının geçici yeri halinde geldi. Toplantıların savaş döneminde yapılmasına karşın, sunulan vakaların çok azı fiilen savaşla bağlantılıydı.

22 Mazhar Osman [Uzman], "Harb Nevrozları", s. 3-8.

23 Mustafa Hayrullah, "Harb-i Hazırın", s. 8-17. Osmanlı nöropsikiyatrlar üzerindeki Alman etkisine ilişkin bir inceleme için bkz. Yücel Yanıkdağ, "'Ill-fated Sons' of the Nation", bölüm 4.

24 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 6-7; Lerner, *Hysterical Men*.

diye anılacak histeri ve nevrasteni) nasıl görüp yorumladıklarını ve milli sağ-
lığa ilişkin kaygılarını incelemektir.²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş nevrozu

Mazhar Osman 1916 tarihli Münih Kongresi'ne katılmadan önce, “Türkler Mütereddi mi?” (Türkler Dejenere mi?) başlıklı bir makale yaz-
mıştı. Peki, dejenere ya da dejenerasyon kavramıyla neyi kastetmekteydi? İster “dejenerans”, isterse daha geleneksel olan “mütereddi” terimini kul-
lansınlar, nöropsikiyatrların kastettiği şey, ilk kez Fransız Benedict-Augustin
Morel'in ortaya atmasından sonra başkalarının genişlettiği “ırksal dejeneras-
yon” fikriyle yakından bağlantılıydı.²⁶ Buna göre, başlıca psikiyatrik rahatsız-
lıklar, dejenerasyon yani “irsiyet plazması”nın (aşağı yukarı genler) kuşaktan
kuşağa gittikçe yozlaşması sürecinin sonucuydu. Morel, dejenerasyonu açık-
larken iki temel yasa öngörmekteydi: İkili döllenme (ya da irsiyet etkisi) yasa-
sı ve artan oranlılık yasası. Birincisi, “yıkım tohumları” taşıyor olabilecek her
iki ebeveynenden psikolojik irsiyet riskini öne çıkarmaktaydı.²⁷ İkinci kavram
olan artan oranlılık ise, 1860'ta açıklandığı şekliyle, psikiyatrye ve daha son-
ra antropolojiye köklü bir etkide bulundu. Bu teori, suç “kötü tohum”un
bir kuşaktan ötekine aktarılışına bağlamakta ve her yeni kuşağın olumsuz
etkiyi daha ağır ve daha yıkıcı bir dozda aldığını öngörmekteydi. Yani kişiler,
hastalıklar ve hatta ileride ele alınacağı üzere milletler ve medeniyetler gittik-
çe kötüleşen dejenerasyona uğramaktaydı.²⁸ Bu bakımdan, Mazhar Osman
“Türkler dejenere mi?” sorusunu ortaya atıp cevap aradığında, bir dizi etkeni
gözetmek durumundaydı. Bunlardan biri, Osmanlı askerleri arasında görü-
len savaş nevrozu ile bunun milli sağlık ve zindelik konusunda neye işaret
ettiği meselesiydi.

25 Tıp tarihçileri bu karara herhalde içtenlikle katılır; çünkü bu savaş nevrozlarının
gerçekte ne tür sorunları olduğunu değerlendirmenin somut bir anlamı yoktur.
Bunun sebeplerinden biri, çekmiş olabilecekleri sıkıntıların günümüzdeki tek bir
hastalığa denk düşmemesidir. Ayrıca, o zaman mevcut olup şimdi geçerli olmayan
(histeri gibi) tasnif ve teşhis çeşitlerini, yeni hastalık tasnif sistemindeki “denk”
hastalıklara aynen uyarlamamız ya da onların yerine geçirmemiz mümkün değildir.
Bu konuda bkz. Hacking, *Mad Travellers*, ders 2 ve s. 87-8.

26 Benedict Morel'in *Traité des dégénérescences physiques* kitabının o dönemdeki bir
özeti için bkz. İsimli, “The Degeneracy of the Human Species”, s. 108-9.

27 Eric Carlson, “Medicine and Degeneration”, s. 122.

28 *Ağr*, s. 122.

Mazhar Osman okurlarının dikkatini, Avrupalı askerler arasında “histeri arazları”nın çarpıcı yaygınlığına çekti. “Bu hususta kabil-i kıyas olmayacak derecede en az müteessir olan Türklerdir. ... Avrupa istatistiklerinin gösterdiği mikdardan yüzde birine bile bizde tesadüf edemiyoruz.”²⁹ Türklerin dejenerasyona doğru gerileyişine dair bazı iç karartıcı belirtilere rağmen, bu durum nöropsikiyatlara göre milletin ruh sağlığı açısından olumlu bir göstergeydi. Savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapan ve bilgilerini muhtemelen Mazhar Osman gibi kişilerden alan Dr. His adlı bir Alman askeri tabip, bunu şöyle teyit etmekteydi: “Türkiye’de çeşit çeşit nevrotikler, asabiyete bağlı kalp ve mide hastalıklarından mustarip kişiler ordusu [Almanya’daki kadar] mevcut değildir.” Dr. His’in, bunun ardından Osmanlı savaş nevrotiklerinin azlığına gösterdiği basmakalıp Alman gerekçesi şuydu: Osmanlı İmparatorluğu’nda her askere emeklilik-tazminat güvencesi sağlanacak malûlen emekliliğe bağlı cömert yardımların yokluğu.³⁰

Avrupa’daki kadar çok olmasa bile, Osmanlı İmparatorluğu’nda savaş histerisi vakaları vardı. Kaynaklara göre, Osmanlı-Ermeni hekim Dr. Yahoub Garabetyan, top mermisi patlamaları ile bazı askerlerin sergilediği savaş nevroz arazları arasında bir bağlantı olduğunu farkına varan ilk kişiydi. Çanakkale’de kolları iki yana gevşekçe sarkmış halde, vücudunun üst kısmı öne eğik ve başı omuzları arasına gömülü bir topçu asker dikkatini çekmişti. Dr. Yahoub yayımlanmamış bir konferans bildirisinde, askerdeki “bel bükülmesi”ne düşman tarafına doğru atılan ve onların tarafından atılan yakınında patlayan mermilerin yol açtığı sonucuna vardı. Ona göre, bir kam-burunkine çok benzeyen bu garip duruş, kasılıp gerginleşen karın kaslarının sonucuydu. Artık kalıcı bir şekilsizliğe dönüşmesi bir yana bırakılırsa, yakınına herhangi bir şey düşen veya etrafında devamlı korkunç infilaklar olan bir kişinin aldığı savunma pozisyonunu yansıtmaktaydı.³¹ Dr. Yahoub kısa bir süre sonra, hükümet tarafından Osmanlıları temsilen müttefik Bulgaristan’a gönderildi.

29 Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?” s. 87.

30 Herr His, “Medizinisches aus der Türkei”, s. 1463. Makalenin başında ön adın verilmemesine karşın, yazar çok büyük ihtimalle Wilhelm His’tir (1864-1934). Hasan F. Batırel ve Mustafa Yüksel, “Rudolf Nissen’s Years in Bosphorus”, s. 651-4.

31 Mustafa Hayrullah’ın *Asabiye Hastalıkları* kitabında (s. 490) adı “Dr. Yahop” olarak geçer. “Dr. Yahop”, muhtemelen Hüsrev Hatemi’nin de değindiği (“Balkan Harbi Yaralıları Adlı Eser”, s. 97-9) Yahoub Garabetyan olmalıdır.

Bazı Avrupalı tarihçiler, savaş nevrozunun yaygınlığını çeşitli Osmanlı cephelerinde tipik bir durum olmayan derin siper savaşıyla ilişkilendirmişlerdir. Eric Leed'in savı, Osmanlı topraklarında daha yaygın olan yerin üstünde hareket ederek savaşmaktan ziyade, statik siper savaşına girilmesinin savaş nevrozunun ortaya çıkışında can alıcı etken olduğudur. Ona göre, siper savaşının hareketsizliği, askerleri bu sanayileşmiş katliamın karşısında siper içinde pasifliğe düşürdü. Katliamın ortasındaki bu tür bir pasiflik sinir bozukluklarına yol açtı.³² Siper savaşı arazların ortaya çıkışında can alıcı bir unsur olduğuna göre, "savaş nevrotiği" Osmanlı askeri örneklerine Çanakkale'de çarpışanlarda rastlanması gerekirdi. Acaba Mazhar Osman'ın az sayıda savaş nevrotiği olduğu yönündeki tahmini doğru olabilir mi? Yoksa başka bir durum mu vardı? Acaba Osmanlı nöropsikiyatri mesleği aslında var olan savaş nevrotiklerini belirlemede yetersiz ya da isteksiz miydi? Yoksa Leed'in ileri sürdüğü gibi, mesele Osmanlı askerlerinin yaşadığı muharebe tarzının niteliğiyle mi ilgiliydi?

Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş nevrozunun yaygın olup olmadığına ya da böyle kaç kişinin bulunduğu kesin cevap vermek zor bir iştir, ama tahminen bazı kaba sayılar verilebilir.³³ Nöropsikiyatrlar titiz kayıtlar tutmuş olsa bile, savaşın, savaş sonrasındaki işgalin ve İstiklâl Harbi'nin yarattığı kargaşa nedeniyle, bunların günümüze ulaşmadığı kesindir. Bölüm 1'de açıklığa kavuşturulduğu üzere, Osmanlı Cihan Harbi'yle ilgili istatistikler açısından bir hayli fazla bilinmeyen vardır. Kaç askerin yaralardan ya da hastalıklardan öldüğünü dahi belirli bir kesinlikle bilmiyoruz. Yine de diğer muharip ülkelere ilişkin istatistiklerden hareketle bazı tahminlere varmaya çalışabiliriz. İtalya'da savaşın ilk üç ayında 20.000 asker sinir bozukluğu geçirdi. Ancak daha kalıcı biçimde çürüğe çıkanlar sayıca daha azdı. Almanya'da savaş sırasında 600.000'den fazla asker nörolojik bozukluklardan dolayı tedavi gördü.³⁴ Ancak orada da kalıcı biçimde çürüğe çıkanlar sayıca daha azdı. Alman ve İngiliz kaynakları kalıcı vakalar için sırasıyla 200.000 ve 80.000

32 Leed, *No Man's Land*, bölüm 5.

33 Bazı tarihçiler sadece Rus askerlere değinmekle birlikte, 1877-8 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çok sayıda savaş nevrozu vakasının saptandığı ilk büyük çaplı savaş olduğuna işaret ederler. Catherine Merridale, "The Collective Mind", s. 40; Anthony Babington, *Shell Shock*, s. 21. Osmanlılar arasında savaş nevrozuna çok kısa bir değinme için, bkz. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, s. 427-38.

34 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 130.

rakamlarını verir. Uzmanlar savaş nevrotiği sayısının bütün zayıtın aşağı yukarı % 4'ü olduğunu hesaplamışlardır. Bu formül kaba bir tahmine varmak için kullanıldığında, Osmanlı muharip askerleri arasında 39.000 kalıcı ve 117.000 bin geçici savaş nevrotiğinin bulunduğu söylenebilir.³⁵ Savaştan birkaç yıl sonra, Türkiye'deki ruh sağlığı uzmanları arasında, "çok sayıda askerin" millete karşı görevini yerine getirmede bilinçli ya da bilinçsiz başarısızlığıyla ilgili bir söylem oluştu. İşte o noktada nöropsikiyatrlar çok sayıda savaş nevrotiğinin bulunduğunu açıkça kabul etti.

Geriye bir pürüz kalır. Osmanlılar uzun süreli siper savaşına girmedigine göre, Avrupa istatistikleri temelinde Osmanlı savaş nevrotiklerine ilişkin bir tahminde bulunmaya çalışmak isabetli olur mu? Kısa cevap evettir. Basit sebebi şudur: Avrupalıların çoğunlukla siper savaşında çarpıştığı sırada bu kadar çok askerin savaş nevrozuna uğramaya başlaması, bozukluğun gelişiminde bu tarz savaşın mutlak can alıcı nedensel etken olduğunu kanıtlamaz.³⁶ Siper savaşı nevrotiklerin sayısını artırmış olabilir, ama sanayileşmiş ve yıllarca süren bir savaşta başka muharebe tarzlarının savaş nevrozlarına yol açmadığı anlamına gelmez bu. Avrupa Doğu Cephesi'nde savaşa damga vuran unsur siperler değildi; ama savaş nevrozu üzerine Rus tıp literatürünün genişliğine bakılırsa, sinir bozukluğu Rus askerler arasında da yaygın bir sorundu.³⁷

Çanakkale üzerine yazan bir İngiliz doktor, muharebe alanından ayrılan her askerin derin bir nevrasteni durumunda olduğunu ileri sürmüştü.³⁸ Çanakkale'deki İtilaf askerleri böyle bir durumda olduğuna göre, Osmanlılar da durumdan buna benzer şekilde etkilenmiş olamazlar mı? İzleyen metin-

35 Verilen % 4, toplam savaş zayıtıyla ilişkili olarak savaş nevrotiklerinin genellikle doğru bir oranı gibi görünmektedir. Lerner, "*Hysterical Men*", s. 8; Leed, *No Man's Land*, s. 185; Yanıkdağ, "Ill-fated Sons of the Nation", s. 167. Bu sayılarda elbette bazı değişiklikler ve farklılıklar vardır. Örneğin, İngiltere'de savaş sırasında teşhis konulan savaş nevrotiklerinin gerçek sayısı 80.000'di; ama savaştan sonra 200.000 kadar askere savaşla bağlantılı sinir bozuklukları nedeniyle emekli aylığı bağlandı: Allan Young, "W. H. R. Rivers and the War Neurosis", s. 359. İtalya için bkz. Bruna Bianchi, "Psychiatrists, Soldiers, and Officers", s. 227.

36 Siper savaşına ilişkin savın burada sunduğum kadar basit olmadığı açıktır; ama Batı Cephesi'nin dışındaki yerlerde de başka etkenlere (sürekli ölüm, çürüyen cesetlerin ortalıkta kalışı ve kötü kokusu, gaz, ortaçağ yöntemlerine dönüş ve daha ağır top ateşi) rastlanabilirdi.

37 Mabel Webster Brown ve Frankwood Williams (ed.), *Neuropsychiatry and the War and Neuropsychiatry and the War-Supplement I* (October 1918).

38 Leed, *No Man's Land*, s. 181.

deki çilenin sadece İtilaf güçlerinin askerleri tarafından çekilmiş olması ihtimali ne kadardır?

Sağlam zemin sandığı yere doğru atladığında, sınırsız tiksinti jestiyle ifade ettiği gibi, çürümüş Türk cesedlerine basarak beline kadar batmış halde buldu kendini. Haftalar boyunca hem geceleyin rüyalarında, hem de gündüzleri olağan düşünce silsilesindeki korkunç kopukluklarda bu olayı bilincinde tekrar tekrar yaşadı.³⁹

Çanakkale’de Osmanlı askerleri de muhtemelen sinir bozuklukları geçirdiğine göre, bunlara ilişkin kayıtların ve örnek olay incelemelerinin olması beklenir. Ama hiçbir bulgu yoktur.

Böyle bir durumda, bütün nedenleri bir yana bırakırsak, Osmanlı askerlerinin böyle vakalardan bağışık olduğu varsayılabilir mi? Bu “bağışıklık” nasıl açıklanabilir ki? Tek başına kültürel farklılıklar sinir bozukluklarını önlemiş olabilir mi? Daha yüksek bir ihtimal, sağlık personelinin böyle vakaların farkına varmamış ya da bunları ele alıp kayda geçirme zahmetine girmemiş olmasıdır. Çoğunlukla okuryazar olmayan Osmanlı askerlerinin çektikleri çilelere dair kayıt bırakmamış olmaları, Osmanlı “bağışıklığı” yönündeki eksik izlenime katkıda bulunan bir unsurdur. İtilaf askerlerini çıldırtan türden olayların, karşı siperlerdeki Osmanlı askerlerinin de başına gelmemiş olması neredeyse imkansızdır. Dahası, Çanakkale’de, Filistin’de ya da Sarıkamış’ta Osmanlı askerleri düşmanlarına kıyasla daha güçlü toplarla ve uzun süreli bombardımanlarla karşı karşıya kaldılar. Hazırlığı ve donanımı yetersiz Osmanlı birliklerinin üzerine yağın sanayileşmiş katliam, Osmanlıların karşılığında yapabileceği her türlü şeyden daha yoğun ve daha ölümcüldü.

Tıpkı milletlerarası tıp camiasında olduğu gibi, savaştan epey sonra bile Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, savaş ile sinir bozukluğu arasında doğrudan bir bağlantıyı yadsımayı sürdürdüler. Tam II. Dünya Savaşı’nın başladığı sıralarda, Mazhar Osman Cihan Harbi’nin çarpışan askerlerin üzerindeki etkisi konusunda vardığı sonuçları ortaya koydu. Hiç kuşkusuz, savaşın türlü yollarla ruh halini etkilediğini belirtti. “Ruh daima gergindir, ölüm göz önündedir, beş dakika evvel sapsağlam gördüğü silâh arkadaşı ölmüş veya bir uzvu kopmuş, başı parçalanmıştır. Şarapneller patladıkça havaya çıkan toprak yığıntıları, kollar, bacaklar kâfi değilmiş gibi gök gürültüsünü andı-

39 Foster Kennedy, “The Nature of Nervousness in Soldiers”, s. 19.

ran gürültülerle sarsıntılar insanı elbet şaşırtır.”⁴⁰ Böylelikle, 1928’de dile getirmiş olduğu şeyleri 1941’de tekrarladı. “O müthiş top gürültüleri, bir gülle ile yüzlerce cesedin parça parça oluşu, siperleri içinde sinirler gergin her dakika düşmanın taarruzunu bekleyiş, soğuk, açlık, sevdiklerini gayıb ediş, yeryüzündeki bela eksik değilmiş gibi havadan tayyarelerle çoluk çocuğun yataklarında öldürülüşü[nün] cinnetin adedini pek çok artırması icab ederdi. O kadar çok artmadı, sâde isteri nevrasteni, tık vesair suretle nevrozlar çoğaldı. Hele harbe mahsus ayrı bir cinnet görülmedi. Görülenler bildiğimiz melankoliler, maniler, şizofreniler, paranoyaklar, alkolizm vesairedir.”⁴¹ Aksine bulguların gittikçe artmasına karşın, yirmi beş yıl boyunca Mazhar Osman ve Türkiye’de ya da başka ülkelerde onun gibi düşünen daha birçok kişi, 1916’da benimsemiş oldukları görüşe inatla bağlı kaldılar.

Cihan Harbi’nin bitişinden birkaç ay sonra, Dr. Hüseyin Kenan, “Psikopatlar” başlıklı yazısında benzer bir doğrultuda ısrarla şu saptamada bulundu: “Harb nevrozu diye tanılan fakat harbde isteri ve nevrasteni tezahüratından başka bir şey olmadığı anlaşılan meşhur hastalık...”⁴² Gerek Mazhar Osman, gerekse Hüseyin Kenan, histerik reaksiyonların yoğun korkudan ortaya çıkabileceği ama bunun kısa süreli ve kolay tedavi edileceği kanısındaydılar. Dahası, bu arazların özel olarak savaştan kaynaklanmadığı görüşündeydiler. Böylece savaşta yaşananları, askerlerde görülen marazi durumlardan ayırmayı başardılar. Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nda, gerekse Avrupa’da, doktorlar farklı türden sanayileşmiş bir savaşın içinde olduklarını kabul ettiler. Fakat bu savaşta askerlerin yaşadıkları tecrübeleri savaştan kaynaklanan arazlardan ya da hastalıklardan ayrı tutmaları, asıl vurgunun onların savaşta başlarından geçen deneyimlerden ziyade, bireysel “etkenlere” kaymasına hizmet etti. Yani marazların asıl kaynağı savaşta yaşananlar değil de, birey olarak askerlerin yapısı olarak belirlendi. Başka bir deyişle, savaş psikonörolojik durumları açığa çıkarsa da, bunların sebebi değildi.

Doktorlar açısından geriye kalan soru şuydu: Histeri ve onunla bağlantılı bozukluklar neden bazı askerlerde ortaya çıkarken, bazılarında görülmemektedir? Mazhar Osman’ın eski öğrencilerinden biri olan Dr. Şükrü Hazım, “Babinski’ye Nazaran İsteri” başlıklı makalesinde, savaş nevrozu-

40 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 268.

41 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 416. Benzer bir ifade için, bkz. Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 267.

42 Hüseyin Kenan, “Psikopatlar”, s. 387.

nun geçerliliğini sarsan başka bir çetrefilli etkeni öne çıkardı. Avrupalı meslektaşlarının yolundan giderek şunu ileri sürdü: “Bu harbde hiç bir zaman avcı siperlerinde isteri hamlesi görülmemiştir. İsteri ancak hasta tehlikeden kurtularak geriye, menzile döndüğü zaman tezahür ve inkişaf eder.”⁴³ Dr. Şükrü Hazım’ın işaret ettiği birkaç husustaki dayanağı, bu bulguydu. Birincisi, savaş nevrozuna yol açan muharebe değildi, büyük ihtimalle askerin muharebe alanına geri dönme gerekliliğinden duyduğu korkuydu ve bunun irade gücü yoksunluğundan kaynaklanması mümkündü. Elbette böyle bir saptama, durumun tamamen temaruzdan kaynaklanması ihtimalini günde-me getirmekteydi.

Dr. Şükrü Hazım, 1919 tarihli aynı “Babinski’ye Nazaran İsteri” makalesinde, Osmanlı askerleri arasında histeri ve nevrasteni görülmediği savının ardında yatan ve o zamana kadar büyük ölçüde gizli kalmış sebebi açıkça dile getirdi. “Vakia memleketimiz efradında isteri, harb sebebiyle pek artmış görünmedi fakat bunda asıl sebebi etibbamızın [tabiplerimizin] isteri vakayini temaruz addetmesi ve temaruzu te’dib [cezalandırma, edepleme] usulüne gitmesinde aramalıdır.”⁴⁴ Savaş sırasında cephede görev yapmış muhtemelen tek nöropsikiyatr olan Dr. Nazım Şakir’in görüşü, Şükrü Hazım’ın işaret ettiği noktayı destekler nitelikteydi. “Bizde bu hastalar [histerikler] sahipsiz, kaldıkları yerde, ekseriya mütemâriz veya korkak muâmelesi görmüş, ömürlerini ya sevkıyat dairelerinde veya habshanelerde geçirmişlerdir.”⁴⁵ Bu ifşalarla önemli bir husus açığa çıkmaktaydı: Histeri arazları ve temaruz arasında olduğu varsayılan ilişki.

Burada temaruz üzerine birkaç söz söylemek yerinde olur. Sağlık uzmanları, birinin hastalık taklidi, diğerinin ise gerçek hastalık olduğunu bildikleri halde, psikiyatrlar temaruz ve histeri arasında doğrudan bir bağlantının bulunduğunu varsaydılar. Nöropsikiyatrların perspektifinden, temaruz aslında histeri gibi işlevsel nevroz vakalarında potansiyel olarak her zaman mevcuttu. Her yerde mütemârizlar görme eğiliminde olmayan Sigmund Freud bile, “Bütün nevrotikler taklitçilerdir, bilincinde olmadan [hastalık] taklidi yaparlar,” demişti.⁴⁶ Birçok nöropsikiyatr, temaruz ve histeri arasındaki ayırım çizgisinin bulanık olduğu görüşündeydi. Örneğin, Babinski’nin öğretilerini

43 Şükrü Hazım [Tiner], “Babinski’ye Nazaran İsteri”, s. 70.

44 *Age*, s. 71.

45 Nazım Şakir [Şakar], “Emraz-ı Asabiye ve Akliye de Teşhis”, s. 182.

46 Bkz. yukarıdaki histeri değerlendirmesi ve Killen, *Berlin Electropolis*, s. 103.

izleyen Şükrü Hazım, “isterinin bir temaruz ıztırarı [zarureti]” olduğunu ileri sürmekteydi. Böyle kesin bir kanıya varmasının sebebi, “ikna ve mukabil telkin”in askerleri iyileştirmede etkili olduğunu saptamasıydı.⁴⁷ İfadelerinde genellikle çok daha ölçülü olan Dr. Nazım Şakir, 1946 gibi geç bir tarihte şunları yazdı: “Denilebilir ki isterik, yalan söylemeyen bir mütemârizdir.” Kastettiği şey, isterinin bilinçsiz temaruz olduğuydu.⁴⁸ Mazhar Osman’ın yaklaşımı daha doğrudandı: “İsterya âdetâ temaruzdûr.”⁴⁹ Şükrü Hazım’ın tanımı ise şöyleydi: “İsterik demek muhitin dikkatini kendine celb etmeyi isteyen, çok defâ hilekâr, mugaffel [aldatıcı], desiseci ve yalanlar ibdâna [uydurmaya] meyyal bir bünye demektir.”⁵⁰ Cihan Harbi’nden yirmi yıl sonra, Dr. Mevlut şu görüşü ortaya attı: “Herhalde erkenbunamanın içekapanışı (*autisme*) isterinin benîçinciliğinden (*égocentrisme*) kolayca farkedilir.”⁵¹ Histeriklerin çevreden ilgi görme ihtiyacı ve arzusuna dair bu yorumlar, tabiplerin ve diğer askerî yetkililerin gözünde, askerlerdeki savaş nevrozunun geçerliliğini daha da sarstı.

Nöropsikiyatrların, karşılaştıkları ruhsal bozuklukları savaş tecrübesine bağlamaya aktif biçimde direndikleri kuşkusuna kapılmak için haklı sebep vardır. Savaşın sırf önceden mevcut olan temeldeki durumları açığa çıkarma işlevi gördüğü inancına bağlı olmalarından dolayı, savaş dönemi histerisi ya da diğer benzer durumlar muharebede yaşanan zihinsel ve ruhsal travmaya bağlı vakalar olarak kayda geçmedi. Çanakkale’de çarpışırken etrafında hep gördüğü ölümlerle ve açığı cetsetlerle sınırları altüst olan isimsiz bir asker’in başına gelenler, bunun ender bir olay olmadığını gösterir. “Muharebenin devamı silah ve cebhane yapanlar yüzünden olduğunu bir gece rüyasında (Selman-ı Pak)⁵² söyler. Onun üzerine tüfenkçi ustasını öldürmeğe karar verir. Adamcağının siperine gider, koyun boğazlar gibi ustura ile keser. Ondan sonra kan içinde siperden çıkar, uzun kollarını havada sallayarak (Pir! Geliyorum) diye uçma taklidi yapar. Askerler yakalarlar.”⁵³ Resmî makamların bunu ancak akıl hastası birinin yapacağı bir iş olarak görmesi nedeniyle, fail idam edilmek yerine, ölümüne kadar akıl hastanesine kapatılır. Fakat bu ada-

47 Şükrü Hazım [Tiner], “Babinski’ye Nazaran İsteri”, s. 71.

48 Nazım Şakir Şakar, “Orduda Temaruz (Simulation)”, s. 159.

49 Mazhar Osman [Uzman], “Babinski’ye Nazaran İsterya”, s. 26.

50 Şükrü Hazım [Tiner], “Babinski’ye Nazaran İsteri”, s. 70.

51 Mevlut Doğanuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 32.

52 Bu kişi büyük ihtimalle, Peygamber’in sahabelerinden Selman al-Farisi’dir.

53 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 273.

ma konulan resmî teşhis, “sofuluk ve din hezeyanı”ydı.⁵⁴ Teşhisi yorumlayan nöropsikiyatra göre, vaka kolayca “normal” görünebildikleri için durumları bir nöbet anı dışında saptanamayan “cibilliyetsiz” dejenereler kategorisine girmektedir. Bu adamın çoğunlukla “isterik ve debil” tiplerde rastlanan davranışına en uygun düşen alt kategori “saf mistisizm”di.⁵⁵

Söz konusu askerin canice eylemini sadece dinsel sebeplere yüklemek, hezeyanın yaşandığı ortamla bağlantısını tamamen koparan bir yaklaşımdı. Mazhar Osman’ın dinsel hezeyan teşhisinin, olayın savaş tecrübesi bağlamında ortaya çıktığını göz ardı etmesi nedeniyle, bu asker geçerli ve ciddi bir tıbbi durumdan mustarip biri yerine düpedüz bir “yobaz” haline gelir. Selman-ı Pak’a değinilmemesi halinde, dinsel hezeyan teşhisi konulur muydu acaba? Böyle teşhisler sonuçta nöropsikiyatrların savaştan kaynaklanan ya da onunla bağlantılı ruhsal bozukluklarla karşılaşmadıkları iddiasında bulunmalarını sağladı.⁵⁶

İşin garip tarafı, eğitim görmüş meslek erbabı, savaş nevrozu yaratan duruma bağlı marazları görmekten ya da kayda geçirmekten kaçınırken, bazı askerler olay yerindeki gözlemlerden hareketle kendilerince teoriler geliştirdiler. Erken Cumhuriyet döneminde siyaset ve fikir dünyasının etkili şahsiyetleri arasında yer alan ama Cihan Harbi sırasında alt rütbeli bir subay olan Şevket Süreyya Aydemir böyle biriydi. Onun açıklaması şöyleydi:

Ve yıpranış önce ruhlarda başlar. Harbin insanı oyalayıcı geniş hareketleri yerine, aylar ve aylarca saplanan siperlerin kasveti başlayınca, ruhları ilk saran şey melankolidir. Bu melankoli insanın kendi içine dönüşü ile başlar. Bir erin, basit bir erin, kendi içine döndüğü zaman, orada bulduğu şey, kendi maddî ve brütal şahsiyetidir.⁵⁷

Şevket Süreyya’nın Ruslara karşı Doğu Anadolu cephesinde yaptığı askerlik, ona ruhsal kararsızlığa zemin hazırlayan şeyin siper savaşı değil, ama hareket verilen aralar ve “hareketsizlik” olduğunu öğretmişti.

54 *Age*, s. 273. *Tababeti Rubiye* bu hikâyeyi biraz farklı aktarır (s. 194). Neredeyse 30 yıl sonra başka bir askeri psikiyatr, muhtemel saldırgana geçmişe dönük olarak paranoid şizofreni teşhisini koydu. Doğantuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 34-5.

55 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 194.

56 Savaş nevrozu arazlarının barış dönemine özgü yaygın histeri bozukluklarındaki arazlarla aynı olması bakımından, saptamaları teknik olarak doğrudur; bkz. Leed, *No Man’s Land*, s. 163.

57 Şevket S. Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, s. 109.

Nöropsikiyatlardan Dr. Nazım Şakir, savaşın başlarında sara hastalığıyla ilgili bazı teşhis hatalarına düştüğünü itiraf etmesine karşın, histerikleri ya da daha ciddi durumları olanları mütemâz ya da yobaz sayıp geçiştirmedi. Tıbbi yardım gereğiyle kendisine havale edilen vakaların istatistiklerini tutmada önemli ölçüde daha özenli davrandı. Doğu Anadolu cephesinde görev yaparken, savaşın başlangıcından 1917'ye kadar olan dönemde kendisine havale edilen en az 412 “asabiye” ve 58 “akliye” vakasına teşhis koydu. Vardığı teşhislerin kırk dokuzu nevrasteni, ikisi histeri, biri tik, biri histerik titremeler, dördü ilerleyici delilik (“cinneti manya-i inhitati”), otuz yedisi zihn bulanıklığı, üçü nekahet evresindeki zihn bulanıklığı, on ikisi erken bunama (“ateh-i şubani”), ikisi genel felç ve on üçü sıla hasretiydi (“da-ül vatan”).⁵⁸ Bu elbette Avrupa'yla karşılaştırıldığında küçük bir örneklemdir. Ama sadece, Üçüncü Ordu'nun harekât alanında komuta kademesindeki subayların ve tabur tabiplerinin uzmana havale edilmeye değer saydıkları vakaları temsil ettiğini unutmamak gerekir. Anlatılanlara göre, bu pratisyen hekimler ve subaylar “her tarafta temaruz kafeleleri” görmeye şartlandıklarından, ancak en aşırı vakaları daha kapsamlı muayene için bir uzmana havale etmekteydiler. Nazım Şakir, temaruzun başkalarınca sanıldığı kadar yaygın olmadığı kanısındaydı.⁵⁹

Nazım Şakir'in, sosyoekonomik sınıf ayrımlarını gözetken Alman ve İngiliz doktorların histeri teşhisini erlerle sınırlı tutarken, subaylara nevrasteni teşhisi koyma yaklaşımlarına kapılmaması dikkat çekicidir.⁶⁰ Histeri teşhisi koyduğu her iki vakadaki hasta da subaydı. Benzer şekilde, nevrasteni teşhisi koyduğu kırk dokuz vakada, herhangi birinin subay olduğunu belirtmemekteydi; buna karşılık bir histeri arazi olan yegâne “tik” vakası bir subayla ilgiliydi.⁶¹ Bu durum ya Avrupalı meslektaşlarının teşhislerinde sosyoekonomik sınıf ayrımı yaptıklarından haberdar olmadığını ya da Osmanlı askerleri ve subayları arasındaki ruhsal durumlara teşhis koymada sosyoekonomik düzey ya da eğitim etkenlerinin güvenilir olmadığı kanısını taşıdığını gösterir.

58 Nazım Şakir [Şakar], “(330-332) Üçüncü Ordu mıntkasında beray müşahede ve muâyene”, s. 33-4; Nazım Şakir [Şakar], “(330-332) Üçüncü Ordu mıntkasında müşahede-i seririyası tarafından icra kılınan 58 emraz-ı akliye vakayı”, s. 36.

59 Yücel Yanıkdağ, “When Cowardice Became Sickness”; Rüşü Bilge, “Temaruz ve Sar'a”, s. 36. Nazım Şakir Şakar, “Orduda Temaruz (Simulation)”, s. 145.

60 Klasikçi teşhis ayrımı İngiltere'de daha belirgindi; bkz. Killen, *Berlin Electropolis*, s. 141. Ayrıca bkz. Barnham, *Forgotten Lunatics*, s. 76-7.

61 Nazım Şakir [Şakar], “(330-332) Üçüncü Ordu mıntkasında beray”, s. 33-4.

Erken bunama ve şizofreni

Gerek Avrupalı, gerekse Osmanlı (ve sonra Türk) nöropsikiyatrlar daha sık kullanılır hale gelen terimle bu psikonevrozlardan birçoğunun birbirini andırdığını ve böylece yanlış teşhis ihtimalini artırdığını itiraf etmekteydi. Milletlerarası tıp camiasında birçok kişi nevrasteninin aslında şizofreninin erken bir aşaması olduğu ve kolayca diğer psikonevrozları andırabileceği kanısındaydı.⁶² Örneğin, Mevlut Doğanuğ, histeri nöbeti ve erken bunama arasında ayırım yapmak için “beniçincilik” ve “içekapanış” farkını gözetmekteydi. Düşünme süreçlerindeki aksamanın ve zayıf duygusal tepki vermenin belirlediği daha ağır bir bozukluk olan şizofreni, Avrupa tıbbının en parlak simalarının kafalarını bile karıştırmıştı.⁶³ Avrupalı nöropsikiyatrlar, şizofreninin bir psikoz mu, yoksa bir nevroz mu olduğu kavgası içindeydiler. Savaştan hemen sonraki dönemde bazı uzmanlar, nevroz-psikoz ayırımını sorguladılar ve hatta farklılığın çoğunlukla bilimsel değil, daha ziyade sosyal olduğunu ileri sürdüler. Böylece ortak zemin olarak, psikonevrozun belirlendiği şekilde yeniden düzenlemeye gidildi.⁶⁴ Bu yeniden düzenleme, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların yazılarına da yansdı.

Yurda dönen Osmanlı esirlerin birçoğuna nöropsikiyatrlar tarafından geçmişe dönük olarak şizofreni (“erken bunama”) teşhisi konuldu. Esir düşmemelerine karşın, aynı teşhisin konulduğu askerler de vardı. Şişli toplamlarında Şükrü Hazım’ın gündeme getirdiği yirmi üç yaşındaki istihkâm subayı Zihni Efendi örneği, bir nöropsikiyatrlın bu bozukluğa nasıl baktığına ilişkin iyi bir fikir verir ve geçmişe dönük olarak teşhis konulan esirlerin durumunu kavramayı sağlar. Zihni Efendi, Haydarpaşa Askerî Hastanesi’nden Şişli Hastanesi’ne havale edilmişti. Birlik komutanı sevk yazısında Zihni’nin görevlerini umursamayışına ve bunalımlı haline dikkat çekmişti; sayılan diğer arazlar yorgunluk (“ta’ab-i azli”), baş ağrıları, iştahsızlık, depresyon (“sa’ye

62 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 23; Mustafa Hayrullah, *Asabiye Hastalıkları*, s. 504-12; Martin Stone, “Shellshock and the Psychologists”, s. 249-51; Young, “W. H. R. Rivers”, s. 367.

63 Doğanuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 32; muğlak bir terim olan erken bunama 1940’ların başlarına ve hatta sonrasına kadar kullanıldı. Fahrettin Kerim bize şu karşılıkları verir: ateh-i muaccel = erken bunama = demans prekos = şizofreni. Gökay, *Akli Hastalıkların Teşhisi ve Tedavisi*, s. 81. Osman Cevdet ise ateh-i muaccel için nevrasteni karşılığını kullanır. Osman Cevdet, “Nevrasteni-ateh”, s. 572-8.

64 Barnham, *Forgotten Lunatics*, s. 155.

karşı âdemi arzu”) ve ekşi kokulu nefesti (“tahlil-i nefes”). Haydarpaşa’daki ilk muayenesinde, subaya nevrasteni teşhisi konuldu ve yirmi günlük istirahat verildi. Birliğine döndükten sona hâlâ aynı arazıları göstermesi üzerine Haydarpaşa’ya tekrar gönderildi. Şükrü Hazım’ın gözlemine göre Zihni Efendi’nin yüzü boş bakışlı (“bima’na”), bitkin ve gergindi; gözleri ifadesizdi. Fizik muayenesinde önemli bir şey görülmezken, akli muayenesinde daha endişe verici bir tablo ortaya çıktı. Şükrü Hazım, onun bulunduğu ortamla ilişkisinin nefes almaktan ve yemekten ibaret olduğunu saptadı. “Hastam salonunda bir köşeye çekilmiş, bulunduğu mevkiyi terk etmez ve suale maruz kalmadıkça cevap vermez bir haldedir.” Doktorun ona “her tesadüfünde” yüz ifadesi değişmiş ve gözleri dışarı fırlamış halde, “Çıkalım efendim artık çok oldu” ya da “Çıkalım efendim artık çok kaldım” sözlerini klişe gibi tekrarlamaktaydı. O anlarda bile Şükrü Hazım’ın gözlemi şöyleydi: “Çıkalım derken görülüyor ki, sözü sarf eden yalnız dudaklarıdır, arzusu meflûç [felçli] gibidir.” Zihni Efendi paniğe benzer kısa süreli bu fasılalar dışında, günlerini uykulu, katatonik bir halde geçirmekteydi.⁶⁵

Şükrü Hazım’a göre, Zihni Efendi’nin durumu Haydarpaşa’daki uzmanların teşhis koyduğu gibi nevrasteni değil, tam gelişmiş erken bunamaydı (“ateh-i nabehengâm”). Ailesine ve çevresine hiç ilgi göstermemekteydi. Normal dikkati, kişiliği ve idrak gücü yerinde değildi. “O kadar ki eğer benden evvel başka bir fikri ifhâm [bildirmek] için kullanılmamış olsaydı, bunlara (yaşayan ölüler) demek isterdim.”⁶⁶ Bu ibare savaş sonrası dönemde eski savaş esirlerini tarif etmek için kullanılacak olmasına karşın, Şükrü Hazım, Harbiye Nezareti’nin savaş sırasında yayımladığı propaganda dergisi *Harb Mecmuası*’nın sayfalarına buna imada bulunmaktaydı. *Harb Mecmuası* savaşta hayatlarını kaybedenlerin resimlerini şehitler diye vermektedir – “yaşayan ölüler” işte buna göndermeydi.⁶⁷

Şükrü Hazım bize, Zihni Efendi’nin savaşta yaşadıklarına dair hiçbir şey söylemez. Düştüğü erken bunama, aynı zamanda temelde yatan bir savaş öncesi durum muydu? Bu istihkâm subayı savaştan önce durumu açığa çık-maksızın öğrenimini ve eğitimini nasıl sürdürmüştü? Bu vakada olduğu gibi doktor hastaya yakınlık gösterse bile, böyle durumların bizzat savaşla pek

65 Şükrü Hazım [Tiner], “Nevrasteni ve Ateh-i Nabehengam”, s. 29-30.

66 Age, s. 30.

67 *Harb Mecmuası*’na ilişkin daha geniş bilgi için, bkz. Erol Koroğlu, *Ottoman Propaganda*, s. 81.

alakasının olmadığını varsayma yönündeki anlayış, Şükrü Hazım'ı hastası Zihni'nin yakın geçmişini gündeme getirmekten alıkoymuştu. Birliğin başındaki subay tarafından İstanbul'a havale edilirken nerede çarpıştığını dahi bilmiyoruz; ama cepheye üç defa dönmüş olması nispeten yakınlarda, büyük ihtimalle Çanakkale'de olduğuna işaret eder. Yeterli bulgunun yokluğunda spekülasyon olma pahasına, Zihni Efendi'nin muhtemelen "canlı gömülme nevrozu"ndan mustarip olduğu ileri sürülebilir.⁶⁸ Eğer Çanakkale'de çarpıştıysa, bir istihkâm subayı olması, her iki taraftaki yaygın yöntemle düşman siperlerini havaya uçurmak üzere bu siperlerin altından lağım kazma işine görevli olduğu anlamına gelir. Zihni'nin tekrarladığı sözler ve olası görevleri göz önünde tutulunca, canlı gömülme nevrozu ihtimali epeyce akla yakın olmaktan uzak değildir.⁶⁹ Osmanlı nöropsikiyatlardan hiçbirinin psikanalist olmamasına karşın, Freudçu Alman nörolog Ernst Simmel'in sözleri, bize Zihni Efendi'nin olası durumuna ilişkin bazı ipuçları sunar: "Bir patlama sonucunda canlı gömülmek bilinçli egonun tamamen silinmesini getirmesi itibarıyla ... savaş nevrozunun en sık rastlanan kaynağıydı." Başka bir doktor "canlı gömülme nevrozu" olan birini şu şekilde tarif etmekteydi: "Bilincini kaybeder ve ayıldığında ... artık göremediğini, işitemediğini, konuşamadığını fark eder. Dış dünyadan tamamen kopmuştur çünkü izlenim iletemeyecek ya da edinemeyecek durumdadır. Meslektaşım M. Foucault'nun bana söylediğine göre, ... böyle kişiler muhtemelen öldüklerini zannederler."⁷⁰ Psikanalistler belli arazları "bir mimetik fragman, ilgili kişi [asker] için büyük duygusal anlam taşıyan bir eylemin taklit edilişi" şeklinde yorumlardı.⁷¹ Genelde mimetik fragman askerlerde ortaya çıkabilecek bir tiki ifade eden terimdi; ama Zihni'nin durumunda mimetik fragman önemli bir olay öncesindeki son sözleri olabilirdi: Yani, "Çıkalım efendim artık çok kaldım" sözleri. Acaba Zihni, bir mimetik fragman olarak, lağım patlamasından ya da göçükten önce başındaki subaya yalvarışını hatırlıyor olabilir miydi? Elimizde başka bulgu olmadığından elbette kesin bilemeyiz ama böyle bir olay akla yakın bir ihtimal olarak durmaktadır.

68 Avrupa'da bu nevroz, yakın mesafede patlayan kocaman top mermilerinin havaya kaldırıp saçtığı muazzam miktarda toprakla üstü örtülen, yani "canlı gömülen" askerlerde gözlemlenen bir durumdu. Çanakkale'de de bu tür birçok örnek vardır.

69 Mehmet Akif Ersoy "Çanakkale Şehitlerine" şiirinde bu konuya dikkat çeker: "Yerin altında cehennem gibi binlerce lağım / Her lağımın yaktığı yüzlerce adam."

70 Leed, *No Man's Land*, s. 22-3.

71 *Age*, s. 178.

Histerik durumlar

Osmanlı ve daha sonra Türk nöropsikiyatrlar, korkunun aralarında histeride ve şizofrenide olan bir dizi bozukluğa yol açtığını ya da bunları açığa çıkardığını kabul etmekle birlikte, korkuyu “açığa çıkarıcı” tek etken saymamaktaydı. Dr. Fahrettin Kerim’e göre, histeri bütün sinir rahatsızlıkları içinde en “fantastik” olanıydı ve esas özelliği “za’f-ı irade [irade zayıflığı] ve kabiliyet-i telkiniye [telkine açıklık] fazlalığı”ydı.⁷² Şükrü Hazım, “İsteriklerde sabit bir şey varsa o da sebatsızlıktır,” derken, kararsız ve değişken oluşlarına işaret etmekteydi.⁷³ Babinski’nin yanında öğrenim gören Dr. Mustafa Hayrullah’ın tespiti daha da sertti: “Bir adam histeryalı olmak için her şeyden evvel kendisinde irsi ve kispî [sonradan edinilmiş] bir ruhî tereddi zemini olmalıdır.”⁷⁴ Bu etkenlerden dolayı, o ve diğer doktorlar “temaruz bahsinde en güç tarafın temaruz ile isteriyi birbirinden ayırt edebilmek” olduğu görüşündeydi.⁷⁵

Temaruz ve histeri arasındaki neredeyse görünmez ayrım çizgisini, Şükrü Hazım’ın 1919’da yayımladığı bir vaka en iyi şekilde gözler önüne serer. Romanya’daki Osmanlı kolordusunda yer alan ve paraplejiye (belden aşağı felce) yakalanan bir asker, Avusturyalı-Macar doktorların uzun süreli tedavisinin sonuç vermemesi üzerine İstanbul’a gönderilmişti. Şükrü Hazım muayene ettiği askerde hiçbir fiziksel araza rastlamadı. “Bizden evvel diğer etibba [tabipler] meyil-i merzasını [hastalık eğilimini] hatta beslemiş oldukları için basit telkinlerle geçmeyeceğine kanâat-ı hasıl ettik.” Başka bir deyişle, bir histeriğin telkine özellikle yatkın kişilikte olduğu düşünüldüğünden, dikkatli davranmayan ve arazlarla ilgili yol gösterici sorular soran doktorların hastayı fiilen marazı taklit etmeye yöneltmesi mümkündü. Dolayısıyla Şükrü Hazım askere, “Kaufmann usulüyle elektroşok” uygulamaya karar verdi. “Yani, fazla şiddetde cereyan-ı mutakattı [kesikli akım] geçirdik. İkinci defa tatbik etmeden bir senedir devam eden o paraplejiden eser kalmadı; yardımla getirilen hasta yürüyerek çıktı.”⁷⁶

72 Fahrettin Kerim [Gökay], *Yorgun Sinirler*, s. 12, 15. Histerinin “fantastik” niteliği üzerine ayrıca, bkz. Hüseyin Kenan, “Akıl Hijiyeni”, s. 168.

73 Şükrü Hazım [Tiner], “Babinski’ye Nazaran İsteri”, s. 70.

74 Mustafa Hayrullah, *Asabiye Hastalıkları*, s. 480.

75 Nazım Şakir Şakar, “Orduda Temaruz (Simulation)”, s. 145; Doğanтуğ da *Erkenbunama (Şizofreni)* kitabında (s. 32) aynı hususu belirtir.

76 Şükrü Hazım [Tiner], “Babinski’ye Nazaran İsteri”, s. 71.

“Elektro-telkin” seanslarında bazı ölümcül olayların yaşanması üzerine, Alman doktorlar savaşın bitimine doğru, “Kaufmann usulüyle elektroşok” tedavisine başvurulmasını kısıtladı. Osmanlı nöropsikiyatrlar, “yüksek voltajlı elektrik kullanılırken bazı kalp krizleri ve [başka] ölümler olduğunu” kabul etmekle birlikte, bu yönetime başvurmayı sürdürdüler.⁷⁷ Kaufmann usulüyle elektroşok tedavisi, önceki elektrik tedavisi biçimlerinden farklıydı. Bir telkin tedavisi olarak tasarlanmasına karşın, “son derece acı verebilen yüksek voltajlı akım” uygulanmaktaydı. Fritz Kaufmann’ın, hastayı bastırarak bir “sürpriz atak” olarak tarif edilen yöntemi gerçek sinir hastalığı ile onun taklit edilişi arasındaki ayrımı göz ardı etmekteydi; her ikisi de aynı şekilde tedavi edilmekteydi.⁷⁸ Kaufmann elektriğin verdiği acının iyice hastalanmak ve öyle kalmak isteyen askerlerin “bütün olumsuz kuruntularını söküp çıkardığını” ileri sürmekteydi.⁷⁹ Buna uygun olarak, Şükrü Hazım Romanya’dan gelen hastada arazların bir yıldan beri sürdüğünü öğrenince, “basit teknikler”i bir yana itti. Osmanlıların bu makineleri yaygın biçimde kullanmış olması pek muhtemel değildir; çünkü bir dizi nöropsikiyatr vilâyetlerde elektroşok tedavisi makinesi bulamamaktan şikâyetçiydi.⁸⁰

Kaufmann makinesinin elektrotları, askerin bedeninde histeri arazlarının görüldüğü yerlere takılırdı. Söz konusu paraleji hastası askerde elektrotların iliştirildiği yer bacaklardı; tatbik yeri psikolojik dilsizlikte dil, körlükte ise göz kapaklarıydı.⁸¹ Birçok vaka Kaufmann makinesinin birkaç seans kullanılmasını gerektirmekteydi. Nazım Şakir’in kınayarak yazdığına göre, elektroşok tedavisinin yanı sıra başvuru ve işkence düzeyine varan diğer yöntemler arasında “hücreye kapamak”, “aç bırakmak”, “veya [ağrı] yapan ilâçlar şırınga etmek” ve “soğuk duş yaptırmak” vardı. Bütün bunlar “karşı-telkin”e, yani hastayı iyileşmenin çıkarına olacağına inandırmaya yönelikti. Cihan Harbi’nden yirmi yıl sonra, Nazım Şakir gecikmiş bir eleştiriyile bu yöntemleri “doktorluğa yakışmayan eski usuller” diyerek kınayacaktı.⁸²

77 Belki bundan dolayı Mazhar Osman, elektrik tedavisinin “Günde iki defa, ... tesir edecek şiddette, ... anestezi olmaksızın” tatbik edilmesini tavsiye etmekteydi.

Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 392, 394.

78 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 138.

79 Brunner, “Will, Desire and Experience”, s. 305.

80 Nazım Şakir [Şakar], “Emraz-ı Asabiye ve Akiyede Teşhis”, s. 181-3.

81 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 392.

82 Yanıkdağ, “‘Ill-fated Sons’ of the Nation”, s. 173. Ayrıca bkz. Nazım Şakir Şakar, “Orduda Temaruz (Simulation)”, s. 147. Elbette bütün bu yöntemler Avrupalı

Şükrü Hazım'ın ve diğer doktorların karar verdiği üzere, bazen Kauffman makinesinin elektrotları tek başına yeterli değildi. Doktorun kendi kişiliğini, uzmanlık otoritesini devreye sokmasına gerek vardı. "Eğer bir istetik hastalığının geçeceğine kani olur ve doktorun kudretine katiiyen itikad ederse hayalatin icad etdiği tezahür-i marazisi derhal zail olur."⁸³ Bazı doktorların askerlerdeki histeri arazlarını sırf şeref ve görev duygusuna hitap etmeye dayanan sözlü telkinle "iyileştirdiği" söylenmekteydi. Mazhar Osman şu kanaatle: "Ufak bir yeri sıyrılan veya bir uzvu üzerine düşen bazı askerlerde o uzvun meflûc [felçli] olduğu görülüyordu. Telkin ile, utanmıyor musun sözüyle tamamen geçen bu felçler isteriden başka bir şey değildir."⁸⁴ Askerlerin şeref ve görev duygusuna hitap ederek savaş nevrozunu iyileştirme yönündeki bu ahlakçı yaklaşım Avrupalı doktorların da uyguladığı bir yöntemdi.⁸⁵

Hastalık taklidi: Temaruz

Temaruz askerlik görevinden veya tehlikeli bir durumdan kaçınmak için kasten hastalık taklidi yapmadır. Histeri arazları ve temaruz arasındaki ayrım yaklaşımı, gerek Osmanlı, gerekse Avrupalı bütün nöropsikiyatrlar için bir sorun oluşturmaya devam etti. Gözle görülür bir sebebin saptanamaması nedeniyle, birçok geçerli asabiye vakası temaruz olarak değerlendirildi ve tedavi yerine cezalandırma yoluna gidildi. Temaruz vakalarının sayısına ilişkin hiçbir istatistik yoktur. Nöropsikiyatrlar sadece "çok" ya da "pek çok" vakanın olduğunu belirtmekteydi. Mazhar Osman, savaştan on yıl sonra "mütemârizlar ordusu" ibaresini kullanırken şunu ekledi: "Harbi umumide gördüğümüz on binlerce mütemâriz içinde bizi tek bir kişi aldatamamıştır".⁸⁶ Almanya'da Dr. Alfred Grotjahn da savaşın askerler üzer-

doktorlar tarafından da uygulanmaktaydı.

83 Şükrü Hazım [Tiner], "Babinski'ye Nazaran İsteri", s. 71.

84 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 381. Aynı ifade için, bkz. Mazhar Osman [Uzman], *Psychiatria*, s. 225-6. Ayrıca bkz. Fahrettin Kerim [Gökay], *Ruh Hastalıkları*, s. 34.

85 Leed, *No Man's Land*, s. 169.

86 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 417. İlave dış kapakta yayın tarihini 1929 ve yazarın adını "Massar Osman" olarak verilmesine bakılırsa, söz konusu eserin bu baskısı Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş kararından hemen sonra yapılmış olsa gerek.

rindeki etkisini benzer bir yaklaşımla yorumlayarak, hepsinin bir “psikopatlar ordusu” olduğunu belirtmişti.⁸⁷

Mazhar Osman’ın temaruzun ulaştığı boyuta ilişkin değerlendirmesi, diğer doktorlarca da teyit edilen bir husustu. Nazım Şakir, Şükrü Hazım ve Mevlut Doğanuğ, savaşın ilk yarısında özellikle tabur tabipliği yapan pratisyen hekimlerin “madun olan mecnunlara, matuhlara [bunaklara], eblehlere” birçok haksızlık ettiğini savaştan epey sonra itiraf ettiler. “Memleketimizde bu malûller içinde en ağır cezalar görenler çok oldu.”⁸⁸ Sonraki yıllarda Mevlut Doğanuğ, daha iç karartıcı bir tabloyu ortaya koydu: “Harp zamanında bunların reaksiyonlarının patolojik karakterini tanıyabilmek bir meseledir. Nitekim 1914-1918 harbinde bunların tanınmasında birçok yanlışlıklar yapıldığı ... anlaşılmaktadır. ... Bu bahtsızların çoğu ... kanunların sert ve acımasız yüzü ile karşılaşmış ve suçlu olarak sayılmışlardır. ... Bir kısmı muharebenin kargaşası arasında ölüm cezasına çarp[tır]ılmış ve daha az bir kısmı ekspertiz sayesinde hastalıkları anlaşılmak suretiyle hakları olan reform yapılarak asker ocağından uzaklaştırılmıştı.”⁸⁹ Nazım Şakir ve Doğanuğ’un tecrübeleri, Şükrü Hazım’ın birçok histeri vakasının temaruz sayıldığı ve korkaklık olarak cezalandırıldığı yolundaki itirafına inandırıcılık kazandırır. Kısacası, Dr. His’in ve Mazhar Osman’ın, Osmanlı İmparatorluğu’nda savaşın başlarında savaş nevrozunun önemsemeye değmez düzeyde olduğu görüşü doğru değildi.

Histerikler gibi, mütemânzların da çeşitli hastalıkları kolayca taklit ettiklerine inanılmaktaydı. Tıp camiasının kanaati histeriklerde görülen taklit sürecinin bilinçdışı, nöro-mimetik bir düzeyde olduğu, buna karşılık mütemânzların bilinçli olarak hastalık numarası yaptığı yönündeydi. İkisini ayıran şeyin kasıt olması ve kasıt belirlemenin çoğu kez imkânsız olması nedeniyle, tıbbi bakış açısıyla bir mütemânz ve bir savaş nevrotiği arasında farklılığı kestirmek bilimden ziyade marifet işiydi. II. Dünya Savaşı gibi geç bir tarihte bile, o sırada hâlâ askerî tabiplik yapan Nazım Şakir şunu ısrarla savunmaktaydı: “Temaruz bahsinde en güç taraf temaruz ile isteriyi birbirinden ayırt edebilmektedir.”⁹⁰

87 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 121.

88 Nazım Şakir [Şakar], “Emraz-ı Asabiye ve Akliyyede Teşhis”, s. 182.

89 Doğanuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 40.

90 Nazım Şakir Şakar, “Orduda Temaruz (Simulation)”, s. 145.

Nazım Şakir'in tahminine göre, Cihan Harbi sırasında karşılaştığı temaruz vakalarının % 90'ında sara taklidi söz konusuydu. Tahminin dayanağını kesin bilmek mümkün değildir. Nazım Şakir, mütemânzların hastalık tercihinin sara olmasının en az iki sebepten geldiği görüşündeydi. Birincisi "beyn-ül avam [halk arasında] sara temaruzünün kolay zan edilmesi", ikincisi ise "aynı zihniyetin babadan evlada intikâli"ydi. Nazım Şakir, bu sanının ya da resmî makamları kandırma tavrının Anadolu'da köklü bir gelenek olduğu kanaatindeydi. İkincisi, sara yönündeki tıbbi bir teşhisin kişiyi askerlikten tamamen muaf bırakacağı gayet iyi bilinmekteydi. Nazım Şakir sara hastalığını "zayıf iradeli" kişilerin celbe ve askerliğe karşı ilk ve bazen tek tepkisi olarak nitelendirmekteydi.⁹¹

Sara hastalığının temaruz vakalarının % 90'ını oluşturduğuna dair kaba tahmin elbette üniformalı Osmanlı askerlerinin, askerlikten kurtulmak için başka hastalık taklitlerine de başvurmadıkları anlamına gelmez. Aslına bakılırsa, çürüğe çıkıp askerlikten kurtulmak için, hastalık taklidinin hem daha çetrefilli, hem de tam anlamıyla kaba ve "cahilce" yollarını denemeye giriştiler.⁹² Her türlü temaruzun nöropsikiyatrların ilgi alanına girmesine karşın, bu bölümün konusu daha ziyade gerçek ve taklit nevrozdur. İşin garip tarafı, doktorlar tarafından sonradan karar verildiği üzere, kişinin askerlikten kurtulmak üzere bir psikonevrozu mu, yoksa bir bedensel rahatsızlığı mı taklit ettiğinin aslında hiç önemi yoktu; neticede nöropsikiyatrların gözünde hepsinin işaret ettiği şey aynı sonuçu: Millet gerçek bir dejenerasyon tehlikesi içindeydi.⁹³

Cihan Harbi'nin bitişinden en az yirmi yıl sonra, bazı Türk nöropsikiyatrlar temaruzün yani hastalık taklidinin başlı başına bir hastalık olduğunu hâlâ savunmaktaydı. Mazhar Osman'ın kısa ve öz ifadesi şuydu: "Vakıa deliliğin temarüzü de deliliktir." Buna şöyle bir gerekçe göstermekteydi: "Esasen cümle-yi asabiyesinde bozukluk olmayan, soysuz yaradılmayan ne delilik temarüzüne kalkar, ne de muktedir olur."⁹⁴ Karşılaştığı olaylardan çıkan sonuç, aklı başında ve uyumlu kişilerin temarüze yeltenmediği idi. O ve başkaları şu kanaatteydi: "Orduda temaruz edenlerin çoğu yaradılış itiba-

91 Nazım Şakir [Şakar], *Temaruz ve Teşhisi*, s. 32.

92 Yanıkdağ, "When Cowardice Became Sickness". Pikrik aside ilişkin daha geniş bilgi için, ayrıca bkz. İsimiz, "Picric Acid Jaundice", s. 92-3.

93 Yücel Yanıkdağ, "From Cowardice to Illness", s. 205-25.

94 Mazhar Osman [Uzman], *Akıllı Hastalıkları*, s. 417.

riyle dimağı iyi tekemmül etmemiş [olgunlaşmamış], geri kalmış (safdiller = budalalar)dır. Bunlar iyi tetkik edilecek olursa, kafa teşekküllerinde, kulak sayvanlarında, kubbetülhaneklerinde [damaklarında], tırnaklarında çok defa asân tereddidiye [dejenersasyon belirtilerine] tesadüf edilir.”⁹⁵ Böylelerinin “korkak ve iradesiz”, dolayısıyla “telkin”e tam anlamıyla açık olmaları beklenirdi. Yine de en basit askerî talimatları kavrayamamaları, subaylarından azar işitmelerine yol açardı. Sürekli askerî ceza korkusu içinde olan bu zayıf tipler, bilinçaltılarında güvenliği hastalık taklidinde ve hatta firarda bulurlardı.⁹⁶ Bu kategoriye giren bir asker, özel türden bir mütemânz sayılırdı. Sırf başkalarını kandırmak üzere hastalık numarası yapan bir mütemânz korkak olarak değil, bilincinde olmadığı ya da düpedüz kontrol edemediği bir mekanizmayla kendini de kandıran bir dejenere olarak görülürdü.⁹⁷ Doktorların böylelerine vurduğu yafta “aşağı dejenere”ydi.

Nöropsikiyatrlar, “zeki” mütemânzların sayıca daha az olduğu kanısındaydılar. Bunlar beden en zinde olmakla ve bedensel dejenersasyon izleri taşımamakla birlikte, “düzgün karakter, ahlak ve etikten yoksun” sayılırlardı. Bunlara “yüksek dejenere” (“dejenere superiyor”) yaftası vurulur ve “ahlaki delilik” (*folie morale*) ya da ahlaki dejenerelelik teşhisi konulurdu. “Bunlarda iyi idare edilen ruhi bir ortopedi tedavisi sayesinde mukteza [gerekli] görünen telkin-i devayî hâsıl etmek imkânı mevcuttur.”⁹⁸ “Aşağı dejenereleler” ve “yüksek dejenereleler” aynı teşhis kategorisi içinde sayıldıkları gibi, aralarında doğrudan başka bir bağlantı da görülürdü. Tarihçi George L. Mosse’un Almanya için ileri sürdüğü gibi, “ahlaki marazın vücutta ve suratta iz bıraktığı düşünülmediğünden, ahlaki marazın ve bedensel marazın aynı olduğuna inanılırdı.”⁹⁹ Böylece savaştan oldukça kısa bir süre sonra, bizzat temaruz bir patolojik maraz olarak psikolojiye mal edildi ve dolayısıyla tedavi süreçlerine (medikalizasyon) dahil edildi.

Askerî nöropsikiyatrların çoğu, hatta savaştan sonra memurluğa geçenler bile askerleri bencil ya da narsisist çıkarlar yerine, yurtseverliğe dayalı milli çı-

95 Yanıkdağ, “When Cowardice Became Sickness”; Daniel Pick, *Civilizing Argentina*, s. 209; Rüştü Bilge, “Temaruz ve Sar’a”, s. 36.

96 Osmanlı ordusunda firar için bkz. Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War*, bölüm 5.

97 Yanıkdağ, “From Cowardice to Illness”, s. 205-25.

98 *Age*, s. 205-25.

99 George Mosse, *The Image of Man*, s. 80.

karlara yönlendirmeyi görev bildiler.¹⁰⁰ Mazhar Osman'a göre, "memleketin bütün gençleri hududlarına koşarken, askerlikten kurtulmak, silah taşımak şerefinden mahrum kalmaktan utanmıyan, ne bahasına olursa olsun yaşamak isteyen korkaklar, soysuzlar ahz-ı asker şubelerinde temaruz ediyorlardı".¹⁰¹

Savaş esirleri

Münih Kongresi'nden çıkan sonuçların da etkisiyle, daha 1916'da Osmanlı nöropsikiyatrların benimsediği bir önerme "histerinin savaş esiri durumuna düşenlerde görülmediği" yönündeydi. Şükrü Hazım'ın ısrarla savunduğu görüş şöyleydi: "Esir olanlarda isteri kendini göstermiyor, çünkü esaretde o kadar naz çekecek ve feryad dinleyecek kimse yoktur. Üserada isteri ancak mübadele meselesi mevzu-i bahis olunca meydana çıkmıştır, çünkü isteri de diğer hastahklar gibi uzviyetin kendisini bir müdafaasıdır."¹⁰² Esirler buna ancak işlerine yarayacak bir şey sağlaması ihtimali belirdiğinde yenik düşerdi. Ne yazık ki, Şükrü Hazım gerçek savaş esirlerini yakından tanıyacak durumda değildi; saptamalarını, savaşın başlarında Fransız esirler arasında savaş nevrozunun önemsemeye değmez düzeyde olduğu teşhisini koyan Alman meslektaşlarının bulgularına dayandırmıştı. Cepheden havale edilmiş ya da hastalık tasladığı kanaatine varılmış askerlerle meşgul olan Osmanlı psikiyatlardan kalan yazılarda, bizzat savaş sırasında esirlere bir ilgi gösterdikleri yönünde bir belirti yoktur. Bu elbette Rusya'da, Mısır'da veya başka yerlerde bulunan Osmanlı esirlerin çeşitli ruhsal durumlardan mustarip olmadığı anlamına gelmez.

Aslına bakılırsa, esirler hem savaşın, hem de esaretin yol açtığı travmalara maruz kalmaktaydı. Ruslara esir düşen bir erin, cepheden esir kampına götürülürken bir Rus yük vagonunda tanık olduğu bir olaya ilişkin anlatımı vardır. Söz konusu esirler felaketle biten Sarıkamış harekâtından sağ kurtulanalardı. Hikâyedeki savaş nevrotiği muhtemelen alt rütbeli bir subaydı.

Vagonun bir köşesinde, hiç konuşmadan suskun oturan, hiçbir şeye karışmayan, yerinde bile çok az dönebilen, daha doğrusu heykel gibi duran bir kişi vardı. Onun bu halinden biz de rahatsız oluyorduk. Kendini beğenmişliğine hükmediyorduk. Yahut ta onun, orduda üst rütbeli biri olduğunu (bize

100 Aynı hissiyat Alman nöropsikiyatrların yayınlarında da görülebilir. Örneğin bkz. Jose Brunner, "Psychiatry, Psychoanalysis", s. 355, 361.

101 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 416.

102 Şükrü Hazım [Tiner], "Babinski'ye Nazaran İsteri", s. 71.

göre) düşünüyorduk. Gülmeydi, konuşmazdı, gözleri yarı kapalı halde hep düşünür halde idi. Biz de ona pek bir şey sormazdık, takılmazdık. ... Bir gece yarısında, arkadaşlar uykuya dalmak üzere iken vagonun bir ucunda duran bu şahıs birden bire yerinden kalkarak “Mangalar! Avcı hattına geç; süngü tak! hücum!” ve diğerleri gibi bir taarruz emri veriyor ve kendi de yerinden sıçrayarak bizim üstümüzden atlayarak, vagonun öbür köşesine kadar gidiyor ve dösemeye düşüp yatıyor. ... Bu işe hep birden sinirleniyoruz. Böyle de şaka olur mu diyerek adama epeyce küfür edildi ve kendisine epeyce tekme atıldı, “şakanın sırası mı” diye! Gene de adam eski huyunda, hiç ses yok. Sabah olunca, küçük pencerelerden sızan ışığın altında, arkadaşlar o adamı uyan-dırmak istediler. Adam ölmüş, vücudu soğumuş, bütün gece ölü soğumuş, katlaşmış ... Olayı yorumlamaya başladık. Müşterek kanaatimiz şöyle oldu: “Adını bilmediğimiz bu asker, Sarıkamış taarruzunun her çeşit tesirini ruhunda taşıyormuş; sessizliği de ondan imiş, hayalinde hep düşmanla boğuşma safhalarını yaşıyormuş. O şartlar altında ise yemek de yemiyordu. Kendini hep Allahüekber dağlarında zannediyormuş. Ölüm saatine kadar hep kendini muharebe meydanında görüyormuş. İşte bu şartlar altında, Allahüekber dağlarında düşmana son bir taarruzda daha bulunmuş, ancak bu taarruz onun sonu olmuş ve gerçekten de şehit olmuştur ve ölmüştür.”¹⁰³

Nöropsikiyatlar, bu olaydan nasıl bir anlam çıkarırdı acaba? Anlatılan kişi ne hiçbir savaş nevrozu arazi göstermeyen esirler kategorisine, ne de “dikkat çekmeye” ve savaşın dışına çıkmaya çalışan esirler kategorisine girmektedir. Ölmesinin, daha doğrusu öldürülmesinin sebebi arkadaşlarının ondaki savaş nevrozu arazlarına iş iştan geçene kadar anlayışla yaklaşmayı akıl edememesiydi. Cephede çarpışırken sinirleri bozulan bazı askerlerin, içine düştükleri durum kendi taraflarındaki doktorlarca saptanmadan önce düşmana esir düşmüş olmaları gerçekten o kadar ihtimal dışı mıdır? Hikâyedeki isimsiz asker trendeki arkadaşları tarafından farkında olmayarak öldürülmeseydi, travmatik durumunu Rusya’da esaret ortamına taşıyacaktı. Tedavisiz geçen uzun süreli esareti, büyük ihtimalle durumunu daha da ağırlaştıracaktı.

Askerlerden bazılarının sinirleri esaret öncesinde yaşanan ruhsal travmadan dolayı esaret sırasında bozulurken, bazıları bizzat esaretin getirdiği travmaya yenik düştü. Bu yöndeki bulgular esaret anlatılarına ve nöropsikiyatlarla

103 Ahmet Rıza İrfanoğlu, *Allahüekber Dağları’ndan*, s. 63-4. Üniforma, normalde rütbeyi gösteren bir unsurdur; ama çoğu kez Osmanlı askerleri ve subayları ölümlerin üstünden çıkardıkları elbiseleri üzerindeki rütbeye veya üniformanın Rus ya da Osmanlı ordusuna ait olmasına aldınış etmeden giyerlerdi.

rın savaştan sonra söz arası yorumlarına seyrek biçimde serpiştirilmiştir. Kimi zaman esirler, kendilerindeki ve arkadaşlarındaki bazen küçük, bazen önemli ruhsal değişikliklerin farkına varmaktaydılar. Kendilerindeki değişikliğin farkına varanlar, bize uzun süre bunalımlı ya da parlamaya hazır hale geldiklerini aktarırlar.¹⁰⁴ Bunlar çoğu kez Bölüm 1’de “yakındakinden nefret” olarak tarif edilen şekilde tezahür etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti’nde yurda dönen esirlere ilişkin sistematik tıbbi kayıtların olmaması nedeniyle, İsviçreli Dr. Adolf L. Vischer’in eseri bu anlamda hayati önem taşır. Rusya’daki ve başka yerlerdeki savaş esiri kamplarını dolaşan ve böylece ilk elden gözlemlere dayanarak sonuçlara varan Vischer, kampları çevreleyen çitlere göndermeyle “tel örgü hastalığı” olarak andığı birçok psikolojik bozukluk vakası saptadı. Özgül olarak Osmanlı tecrübesinden söz etmemekle birlikte, psikolojik durumların çabuk heyecanlanmadan içe kapanıklılığa ve kayıtsızlığa kadar varmak üzere çeşitli yollarla ve değişen derecelerde görüldüğünü ileri sürer. “Tel örgü hastalığı”nın ayırıcı özellikleri asabiyet, huzursuzluk, hafıza zayıflığı, yoğunlaşma güçlüğü, huysuzluk, genel depresyon ve kâbuslardı.

Tek başına kalma imkânından yoksunluk, esaret süresinin belirsizliği ve memleketle haberleşmenin yokluğu ya da düzensizliği bu durumu ağırlaştıran etkenlerdi.¹⁰⁵ Birinci kategori, her yerdeki ver her devletin esirleri için geçerliyken, ikinci ve üçüncü kategoriler özellikle Osmanlı savaş esirleri için geçerliydi. Onlar savaşın bitişinden sonra uzun süre esir kamplarında kaldılar. 1920’de, yani savaştan iki yıl sonra Mısır’da yurda dönmeyi hâlâ bekleyen on binlerce Osmanlı vardı; Rusya’da ise birçok kişi daha da uzun süre beklemek zorunda kaldı. Avrupalıların aynı kamplardan yıllar önce ayrıldıklarını görmek moral bozucuydu. İkincisi, yaygın cehalet, ülkedeki aksak posta dağıtım sistemi ve Osmanlı topraklarının yabancı işgal altında oluşunun Osmanlı savaş esirlerinin ailelerinden az sayıda mektup almasına neden olmasıydı.¹⁰⁶ Diğer milletlere mensup esirler ailelerinden paketler alırken,

104 Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 152, 165. Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, s. 73-4; Mehmet Feyyaz Efendi, *Hatırat*, s. 30.

105 Adolf L. Vischer, *Barbed Wire Disease*, s. 3, 53. Kitabın bir özeti için, ayrıca bkz. A. L. Vischer, “Some Remarks on the Psychology”, s. 696-7.

106 Bkz. Yanıkdağ, “‘Ill-fated Sons of the Nation’”, bölüm 4. Esaret anlatılarında ve savaş esiri mektuplarında, memleketten mektup gelmemesi nedeniyle savaş

Osmanlılar ailelerinden haber dahi alamamaktaydı. Osmanlı esirler arasında, devletçe unutulmuş ya da ihmal edilmiş olma duygusu vardı.¹⁰⁷ Bu terk edilmişlik duygusu, endişelerini ve kederlerini artırmaktaydı.

Esaret anlatılarına yansıdığı üzere, depresyon Osmanlı esirler arasında açık farkla en yaygın ruhsal bozukluktu. Ancak Rusya'daki esirlerin Mısır'daki esirlere nazaran depresyona daha yatkın oldukları açıktır. İrkutsk'taki Danimarka konsolos yardımcısı Rus kamplarını 1918'de teftiş ettikten sonra, Rusya'daki Amerikan heyetine esirler arasında "ruhsal rahatsızlıkların anormal derecede yüksek oranda" olduğunu bildirdi. "Dört buçuk yıllık esaret süresinde esirlerin büyük kısmı on beş ile yirmi yıl yaşlanmış gibi. ... Türk ve Macar köylüleri bu açıdan özellikle mustarip halde."¹⁰⁸

Daha dirayetli esirler kendi arkadaşları arasında depresyonun ve daha ciddi başka durumların belirtilerini gözlemlediler. Rusya'da esir kalan Halil Ataman, düzenli biçimde tuttuğu günlüğe notlar düşmeyi bilinmeyen bir sebeple bırakmış olduğunu sonradan fark etti ve bir türlü açıklayamadığı bu boşluğu sonunda dokunma, görme ve işitme duyularını yitirmiş olmasına bağladı. Bir ara ellerinin, ayaklarının, gözlerinin ve kulaklarının eskisi gibi iş göremediğinin farkına vardı. Esarete bir süre kaldıktan sonra, hayatın hiçbir

esirlerinin duyduğu hüsrana ilişkin çok sayıda yorum vardır. Cahil ailelerden gelen ve okuryazar olmayan askerler, muhtemelen memleketlerine nadiren mektup gönderebiliyorlardı. Başvurdukları yol büyük ihtimalle mektuplarını arkadaşlarına yazdırmak ve okutmaktı. Binlerce mektup gideceği adrese ulaşamadı. Ankara'da, Kızılay'da I. Dünya Savaşı'nda yerine teslim edilmemiş savaş esiri mektuplarının yer aldığı yüzlerce çuval vardı; bu kitap için araştırmalarımı yürüttüğüm dönemde defalarca başvuruda bulunmama rağmen, mektupları görmeme izin verilmedi. Memlekete gönderilmiş örnek bir savaş esiri mektubu için, bkz. Adnan Işık, *Malatya*, 1830-1919, s. 774-5. 12 Mart 1915 ile 23 Ekim 1915 arasında Osmanlı savaş esirlerinin yazdığı mektupların haftalık sayısı için, bkz. ABD Dışişleri Bakanlığı, "Turkish Prisoners of War at Meadi" yazısının ilişişindeki belge, 763.72114/1002, 29 Ekim 1915.

107 Yanıkdağ, "Ill-fated Sons' of the Nation", bölümler 2 ve 4.

108 ABD Dışişleri Bakanlığı, "General Condition of Health among the Hungarian and Austrian Prisoners in Siberia", ilişik belge, 763.72114/5081, 10 Ekim 1919, s. 1. Malta'da ve İtalya'da (Trablus Savaşı'ndan beri hapis olan) savaş esirleriyle ilgili nispeten benzer ifadeler için, bkz. ABD Dışişleri Bakanlığı, "German, Austro-Hungarian and Ottoman Subjects Interned in Malta", ilişik belge, 763.72114/1803, 13 Temmuz 1916, s. 2; ABD Dışişleri Bakanlığı, "Note Verbale [translation] by the Sublime Porte", 763.72114/2687, 27 Mart 1917, s. 1.

anlamının olmadığı kanaatiyle ölmeyi gerçekten ister hale geldi. “Her gün türlü türlü ölüm terleri dökmektense, bir defa ölüvmek ne iyi bir mutluluk ve nasıl zor erişilir bir bahtiyarlık!!”¹⁰⁹ Rusya’daki bir başka esir olan Mülâzım Ahmet’in kaldığı kamptaki gözlemi şöyleydi: “Esirler arasında sinirlilik bir salgın gibi yayılmıştır. Herkes barut gibidir. ... O kadar ki en basit bir söz karşıdakini çileden çıkarmaya kafi gelmektedir.” Ahmet bu sözleri yazarken, ödünç bir kitabı geri vermekten şaka yollu kaçınmasından dolayı binbaşısına sert bir cisimle vurmasını haklı gösterme çabası içindeydi.¹¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla intiharlar nadirdi ama yine de tek tük değinmeler vardı. Bir Mısır esaret anlatısında Mülâzım Cemil Zeki şunları belirtir: “Birkaç arkadaş tecennün [cinnet geçirdi] ve intihar etti. Böyle bir hayatı esaret bize pek tesir ediyordu. Zavallı Türk gençleri böylece çöllerde sönüyordu.”¹¹¹

Rusya’da görüldüğü kadarıyla, ciddi bir durum yüzünden intihar girişiminde bulunan bir esire ilişkin ayrıntılı bir anlatım mevcuttur. Varnavino’da “özgür düşünceli, açık sözlü” olarak bilinen bir subay, bir esir arkadaşının hastalıktan ölmesi üzerine, bir kişilik değişimi geçirmiş ve saatlerce namaz kılıp zikreden bir grup Osmanlı esire katılmıştı. Çok geçmeden davranışları daha da belirgin biçimde değişti. İç çamaşırlarını ve parasını tualete atmasından sonra, diğer esirler kendisine ya da başkalarına zarar vermemesi için onu sıkı bir gözetim altında tutmayı kararlaştırdı. “Bazen bir ölü gibi sessiz, bazen de taşkın ve saldırgandı. Tanınmaz bir hale gelmişti. ... Bazen bir köşeye saklanıp gözlerini kapayarak, ‘Beni görüyor musun’ diye bağıırıyordu. ‘Gözlerimi kapadım beni göremezsiniz.’” Arkadaşlarına saldırmaya ve bağıırışları herkesi uykusuz bırakmaya başlayınca, esir arkadaşları kamp komutanından onu küçük bir odaya kapatmasını istediler; orada sırayla ona göz kulak olacaktı. Her gün bir esir kapıda durarak ona arkadaşlık ediyor ve kapıdaki delikten ona sigara veriyordu.

Bir gün bu delikten duman çıkmaya başladı. “İnce ot yatağı sigarayla yakmak ve yangın çıkarmak isterken kapıyı açıp içeri girdik. Yanan yatağı söndürmemize karşı koydu.” Böylece canlı canlı yanmaktan kurtarılmış oldu.

Nihayet Nisan başında Moskova tımarhanesine gönderilmesine karar verildi. Elleri önden bağlı olarak Vapur iskelesine doğru meraklı bir kalabalığın arasından götürülürken, birdenbire durdu. Yüksek sesle bağırmaya başladı:

109 Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s. 141, 152, 165.

110 Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, s. 73.

111 Cemil Zeki [Yoldaş], *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki*, s. 26.

‘Enver Paşa doloy. Enver Paşa kahrolsun!’ Bize döndü, Türkçe ‘Enver Paşa ananızı belleyecek,’ dedi. Pazar yerine gelmiştik. Halk meraklı gözlerle bakıyordu. ... ‘Kerensky oçen haraşı cevalek’ (Kerensky çok iyi bir insan) diye bağırđı onlara. Gerisini Türkçe sürdürdü: ‘Onun da anasını ben belleyeceğim. ... Ben Müslümanım. Gökten indim. Bundan sonra İsa’ya değıl, bana haç çıkaracaksınız,’ diye bağırılmış.”¹¹²

Bu ilginç bir vakadır: Özgür düşünceli bir adamın saplantılı bir ibadete yönelmesi, gökten indiğini iddia etmesi ve kendisini İsa’yla kıyaslaması. Acaba Mazhar Osman ona da “dinsel hezeyan”dan mustarip teşhisini koyar mıydı?

Osmanlı nöropsikiyatrlar ancak Cihan Harbî’nin bitişinden sonra, esaret yaşamının ruhen yıkıcı olabileceğini kabul etmeye yanaştı. Ne var ki böyle vakalar sanki nöropsikiyatrlar dolaylı olarak tarıklık ettikleri olayları bildiren dışarıdan gözlemcilermiş gibi, neredeyse tamamen edilgen dille aktarılmaktaydı. Oysa Osmanlı payitahtının 1918’den 1922’ye kadar siyasal ve sosyal kargaşa içinde olmasına karşın, esirlerin İstanbul’a dönüşü sırasında en azından en kötü vakalarla doğrudan ilgilenmiş olmaları gerekirdi.¹¹³

Mazhar Osman, 1928’e doğru kısmi bir değışim geçirmiş durumdaydı. “Nazar-ı dikkatimizi celb etti ki, esaretde uzun müddet bulunmak, habshanelerde kalmak erken bunamaya sebep oluyor. Mısır’dan, Hindistan’dan, Sibirya’dan sağ gelen askerlerimizin ve bilhassa zabitlerimizin çoğıu erken bunama cinneti ile canlı ölü halinde ailelerinin harimine avdet etmiştir.”¹¹⁴ Eski öğrencilerinden Fahrettin Kerim de “Mısır kamplarından dönen zabitan ve askerlerimizin ekserisi bu nevi cinnetle malûl gördük,” diye yazdı.¹¹⁵ Mazhar Osman yine 1928’de şunu ileri sürdü: “Bugün Bakırköy müessesinin mühim demirbaş sermayeleri esaret kurbanlarıdır. ... Hele bugün Bakırköy müessesinin yüzlerce yatağını esaret yüzünden erken bunayanlar dolduruyor”.¹¹⁶ Bakırköy müessesesi, İstanbul’da yeni kurulan akıl hastanesiydi. Daha önce akıl hastaları daha küçük ve çok daha eski bir bina olan Topta-

112 Mehmet Arif Ölçen, *Veluga Memoir*, s. 103-4. Esaretin ruhsal sonuçlarının diğeri örnekleri için bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 175; Hilmi Erbuğ, “Kaybolan Yıllar”, s. 210, 213-14; Hayri Gökçay, *Bir Türk’ün Hatırat ve İntikamı*, s. 112-13; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 121.

113 Yanıkdağ, “‘Ill-fated Sons’ of the Nation”, bölüm 4.

114 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 271.

115 Fahrettin Kerim [Gökay], *Yorgun Sinirler*, s. 46-7.

116 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 271, s. 417.

şı Bimarhanesi'ne gönderilmektedir. İşin garip tarafı, 1923-4'te yani Cihan Harbi'nden beş yıl sonra, Toptaşı salnamesi (o zaman kadar muhtemelen yayımlanmış tek salname) hastaneye yatırılanlar arasında sadece otuz dokuz subay (bütün hastaların % 5'i) ve on er saymaktaydı.¹¹⁷ 1941'e gelindiğinde Mazhar Osman'ın benimsediği görüş şuydu: "Harbin en mühim sinir kurbanları esirlerdir. Mısır'da, Hindistan'da ve Sibiry'a da senelerce esaret hayatı yaşayan asker ve zabitlerimizin hemen yarısı ya trahomdan kör olmuş veya erken bunama cinneti ile geri kalan ömrünü geçirmek üzere anavatanda timarhaneye kapatılmıştır."¹¹⁸

Toptaşı'nda 1923'te savaş gazilerinin az sayıda olmasının, beş yıl sonra ise belirtilmemiş vaka sayısının çok daha yüksek verilmesinin başka bir olası açıklaması, büyük ihtimalle ilk başta ağır vakalar hariç, çeşitli ruhsal sorunları olan savaş esirlerinin teşhis konulmadan ve tedavi edilmeden memleketlerine gönderilmiş veya gitmiş olmalarıdır. Mazhar Osman'ın "ailelerinin harimine avdet ettikleri" ifadesi bundan olsa gerek. Fakat birkaç yıl sonra bu marazlı kişiler muhtemelen tekrar devlet kurumlarına havale edildiler ve böylece Bakırköy'de "mühim demirbaş sermayeleri" oluştu.¹¹⁹

117 Otuz dokuz subaydan on ikisi şizofren olarak belirlenmişti. Subaylar "meslek" itibarıyla rençperlerden sonra ikinci büyük kesimi oluşturmaktaydı. Bu rençperlerden bazıları terhis edildikleri için, bunlar listeye barış dönemindeki meşgalelerine göre yazılan erler olabilirler ama bunu teyit etmenin imkânı yoktur. *İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müessesesi*, katlamalı tablo ve s. 322-3. Türkiye Cumhuriyeti, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin yayını *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası* 1925'te Türkiye'deki bütün psikiyatri kurumlarının azami yatak sayısını 650 olarak verir. Bir karşılaştırma açısından, İngiltere'de aşağı yukarı aynı dönemde 6.000 savaş nevrozlarının hâlâ akıl hastanelerinde yatıdığı belirtilmek gerekir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra böyle kişiler için yaklaşık 100 tedavi merkezi açılmıştı. Joanna Bourke, "Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma", s. 63; Stone, "Shellshock and the Psychologists", s. 246.

118 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 270, Mazhar Osman, başka bir kitabında bunu biraz farklı ifade eder: "Geçen harpte Sibiry'a'dan, Mısır ve Hindistan'dan gelen esir askerlerimiz arasına pellagra ile trahomlu körlerden sonra erken bunama akıllara dehşet verecek derecede çoktu." *Psychiatria*, s. 303. Bu bölümde başka bir konuyu işliyor olsak da psiyatrların askerler arasında yaygın olan trahomla ilgili gözlemleri dördüncü bölüm çerçevesinde önemlidir.

119 Yurda dönen Osmanlı savaş esirleri hakkında, şiddet suçları işleyenlere dair birkaç gönderme dışında, maalesef pek fazla bilgimiz yoktur. Şevket S. Aydemir, bize Hüseyin Çavuş'un kansını "akıl almaz bir cinayet"le öldürüşünü anlatır. Aydemir'in doktor olmamasına karşın şizofrenlerin ağır suçları kolayca işleyebileceğine (ya da

Başkaları gibi Mazhar Osman da savaştan yıllar sonra marazi kişilerin sayısına ilişkin görüşünü değiştirmeye yatkın bir noktaya gelmesine karşın, bu ruhsal bozuklukların sebepleri konusundaki tavrını sıkıca sürdürdü. Meslekten olmayanların anlayacağı dille, bu durumları insanların başlarından geçen olaylara, tehlikelere ve zorluklara değil, biyolojik ve genetik yapılarına bağladı. Esir olanlardan bazılarının önceden şizofren olduklarını ve hezeyanlarının ancak esaret ve esaret sonrasında fark edildiğini ısrarla savundu. Ona göre, esirlerin ruhsal rahatsızlıkları biraz farklı adlar kullanılması dışında, barış döneminde karşılaşılan bozukluklarla aynıydı: “Yeni âlimlerin; içinde uzun müddet esir kalanlarda görüldüğü için, tel örgü pisikozu veya esaret pisikozu dedikleri cinnetler de bildiğimiz marazî çeşitlerden farklı bir şey değildir.”¹²⁰ Yani, şizofreni de savaşın ya da esaretin sebep olduğu değil, “açığa çıkardığı” bir bozukluktu. Bu tür bir anlatım için ise, bir şey tarafından “açığa çıkarılincaya” ya da ruhsal bozukluklara “yatkın” kişilerin “zayıf temelleri” üstünde gelişinceye kadar harekete geçmeyen irsi bir durumdu.

Sebepler konusunda mutabakatla benimsenen tıbbi yorum, savaşın üzerinden en az otuz yıl geçene kadar değişmedi. Ernst Kretschmer’in şizofreni üzerine 1921 tarihli eserine göndermede bulunan Mevlut Doğanuğ, 1946’da (Türkçede de artık benimsenen terimle) şizofreninin genellikle “doğuştan bir anıklığa”, “özel ruhsal bir yaradılışa” ve “yapılışa” sahip kişilerde geliştiğini yazdı. Buna Kretschmer’in “*constitution şizoi*” (şizoit bünye) adını verdiğini aktardı. Şizoidi, “tamamen kaçınılmaz” olmasa bile kişiyi şizofreniye yönelten ruhsal durum çeşidi olarak tanımladı. Savaş esirleri açısından şu sonuca vardı: “Esirlik ... gibi sebepler anık ve elverişli yapılaşlarda erken bunamanın, şizoit tiplerde şizofreninin çıkmasını kolaylaştırır. ... Harp zamanında erkenbunakların nasıl işe yaramaz, kötü ve hem de zararlı bir asker olacaklarını kestirmek o kadar güç bir şey değildir.”¹²¹

Nöropsikiyatrların yayınlarında eski savaş esirlerine ilişkin örnek olay incelemeleri çok nadirdir. Örneğin, 1931’de yayımlanan bir yazıda 1922’de

işlemekten söz edebileceğine) inanan nöropsikiyatrlar herhalde bu cinayette şaşırtıcı hiçbir yan bulmazlardı. Şevket S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 398-9. Fahrettin Kerim, sorunu başka bir yayında daha ayrıntılı ele alacağına söz vermiş olsa da bu sözünü bir yayınlı yerine getirmiş değildir; ama bir toplantıda bu konuyla ilgili bir bildiri sunmuş olabilir. Fahrettin Kerim [Gökay], *Torgun Sinirler*, s. 47.

120 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 268.

121 Doğanuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 6-8, 39.

meydana gelmiş olaylar aktarılır. Mısır'da savaş esiri olarak kalmış bir Osmanlı-Ermeni vatandaşı olan Serkis Kapancıyan, Mazhar Osman tarafından muayene edilmek üzere İstanbul polisince Toptaşı'ya götürüldü. Verilen bilgi Serkis'in bir süre önce bir tramvayda Hanımyan adlı bir doktoru öldürdüğüydü. Adli makamların Serkis'le birlikte herhangi bir dosya göndermemesi nedeniyle, Mazhar Osman hastadan hikâyesini anlatmasını ondan istedi. "Ben Kapancıyan lağaplı Diyar bekirli otuzbeş yaşlarında bir kundura esicisiyim" diye tanıtır Serkis kendini. "İptida silahsızdım, sonra Kudüs cephesinde silah verdiler. Üç sene askerlik ettikten sonra esir düştüm. Portsaid'e gönderdiler, orada iki sene kadar kaldım."¹²² İki yıl esir kaldıktan sonra kaçarak İstanbul'a dönmüş, İtilaf işgali altındaki İstanbul'da birkaç aylık kalışının ardından, Kafkasya'daki Batum'a gitmiş ve oradaki savaşta kısa bir süre Ermenilerin safında çarpışmıştı. İstanbul'a dönünce, Ermeni Patrikhanesi'ndeki doktora muayene olmaya gitmişti. Bağışsak sorunları ve "makat sancısı" şikâyetleri üzerine Yedikule Ermeni Hastanesi'ne sevk edilmişti. Orada Dr. Hanımyan onu rahatlatmak için bir ameliyat yapmıştı. Ama Serkis'in iddiasına göre, rıza vermediği bu ameliyat sonucunda sakat kalmıştı. "Kırk gün daha hastanede yattım arslan gibi girdiğim hastaneden iki koltuk deyneği ile çıktım." Daha sonra Amerikalılardan Türklere ve Ermenilere kadar başka birçok doktora görünmüş ve hepsi de ona ameliyatın acemice yapıldığını söylemişti. "Bütün servetimin bakayası olan dört lira ile bir tabanca aldım. ... Yedikule çayırında oturdum, hava güzeldi. ... Sütümü, yoğurtumu yedim. ... Kendimi öldürmeğe birdenbire cesaret edemedim. Tabancayı bir iki defa göksüme çevirdim, ya ölmezsem, ya yeniden çekersem. ... Kendi kendime kıymaya da belki cesaretim yetmiyordu. ... Yavaş yavaş tramvaya geldim, biner binmez bana ameliyat yapan doktoru görmeyeyim mi? Yanındaki arkadaşla tatlı tatlı konuşuyordu, içim intikam arzusu duydu. ... Nasıl oldu bilmiyorum, gözüm karardı, silahı çektim, dan dan urdum, kendimi de uracaktım, elimi tuttular, silahımı aldılar." Önce Toptaşı'na, daha sonra Bakırköy'e yatırılan Serkis bazen huzurlu, bazen saldırgan davranış içindey-

122 Mazhar Osman [Uzman], "Mecnunlar Arasında Mücrim Tipleri-8", s. 3.776. Bilindiği kadarıyla Port Said, aslında Osmanlı askerî savaş esirlerinin tutulduğu bir yer değildi; ama İngilizler birkaç bin Ermeni mülteciyi orada gözetim altına almış ya da bannıdırılmış. Serkis'in askerî esirlerden ayrılmış ve o kampa gönderilmiş olması mümkündür; bu da "kaçış"ını açıklar. Askerî esir kamplarından kaçmak kolay değildi.

di. Bir hademeyi yaraladı ve doktorlardan birini öldürmeyi tasarladığını itiraf etti. Mazhar Osman “cahil”, “muvazenesiz”, “çatlak dimağlı” olarak nitelendirdiği bu adamın, işlediği cinayetin ve mevcut durumunun tek sorumlusu olmadığını yazdı. Ona göre, Serkis’in bağırsak sorunları, ruhsal durumu konusunda diğer doktorlara bir ipucu vermiş olmalıydı. Daha önce farkına varılması halinde, akli durumuna dönük yapılacak erken bir müdahale, söz konusu cinayeti önleyebilirdi. Mazhar Osman’ın ikinci ve daha önemli eleştirisi, “sabit bir fikri marazi” taşıyan Serkis’in önünde, Dr. Hanımyan’ı açıkça ameliyatı acemice yapmakla suçlayan diğer doktorlara yönelikti. Bunun, “zaten muvazenesi bozuk” birinde “itisafî [saptırıcı] fikirlerin uyanmasına sebep olacak” bir telkin olduğu sonucuna vardı. Başka bir deyişle, Serkis’in telkine açık olmasından dolayı, doktorların cinayette bir payı vardı. Mazhar Osman sonuçta Serkis’e, bir “esasen *psychopathe, dégénéré* ve ahmak bir adamcağız” teşhisini koydu.¹²³ Olayın esaretle ya da savaş tecrübesiyle bağlantısını kesinlikle ortaya koymadı. Geçmişe dönük teşhisten olabildiğince kaçınmak kaydıyla, Serkis’in bağırsak marazının ve ruhsal sorunlarının, Mısır’daki Osmanlı esirlerin arasında rastlandığı gibi, çok sayıda Ermeni mülteci arasında da rastlanan pellagra belirtileri olduğu ileri sürülebilir.

Psikopatolojik bir durum: Dejenereliğe giden yol

Nöropsikiyatrlar savaş ile bu kişilerin durumları arasında doğrudan bir nedensel bağlantı bulunduğuna inanmadıkları için, savaşa sadece bir kronoloji oluşturmayı sağlayacak bir ortam olarak değinmekteydiler. Mazhar Osman gibi uzmanlara göre, esir düşseler bile, daha önce sağlıklı olan kişilerde “askerliğin sinirlere sui tesiri olamaz”dı.¹²⁴ “Zaten sinirleri müheyyâ-yı ihtilâl (hazırda karışık ve bozuk) bir genci memleketinden ayırır, alışmadığı bir disiplin altına kor, karda fırtınada sinirleri gergin ölüm heyecanları geçirirsek ve bu esnada çıldırırsa hâlâ askerliğin tesiri olup olmadığını araştırılır mı?”¹²⁵ Açıktır ki cevap böyle kişiler önceden özürlü olduğundan araştırmaya lüzum yoktu.

Mazhar Osman hastalık taklidi yaparak “askerlik şerefinden mahrum” kalanlardan yakınırken, garip bir yaklaşımla meslektaşlarına gönüllü olarak askere yazılanlardan aynı ölçüde kuşku duymalarını söylemekteydi. Ona ve

123 Mazhar Osman [Uzman], “Mecnunlar Arasında Mücrim Tipleri-8”, s. 3.779.

124 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 250.

125 Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 845-6.

bazı Avrupa akıl hastalığı uzmanlarına göre, bir gönüllünün saikleri bazı bakımlardan “özellikle” kuşkuluydu. “[Diğer ülkelerde] gönüllü olarak askerliği isteyenler bile sıkı muayeneden geçiriliyor. Çünkü bilhassa gönüllü askerlerin yüzde sekseninin orduda nizam ve intizamı ihlal eden dejenerelerden olduğu dünya mütehasıslarınca mütefik-i âlidir.”¹²⁶ Aslında, Mazhar Osman’ın söylediği şey hem askerlikten kaçmak isteyenlerin, hem de askerliğe gönüllü yazılanların dejenere olduğuydu. 1915’te “Türkler dejenere mi?” diye soran ve uzman görüşüyle kısıtlı olarak hayır diyen adamın cevabı daha 1920’lerin başlarında değişme süreci içindeydi.

Mazhar Osman, *Tababeti Ruhiye* kitabının üçüncü baskısında (1941) hâlâ şu görüşü ileri sürmekteydi: “Harbi umumide gördük ki tecennün edenlerin ekserisi zaten evvelce bir iki delilik nöbeti geçirmiş olanlardır. Böyle müstaitlerde [yatkın kişilerde] harp ikinci nöbetin infilâkına sebep oluyor. O halde eski cinnetin nüksünden başka bir şey değildir. Yahud da esasen az çok mütenebbih [uyanık] veya mağmum [uykuda] hali varken harbe karışmışsa arazları büsbütün artarak mükemmel mani veya melankoli şekline inkılâp ediyor.”¹²⁷ Nispeten daha ciddi şizofreni teşhisi, tıp insanlarının gözünde daha meşru bir hastalık mıydı? Osmanlı, Alman ve İngiliz nöropsikiyatrlar bu hastalığın askerlikle hiçbir nedensel ilişkisinin olmadığı kanısındaydılar. İçsel (endojen) bir maraz sayıldığına göre, dış etkilere bağımsız olmalıydı.¹²⁸ Nöropsikiyatrların yukarıda aktarılan sözleri, açıkça böyle bir tıbbi kanaati ima eder. “Hastalığın inkişafında içtimai ve siyasi buhranlar mühim rol oynar. Bilhassa harb, istilâ, esaret erken bunamanın zuhurunda mühim birer amildirler. Esaretin kapalı mahdud hayatı en sağlam sinirler üzerinde bile meş’ûm tesirler bırakıyor. ... Mûsâid zeminlerde erken bunama ... gibi hastalıkların çıkmasına sebep olur.”¹²⁹

Gerek Charcot’nun Fransa’da erkek histerikler üzerine çalışmaları, gerekse Alman doktorların binlerce askere histeri teşhisi koymaları, histeriyle ilgili efeminelik çağrışımları damgasını silmede yararlı olmuştu ama bunlar tamamen ortadan kalkmış değildi. Bu bakımdan Mazhar Osman, savaş sırasında Şişli toplanlarında dinleyicilere bir erkek histerik vakası sunduğunda, genellikle değinilmekten kaçınılan efeminelik konusu su yüzüne çıktı. Bu

126 *Age*, s. 845.

127 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 268.

128 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 158.

129 Fahrettin Kerim [Gökay], *Yorgun Sinirler*, s. 46-7.

hastanın öne çıkan yanı, efemine tavrıları ve “memelerinin sin-i bülûğdaki bir kız kadar büyümüş” olmasıydı.¹³⁰

Mevlut Doğanuğ gibi diğer nöropsikiyatlara göre, şizofrenler arasında biraz farklı nitelikte cinsel sorunlar gözlemlemek mümkündü. İddiası bazı şizofrenlerde ahlaktan, namus ve ar duygusundan yoksunlukla karşılaştığıydı. “Uygunsuzlukları çoktur. Cinsel organlarını gösterme yani utacıcılık (*exhibitionism*), yabancılar önünde onanizm (*masturbation*), kızkardeşine saldırmak, ırza geçmek ... vb. hareketler bunlarda görülür.”¹³¹ Ancak birkaç sayfa sonra, aynı askerî nöropsikiyatrin yazısındaki çelişkiler karşımıza çıkar: “Jenital bakımdan erkenbunamada cinsel organların erken ihtiyarlaması karakteristiktir. ... Şizofreniklerdeki seksüel iştahsızlık bundandır”.¹³²

Cihan Harbi’nin bitiminde Kraepelin, dejenerasyonun her şeyi kapsayan bir teşhise dönüşüp dönüşmediğini ve birçok değişik duruma yakıştırılıp yakıştırılmadığını sorguladı. Ancak bazı durumların dejenerelik belirtileri sayılıp sayılamayacağını sorgularken bile, histeri bozukluklarının, kaza ya da tazminat nevrozunun ve savaş nevrozunun bu şemsiye teşhisin kesin belirtileri olduğunu teyit etti. Nöropsikiyatlara teşhislerinde seçici olmaları tembihinde bulunmakla birlikte, bu vakalarda irsi zaafıların ve psikopatolojinin önemli bir rol oynadığına sıkı sıkıya inanmaktaydı. Travmatik savaş ya da esaret tecrübeleri gibi dış etkenlerin genellikle abartıldığı konusunda tutumu katıydı.¹³³ Ama bir şemsiye durum olarak dejenereliğin önu açılmıştı ve geriye dönüş kolay değildi. Kraepelin, başkalarını dejenerelik kavramını aşırı kullanmaya karşı uyarırsa bile, savaş sonrasındaki Kasım devrimiyle Almanya’nın artık “zayıf ve dejenere kişilikler”in yönettiği bir “psikopatlar diktatorluğu”nün boyunduruğuna girdiğini bizzat ilan etti.¹³⁴ Savaş arası dönemde, Türkiye’de artık Cumhuriyet vatandaşları olan eski Osmanlı nöropsikiyatrlar, Kraepelin’in uyarısını belki unutarak ya da umursamayarak,

130 Mazhar Osman [Uzman], “Babinkî’ye Nazaran İsterya”, s. 25-7. Mazhar Osman’ın bir askerî psikiyatr olmasına karşın, hastanın bir asker olduğunu hiç belirtmemesi nedeniyle, söz konusu kişinin sivil olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.

131 Doğanuğ, *Erkenbunama (Şizofreni)*, s. 19, 21.

132 *Age*, s. 19, 21.

133 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 111; Carlson, “Medicine and Degeneration”, s. 130. Benedict Morel’in makalesinin o dönemdeki bir özeti için, bkz. İsimli, “The Degeneracy of the Human Species”, s. 108-9.

134 Barnham, *Forgotten Lunatics*, s. 140-1.

dejenerelik terimini sıkça kullanmayı sürdürdüler. Aslında, psikopati ve dejenerelik terimlerini birbirinin yerine geçecek şekilde kullandılar: “Şizofreni kâmin [gizli] seyrettiği müddetçe ekseriyetle tereddi (*degenerescence*) veya bizde âdet olduğu üzere *Psychopathie* tabirile yad olunur.”¹³⁵ Söz konusu yıllarda daha 1919-20’de başlayarak, bazı bakımlardan bir tür yeniden teşhis süreci ortaya çıktı. Sonuçta, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar gerek esirlerde, gerekse esir düşmemiş askerlerde karşılaştıkları bir dizi ruhsal durumu daha geniş bir dejenerelik ve psikopati teşhis şemsiyesi altında toplayarak, bu kişileri dejenere ve psikopat olarak yeniden sınıflandırmış oldular.

Etnisite sorunları

Çok-etnisiteli Osmanlı İmparatorluğu’nu ele alırken, nöropsikiyatrların hastalıklara ve sözde hastalıklara teşhis koyarken, etnik ve dinsel topluluklar arasında ayırım yapıp yapmadıkları sorusunu göz önünde tutmak gerekir. Avrupa’da yapılan savaş nevrozları üzerine incelemeler, doktorların askerlerde cesaretin, ruhsal ve bedensel sağlığın ölçütleri olarak etnik farklılıkları ve basmakalıp normları sıklıkla kullandıklarını göstermektedir. Örneğin, İngiliz doktorlar ve subaylar İrlandalıların ve ova (alçak-bölge, lowland) İskoçlarının hastalık taklidine çok daha eğilimli olduklarını ve dolayısıyla erkekçe çarpışmaya uygun olmadıklarını düşünüyorlardı. Alman doktorlar, Yahudilerin ve Ren bölgesi sakinlerinin histeri arazlarına özellikle yatkın oldukları kanısındaydılar. “Dejenere Viyana güruhu” gibi büyük şehir sakinleri bazen bedenlen düşük konumdaymışla gibi gösterilmekteydi.¹³⁶ Bunun sebebi, ruh sağlığı uzmanlarının kırsal alanlara nazaran şehirlik yerlerde dejenerelerin daha fazla olduğu kanısını taşımalarıydı. Bu iki ülkede ve belki öbürlerinde de etnik önyargılar hastalık ve hastalık taklidi tarifinde ve teşhisinde rol oynarken, Osmanlı nöropsikiyatrların etnik topluluklara dair kanaati nasıldı? Osmanlı ve daha sonra Türk nöropsikiyatrların teşhislerinde etnik ya da dinsel klişeler geliştirdikleri yönünde doğrudan bir bulguya rastlanmaz; savaş nevrozuna, histeriye ve şizofreniye ya da temaruza yatkınlık açısından bir etnik ya da dinsel topluluğu öbürlerinden öne çıkarıcı herhangi bir saptamada bulunmuş değildirler. Bu durumu, Osmanlı-Türk doktorların savaş nev-

135 İzzeddin Şadan, “Schizophrenie (Erken Bunama)-E. Bleuler”, s. 192.

136 George Mosse, “Shell-shock as a Social Disease”, s. 103; Bourke, “Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma”, s. 60-1; Brunner, “Will, Desire and Experience”, s. 305.

rotiklerini ve mütemânzları muayene ederken, Türk olmayan çeşitli etnik topluluklara ya da gayrimüslimlere karşı bilinçaltılarında belki daha kuşkucu ya da aldırışsız olmadıkları anlamına değil, nöropsikiyatrların geride bıraktıkları kaynaklarda önyargıyı ya da kuşkuyu doğrulayıcı bir bulgu bulunmadığı anlamına gelir. Ne var ki Nazım Şakir'in bir saptaması, uzman olmayan doktorlarda veya komuta kademesindeki subaylarda aksi yönde bir durumu ima ediyormuş gibi yorumlanabilir. "O kadar ki mükerrer firarların ekseriyetle bir maraziye işaret olunduğunun meçhul bulunduğu memleketlerde bu malûllerin içinde en ağır cezalar görenler çok oldu. Bu haksız olarak madum olan mecnunlara, matuhlara, cblehlere mukabil asıl hakiki mütemânzlar, yani Anadolu ve Arabistan'ın biraz açık göz veya nâfiz [nüfuzlu] evlâdının yaptığı temaruzler mükerrer meclis muayeneleri ve seririyat [klinik] müşahedelerine rağmen her defasında teşhis olunamamışlardır."¹³⁷ Bu saptamayı yorumlamanın birden fazla yolu vardır. "Haksız olarak madum" olanlar "Anadolu ve Arabistan evlâtları" dışındaki topluluklara mensup olabilirler. Bu daha muhtemel olsa bile, "malûller"ın gerçek mütemânzlar kadar "açık göz" ya da "nâfiz" olmayan "Anadolu ve Arabistan evlâtları"nı da kapsamaması mümkündür. Nazım Şakir'in işaret ettiği nokta, geçerli hastalığı olan birçok kişiye savaşın başlarında mütemânz diye yanlış teşhis konulurken, birçok mütemânzın sağlık heyetlerini kandırma yolunu bularak çürük numarasıyla paçayı kurtardığıdır.¹³⁸

Sonuç

Alman savaş nevrozu tecrübesini ele alan tarihçiler, Almanya'da savaş sırasındaki ve sonrasındaki savaş nevrozu ve histeri tartışmasına tıbbi mülahazalardan ziyade siyasal gündemin damga vurduğunu ileri sürerler. Yurtseverlik ve milliyetçilik kıskacındaki savaş dönemi psikiyatrlarının derdi asker hastalarının ruh sağlığı değil, daha çok devletin ekonomik ve mali refahıydı. Savaş nevrozunu ve etiyojisini milliyetçi kaygıların ışığında yorumladıkları

137 Nazım Şakir [Şakar], "Emraz-ı Asabiye ve Akliyede Teşhis", s. 182.

138 Bu konuda işaret edilebilecek başka bir şey de Mazhar Osman'ın bir saptamasıdır. Başka birçok etnik Türk, onun defalarca belirttiği şeyle hemfikir olabilir. Ona göre, askerlik vazifesi haksız biçimde etnik Türklerin sırtına yüklenmişti; çünkü Araplar, Kürtler, Arnavutlar ve gayrimüslimler, ayrıca İstanbul ahalisi ve "sarıklılar" (medrese talebelerine atf) askerlik hizmetinin dışında kalmayı becermişti. Mazhar Osman [Uzman], "Türkler Mütereddi mi?", s. 75-6.

için, bu bölümdeki sorulardan biri tutumlarının ve teşhis usullerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nöropsikiyatrları etkileyip etkilemediği ya da onlar tarafından izlenip izlenmediğidir. Cevap, evettir.

Fakat Alman psikiyatrik teşhis bilimi milliyetçi bir vakumda gelişmediği gibi, Osmanlı nöropsikiyatrlarca doğrudan taklit de edilmedi. Avrupa tarihçilerinden Ben Shepherd, psikiyatri hekimliği açısından, Anglosaksonların kıta Avrupa'sı uzmanlığına uyduğunu ileri sürer.¹³⁹ Kendi şartlarında "tazminat nevrozları" söz konusu olmasa bile, Fransız ve İngiliz psikiyatri uygulamaları Almanlarınkinden pek farklı değildi. Dejenerelik teorisinin aynı şekilde revaç bulduğu İngiltere'de, geniş bir kesimi temsil eden bir tıp insanı, savaş nevrozlu askerleri kastederek "çürük beyinlerin kendi ağırlıklarının baskısı altında sessizce çöküşüne" tanık olunduğunu ileri sürdü.¹⁴⁰ Bazı İngiliz doktorlar, savaşta askerlerdeki sinir krizlerinin bozuk irsiyetten kaynaklandığını göstermeye yönelik aile şecereleri derleyecek kadar ileri gittiler.¹⁴¹ Benzer şekilde, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların da Alman ve daha az ölçüde Fransız nöropsikiyatrisine çok büyük bir saygısı vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyomedikal düşünce, büyük ölçüde sosyal Darwinci ve dejenerasyoncu bir eğilime sahipti. Açıkçası bizzat nöropsikiyatrlar milletin bekasının derdindeydi, millete ve orduya hizmet saikiyla hareket ediyorlardı. Bu tutumlarla birlikte bazı nöropsikiyatrların askerler arasında motivasyon eksikliğinin ve bencilce çıkarların bulunduğunu düşünmesi, nevrotik askerlere, mütemânızlara, firarilere ve hatta savaş esirlerine bakışı şekillendirdi. Nöropsikiyatrlar onlara, savaş mağdurlarından ziyade bünye ve irsiyet bakımından zayıf dejenereler ve psikopatlar diye baktı.

Başka ülkelerde olduğu gibi, askerler çok daha geniş bir organik milli bütünün cüzleri ya da tekil hücreleri olarak görüldüler. Onların savaşta veya esarette sergiledikleri patolojik durumların, kolektif milli bütüne zarar verdiği düşünüldü. Ordu mensupları sıfatıyla nöropsikiyatrların genel olarak milletin disiplini, gücü, sağlığı, (ruhsal ve kişisel) hijyeniyle ilgilenmesinin sebebi buydu. Bu kaygıların Cihan Harbi sonrasında bir hayli azalmış genel nüfusta, dejenerelerin ve psikopatların oranlarının arttığına dair korkularla birleşmesi, milletin daha ileri bir dejenerasyona uğraması ve distopik, yani çok kötü bir gelecek yönünde güçlü korkular yarattı.

139 Ben Shepherd, *A War of Nerves*, s. 97.

140 Barnham, *Forgotten Lunatics*, s. 140, 142-3; alıntı s. 140.

141 Stone, "Shellshock and the Psychologists", s. 252.

ALTINCI BÖLÜM

ÖJENİĞE GİDEN DEJENERASYONCU YOL: NÖROPSİKİYATRİ, SOSYAL PATOLOJİ VE MİLLİ SAĞLIK ENDİŞELERİ

Önceki bölümde Dr. Mazhar Osman'ın Ağustos 1915'te "Türkler dejenere mi?" sorusunu ortaya attığında, muğlak bir dille ama geleceğe dönük umutla cevap verdiğini gördük.¹ Cevabı birçok eski milletin mensupları gibi Türklerin de "az çok" dejenere olduğu ama bu durumdan kurtulabileceği yönündeydi. Ne var ki, bu saptama Osmanlı askerleri ve Osmanlı esirler arasında savaş nevrozunun ve diğer ruhsal bozuklukların mevcut olmadığına dair sonuçta yanlış kavrayışa dayanmaktaydı. Önceki bölümde görüldüğü üzere, Osmanlı nöropsikiyatrları 1919-20'den itibaren askerler arasında bu bozuklukların sanıldığından bir hayli fazla olduğunu ama savaş sırasında geçince teşhis konulmadığını kabullenmeye hazır noktaya geldi. Yurda dönen savaş esirlerinin birçoğuna şizofreni (ya da bir teşhis kategorisi olarak, evrimle şizofreniye dönüşen erken bunama) teşhisi konulduğunu da gördük. Osmanlı askerleri ve Osmanlı esirler arasında birçok histerik, nevrastenik, şizofren, mütemâriz ve firari olduğunun gecikmeli bir kabulle bu şekilde fark edilmesi, 1920'li ve 30'lu yıllarda Türklerin dejenere olup olmadığı sorusuna verilecek çok daha ürktücü bir cevaba zemin hazırladı.

Bu bölümde, askerler arasında savaş nevrozunun yaygın olduğu ve savaş esirleri arasında şizofreni sanılan durumun yüksek oranda görüldüğü yönünde Cihan Harbi sonrasında benimsenen yeni yorum nedeniyle, 1920'lerin başlarından itibaren nöropsikiyatrların çok daha muhtemel ve gerçek bir mil-

1 Mazhar Osman [Uzman], "Türkler Mütereddi mi?", s. 72.

li dejenerasyon korkusuna kapıldığı ileri sürülmektedir. 20. yüzyıl başları bir ordunun performansının ve sağlığının hâlâ milletin sağlığının bir yansıması olarak yorumlandığı bir dönemdi. Bu eğilim doğrultusunda Osmanlı-Türk doktorlar da orduyu ve milleti bir bütün olarak gördüler; orduyla ilgili bütün kaygıları millet için de geçerliydi. Nöropsikiyatrlar 1920'lerin ortalarından itibaren, esirler, savaş nevrotikleri, mütemânızlar ve firariler arasında saptadıkları bireysel dejenerasyon belirtilerini kolektif millet bütününe yansıttılar. Birdenbire sorun, temelde yatan dejeneratif durumları savaşla ya da esaretle "açığa çıkan" askerlerden çok daha kapsamlı bir görünüm kazandı. Dejenerasyon bütün milleti tehdit edecek şekilde her yere yayılmış gibi görülmeye başladı. Nöropsikiyatrlar dizginlenmemesi halinde, dejenerelerin ve psikopatların üremeye çoğalacağından, böylece milletin gen havuzunu tehlikeye düşüreceğinden korktu. Bu korkunun büyüyerek 1920'lerin sonlarından 1930'ların başlarına kadar devam etmesiyle birlikte, nöropsikiyatrlar var olduğu sanılan milli gerilemenin ve dejenerasyonun önüne geçme umudunu sunan öjenik ve sosyal mühendislik gibi sosyomedikal fıkirlere yöneldi.

Cihan Harbi'nin sonunda milletlerarası tıp camiasında geçerli olan bazıları yeni, bazıları yeniden yorumlanmış ve bazıları çok eski fıkirler, askerler arasında gözlenen bireysel dejenerelikten milli dejenereliğe sıçrayışı mümkün kıldı. Bunlardan biri teşhis pratiği ve terminolojisinde görülen bir değişimdi. Nöropsikiyatrlar ilk başta askerlerdeki bütün marazi durumlara şizofreni, nevrazeni ya da histeri gibi belirli ruhsal rahatsızlıklara göre teşhis koyarken, yaklaşık 1920'den itibaren bu belirli durumları daha geniş iki şemsiye teşhis kategorisi altında topladılar: Dejenerelik ve psikopati. Başka bir deyişle, şizofren ya da histerik bir kişi aynı zamanda dejenere de sayıldı; aradaki tek fark, birinci durumun önemli ölçüde ilerlemiş dejenereliğin kanıtı olarak görülmesiydi. Önceki bölümde incelemiş olmamıza karşın, dejenereliğin ne olduğuna ve nöropsikiyatrlar için ne anlam taşıdığına ilişkin kısa bir hatırlatma burada yararlı olacaktır.

Dejenereliği dejenerelleştirme

Dönemin uzmanları için dejenerelik, anormal ruhsal durumlarının nasıl edinildiğine dejenerasyon teorisiyle inandırıcı bir biyolojik açıklama getiren 19. yüzyıl sonlarının Fransız psikiyatrlarından Benedict-Augustin Morel'in fikirlerine bağlıydı. Öbür çağdaşları gibi Morel de edinilmiş özelliklerin irsiyetle geçebileceğini varsayılmaktaydı. Ruhsal bozuklukların ve genel olarak

insan davranışlarındaki bütün anormalliklerin aslında, anormal bir bünyenin alametleri olduğu kanısındaydı. Morel, edinilmiş özelliklerin irsiyet plazmasında (kabaca kromozomlar ve genler) sabitlenişi ve irsi aktarım kavramlarını birleştirirerek, çürümeye doğru gittikçe ilerleyen bir kuşak dejenerasyonunu tanımladı. Bir ailede görülen her türlü anormalliğin, “artan oranlılık yasası” uyarınca kuşaktan kuşağa evrim geçirerek, çok daha ciddi bir duruma dönüştüğünü savundu. Morel’in dejenerasyon yasalarına göre, birinci ebeveyn kuşağının asabi mizaç taşıması halinde, ikinci kuşakta beyin kanamalarının, saranın, histeriye özgü nevrotik bozuklukların ve hastalık hastalığının (hipokondri) ortaya çıkma ihtimali yüksekti. Üçüncü kuşağı bekleyen muhtemel sonuç cinnet geçirmek veya dosdoğru delilikti. Sonraki kuşaklarda bebekler, melekelerinde irsi zayıflıkla doğacak ve büyük ihtimalle kısır eblehlere ya da geri zekâlılara dönüşecekti.² Bunlar büyüyüp yetişkinliğe ulaşabildiklerinde, Morel’in erken bunama adını verdiği gizemli bir gerileme sürecine gireceklerdi; bu hastalık Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların yurda dönen savaş esirlerinin çoğuna ve esir düşmeyen askerlerden bazılarına koyduğu teşhisti.³ Emil Kraepelin’in hâlâ tedavi edilemez ve açıklanamaz bir delilik olarak gördüğü erken bunama daha sonraları şizofreniyle bir tutuldu ve dejenerasyoncu teoriye göre, ilerlemiş bir dejenerelik belirtisi sayıldı.⁴ Dejenerasyoncu teorisinin ilk versiyonları dejenerelerin zamanla kendi kendilerine kısırlaşacaklarını varsaydıklarından dolayı kendiliğinden tükeneceklerini öngörmüştü; ama bu fıkirden 19. yüzyıl sonunda vazgeçildi. Birdenbire dejenerelik ve dejenereler, evrime karşı bir kuvvet olarak, millete dönük gerçek bir tehdit haline geldi.⁵

Önceki bölümde de işaret edildiği üzere, 19. yüzyıl sonlarında nöropsikiyatri araştırmasının konusu tek tek kişilerin yanı sıra, toplulukları kapsayacak şekilde genişledi. Askerler ve eski esirler arasında savaş nevrotiği, mütemâz ve şizofren teşhisi konulanlar arttıkça, nöropsikiyatrların (gerçek ya da algıya dayalı) “akıl hastalığı”nın artık sırf kişi ya da ordu bağlamında görülemeyeceği kanaati daha da güçlendi. Düşünme tarzındaki bu değişimi iki şey mümkün kıldı. Birincisi, nöropsikiyatrlar savaş arası dönem boyunca asker-

2 Bunlar, somut teşhis kategorileridir.

3 Dejenerasyon sürecinin çok daha kapsamlı bir incelemesi için, bkz. Daniel Pick, *Civilizing Argentina*. Ayrıca bkz. Julia Rodriguez, *Civilizing Argentina*, s. 72; Eric Carlson, “Medicine and Degeneration”, s. 122.

4 Carlson, “Medicine and Degeneration”, s. 122-4.

5 Pick, *Civilizing Argentina*, s. 51, 209, 154.

lerdeki ve savaş esirlerindeki sinir bozukluklarına savaşın yol açmadığı inancını korudular; savaş tecrübesinin sadece bu kişilerin bedenlerinde önceden saklı halde var olan bozuklukları “açığa çıkaran” bir katalizör işlevini gördüğü savını benimsediler. Dolayısıyla, savaş sırasında askerlik yapmış olsun ya da olmasın, daha geniş halk kitlesi içinde yer alanlarda da bu bozuklukların bulunduğu sonucuna vardılar. İkincisi, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, bir ordunun durumunu, sağlığını ve performansını milletin esenliğinin yansıması sayan ve hem milletlerarası tıp kamuoyu, hem de dönemin milliyetçi ideolojileri tarafından desteklenen teoriye katıldı.⁶ Tcori akla yakın gibiydi; ne de olsa bu askerler halk kitlesinden gelmişti ve tekrar ona dönmüştü. Bazı nöropsikiyatrlar askeri görevlerinden istifa edip resmî sağlık kurumlarında sivil doktorlar haline geldikleri savaş sonrası dönemde bile, millete duydukları güçlü bağlılığı ve milletin geleceğine ilişkin kaygılarını korudular.

Osmanlı-Türk nöropsikiyatrların bu sonuca nasıl vardığı, ilk baştaki dejenerasyon teorisinin zamanla Morel’in öngördüğünden çok daha kapsamlı bir şeye dönüşme sürecinde izlenebilir. Dejenerasyon teorisinin Max Nordau gibi sonraki taraftarları, ruhsal ve bedensel rahatsızlıklar listesini genişlettiler, dejenerasyon belirtilerinin zamanlamasını ve sırasını değiştirdiler; bazıları da teşhise hem ahlaki, hem de biyolojik anlamlar yükledi.⁷ Teşhis dilinde dejenerasyon, sara, kısırlık, cinsel sapıklık, alkolizm ve eksantriklik gibi çok çeşitli marazi durumlara tutulmuş olanların yanı sıra, delileri, fahişeleri, suçluları ve yoksulları da içine alan bir şemsiye terim haline geldi.

Böylece anlamı genişleyen ve sadece dejenere kişileri değil, aileleri, kitleleri ve uygarlıkları kapsayan bir niteliğe bürünen dejenerasyon, Avrupa’daki kimi bilginlerin ilgisini çekti. Jöntürkler arasında son derece revaçta olan Fransız sosyolog ve psikolog Gustave Le Bon da bu bilginlerden biriydi. Bir diğeri de sosyal sorunlara açıklık getirmek üzere tıptaki hastalık ve sağlık analojisine başvuran ve çalışmalarında irsiyet, patoloji, nevrasteni gibi yeni kategorileri kullanan Fransız sosyolog Émile Durkheim’dı.⁸ Ancak Durkheim sonraları dejenerasyonla ilgili bazı varsayımları sorgulayan bir tutum takındı. “Kendini biyolojik ve tıbbi modellerin pençesinden hiçbir zaman tam anlamıyla kurtaramamasına” karşın, dejenerelikle ilgili bazı varsayımları

6 Daniel Pick, *War Machine*, s. 80-1.

7 Carlson, “Medicine and Degeneration”, s. 122-4.

8 Pick, *Civilizing Argentina*, s. 95, 97-8. Ayrıca bkz. Mike Hawkins, “Durkheim’s Sociology and Theories of Degeneration”, s. 138-48.

reddetti. Bu varsayımlardan birincisi, tasfiyelerini engelleyen ve çoğalmalarını teşvik eden politikaların bir sonucu olarak dejenerelerin sayıca arttığı inancıydı. İkincisi, Durkheim, dejenerelerin gelecek açısından milletin sağlığını ve dolayısıyla diğer ulus-devletlerle yarışma kabiliyetini tehdit ettiğine inanmamaktaydı.⁹ Buna karşılık, dejenerasyonun nesnel ve ölçülebilir bir olgu olduğu, doğuştan geldiği ve ne bireysel tedaviyle, ne de sosyal reformla iyileştirilebileceği kanısındaydı.¹⁰

Tanınmış Türk düşünürü ve Türk milliyetçiliğinin babası Ziya Gökalp, Durkheim'ın fikirlerinden yoğun biçimde etkilendi ve diğer düşünürleri ve milliyetçileri de bu yönde etkiledi. "Milletlerin ırk, organik irsiyet ve organik dejenerasyonla hiçbir alakasının olmadığı" kanaatinden hareketle, milli dejenerasyon kavramına karşı çıktı.¹¹ Bireysel dejenerasyon ve delilik konusundaki fikirleri daha muğlaklı. İngiltere'de Victoria döneminin etkili tıp psikiyatru Henry Maudsley'den (1835-1918) alıntı yaptığı kısa bir pasaj, bireysel dejenerasyon konusundaki görüşünü ortaya koyar. Maudsley, şunu sormuştu: "Deliliğe istidadı olan bir adamı, delilikten kurtaracak bir vasıta var mıdır?" Gökalp, şöyle yazdı: "O adam yüksek bir mefkûreye malik olursa deli olmaktan kurtulur."¹² Ona göre, 1920'lerin başlarında geliştirdiği "mekfûre" kavramı çözüm yoluıdu.

Filhakika, uzvi cinnetler müstesna olmak üzere, ekseriya deliliğın sebebi, ruhtaki müdir kuvvettin zayıflaması, idare olunan kuvvetlerin yani arzularla ihtirasların üzerlerinde inzibat tesis edecek bir âmir kuvvetten mahrumiyettir. Arzularla ihtirasları zabt-u-rabt altına alacak bu müdirlik kudretini mefkûrede tam bir surette görüyoruz. Tecennün vakalarının mefkûresiz devrelerde artması, mefkûreli devrelerde azalması da bu hakikatı müeyyiddir.¹³

Öncü Fransız psikolog Dr. Pierre Janet'nin (1859-1947) görüşlerini kendi yorumuyla aktaran Gökalp, hem psikateniyi, hem de nevrasteniyi kapsayacak bir anlamda kullandığı psikateniye kişide bir ruh (ya da irade gücü) zayıflamasının yol açtığını ekledi. Bu doğrultuda şunlara dikkat çekti:

9 Hawkins, "Durkheim's Sociology", s. 132, 124. Ayrıca bkz. Pick, *Civilizing Argentina*; yazar görünüşe bakılırsa Durkheim'ın dejenerasyona Hawkins'in öngördüğünden daha fazla inandığını düşünüyor gibidir.

10 Hawkins, "Durkheim's Sociology", s. 124.

11 Ziya Gökalp, *Teni Türkiye'nin Hedefleri*, s. 11.

12 Ziya Gökalp, "Mefkûrenin Harikaları", s. 63-4.

13 *Age*, s. 64-5.

Müdür kuvvet zayıflayınca, idare olunan arzular, ihtiraslar idaresiz kalıyor. Bundan birçok sinirlenme arazları, hemezeler, vesveseler, korkular, şüpheler ve sair heyecanlar husule geliyor. ... Bugün, *ruh zayıflığı* namı verilen ve gerek Avrupa'da, gerek memleketimizde miktarı gayet çok bulunan sinir hastalığının en sâfi ilacı mefkûre olduğu tahakkuk etmiş gibidir. ... Hulâsa, mefkûreli bir adamın ruhu salabetli [dayanıklı] olduğu gibi, vücudu da rasânetli [sağlam] olur.¹⁴

Gökalp melankoli ya da paranoya gibi sorunları bünyevi ve irsi olarak görme eğilimindeki nöropsikiyatlara karşıydı. Bu görüş ayrılıkları bir yana bırakılırsa, bazı hususlarda nöropsikiyatlara hemfikirdi. Nöropsikiyatrlar gibi, o da nevrasteninin Türkiye'de yüksek sayıya vardığı görüşündeydi. Sadece mefkûre sahibi olanların daha yüce gayeleri vardı; sadece böyle kişiler bencillikten, egoizmden ve narsisizmden uzaktı. Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar da ayrıca karşılaştıkları acıklı ruhsal durumlardan bazılarının kökeninde mefkûreye ters düşen bencilliğin ve narsisizmin yattığı kanısına vardılar zamanla.

Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, Avrupalı bilim insanları arasında geçerli tıbbi ya da sözde tıbbi teorileri neredeyse tamamen benimsediler; hatta bazen dejenerelik ve akıl hastalığına yatkınlık açısından önem taşıyan unsurları genişlettiler. Örneğin, Dr. Mustafa Hayrullah "hayat kavgasının herkes için bir" olduğunu, ama irsi ve dönüşebilir ("istihalevi") nevrasteniye yakalanmaların hayat kavgasında daha erken "yorulup yıpranacaklarını" ileri sürdü. "Bunlar kendilerine irsen nevrasteni geldiği için değil, belki mukavemetleri olmaması sebebine nevrastenyalı olmak onlara mukader olduğu için nevrastenik olurlar."¹⁵ Ona göre, irsi nevrastenikler ebeveynlerinde "muhtelif asabî haller" bulunan ve dolayısıyla bu hastalıklara bizzat "istidat" taşıyan kişilerdi. Ağır bünye hastalıklarıyla vücutları bitkin düşmüş ebeveynlerin çocuklarında bile bu istidat vardı. Böylelerinin "sinir donanımları zamanımızın faal hayatının" gerektirdiği en ufak yorgunluklara bile dayanamazdı.¹⁶

Besbelli ki, dönemin Osmanlı-Türk bilim insanlarının gözünde, dejenerasyonun birden çok kaynağı vardı. "İrsiyet bizim dünyaya geldiğimiz vakit bizimle gelen maddi ve manevi yeğane sermayemizdir" ve dejenerasyonun

14 *Age*, s. 64, 66.

15 Mustafa Hayrullah, *Asabiye Hastalıkları*, s. 491-2.

16 *Age*, s. 492.

sebebidir.¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kurulmasından bir yıl sonra, Hüseyin Kenan, Türk nöropsikiyatrlar için irsi dejenerasyonun önemine ilişkin anlatıya dayalı bulgular sundu: "Bunu efendiler her gün seririyatda fazlasıyla görüyoruz. Meselâ frengili bir babanın evladı manyak veya yine firengili bir büyük babanın hafidesi demans prekos oluyor. Ve yine frengili ve alkolik bir babanın evladı psikopat oluyor."¹⁸ Bu düşünce tarzına göre, şizofren savaş esirleri ilerlemiş dejenerasyon belirtilerini temsil etmekteydi. Nöropsikiyatrlar, şizofrenide önemli nedensel roller oynama açısından dış kaynaklı, bünyevi olmayan ve hatta çevreye bağlı etkenlere ara sıra göndermelerde bulunmakla birlikte, hemen her zaman iç etkenleri hastalığın temeline yatan sebep saydılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dejenerelik

Mazhar Osman'ın ortaya attığı kışkırtıcı "Türkler dejenere mi?" sorusuna cevabı neydi? Birçok kişi kesin cevap için ona bakmaktaydı. "Her millet hususiyle eski milletler gibi Türkler de az çok mütereddidir, olacaktır," diye belirtti. Irk kelimesini kullanmasına karşın, kastettiği şey etnisiteydi. Ona göre, "ırklar" birçok etkenden dolayı dejenerasyona uğrasa bile, bazı durumlarda bu yozlaşma ileri düzeyde değildi ve şartlar elverdiğinde ırkın sağlığına kavuşması mümkündü. Diğer durumlarda ise böyle bir şey imkânsızdı. Her ırkın ya da etnik topluluğun kendine has bir dizi "maddi" ve "manevi" esasları vardı. Zamanla bazı asli özellikler mükemmelleşir ve daha iyileşirken, öbürleri sönükleşip ortadan kalkardı. "Bazen bu [her ırkı tavsif eden maddi ve manevi bir takım esasları] gaib ediş, ırka daha fazla iyilikler kazandırır. Adeta ırk maddi ve manevi bir istifaya mazhar olur."¹⁹ Mazhar Osman'a göre, tarih Orta Asya'dan gelen Türklerin "altı yüz sene bir çok avamilin taht-ı tesirinde yaşadığını, maddi, ve ruhi bir çok vasıflar kazandığını, bir çoklarını da gaib ettiğini" göstermekteydi.²⁰ Etnik yapıyı korumada ("muhafaza-yı ırk") etkenlerden biri irsiyet olduğuna göre, Osmanlıların

17 Hüseyin Kenan, "Psikopatlar", s. 386.

18 *Ağ*, s. 386. Fahrettin Kerim, şizofreni ve başka çeşitli ruhsal bozukluklar olarak saptadıkları durumlarda irsiyetin önemli rolüne de işaret etmekteydi. Fahrettin Kerim [Gökay], *Yorgun Sinirler*, s. 49; Fahrettin Kerim [Gökay], *Ruh Hastalıkları*, s. 24, 97.

19 Mazhar Osman [Uzman], "Türkler Mütereddi mi?", s. 72.

20 *Ağ*, s. 72.

Anadolu’da Türkler olarak “saf” kalmaları mümkün değildi. “Ertuğrul’un ahfadıyla Selçuki Türklerinin diğer taraftan muhtedi ve gayri müslim unsurların imtizacından husule gelen nesil morfolojiyle daha güzel ve sevimli olmuş ve Moğol ırkına mensub evsaf-ı barize [bariz vasıflar] bu istifa tesiriyle zail olmuşdur.”²¹ Sonraki bir yayında dolaylı biçimde açığa vurduğu üzere, Mazhar Osman’ın ima ettiği şey Türklerin “güzel ve sevimli” olmayı yerel Anadolu Rumlarıyla karışmaya borçlu olduğuydu.²² “Morfolojice bu harici tadilata rağmen Asyadan gelen ırk ilk salabet [dayanıklılık] ve tendürüstisini [sağlamlık] çok zaman muhafaza edememiştir. Hele cehl ve lâkaydlık yüzünden o metin Türkler seneden seneye cılızlanmışdır.”²³ Peki, görünüşte nahoş Moğol yüz hatlarının kaybı dayanıklılık ve sağlamlık kaybını dengeledi mi? Savaş döneminde ve milletler arasındaki çekişmede öyle olmadığı ortaya çıktı.

Bununla birlikte, 1915’te Mazhar Osman daha ileri dejenerasyonun önüne geçilebileceği kanısındaydı. Ağır basan aksiliklere rağmen, “Şarkın bu en centilmen kavminin hasail-i fitriyesini [fitri hasletler] az çok koruyabildiğini” ileri sürmekteydi. “Bir taraftan kanaat ve tevazu gibi diğer taraftan cesaret ve cengaverlik gibi yekdiğerine adeta zıd telakki olunan mezayayı [meziyetler] muhafaza etmiştir.”²⁴ Mazhar Osman berbat geçen Birinci Balkan Savaşı sırasında muazzam bir baskı altındaki Anadolu halkının ruh halini ilk elden gözlemlemiş olması nedeniyle, gelecek için umutluydu. Ne de olsa, aynı şekilde savaşçı nitelikleriyle tanınan Fransızlar ve Macarlar gibi etnisiteler dejenerasyon açısından Türklerin bir hayli ilerisindeydiler.²⁵ Bu bakımdan başkalarına nazaran Türklerin daha fazla umudu vardı.

Türklerin “az çok” dejenerasyona uğradığı yönünde Mazhar Osman’ın 1915’te duyduğu kuşku, 1917’de somut istatistiklerle doğrulandı denilebilir. Cihan Harbi sırasında Şişli La Paix Hastanesi’nde Mazhar Osman’ın belirli aralıklarla düzenlediği konferansların birinde, Dr. Nazım Şakir bir bildiri sundu. Erzurum merkezli bütün bir orduyan tek başına sorumlu olan bu

21 *Age*, s. 73. Burada morfoloji kelimesi, organizmaların biçimini ve yapısını ifade eden biyolojik anlamıyla kullanılmaktadır.

22 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 202. “Rumların kadimden beri güzelliği ve çenebazlığı” ifadesini kullanır.

23 Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?”, s. 73.

24 *Age*, s. 73.

25 *Age*, s. 74.

nöropsikiyatr, bildirisini sunarken izinli olarak İstanbul'daydı. Sonradan yayımlanan ve tamamen istatistiklerden oluşan bildiri, onun Üçüncü Ordu'da karşılaştığı en bariz dejenerelere ilişkin bulguları ortaya koymaktaydı. Verdiği tablolar, Erzurum Merkez Hastanesi'nde (Osmanlıların savaş sırasında el koyduğu Amerikan Misyoner Hastanesi) askerî muayene edilen 70.000 askerden 2.000'ine, yani % 2,8'ine bedensel ve ruhsal dejenere teşhisi konulduğunu göstermekteydi.²⁶ Bir dejenereyi belirleyen bedensel kusurlar şöyle sıralanmaktaydı: Şekilsiz kafatası (855 asker), şekilsiz kulak (1.166 asker), çarpık el ve ayak (612 asker), çarpık burun ve ağız (863 asker), cinsel organda orantısızlık (82 asker).²⁷ Nöropsikiyatrlar, kusurlu fiziksel görünümün ve akıl hastalığının çoğu kez bir arada görüldüğü kanısındaydılar. Bu yüzden bedensel kusur daha psikolojik muayeneden önce, “dejenere”yi ele veren bir dış “işaret” sayılmaktaydı. Alman nörolog Paul Julius Möebuis'i rehber alan Mazhar Osman, daha kaba bir ifadeyle “çirkinliği” dejenerasyonun esas dış arazi olarak belirlemişti.²⁸ Tarihçi Daniel Pick'in anlatımıyla, dejenerasyon “görsel dolaysızlığıyla kavranabilirdi; gerçekliğinin temeli ve sınırı görünümdeydi: ‘[Delilerde] bazen simetrik olmayan çarpık bir kafa yapısı, hatlarda düzensizlik ve uyumsuzluk ve Morel'in savunduğu üzere, dış kulakta şekil bozuklukları gözlemlenir.’”²⁹ Birden fazla bedensel kusuru olan askerler hemen her zaman dejenere sayılmaktaydı.

Nazım Şakir, bedensel kusuru bu askerlerde dejenerasyonun kanıtı sayma açısından, Morel'in ve Maudsley'nin kendi deneklerinde gördükleriyle aynı belirtileri gözlemlemekteydi. Dejenerasyoncu düşünceye göre, dejenereliğin üç kademesi vardı: Dejenerasyonun en kötü hale geldiği aşağı kademe (eb-lehlik ve budalalık); orta ya da ara kademe (kalın kafalılık); yüksek kademe (“muvazenesizlik”). Doktorların aşağı dejenerelerde gözlemlendiği zihinsel ve bedensel bozukluk vakalarının sayısı yüksekti. Orta dejenerelerde zihinsel rahatsızlık küçük çaplıydı ve bedensel görünüm normale yakındı. Ahlak ve kişilik bakımından davranışları da normal ya da normale yakın sayılmaktaydı. Yüksek dejenerelerde zihinsel aktivite ve bedensel görünüm normaldi ya

26 Nazım Şakir [Şakar], “Erzurum Santral Sertababetine Vurud Eden”, s. 35.

27 *Age*, s. 35; bu bedensel göstergeler için, bkz. İzzeddin Şadan, “Bünyevi Psikopatilere dair”, s. 1.290.

28 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 224.

29 Pick, *Civilizing Argentina*, s. 209, alıntı yapılan kaynak H. Maudsley, *Body and Mind*, s. 62-3.

da normale çok yakındı. Ancak bu kademede, zihinsel kapasite ile hissi ve ahlaki ehliyet arasında dengesizlik bulunduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle, yüksek dejenereler genellikle nöropsikiyatrların verdiği adla “ahlak dejenereleri”ydi.³⁰ Ahlaki dejenereler, sadece kendilerini umursayan ve öz-denetimden yoksun olan sosyopatlar; doğruyu ve yanlış birbiriinden ayırmazlar ya da ayıramazlardı. Mazhar Osman, bu tiplerin aramızda yaşadığını ve kolayca belirlenemediğini eklemiştir.³¹

Nazım Şakir’in istatistikleri ayrıca, “zekâ, dikkat, hafıza, iştirak-ı efkârda noksaniyet”³² gösteren bir altkümeyi (sayıca 1.320) belirlemekteydi (bkz. Tablo 6.1). Bütün dejenerelerde zihinsel sorunlar varken, sadece bazılarında dejenerasyonun bedensel göstergeleri bulunuyordu. Bu durum bize, geri kalan 680 kişide görünüş itibariyle şekilsiz kafatası ya da kulak gibi dejenere kusurlar bulunduğunu ama zihinsel dejenerasyonun açık belirtilerinin bulunmadığını gösterir. Diğer nöropsikiyatrlara nazaran titizliğiyle benzersiz olmasına karşın, Nazım Şakir’in sunduğu istatistiklerin yararlılığı sosyal ve kültürel bir perspektiften bakılınca sınırlıdır. Şahsi ve milli kimlik meseleleri Nazım Şakir için, bu konuda sorular yöneltilecek kadar önemliydi ama hangi soruları ya da ölçütleri kullandığını bilmiyoruz. Her askerin şahsını ve milletini tanıma düzeyini nasıl ölçtü? Onun için dindar ve yobaz arasındaki ayrımı belirleyen neydi? Ne yazık ki Nazım Şakir’in sunduğu bilgiler temelinde bu tür sorulara cevap vermek mümkün değildir. Ancak Nazım Şakir’in tablolarının görölmesini sağladığı şey, kimlik meselelerinin bir kesitidir. Örneğin, 1.320 dejenereden oluşan bu daha küçük örnekleme, çoğunluğun milli kimliğinden tamamen habersiz olduğunu belirtmekteydi. % 7’lik kesim, “şahsını, milletini ve millettasını” tanıyabilirken, % 21’lik kesim bazı kimlik göstergelerinden ancak kısmen haberdardı.³³

30 Mevlut Doğantug, “Ruh Hastalıklarında Anormal Reaksiyonlar”, s. 103. Ayrıca bkz. Yücel Yanıkdağ, “When Cowardice Became Sickness”; İzzeddin Şadan, “Bünyevi Psikopatilere dair”, s. 1.292.

31 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 423.

32 Nazım Şakir [Şakar], “Erzurum Santral Sertababetine Vurud Eden”, s. 35.

33 Tablo Osmanlı askerleri hakkındaki temel bilgileri bile maalesef sunmaz. En azından psikiyatrin onları dejenere olarak nitelendirmesi, dolayısıyla “ortalama” Osmanlı askerleri saymaması göz önünde tutulunca, tabloyu Osmanlı erasında okuyamaz oranını ya da dine bağlılığı belirlemede kullanamayız. Nazım Şakir [Şakar], “Erzurum Santral Sertababetine Vurud Eden”, s. 35.

Tablo 6.1 Toplam 1.320 zihinsel dejenerenin dağılımı

Zekâ, dikkat, hafıza, iştirak-ı efkârda noksanîyet (Bazı durumlar ve sayılar örtüşmektedir)		
Durum	Sayı	%
Okuma yazma bilen	25	2
Sadece okuyabilen	37	3
Şahsını, milletini ve milletdaşını tanıyan	96	7
Fanatik (körü körüne)	984	75
Şahsına ve milletine az çok vâkıf	280	21
Hakikat-ı eşyaya vâkıf	56	4,3
<i>Kaynak:</i> Nazım Şakir, “Erzurum Santral Sertababetine Vurud Eden”, s. 35.		

Bedensel özelliklerin ruh sağlığını ve kişiliği yansıttığı fikri, Cihan Harbi’nden sonra ivme kazandı. Almanya’da savaş dönemindeki nevroz tartışmasında etkili olan Dr. Robert Gaupp’un asistanlarından Dr. Ernst Kretschmer, 1921 yılında vücut tipi temelinde akıl hastalığına yatkınlığı belirlemeye yönelik bir tasnif sistemi geliştirdi. Bu sistem, zamanla dejenereliğe “bünyesel yaklaşım” olarak anılmaya başladı. Kretschmer, üç ana vücut tipini şöyle sınıflandırdı: Astenik (ince, ufak tefek, zayıf), atletik (adaleli, iri kemikli) ve piknik (tıknaz, toparlak, şişman).³⁴ Ona göre, her vücut tipi belirli kişilik özellikleriyle ve psikopatolojilerle ilişkiliydi. Örneğin, piknik tipi kişilerin normalde dost canlısı, kişiler arası ilişkilere bağlı ve girişken, ama belli şartlarda manik-depresifliğe yatkın oldukları kanısındaydı. (bkz. Resim 6.1 ve 6.2) İnce yapılı, yani astenik tipler içe kapanıklıkla, ürkeklikle ve uç durumlarda şizofreniyle ilişkilidiler. Kretschmer, bunun ötesinde kişiliği iki bünye öbeğine ayırdı: Şizotmik (şizofren) ve kiklotmik (bipolar bozukluğa yatkın). Genelde şizoitler, hiperestetik (duyarlı) ve anestetik (soğuk) karakterler, kikloitler ise depresif (ya da melankolik) ve hipomanik (hafif manik) karakterlerdir.³⁵

34 Atletik kategorisi daha sonraları astenik kategorisinin içine alındı.

35 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 425. Kretschmer’in kitabı birkaç kez tercüme edildi ve en azından birkaç baskısı yapıldı. Örneğin bkz. Kretschmer, (*Kretschmer*)’in karakter ve beden yapısı ölçüleri.

Fahrettin Kerim gibi Türk nöropsikiyatlara göre, Kretschmer'in tipolojisi dejenerasyon teorisiyle eşleştğinde, vücut ile ruhsal bozukluklar arasında bağlantıyı daha da doğrular nitelikteydi. Doktorlar savaşın gerginliği ve hat-ta gündelik hayatın baskısı altında sinirleri kolayca bozulan ve böylece millet için bir yük haline gelen kişileri, bu tipolojiyle önceden belirleme olanağı bulacaktı. Fahrettin Kerim bu tipoloji sayesinde, hastalarla mülakata bile gerek kalmaksızın görünümlerinden karakterlerinin çıkarılabileceğini belirtti. Vücut tipinden hareketle, Türkiye'nin hangi bölgelerinin belirli ruhsal bozukluk tiplerini üretmeye daha yatkın olduğu konusunda kendinden emin öngörülerde bulundu. Örneğin, Karadeniz bölgesindeki Türk vatandaşları genellikle kiklotmik tipe girdikleri için, bipolar bozukluklara yatkındı. Ege bölgesindekiler şizotmikti, yani şizofreniye yatkındı. Türkiye'de en yaygın vücut tipi astenikti, yani içe kapanıklık, ürkeklik ve uç durumlarda şizofreniyle belirlenen ince yapılı bir tipti.³⁶

Nöropsikiyatrlar, bir kişinin görünümü ve sapkınlığı arasındaki bağlantının bilimle açıklanabileceğine inanma açısından, tıbbi düşüncedeki anakımın epey içindeydiler. Hangi insan tipinin savaş döneminde muhtemelen ruhen çökeceğini ya da barış döneminde sosyal ve siyasal sıkıntı yaratacağını artık eskisinden daha kolay teşhis edebiliyorlardı.³⁷ Kraepelin'in savaş nevrozunun "öncelikle daha az kararlı, duygusal bakımdan heyecanlı, asabi ve zayıf kişilikleri etkilediği" yönündeki savaş dönemi tespiti doğruysa, bu tipoloji duygusal bakımdan sağlam olan ve olmayan erkekleri gösterebilirdi.³⁸ Vücudu esas alan bu sapkınlık kurgusu, aynı zamanda hayali bir "normal" vücut modelinin yaratıldığı bir süreçti. Benzer şekilde, "normal" vücut değişti, nasıl "anormal" ya da sapkın bir vücudu gerektirirse, aklı başında, güçlü iradeli ve ahlaken sağlam tipler için de bir "Öteki"ye gerek vardı. Ancak vücut tipi ile ruhsal bozukluklar arasındaki hatırı sayılır derecede örtüşmeye karşın, bu belirleme yöntemi tamamen hatasız değildi. Kesin belirlemelerde bulunulabilmesi için nöropsikiyatrin değerlendirmelerine ve uzmanlık bilgi-

36 Fahrettin Kerim Gökay, "Ruh Hastalıklarının Tekevvününde İrsiyet ve Bünye", s. 285-6. Ayrıca bkz. Fahrettin Kerim Gökay, *Beden Yapılışı ve Karakter Münasebeti*.

37 Kişinin ahlaki karakterinin kökeninde vücudun yattığı yolundaki inanç köklü bir Batılı fikirdi ama August Morel, Cesare Lombroso ve Ernst Kretschmer vücut ile "sapkınlık" arasında daha yakın bir bağ kurmak üzere bunu daha da ileriye götürdü. Ahlaki karakter ve vücut üzerine daha geniş bilgi için, bkz. Jacqueline Urla ve Jennifer Terry, "Introduction: Mapping Embodied Deviance", s. 6.

38 Emil Kraepelin, "Psychiatric Observations", s. 248.

sine ihtiyaç vardı.³⁹ Uzman yetkisinin yapısındaki kritik unsur buydu; çünkü nihai tespiti yapacak tecrübeye ve yetkiye sadece uzmanlar sahipti. Bu tür bir uzmanlık yetkisiyle, dejenereler ve psikopatlar düzeyinde tehlikeli bir tipin, diğerinden milletin yararına ayırt etmek üzere, vücudu derinlemesine görmek de mümkündü.

Bazı Osmanlı ve daha sonra Türk nöropsikiyatlara göre, psikopatinin kaynağı dejenerasyondur. Dejenerasyon terimi, nasıl Morel'den sonra değişken bir terim haline geldiyse, psikopati terimi de zamana ve karşılaşıldığı yere göre değişkenlik gösterdi. Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, iki terimi sıklıkla birbirinin yerine geçecek şekilde kullanıyorlardı. Dejenereliğin bazen tanım ve teşhis sınırlarına karşı koymasına epey benzer biçimde, psikopati ile tam delilik arasındaki teşhis sınırı da açık değildi ve çeşitli noktalarda kesişiyorlardı. Maudsley'nin takipçilerinden biri olan nöropsikiyatr İzzeddin Şadan'a göre, belli durumların sağlıklı (normal) bir kişi ile aklen deli bir kişi arasında bir orta alan ("*zone mitoyenne*") oluşturmamasının sebebi buydu.⁴⁰ Ancak ikisi de histeri ile psikopati arasında da çok yakın bir bağlantı olduğunu kesinlikle söyleyebilirlerdi. Mazhar Osman'ın ortaya attığına benzer bir savla, İzzeddin Şadan, savaşın yol açtığı akıl hastalıklarının savaş sırasında beklendiği kadar artmadığını ileri sürdü. Bununla birlikte, "yarı deliler"i, yani psikopatların ve dejenerelerin savaş sırasında sayıca "şayan-ı hayret" bir artış gösterdiğine işaret etti.⁴¹ Savaş ruhsal marazlara yol açmasa bile, çok sayıda dejenereyi ve psikopati nöropsikiyatrların uzman gözleri önüne seren bir süreçti.

Nöropsikiyatrlar açısından hem dejenereliğin, hem de psikopatinin belli özellikleri, arazları ve belirtileri vardı. Örneğin, uzak atalara özgü fizyonomilerin günümüz insanlarında tekrar ortaya çıktığı bir evrim savruluşu olarak tanımlanan atavizm, dejenereliğin ayırıcı bir özelliğidir. Dr. İzzeddin Şadan, atavizmi bir tür "hayvanlaşma" olarak çevirip tanımlarken, böyle bir durumdan mustarip sayılan kişilerde hayvanca özelliklerin ortaya çıktığını ima etmekteydi.⁴² Mazhar Osman'a göre, psikopatlar "benmerkezciliğe" ya da narsisizme varan kendini koruma yönündeki şiddetli arzu nedeniyle "özdenetim"den veya "irade gücü"nden yoksundular. Dolayısıyla kendileri-

39 Gökay, "Ruh Hastalıklarının Tekevvününde İrsiyet ve Bünye", s. 284-5.

40 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 422, 424-5; İzzeddin Şadan, "Bünyevi Psikopatilere dair", s. 1.288-9.

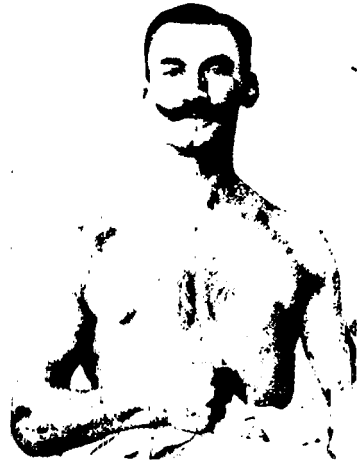
41 İzzeddin Şadan, "Bünyevi Psikopatilere dair", s. 1.292.

42 *Age*, s. 1.290.

Resim 6.1: Piknik Tip-Yandan (solda)

Fahreddin Kerim Gökay, *Ruh Hastalıkları, Psychiatrie*. 5. Basılış (İstanbul: Başarı, 1939), s. 87

Resim 6.2: Atletik Bünye (sağda)

Fahreddin Kerim Gökay, *Ruh Hastalıkları, Psychiatrie*. 5. Basılış (İstanbul: Başarı, 1939), s. 86

nin dışında hiçbir kişiyi ya da şeyi umursamazlardı. Alman nöropsikiyatrlar, ülkelerindeki savaş nevrotiklerini “irade marazı”yla suçlarken, Mazhar Osman savaş nevrotiklerinde “iradenin infantilizmi” (çocuklaşması veya gerilemesi) bulunduğunu ileri sürdü.⁴³ İradesi marazlı, çocukça ya da hepten eksik olan kişilerin millete ve topluma yaran yoktu. Aslında, nöropsikiyatlara göre, onların kusurları Cihan Harbi’nin hemen sonrasındaki zorlu dönemde milletin esenliği ve varlığı için bir tehdit oluşturmaktaydı.

1915’te Mazhar Osman, “az çok dejenere” olan milletin daha ileri dejenereliğe giden yoldan çevrilebileceği konusunda iyimserdi. Ama savaşın kaybedildiği ve pek çok askerin öldüğü 1918’de, durum iyimser görünmemektedir. Mazhar Osman sadece siyasal etkenlere bakarak, 1918’i “siyasetimizin iflas, askerliğimizin teslim-i silah” ettiği bir yıl olarak nitelendirdi.⁴⁴ Diğer

⁴³ Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 426.

⁴⁴ Mazhar Osman [Uzman], “Tababet-i Akliye ve Asabiye Kongresi”, s. 135.

nöropsikiyatrlar onunla hemfikirli. Dr. Hüseyin Kenan, savaşın hemen sonrasını “aziz vatanın bin türlü mesaib [musibetler] ve felakete maruz kaldığı”, “ocakların yıkıldığı, hân mânların [evlerin] yakıldığı” bir dönem olarak görmekteydi.⁴⁵ Cihan Harbi’nin ve onu izleyen İstiklâl Harbi’nin getirdiğı maddi yıkıma onların perspektifinden bakılınca, dejenerasyonun her yere sindiğı sonucuna nasıl vardıklarını görmek kolaydır. Bu bakımdan nöropsikiyatrlar bir kavşaktaydı: Dejenerelerin ve psikopatların geri kalan milleti “bozup” tam dejenerasyona sürükleyişini kenarda durup izleyebilir ya da bu tehlikeye karşı koyup göğüs gerebilirlerdi. Dejenereler ve psikopatlar, Mazhar Osman’ın sözleriyle “tavşan gibi çoğaldığı” ve toplum için tam bir enfeksiyon kaynağı (“menba-yı intan”) olduğı için, basbayağı dejenerasyon ve milletin diriliş arasında bir seçim söz konusuydu.⁴⁶ Nöropsikiyatrların seçtiğı diriliş yolu, genel hijyene dönük büyük çaplı kampanyaları ve bütün nüfusun daha yakından tetkikini ve tasnifini gerektirmekteydi – tabii bir de bunları yürütecek uzmanları ve resmî yetkilileri.

Belirlenen tehlike, tasarlanan çözümler: Nöropsikiyatri milletin hizmetinde

Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, dejenerasyon konusundaki endişelerinde yalnız değildiler. Dejenere tiplerin kısırlıktan dolayı doğal yolla soyca tükeneceğini öngörmüş olan dejenerasyoncuların yanıldığı 1918’den epey önce açıkça ortaya çıktı. Henry Maudsley, zamanla tükeniş teorisinden vazgeçerek, bunun yerine dejenerasyonu evrim düşüncesine yönelik bir karşı-kuvvet olarak gören anlayışı benimsemişti.⁴⁷ Dejenereler yok olup gitmeyeceğine göre, dejenerelik millet için geçmişte sanılandan çok daha büyük bir tehditti. Morel, psikiyatrinin tedavi edilemez kişileri ve durumları iyileştirme uğraşına girmek yerine, dejenerasyonu yaratan sosyal şartları değiştirmeye çalışması gerektiğini ileri sürmüştü.⁴⁸ Almanya’da sosyal hijyenin kurucusu, nöropsikiyatr ve öjenikçi Alfred Grotjahn, Alman nüfusunun “psikopatlar ordusu” olarak nitelendirdiğı üçte birlik kesiminin, “milli dejenerasyon”u önlemek açısından, akıl hastanelerine yatırılması ya da başka bir şekilde üremeyle ço-

45 Hüseyin Kenan, “Psikopatlar”, s. 385.

46 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 426-7.

47 Pick, *Civilizing Argentina*, s. 209, 154.

48 *Age*, s. 54.

galmalarının engellenmesi çağrısında bulundu.⁴⁹ Grotjahn'ın yazıları, Osmanlı ve Türk meslektaşlarınca dikkatle okunmakta ve itibar görmekteydi.

Dr. Şükrü Hazım, "Esasen nüfusun vasatı olarak üçte birini değeri düşük olanlar teşkil ediyor," saptamasıyla Grotjahn'ın görüşüne benzer bir tahminde bulunurken, Türkiye'yle ilgili Avrupalı bir tıbbi düşünce geleneği içinde hareket etmekteydi. Toplum üzerindeki etkileri açısından, "bir de harbin bu neticesi ilâve edilince düşük kıymetli olanların galip mevkie çıktıklarını kabul etmek" gerekirdi.⁵⁰ Yani böylelikle nüfusun üçte birinden fazlasının değeri düşük insanlar olduğu ortaya çıkmaktaydı. Nöropsikiyatrların perspektifinden, milletin geleceğine ilişkin ürkütücü bir tasvirdi bu. Dejenerasyon evrimi karşı bir kuvvet olduğuna göre, belli tedbirlerin alınmaması halinde, bu dejenereler zamanla milletin içinde çoğunluk teşkil edebilirdi.

Durum nasıl bu kadar kötüleşmişti? Bu nöropsikiyatr kuşağı, gidişat karşısında niçin bu kadar kafa karışıklığı ya da şaşkınlık içindeydi? Savaştan kısa bir süre önce Sıhhiye-yi Askeriye Riyaseti, psikiyatri derslerini ve klinik stajını askerî tabiplerin müfredatından çıkarmıştı. Böylece psikiyatrye karşı dışlayıcı tutumunu açığa çıkaran can alıcı bir "hataya" düşmüştü; ama Mazhar Osman ve daha genç meslektaşları, psikiyatrinin yararlılıklarını kanıtlamak ve psikiyatrye karşı olumsuz tutumları değiştirmek üzere daha da kararlıydılar. İstedikleri şey, her askerî tıbbiye mezununun, akıl hastalığının temel belirtilerini kavrayabilecek kadar, psikiyatri hekimliğinde biraz birikimli olmasını sağlamaktı. Sonuçta, savaş sırasında binlerce sinir bozukluğunun görülmesi, psikiyatrinin yararını kanıtladı. Savaştan sonra askerî tıbbiyelerde bu klinikler ve dersler tekrar müfredata alındı; Mazhar Osman, psikopati üzerine yeni, güncel ve popüler bir ders sundu.⁵¹ Ancak bu yine de nöropsikiyatrlar için pek yeterli değildi; çok geç kalınmıştı ve yapılanlar çok azdı. Diğer uzmanlık alanlarındaki askerî tabiplerin psikiyatride bir ya da iki ders almaları iyi bir ilk adım olsa da, nöropsikiyatrlar acemi erlerin daha sıkı ruhsal muayeneden

49 Andreas Killen, *Berlin Electropolis*, s. 38. Grotjahn üzerine daha geniş bilgi için bkz. S. Milton Rabson, "Alfred Grotjahn, Kurucu of Sosyal Hijyen", s. 43-58; Myron Kantorovitz, "Alfred Grotjan as a Eugenist", s. 155-9.

50 Şükrü Hazım Tiner, *Eugenik Bahsine Umumi Bir Bakış*, s. 30.

51 Mazhar Osman [Uzman], "Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye", s. 845. Savaştan hemen önce bu ders kaldırıldığında, Mazhar Osman aslında ordudaki görevinden istifa etmek zorunda kaldı; ama Osmanlı İmparatorluğu seferberlik ilan edince yeniden bu göreve atandı. Mazhar Osman, "Üçüncü Emraz-ı Asabiye ve Akliye Kongresi" makalesinde (s. 124) bu konuda biraz daha farklı bir bilgi verir.

geçirilmesini mümkün kılmak için reformların gerektiği kanısındaydılar. Dejenerele ve psikopatları saptayıp ordunun dışında tutmanın tek yolu buydu. Bu tehlikeli tiplerden arındırılmış güçlü bir ordu, milletin siyasal varlığını sürdürmesini güvence altına alacaktı. Nöropsikiyatrların düşü, reformların ordunun içinde başlaması ve eğitimle, sağlıklı fiziksel ve ruhsal nitelikler yoluyla kısa sürede toplumun geneline yayılmasıydı.

Mazhar Osman gibi uzmanlar, gerek imparatorluk, gerekse erken Cumhuriyet döneminde askere alınma sürecinde zekâ yetersizliği, psikopati ve dejenerelik belirtilerinin gereğince saptanmamasından yakınıyorlardı. Ordunun asker seçiminde, nöropsikiyatrların büyük yararı olabilirdi. Nöropsikiyatrların toplu görüşünü yansıtan Mazhar Osman şu kanıdaydı: “Askerliğin ruhu olan itaat ve inzibat ancak salim bir dimağın faziletidir. Çarpık dimağların ilk alameti isyan ve kanunşikenlikdir [kanunu çiğneme].” Ona göre, askerî disipline ve beklentilere uymayanlar orduyu zayıflatmaktaydı. Avrupa’yı rehber alan Mazhar Osman’ın işaret ettiğı başka bir husus şuydu: Avrupalıların son yirmi yıldır bildiğı üzere, “Resmi geçid yapan askerin arasında bir bacaksız adam ne ise ordu hidmetinde bir dimağ malûlü o dımekdir.”⁵² “Dimağ malûlü” olanları ordunun dışında tutmak elzemdi ama bunu başarmak kolay olmayacaktı. Askerlik şubelerinde görevli subaylar ve pratisyen doktorlar, “garip bir zihniyet”in etkisiyle, askere alınan acemiler ne kadar çok olursa, ordunun da o ölçüde güçleneceğine inanıyorlardı. Diğer ülkelerde, Mazhar Osman’ın belirttiğı üzere, her asker (hatta gönüllüler) nöropsikiyatrlarca psikolojik muayeneden geçirilmekteydi. Osmanlı ordusunda ise askerlik şubeleri böyle bir istek onlardan gelmiş olsa bile, acemileri psikolojik muayene için hemen hiç havale etmemekteydi. Bu zihniyet 1920’lere kadar sürdü. “Ahz-ı asker şubelerinde ve ekser etıbbıya-yı askeriye de garip bir zihniyet vardır: orduya halk arasından ne alınrsa kâr telakki etmek ve sivillerin maluliyet iddialarına, şikâyetlerine biraz zâlimâne lâkayd kalmak.” Mütchassis olmayan doktorların bu tutumu değıştirmeleri gerekirdi.⁵³

Nöropsikiyatrlar, ordunun “gelişigüzel askere alınan acemiler”le değil, onların dikkatli biçimde seçilmesi yoluyla güçleneceğini ileri sürdü. Onların savı “çok [sayıda] hastalıklı asker” yerine, sağlıklı olma kaydıyla daha az sayıda kişiyi askere almanın daha iyi olduğıuydu. Peki, kimler askerlik hizmetinin dışında tutulmalıydı? Elbette herkesin asgari düzeyde hemfikir olacağı

52 Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 844.

53 *Age*, s. 845.

“mecnun” olanlar; bu kapsama açıkça deli olanlar, başkalarına saldıranlar ya da rastgele saçma (“bi-sebük” ve “[bi]-rabt”) şeyler söyleyenler girecekti. Askerlik şubelerindeki pratisyen doktorlar, gerekli psikiyatri derslerini almadan mezun oldukları ya da bu derslerde öğretilenlerin tutumlarını değiştirmelerine tam olarak yetmediği için, ancak bu kaba delilik tanımı çerçevesinde düşünmekteydiler. Nöropsikiyatrlar, bu pratisyenlerce orduya “birçok melankolik, hipomanyak, paranoyak, şizofren” alındığına tanık olmaktaydı. “Sade cinnet geçirenler değil, müstaid-i cinnet [cinnete yatkın] olanlar da askerliğe sellemü’s-selam [aldırış etmeden] alınmamalıdır” derken Mazhar Osman acemileri muayene eden sağlık heyetlerinde nöropsikiyatrların da yer alması gerektiğini vurgulamaktaydı. “Cinnete yatkın” olan kişiler gerçekte sayıları çokça olan psikopatların bir kısmını oluşturunuyordu. Bu sayının yükseklüğünden dolayı, Mazhar Osman “dünyanın bir tımarhaneye döndüğü” kanısındaydı.⁵⁴ “Psikopat[i] dediğimiz bu saha geniştir, bu sahada cinnet tarafına yakın olanları büsbütün hidmet-i askeriyeden af etmelidir. Kanunşikenler [kanunu çiğneyenler], serseriler, aşırı derecede ahlaksızlar, tesemmümü envayla alude [çeşitli zehirlerle bulaşmış] olanlar, ileri derecede vehimliler asker olmaz.”⁵⁵ Dolayısıyla, bütün nöropsikiyatrlar adına konuşarak Mazhar Osman’ın tavsiyesi bu tiplerin askerlik hizmetinden men edilmesi idi.

Mazhar Osman, 1937’deki bir yayınında, yaklaşık yirmi yıldır söylediği şeyleri bir kez daha tekrarlardı. Bir adamın sırf “kolunun bacağına düzgün” olmasının, onun mutlaka iyi bir asker olacağı ve ordudaki zorunlu görevleri yeterince yerine getireceği anlamına gelmediğini belirtti. Ona göre, bir askerin bedenlen olduğu kadar zihnen de sağlam olması gerekirdi. Ancak 1937’de şunu ekleyerek, biraz daha ileri gitti: “Yem verdiği beygirden beynsiz olan bir nefere nasıl iş verilir, beygir değil ki yük taşıtılsın, eline silah verilecek sağlamlar arasında düşman üzerine gönderilecektir.” Dejenereleleri ve psikopatları tasfiye etmek üzere nöropsikiyatrların sıkıca görev alacağı daha seçici tarzdaki askere alma işlemleriyle, bedenlen uygun ama zihnen uygunsuz tiplerin saptanıp ordudan uzaklaştırılabileceği kanaatindeydi hâlâ.⁵⁶

Başka nöropsikiyatrların yanı sıra Dr. Fahrettin Kerim, seçmeli askere alma yönteminin Türk ordusuna ve dolayısıyla milletine nasıl yarayacağını göstermek üzere, Fransa’da çarpışmış olan Amerikalı askerleri örnek verdi.

54 *Age*, s. 845-48. Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 423.

55 Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 848.

56 Mazhar Osman [Uzman], “Ruh Tıbbının İçtimaîyatta Rolü”, s. 205.

Amerikalıların her bir askeri psikolojik muayeneden geçirmesinin, sadece geçmişinde akıl hastalığı olanları değil, “az çok” dejenere olanları da askerlik hizmetinin dışında tutmayı sağladığını belirtti. “Bunun neticesi olarak bütün harb müddetince Birleşik Devletler hükümeti erleri arasında hiçbir firar vak’ası görülmemiş, bir boks veya rugby maçına gider gibi neş’e ile cepheye gitmiş ve aynı hevesle döğüşmüş, vazifeleri tamamlanınca keyif ve hazla vatanlarına dönmüşlerdir.”⁵⁷

Hiç kuşkusuz, işin gerçeği ortaya atılan bu güllük gülistanlık tasvirden farklıydı. Doktorlar tarafından acemi erlere uygulandığı söylenen üstün nitelikteki zihin testlerine rağmen, Fransa’daki Amerikalı komutan General John J. Pershing, askerleri arasında “ruhsal bozuklukların yaygın” olduğundan yakınmaktaydı. “Genel felçli, tabesli [frengi miyelopati], psikonevrotik [ve] ebleh” türünden bir sürü dejenere ve psikopat vardı.⁵⁸ Ya yanlış bilgilere dayanan ya da bilinçli olarak abartıya kaçan Türk nöropsikiyatrların kaygısı, doğruluktan ziyade acemi erlerin daha iyi elekten geçirilmesi ve gerek ordu, gerekse milli-siyasal toplum için dejenerelerin ve psikopatların oluşturduğu tehlikeydi. Üzerinde en çok durdukları nokta bu örneği, Türkiye Cumhuriyeti ordusunun acemi erleri sağlık taramasından geçirmede Amerikan modelini izlemesi gerektiğinin kanıtı olarak kullanmaktı.

Orduyu ve milleti ayrılamaz bir bütün olarak ya da milletin tamamını bir “ordu millet” olarak görme eğilimlerinden dolayı, doktorların orduyla ilgili bütün kaygıları millet için de geçerliydi. Mazhar Osman 1925’teki “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye” makalesinde, iki noktaya daha temas etti. Öncelikle antik Yunan komutanlarından Epheiroslu Pyrrros’a (MÖ 319-272) ilişkin bir hikâyeyi anlatarak, milleti orduya bağladı. Ayrıca bu hikâyeyi seçmeli askere almanın önemine işaret etmek için kullandı. “Küçük milletler düşünülmeksizin kütlesiyle harbe sürüklenirse Makedonyalı Papyros’un ordusuna döner, son ferdine kadar ölerек belki ordu galip gelir, fakat yaşayacak millet kalmaz. Halbuki harb milleti yaşatmak için yapılır.”⁵⁹ Mazhar Osman

57 Fahrettin Kerim Gökay, “Harb ve Sinir”, s. 4.606-7. Benzer gözlemler için ayrıca bkz. Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 849.

58 Ben Shephard, *A War of Nerves*, s. 126.

59 Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 847. Mazhar Osman’ın metninde fonetik olarak “Papyrus/Papyros” diye okunmasına karşın, bu isim fonetik bakımından yakın ve bağlam bakımından daha da yakın oluşu itibariyle herhalde Epheiroslu Pyrrros olsa gerek. Döneminin en büyük komutanlarından biri

bu makalesini tanınmış İtalyan askerî tabip Dr. Pellegrini'nin sözleriyle bitirdi; maksadı İtalyanların da aynı doğrultuda kaygılar taşıdığını göstermekti. Aktardığına göre, Pellegrini şöyle demişti: “Asır-ı hazırın o mükemmel silahlarını, toplarını, mitralyözlerini, bombalarını ahlâki mecnunlara, sarahlılara, mütereddilere tevdi etmek tedbirsizlikten daha fazla bir şey, dalâletdir.”⁶⁰ Bu iki gönderme bir yandan Mazhar Osman'ın yurtseverliğini ve milliyetçiliğini, öbür yandan savaş sonrasında milletin karşı karşıya kaldığı demografik sorunlara ilişkin kaygısını öne çıkarmaya hizmet etmekteydi.

Cihan Harbi ve İstiklâl Harbi sonrasındaki nispeten huzurlu yıllar, nöropsikiyatrların korkularını yatıştırmadı; aksine, daha sağlıklı bir ordu ve millet yaratmada psikiyatrinin yararlılığını yüceltmek için bu dönemi fırsat bildiler. Savaş sırasında nüfusla ilgili olarak öğrendikleri şeylerden dolayı, nöropsikiyatrlar milletin geleceğinde daha doğrudan bir rol oynamaları gerektiği, aksi halde geleceğin iç karartıcı olacağı kanısındaydılar. 1920'lerde kendilerine biçtikleri görev, iktidardakileri nöropsikiyatrların oynamasına izin verilmesi gereken role ikna etmekte. Türkiye'deki bütün meslektaşları ve psikiyatri mesleği adına konuştuğunu iddia eden Mazhar Osman, hayatın hemen her aşamasına önemli ölçüde yayılmış bir sorumluluk üstlenmeye çalıştı. Nöropsikiyatrinin çocukluktan başlamak üzere bir vatandaşın hayatında devreye girmesi (eğitimi, meslek seçimini ve hatta evlilikte eş seçimini yönlendirmesi) gerektiğini ileri sürdü. Besbelli ki askere alma işini tekrar belirtmeye gerek yoktu; bu verili bir durumdu. Mazhar Osman'ın aydınlık bir gelecek hayalinde, doktorlar medeniyetin propagandacıları olacaktı. Halk için bir itimat kaynağı olacaktı; halka hayatı ve sağlığı öğreteceklerdi; ayrıca halkı devlete bağlı olmaya teşvik edeceklerdi. Kısacası, genel olarak hekimler, özel olarak da nöropsikiyatrlar devlet ve halk arasındaki bağlantı işlevini görebilirlerdi. Mazhar Osman iyimserliğini mantığının önüne geçiren bir yaklaşımla şunu ekledi: “Bugün medenî memleketlerde hekimler ne diyorsa hükümetler onu yapıyorlar.”⁶¹ Buna göre, doktorların tavsiyelerini göz ardı etmek modernliği ve medeniyeti erteleyen bir şeydi.

Nöropsikiyatrlar millete deva olmadaki rollerini genişletmeye çalışırken, Cumhuriyet rejimini Osmanlı devletiyle karşılaştırmaktan hiç de çekinmediler. Mazhar Osman'ın kendine biçtiği devlet ve medeniyet için propa-

sayılan Pyrrros, galip gelenin yıkıcı bir bedel ödemesi anlamındaki “Pyrrros'un zaferi” deyişiyle tanınır.

60 Mazhar Osman [Uzman], “Sinir Hastalıkları ve Hidmet-i Askeriye”, s. 849.

61 Mazhar Osman Uzman, “Ord. Prof. Mazhar Osman'ın Söylevi”, s. 1.068-9.

gandacılık görevini ciddiye aldığı kesindi. Dönemin geçerli milli tarihyazını yönelimine uyarak, vatani “ıssız bir hastalık yuvası”na dönüştürmesinden dolayı, bizzat Osmanlı devletini dejenerer olarak nitelendirdi.⁶² Mevcut durumda iş iştin geçmeden dejenerelik sorunuyla başa çıkma yolunu bilen de sadece nöropsikiyatrardı. Tartışmasız “bilimsel gerçek”ler olduğuna inan- dıkları ama çoğu zaman sosyal yorumun ötesine geçmeyen yazıp söyledik- leriyle, nöropsikiyatrlar kafalarında kendilerini milletin ilerlemesini, sağlığa kavuşmasını ve modernleşmesini savunanların öncü müfrezesi olarak tasar- lamaktadıydılar.

Demografi meseleleri, Cihan Harbi ve “askerî seçilim”: Öjenîğe giden yol

Savaş başladığında imparatorluktaki diğer bölgelerde belki biraz savaş coşkusunun olmasına karşın, Osmanlı nöropsikiyatrlar, demografik sebep- lerle savaşa olumlu bir açıdan bakmadılar. Savaşların, zayıf ve kusurlu tipleri hayatta bırakırken, toplumun seçkin, güçlü ve sağlıklı mensuplarını yok etme gibi bir yanı olduğuna inanan Avrupalı bilim insanlarıyla hemfikiridiler. Başka bir deyişle, güçlü olanlar çarpışmak ve millet için canlarını vermek üzere cep- heye koşmakta, zayıf olanlar ise kaçıp canlarını kurtarmaktaydı. Bu düşünce tarzı, hem bazı Avrupa başkentlerinde açıkça görülen savaş coşkusuna, hem de “savaşın olumlu işlevlerine, fedakârlık ve ırksal arınma açısından telafi edici özelliklerine” işaret eden bilimsel görüşe aykırıydı.⁶³ Birçok Avrupalı doktor savaşlarda güçlülerin üstün geleceğine, zayıfların ve hastaların ise si- linip gideceğine inandığı için, savaşların öjenik açısından millet için yararlı olduğunu varsaymaktaydı.⁶⁴ Onlara göre, savaşlar toplumun biyolojik tortu- larını temizleyecekti.

Mazhar Osman 1915 tarihli “Türkler mütereddi mi?” yazısında, sa- vashların dejeneratif niteliklerini tarihsel gerekçeye dayandırdı. “Harb, ihti- lal ve uzun [sürelî] askerlik” yüzünden Türklerin bir halk olarak “az çok” dejenerasyona uğradığını ileri sürdü. Daha sonra Osmanlıların sık aralıklarla yürüttüğü savaşlar için gereken uzun süreli askerliğin, “içtimai cinayet” olarak adlandırdığı duruma yol açtığı suçlamasında bulundu. Görünüşte II. Abdülhamid’in istibdat devrini (1876-1909) doğrudan hedef alarak şu savı

62 Mazhar Osman Uzman, “Konferans”, s. 57.

63 Marius Turda, *Silencing the Past*, s. 41.

64 Pick, *War Machine*, s. 80-2.

ortaya attı: “Bu günkü askerlikle istibdat devrini mukayese edersek eski rejimin Türk neslini koruması şöyle dursun mahvolması için muntazam bir plan üzere hareket ettiğine kani olursunuz.”⁶⁵ Ona göre, İstanbul ahalisine, “sarıklılara” ve gayrimüslimlere tanınan çeşitli askerlik muafiyetleri yüzünden, yük etnik Türklerin sırtındaydı. “Serhatlerde senclerce ailesinden, işinden gücünden mahrum” kalan sadece onlardı. Mazhar Osman imparatorluğun diğer Müslüman topluluklarını da dışarda tutmaktaydı çünkü “Kürtlerin, Arnavutların, Arapların onda dokuzunun askere gitmediği” kanısındaydı.⁶⁶

Osmanlıların 1908 öncesindeki askerlik hizmeti, çeşitli sebeplerle Türkler ve Anadolu için demografik bir kâbus yaratmıştı. Birincisi, birçok genç asker geride çocuk bırakmaksızın, hastalıklar ya da yaralar yüzünden ölmüştü. İçlerinden yaşayanlar ise memleketten on beş ila yirmi yıl uzak kalmaktaydı. Böyle bir asker evine döndüğünde, “zevcesinin, genç kadının doğurma çağı çoktan geçmiş, o aile sönmüş” olurdu. Sağ salım dönenler bile çeşitli sınır bölgelerinden yurdun iç kesimlerine, feci sonuçlar doğuracak ölümcül ya da tedavi edilemez hastalıkları beraberlerinde getirmekteydi.⁶⁷ Böylece uzun süreli askerlik sadece birçok erkeğin hayatını söndürmekle kalmadı, Anadolu’dan hiç ayrılmamış olanların da ömürlerini kısalttı.

Cihan Harbi’nin ve İstiklâl Harbi’nin (1919-22) demografik bedellerini birbirinden ayırmak kolay değildir. Anadolu, 1914-22 yılları arasında kadın erkek demeden insanların canını alan savaşlar, Ermeni tehciri ve katliamı, göçler, hastalıklar ve kıtlıklar yüzünden büyük bir demografik felakete maruz kalmıştı. Psikiyatrların 1918’de, Cihan Harbi’nin sonunda nispeten açıkça gördüğü durum, İstiklâl Harbi bittiğinde daha da çarpıcı hal aldı. Askerî kayıplar daha büyük olan tablonun sadece küçük bir parçasıydı. Anadolu açısından 1914’ten Cumhuriyet’in kurulduğu 1923’e kadarki kayıpların “yüzde yirmisinin ölümlemlerden, yüzde onunun göçlerden kaynaklandığı ve sağ kalanların yarıya yakın kesiminin de yurdundan ayrılp mülteci durumuna düştüğü hesaplanmıştı.” Bir karşılaştırma açısından, savaş dönemindeki Fransız ve Alman nüfus kayıplarının yüzde 5’in altında kaldığını belirtmek gerekir.⁶⁸

65 Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?”, s. 75; Mazhar Osman Uzman, “Konferans”, s. 59.

66 Mazhar Osman Uzman, “Konferans”, s. 59. Doğruluğu pek akla yakın görünmeyen bu ifade, onun algılayışını yansıtmak açısından kullanıldığı için, bu bağlamda o kadar önemli değildir.

67 Age, s. 60; Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?”, s. 76.

68 Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 233.

Doğu Anadolu, Cihan Harbi sırasında en ağır darbeyi alırken Batı Anadolu, Yunan işgali ve İstiklâl Harbi sonucunda yıkıma uğradı. Savaşların bitiminden beş yıl sonra, Cumhuriyet ilk nüfus sayımını 1927’de yaptı. Sayımdan muhtemelen herkes için gözle görülür olan bir sonuç çıktı: Özellikle bazı yaş gruplarında kadınlar sayıca erkeklerden epeyce daha fazlaydı. 1927 öncesine yönelik tahminler sonucunda nöropsikiyatrların gördüğü durum ortaya konulabilir. 1914 için düzeltilmiş verilere göre, iki savaşın sonunda erkek nüfusu 15-23 yaş grubunda % 18, 24-33 yaş grubunda % 33, 34-43 yaş grubunda % 32 azalmıştı.⁶⁹ Sağ kalan kesimin gözlerinin önündeki bu gerçekliği görmeleri için resmî bir sayıma gerek yoktu; her yönden durum apaçıktı. Savaşlar bitmiş olabilirdi ama milletin tamamı üzerindeki etkileri epey uzun süre daha devam edecekti.

İşgal altındaki İstanbul’da padişah hükümeti, benzer bir iç karartıcı durum sergileyen demografik tabloyu daha 1920’de görmüş ve gerilemekte olan doğum oranını tersine çevirecek bir girişimde bulunmuştu. Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed, İstanbul’da ve Osmanlı denetimindeki Anadolu toprağında 1 Mayıs 1920’yi “İzdivaç Günü” ilan eden bir ferman çıkardı. Bir teşvik unsuru olarak, çiftler o gün kıyılan nikâhlar için hiçbir resmî harç ödemeyecek ve o gün evlenenlerin doğan ilk çocukları yerel validen bir bilezik alacaktı.⁷⁰ Ne yazık ki “İzdivaç Günü” girişiminin ne ölçüde başarılı olduğu meçhuldür ama bu fırsat halkta geniş yankı uyandırdı. O sırada Mısır’da olan Osmanlı esirler bile padişahın bu vaadinden haberdar oldu.

1927 sayımının resmen teyit ettiği durum, birçok kişi için zaten aşikârdı; ama sayımla ortaya çıkan başka bir husus ülke nüfusunun tehlikeli bir biçimde düşük olduğuydu. Yüksek nüfusun milli gücü ifade ettiği bir çağda, Türkiye’nin nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu’nun bazı “eski vilâyet”lerinin bile bir hayli gerisindeydi. Türkiye’de kilometrekareye 21 kişi düşerken, bu sayı Yunanistan’da 52, Bulgaristan’da 60’tı. Batı Avrupa’da Almanya 141, Belçika ise 276 kişiyi bulan nüfus yoğunluğuna sahipti.⁷¹ Bütün bunlar Ankara’daki Milli Meclis mebuslarından Dr. Tevfik Rüşdü gibi

69 Tasnifin kaynağı 1927 sayımıdır. Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı, 1927*. Ayrıca bkz. Başvekkâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı*, s. 4.

70 İsimsiz, “Marriage Day in Turkey”, s. 43.

71 Yaşar Nabi, “Nüfus Meselesi Karşısında Türkiye”, s. 35. Bu rakamların doğruluğunu teyit etmek için uğraşmadım çünkü daha önemli olan nokta onların durumu nasıl gördüğüdür.

biri için hiç de şaşırtıcı değildi. İmparatorluktaki nispi nüfus azalışının Cihan Harbi'nden önce başladığını daha 1922'de ileri sürmüştü. Bununla birlikte, savaşın nüfusta "müthiş gedikler" ve ülkede "boşluk" yarattığını o da kabul etmekteydi. Tevfik Rüşdü'nün ülkeyi dolaşırken karşılaştığı manzarayla ilgili tasviri, "boş kalan tarlalarımız ve köylerimiz, ... saatlerce gidildiği halde eser-i hayattan âri arazimiz" şeklindeydi.⁷² Yine aynı şekilde Mazhar Osman'ın 1930'da "Nüfus Bereketi Arefesindeyiz" başlıklı makalesinde kafa yorduğu mesele şuydu: "Umumi Harbe girmeseydik en aşağı yarım milyon delikanlımız bu gün bu toprakları şenlendirecekti, bir milyondan fazla çocuk açlıktan ölmeyecekti. Yarım milyon delikanlının ölüştü ile milyonlarca ocak söndü, o kadar kadın kocasız kaldı. Harp başlayalı on altı sene oluyor, onların her biri on altı senede vasati dört çocuk yapsaydı memleketin nüfusuna üç buçuk milyon daha ilave olacaktı".⁷³ O insanlar geri gelemeyecekti ama 1930'da gidişat, Cihan Harbi'nin hemen sonrasındakinden biraz daha iyiydi.

Yenilgi, işgal ve parçalanma sonrasında, en başta nöropsikiyatrlar olmak üzere birçok doktor ve siyasal lider, demografik istatistiklerden ve nüfusu etkileyen hastalıklardan hareketle, milletin bu şekilde uzun süre ayakta kalamayabileceği korkusu içindeydi. Demografik durumun o kadar korkunç olmadığı Almanya'da benzer duygular etno-biyolojik milliyetçiliğe ve öjenik aşırılıklara yol açtı. Türkiye'de doğum oranı milli hayatîyetin veya "milli diriliğin" göstergelerinden biri konumuna yükseltildi. Sağlık personeli için bu türden diğer önemli göstergeler arasında azalan nüfus, yaygın hastalık ve farkına varılan dejenerelerin sayısı yer alıyordu. Milli dejenerasyonun ve milli gerilemenin bütün bu göstergelerinin sebebi, 1920'lerde yaygın ölümcül ve sakatlayıcı hastalıklarla birlikte düşük doğum oranına bağlandı. Durumun gayet farkında olan hekimler ve özellikle nöropsikiyatrlar, buna müdahalede bulunmayı yurtseverlik görevleri olarak görme noktasına gelmişlerdi.

Son savaşlardaki genel can kaybı askerî tabiplik yapanların hepsini elbette rahatsız etti; ama bazılarına göre savaş ölümleri açısından belirli bir kesimin uğradığı kayıplar daha da talihsiz bir gelişmeydi. Zayıf oranın % 50'yi aştığı bildirilen bu kesim, Osmanlı "münevver" sınıfıydı, yani sivil ve askerî liselerin ve üniversitelerin orduya alt rütbeli subaylar ve subay adayları olarak katılan genç mezunlarıydı. Sağlık yetkililerine göre, millet için yüksek değer

72 Tevfik Rüşdü, "Teksir-i Nüfus", s. 101, 104.

73 Mazhar Osman [Uzman], "Nüfus Bereketi Arefesindeyiz", s. 3. Mazhar Osman'ın sadece doğrudan savaş zayıflatından söz ettiği açıktır.

taşımaları nedeniyle onların kaybı millete çok daha büyük bir darbeydi. Savaş döneminde askerî baytarken 1920'lerin sonlarında öjenik uzmanlığına yönelen Dr. Mahmut Şemsi, “ırkımızın en kıymetli, en kudretli unsurları”nın ölümlerinin yenik bir imparatorluğa ağır bir darbe indirmenin ötesinde, ayrıca yaşamış olmaları halinde onların öjenik açısından değerli olacak zürriyetinden milleti mahrum bıraktığı görüşündeydi.⁷⁴

Modern savaşların sağlıklı ve cesur kişilerin ölümüne yol açarak doğal seçim aleyhine işlediğine inanan Türkiye’deki bazı doktorlar, savaşların genetik bakımdan değerli kesimler üzerindeki yıkıcı etkisini vurgulamak için “askerî seçim” terimine başvurdular.⁷⁵ Nöropsikiyatrlar, alenen sorumluluk üstlenmemekle birlikte, kendi aralarındaki görüşmelerde milletin üstün genetik stokunun yıkımındaki dolaylı rollerinin farkındaydılar. Ruhsal ve bedensel sakatların cephede moral sorunları yaratarak bir yük olacağı kanısıyla, askerî psikiyatrların başvurduğu yol, ya onları hizmetten tamamen muaf tutmak ya da güvende olacakları cephe gerisindeki çalışma görevlerine sessizce sevk etmektir.⁷⁶ Bu uygulamaların bir sonucu olarak, nöropsikiyatrlar farkında olmadan dejenerelerin, psikopatların, mütemânzların ve firarilerin hayatta kalmasını kolaylaştırırken, milletin en halis numuneleri binlerce defa can vermişlerdi. Dr. Şükrü Hazım, nöropsikiyatrların ortak kaygılarını şöyle ortaya koymaktaydı:

Harp esnasında cepheler bir taraftan nüfusun seçme ve kuvvetli elemanlarını eritirken cephe gerisinde bir süzgeç tesis ediliyor. Zaif ve hasta olanlar; sakat ve kusurlu görülenler orduya alınmıyor, yerlerinde bırakılıyor. Askere alınanlardan da bedenî veya ruhî musabiyeti [hastalığa tutulduğu] görülenler, mütereddi ve psikopatlar tekrar geriye geliyorlar, harp kaçakları bunlara inzimam ediyor [ekleniyor].⁷⁷

Şükrü Hazım’a göre, mesele “dejenereler”in büyük ölçüde hayatta kalmasından ibaret değildi; ağır basan kaygısı şuydu: “Bunlar yalnız geride kal-

74 Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 24. Mazhar Osman “damızlık delikanlılar” terimini kullanır. Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 5.

75 Ernest Haeckel’in izinden giden Dr. Manuelyan, “askerî seçim” (military selection) ibaresini özellikle kullanmaktaydı. Mazhar Osman’ın konferans bildirisi üzerine Dr. Manuelyan’ın yorumu için, bkz. Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş Etme”, s. 251; Tiner, *Eugenik Bahsine Umumi Bir Bakış*, s. 29-31.

76 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 3, 5.

77 Tiner, *Eugenik Bahsine Umumi Bir Bakış*, s. 30.

makla bitmiyor evlenerek çocuk sahibi oluyor. Nüfusu bunlar yetiştiriyor.”⁷⁸ “Yaşayan ölümler”in ve “şizofren” esirlerin savaş sonrasında yurda dönüşü işte bu ortamda gerçekleşti. Bu kişiler savaş döneminde çarpışarak görevlerini yerine getirmiş olsalar da, taşıdıkları akıl hastalıkları nöropsikiyatrlar için endişe kaynağıydı. Modern tıp işe yaramaz tipleri saptadığına ve böylece cephenin yıkıcı gücünden orantısız biçimde koruduğuna göre, şimdi de disjeniklerin (biyolojik olarak kusurlu veya noksan) ve onlardan olacak çocukların millete vereceği zarara karşı koymaya hizmet edilmesi gerekiyordu.⁷⁹

Dejenelerelerin yarattığı tehlike ve öjenikte kısırlaştırma seçeneği

Tarihçiler, öjenik düşüncesinin 20. yüzyıldaki en önemli kültürel ve sosyal akımlardan bazılarının temel bir yönü olduğunu ileri sürerler.⁸⁰ Bu düşünce, ırk, millet ve cinsiyet ideolojilerine değişen derecelerde bağlıydı; ayrıca nüfus kontrolü ve sosyal hijyenle iç içe geçmişti. ABD ve Almanya, geniş çaplı öjenik uygulamalarını benimseyip kurumsallaştırmaya öncülük ederken, bu yeni (sözde) bilim farklı ülkelerde farklı biçimlere büründü.⁸¹ Negatif yaklaşımla uygulandığında, öjenik sakıncalı ya da disjenik sayılan toplulukları kısırlaştırma, iğdiş etme, kamp veya hastahane gibi yerlerde isteğe bağlı olmayan şekilde tecrit bölgeleri oluşturma ve hatta ötenaziyle yok etme biçimine büründü. Pozitif öjeniğin hedefi ise toplumun makbul ya da öjenik kesimlerini artırırken, sakıncalıları ya da disjenikleri çoğaltmaktan izinsiz müdahale yöntemleriyle caydırmaktı.⁸²

Başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de öjenik fikirlerin müzakere ve teşvik edilmesinde ya da muvazenesinde nöropsikiyatrlar öncülük etti.⁸³

78 Age, s. 30.

79 Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 25.

80 Yunancada “iyi” (eu) ve “köken” (genos) anlamındaki kelimelerden türetilen öjenik kavramı 19. yüzyıl sonlarında irsiyet ve sağlam soy “bilim”i anlamında kullanılmaktaydı. Öjenik, genellikle pozitif ve negatif öjenik olarak iki kategoriye ayrılır.

81 Frank Dikötter, “Race Culture: Recent Perspectives on the History of Eugenics”, s. 467-78. İngiltere, ABD, Almanya, Fransa ve Belçika’da öjenik uygulamalarına karşılaştırmalı ve kısa bir bakış için bkz. Server Kamil Tokgöz, *Öjenizm, “İrk Islahı”*, s. 8-9.

82 Disjenikler için kullanılan başka bir terim kakojeniklerdi.

83 Perihan Çambel, *Öjenik (Öjenik) Hakkında Düşünceler*, s. 24.

Okuyacağınız değerlendirmede, savaş sonrasında imparatorlukta ve Türkiye Cumhuriyeti'nde 1939'a kadarki öjenik ve demografik politikaların pratiği ve nöropsikiyatrların buna dair söylemleri incelenmektedir. Sadece nöropsikiyatrları incelemek ve diğer doktorlara ya da sosyal bilimcilere değinmemek, burada Türkiye'deki öjenik akımının ancak kısmi bir dökümünün sunulduğu anlamına gelir.⁸⁴ Bununla birlikte, nöropsikiyatrların bu bağlamdaki kritik rolünü öne çıkarmak hiç de abartılı olmaz. Onların savunduğu öjenik uygulamaları, devletçe benimsenen resmî politika haline geldi; böylece daha radikal ve müdahalecilikten uzak öneriler bir kenara itildi. Nöropsikiyatrlar kendi tecrübeleri ve Cihan Harbi'nin yol açtığı can kaybı bağlamında, kısırlaştırma ve iğdiş etme gibi daha radikal uygulamaları değerlendirmeye çalıştılar. Genelde sınırlı öjenğin en ateşli destekçileri olurken, geniş çaplı negatif öjenige karşı olduklarını düşündürtecek şekilde kuşkucu tavırlar sergilediler. Sadece birkaçı biraz farklı bir yol tuttu.

Savaştan sonra sağ kalanlar arasında, hastalık taklidi yapan ya da psikolojik sorunları yüzünden firar edenlerle, cephede veya esarette ruhsal marazı olan ya da sinir bozukluğu geçiren “dejenereler ve psikopatlar” da vardı. Birçok sağlıklı erkeğin öldüğü ve dul kalan kadın oranının ülkenin bazı kesimlerinde % 30-35'e vardığı bir ortamda, nöropsikiyatrların öncelikli kaygısı, kendi ifadeleriyle “denetlenmeyen” evliliklerdi. İrsi bakımdan değerli erkeklerin sayıca az olmasından dolayı, dejenerelerin ve psikopatların durumlarını gerçekte bilmeyen ve bunun farkına varamayan sağlıklı bir eş bulma şansının çok daha fazla olacağını öngördüler.⁸⁵ Bu tehlike göz önünde tutulunca, milletin iyiliği için nöropsikiyatrların müdahalede bulunmaları şarttı. Her zamanki gibi meslektaşlarının ortak korkularını dile getiren Mazhar Osman, “malûl-ül-dimağ nesilleri azaltmak” amacıyla psikiyatrinin “izdivaçlara müdahale” etmesi gerektiğini bildirdi. Psikiyatrik rahatsızlıkların irsi olması nedeniyle, “asabilerin evlenmesi”ni önlemek gerekirdi. Mazhar Osman'ın savunduğu şey, olası eşlerin taranmasında ve seçilmesinde nöropsikiyatrların daha fazla devreye girmesiydi.⁸⁶

“Sağlıksız” kişilerin bir kısmı uzmanların bile dikkatinden kaçtığı için, kadınların öjenik ve disjenik adamlar arasındaki farkı kestirmeleri beklene-

84 Sosyal bilimcilerin öjenikçiliği için bkz. Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çetresi, 1925-1939*.

85 Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş”, s. 249; Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 23-5.

86 Mazhar Osman [Uzman], “Üçüncü Emraz-ı Asabiye ve Akiye Kongresi”, s. 114.

mezdi. Savaş sonrası dönemde evlenilecek erkek sayısının çok az olmasından dolayı, “hisleriyle” hareket eden kadınlar, “normal” görünen hemen her erkekle evlenmeye razı olacaktı. Ancak böyle kararlarda güvenilemeyecek olanlar, sırf duygusal kadınlardan ibaret değildi. Muhtemelen görücü usulü evliliklere göndermeyle, Dr. Fahrettin Kerim “çok defa halkımız arasında bir gençte ruhi hastalık meydana çıktığı zaman ona şifa vasıtası olarak evlenme[yi] tavsiye etme” yolundaki yaklaşıma karşı uyarıda bulundu.⁸⁷ Yani, bu aileler evliliğin her şeyi düzelteceği kanısına sahiptiler. Doktorlara göre ise, evlilik duygulara bırakılabilecek bir şey değildi; bu iş, dayanaksız varsayımlara ve halk geleneklerine de bırakılamazdı. Evlilik, milletin varlığını sürdürmesinde fazlasıyla önemli olduğu için bir devlet meselesiydi.

Nöropsikiyatrların gözünde, sağlıklı kadınların dejenerelerle ve psikopatlarla evlenmesi fikri, dehşet verici bir senaryo sunmaktaydı. Delilik, mücrimlik, alkolizm ve şizofreni gibi insan zaafları irsi kusurlar sayıldığından, sağlıklı bir kişi ile sağlıklı bir kişi arasındaki evlilikle üreme, benzer şekilde doğuştan kusurlu çocukların doğmasına yol açacaktı.⁸⁸ Dejenerasyoncu teoriye göre, her iki ebeveyn de böyle eğilimler taşıdığına, çocuklar ebeveynlerin kendilerinden daha da kötü durumda olacaktı. Böyle ihtimaller, nöropsikiyatrlar arasında sorunun ilk bakışta görünenden daha büyük olduğu kanısını güçlendirdi.

Türkiye’deki nöropsikiyatrlar ve öjeniği destekleyen başka kişiler, ileri sayılan ve öjenin uygulandığı ülkelerdeki akademik çalışmaları ve uygulamaları yakından izlediler. Diğer ülkelerin politikaları ve uygulamaları hakkında daha geniş bilgi edinince, kısırlaştırma, iğdiş etme, gözetim altına alma ve akıl hastanesine yatırma gibi çeşitli öjenik tedbirlerin görece yararları konusunda hem kamuoyuna açık, hem de tıp camiasıyla sınırlı tartışmalara giriştiler. Özellikle Almanya’da 1933 tarihli öjenik kanunlarının hayata geçirilmesinden sonra, öjenikle ilgili Türkçe yayınlarda Alman teorileri ve pratikleri sıklıkla gündeme geldi; genellikle Nazi Almanya’sında kısırlaştırma gerekçesi

87 Fahrettin Kerim Gökay, “İrk Hıfzıssıhhasında İrsiyetin Rolü”, s. 14. Fahrettin Kerim [Gökay], “Milli Nüfus Siyasetinde (Eugenique) Meselesinin Mahiyeti”, s. 211-12. Yazar ayrıca ekler: “Yalnız taşğın muhabbete dayanan sevgi ve yalnız materyelizme müstenit izdivaçlardan iyi netice çıkmıyor. Aşk izdivaçları en ziyade hayalperest isterikler arasındadır.”

88 Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş”, s. 249; Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 23-5.

sayılan bedensel ve ruhsal marazların bir listesine yer verildi. Bu listede şizofreni ve başka bir dizi ruhsal maraz vardı.⁸⁹ En açık sözlüler olarak Fahrettin Kerim ve Mazhar Osman bir yandan kısırlaştırmaya örtük destek veriyor, öbür yandan bu politika karşı çıkıyor gibi görünen açıklamalarda bulundular. Örneğin, Mazhar Osman “sağlamaları çoğaltmağa teşvik ve mecbur” etme gereğini vurgularken, “çürük” kişilere de “senden nesle lüzum yok,” demek gerektiğini savunmaktaydı. Doktorların öjeniği uygulamadaki “beklentisi”, sağlıklı kişilerin artmasının önüne geçmekti. Mazhar Osman şöyle yazmıştı: “Bugün her avucuna okkalarla kan akıtarak sahip olduğumuz kurduğumuz aziz vatanın müdafaası, refahı, imarı, terakkisi için çalışan sağlam kollara ihtiyacımız vardır”. Ona göre, “hasta kollarn, çarpık kafaların” hiçbir yaran olmayacaktı. Onlar düpedüz “kuru kalabalık”tı ve daha da fenası “cemiyetin tufeylisi”ydi.⁹⁰ Kararsız bir tutum içindeymiş gibi görünen Fahrettin Kerim, Alman öjenikçilerin yaklaşımını şöyle açıklamaktaydı: “Diyorlar ki; bir memlekette salgın hastalık çıktığı zaman diğerlerini korumak için devlet nasıl aşı yaparsa kısırlaştırma da içtimaî bir aşıdır, cemiyetin selâmeti namına tatbik edilir.”⁹¹ Ayrıca tıptaki son ilerlemelerin, “yarı hastalardan normal bir nesil almak” imkânını kanıtladığını kabul etmekteydi. Tehdidin büyük olması nedeniyle, “Bu nesli körletmek icab etmez,” sonucuna varmaktaydı.⁹² Bununla birlikte, yarı hastalıklı tiplerin yeni bir “dejenere” kuşak üretmesi aynı ölçüde muhtemel olduğu için, kısırlaştırma konusu Türkiye’de masaya yatırılmış bir seçenek olarak kaldı.

Kamuoyuna açık bir dizi konuşmaya ve yayına yansıyan temkinlilikleri bakımından, Türk nöropsikiyatrlar Almanya’da negatif öjenige tam ve açık destek veren eski Alman hocalarından ve meslektaşlarından (Kraepelin, Hoche, Gaupp ve başkaları) ayrılıyor gibiydiler.⁹³ Ama öjenik konusunu tartışmaya ve Türkiye gibi bir ülkede bu tedbirlerden her birinin uygulanabilirliği üzerinde durmaya devam ettiler. Tedbirlerden bazıları kamuoyuna daha açık

89 Mazhar Osman Uzman, “Ruh tıbbının içtimaiyatta rolü”, s. 204. Fahrettin Kerim Gökay, *Akıl Hastalıklarının Tekevvününde İrsiyet ve Alkolün Tesiri*, s. 3.

90 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 2-5.

91 Gökay, *Kısırlaştırılmanın Rolü*, s. 4.

92 Gökay, “Ruh Hastalıklarının tekevvününde irsiyet ve bünye”, s. 304.

93 Mazhar Osman’ın akıl hocası Emil Kraepelin, doğrudan devlet müdahalesinden yanaydı. Paul Lerner, *Hysterical Men*, s. 22. Mazhar Osman Uzman, “İdiş ve Kısır etme”, *Öjenik, İdiş, Kısır ve Eyi Çocuk Yetiştirme Hakkında İki Konferans*, s. 15, 18.

yayınlarda ortaya serilirken, bazıları sadece sınırlı bir okur kitlesine sahip tıbbi uzmanlık yayınlarında gündeme getirildi.

Nöropsikiyatrlar, kadınları, özellikle de “ahlâken züğürt” olanları kısırlaştırmanın içerdiği tehlikeyi görerek, bunu belki de öjenik tartışmasına dahil olan herkesten daha fazla tartıştılar. Kısırlaştırmanın cinsel arzuyu yok etmemesi, sadece gebeliği imkânsız hale getirmesi nedeniyle, “fuhşun ... fevkalâde artacağını” ileri sürdüler.⁹⁴ Bu kadın düşmanı bakışa göre, kadınların iffetli olmasını sağlayan en önemli engel gebe kalma korkusuydu. Doktorlar, kısırlaştırmanın o korkuyu ortadan kaldıracığı ve böylece kadınları hafifmeşrepliğe yönelteceği yönünde akıl yürüttüler. Bu yaklaşımla hafifmeşreplik ve fuhuş birbiriyle ilişkilendirildi; kadınlar sadece birçok cinsel ilişkiye girmeyecek, bunun için para da talep edeceklerdi. Böyle bir durumda birçok kadının hemen fuhuşa yöneleceği fikri, büyük ihtimalle Cesare Lombroso’nun 19. yüzyıl sonlarında *The Female Offender (Dişi Suçlu)* adıyla yayımlanan araştırmasına dayanmaktadır. Lombroso kadınların ağır suçlar işleyebilecek kabiliyette olmadıkları için, onlarda doğuştan gelme suç işleme dürtüsünün fuhuşta ifadesini bulacağını ileri sürmüştü.⁹⁵ Türk nöropsikiyatrlar fuhuşun ve hafifmeşrepliğin frengi vakalarını sayıca artıracağı görüşündeydi ve bu Türk uzmanlara göre, milletin dejenere olmasında frengi en önemli faildi.⁹⁶ Cihan Harbi sırasında Anadolu’dan gelen askerler arasında frengi vakalarının sayısı zaten önemli ölçüde artmıştı.⁹⁷ Doktorlar, daha fazla frengiye yol açacağı kesin olan yeni bir durum yaratmak yerine, frenginin önüne geçmenin peşindeydi.

Kısırlaştırmayı kanunlaştırmanın başka istenmeyen sonuçları da olabilir-
di. Nöropsikiyatrlar, eğitilmiş ve sağlıklı kişilerin ailelerinin finansal varlığını

94 Mazhar Osman Uzman, *İdiş ve Kısır Etme*, s. 19-20; Uzman, “Kısır ve İdiş Etme”, s. 249. Makalesinin daha uzun bir versiyonu olan önceki eserinde, Mazhar Osman’ın ifadeleri kadınlara dönük daha az cinsiyetçi yaklaşım taşır. Burada “kadınlar” yerine “gençler” sözcüğünü kullanılır ama kısırlaştırmanın “alabildiğine” sekse yol açtığı konusunu daha güçlü biçimde vurgulanır.

95 Rodriguez, *Civilizing Argentina*, s. 35. Ayrıca bkz. Caesar Lombroso, *The Female Offender*.

96 Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş”, s. 249; Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 10; Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 219; Mahmut Şemsi, *Terbiyenin Biyolojik Temelleri*, s. 35.

97 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 336; ayrıca bkz. Zafer Toprak, “İstanbul’da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar, 1914-1933”, s. 31-40.

korumak üzere gönüllü olarak kısırlaştırmaya başvurmalarından kaygılanıyorlardı. Bunun bir tür doğum kontrolü olarak kullanılması halinde, “en zinde” ve sağlıklı olanlar ancak maddi güçlerinin yettiği kadar çocuk sahibi olacak, böylece milleti zürriyetten mahrum bırakacaklardı. Mazhar Osman ancak akıllı kişilerin böyle çapraşık hesaplar yapabileceğini, buna karşılık zaten “tavşan gibi” çoğalmakta olan “dejenerelerin, daha az akıllı tiplerin” ve “eblehlerin” üremeye devam edeceğini ileri sürdü.⁹⁸ Böylece kısırlaştırma yöntemi ters tepebilir ve mevcut demografik sorunu büyötmeye hizmet edebilirdi. Nöropsikiyatrlar, çözümün sadece ispatlı irsi bozukluğu olan kişilerin kısırlaştırılmasına izin vermek olduğı kararına vardılar.⁹⁹ Türkiye gibi az nüfuslu bir ölkö bu türden hataları kaldıramazdı. Doktorların bu çözümü geliştirmelerinin sebebi, ölkö nüfusunun düşöklüğünden zaten kaygı duyuyor olmalarıydı. Milletin tamamını ilgilendiren kısırlaştırma kararları, içinde sağlıklı kişilerin yanı sıra eblehleri de barındıran sivil halka bırakılamazdı.

Mazhar Osman benzer bir yaklaşımla, Batılı hükömetlerin “ahlâkî cürüm”leri mükerrer işleyenlere yönelik kısmi iğdiş politikasına destek vermiş olsa da başka bir sebeple bu yola gidilmesine karşı çıktı.¹⁰⁰ Özellikle “gerek hatai adliler ve gerek şefkatü beşeriyenin yüksekliğı yüzünden idam cezasının bile kalkmasının” istendiğı bir dönemde, iğdiş etmeye daha “insani” bir alternatifin bulunması gerektiğini ileri sürdü. Dolayısıyla “bir hadımlar ordusu yaratacak” türdeki bir politikayı uygulamanın anlamlı olmadığı sonucunu çıkardı.¹⁰¹

Nöropsikiyatrların kısırlaştırma ve iğdiş etme konusundaki kaygılarının kaynağı, ölköde önemli düzeye varan nüfus azalışı konusundaki endişeleriydi. Yakın dönemde tıpta sağlanan ilerlemeler, birçok hastalığı iyileştirmiş ve eskiden irsi olduğı sanılan bazı hastalıkların aslında sonradan edinildiğini ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla sağlıktan sorumlu olmaları itibariyle, bazı nöropsikiyatrlar kadınları kısırlaştırma ya da erkekleri iğdiş etmenin dönöl-

98 Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 426-7; Mazhar Osman Uzman, *İdiş ve Kısır Etme*, s. 17. Paul Weindling, çocuk sahibi olmak istemeyenlere karşı Almanya’da görölen benzer suçlamaları (egoizm ve şahsi keyfe düşöklölük) aktarır. Paul Weindling, “Social Hygiene and the Birth Rate in Wartime Germany”, s. 428-31.

99 Tiner, *Eugenik Bahsine Umumi*, s. 69.

100 Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş Etme”, s. 250; *İdiş ve Kısır Etme*, s. 20, 33.

101 *Age*, s. 33.

mez oluşundan endişeliydiler.¹⁰² Bu kişilerden bazılarının iyileşip sağlıklarına kavuşabilmeleri, böylece sağlıklı nüfusu artırmaya katkıda bulunmaya aday hale gelebilmeleri ihtimalini daha baştan bertaraf etmek içlerine sinmemek-teydi.¹⁰³

Negatif öjenige inanç düzeyleri, nöropsikiyatrlar arasında bile değışkendi ama diğler tıp dallarında uzmanlaşmış doktorlarla kıyaslandığında farklılıklar da belirgindi. İstanbul'da 1935'te bir tıp konferansında çeşitli dallardan bir grup uzman, öjenigin yararlarını ve tehlikelerini görüşmek üzere bir araya geldiğinde, ayırım çizgileri daha gözle görülür hale geldi. İstanbul'da dermapatoloji uzmanlığı yapan Emil Orfanidis'in "İrkin Tereddisine Karşı Mücadele" başlıklı konuşmasını yapmasının ardından, nöropsikiyatr Hüseyin Kenan, az önce dinlediğı şeyler üzerine yorumda bulundu. İrsi hastalıklarda kısırlaştırma seçeneğini "doğru fikir" olarak gördüğünü belirtti. Bu hastalıklara dönük kısırlaştırma politikasından, Almanya'da benimsenmesinden epey önce "Danimarka'da ... çok iyi netice alındığını" ileri sürdü.¹⁰⁴ Kısırlaştırmanın dejenerasyona karşı "bütün mücadelenin ufak bir kısmı" olduğunu düşünen Orfanidis'e ters düşen bir yaklaşım değildi bu. Dahası, Orfanidis bildirisinde kısırlaştırmaya tamamen karşı olan Dr. Lowenthal adlı bir uzmanın öjenik uygulamasının sakıncalarını abarttığını ve aslında fikirlerinin "yanlış" olduğunu savundu.¹⁰⁵ Kısacası, Emil Orfanidis ve Hüseyin Kenan birbirine yakın zihniyettediler. Aynı konferansta muhtemelen bir cerrah olan Dr. Bağdasar Manuelyan, Mazhar Osman'ın kısırlaştırmayla ilgili bir bildirisini yorumladı. Avrupa'daki diğler bazı "müfrit" öjenikçiler gibi, "büyük bir telaş ve gayret" göstermeye ve "fazla ümidlere kapılmaya" gerek olmadığı uyarısında bulundu.¹⁰⁶ Mazhar Osman'ın akıl hastalıklarının irsi niteliğı taşıyıp taşımadığı konusundaki belirsizliklerin temkinli olmayı gerektirdiğı yolundaki görüşüne destek verdi. Bir bakteriyolog olan Dr. Osman Şerafeddin Çelik de öjenik akımına kapılmaya karşı temkinli olma gereğini savundu. Derin bir kavrayış sergileyerek şunu belirtti: "Almanya-

102 *Age*, s. 20.

103 Mazhar Osman Uzman, "Öjenik", s. 9; Mazhar Osman Uzman, "Ruh tıbbının içtimaiyatta rolü", s. 205.

104 Emil Orfanidis, "İrkin Tereddisine Karşı Mücadele", s. 466; Orfanidis'in sunumunun Hüseyin Kenan tarafından yorumlanması.

105 *Age*, s. 467.

106 Mazhar Osman Uzman, "Kısırlı ve İdiş Etme", s. 252-3. Manuelyan'ın Mazhar Osman üzerine yorumu.

da bu meseleye o derece ehemmiyet verilmesinin sebebi fennî taharriyatın [araştırmaların] semeresi değildir hükümeti eline alan gurupun programında [bir] takım meselesinin mevcut olmasından ibarettir.”¹⁰⁷ Bazı bakımlardan öteki uzmanların bir bölümünün göremediği şeyi o gördü. Öjeniği, Nazi ideolojisinden ayrı tutmak önemliydi ve mümkündü.

Doğuştan sağlıksız kişileri gözetim kampında tutma (enterne kampı) ve akıl hastanesine yatırma fikri de dejenerelik sorununa geçerli bir çözüm olarak ele alındı. Avrupalı doktorların tahmini, her 100.000 kişide ortalama 1.200 kişinin özürlü olduğu yönündeydi. Türk nöropsikiyatrlar bu orandan hareketle, 1927’de nüfusu 14 milyon olan Türkiye’de 170.000 kadar ruh ve sinir özürlü bulunabileceği tahminine vardılar.¹⁰⁸ Almanya’da ve Amerika’da hasta başına düşen harcamaları bir ölçü gibi kullanarak, 170.000 disjeniği gözetim kampında tutmanın devlete yılda yaklaşık 140 milyon liraya mal olacağını hesapladılar; Cumhuriyet’in 1928’deki toplam milli bütçesine aşağı yukarı denk bir rakamdı bu. Türkiye disjenik sayılanları hiçbir zaman gözetim kampında tutmadı. Nöropsikiyatrlar açısından, bunun makul olmayışı sadece maliyetle değil, hakkaniyetle de ilgiliydi. Özürlüleri akıl hastanesine yatırmak için harcanan para “memleketi imar için değil budalaların mazarratını tahdit için” kullanılmış olacaktı. Böyle bir politika çerçevesinde, “çalışanlardan vergi alınacak, bu aptallar beslenecek, çalışanların evlatları aç bırakılacak, bunlar [aptallar] saraylarda doyurulacak”tı.¹⁰⁹ Akıl hastanesine yatırmanın maddi bedelinden hazzetmeyen bazı hekimler, bu parayı milletin zinde ve sağlıklı mensuplarını çoğaltmaya teşvik etmede kullanmanın daha yararlı olabileceği kanısındaydılar.

Nöropsikiyatrlar, negatif öjeniğe hem destek veren, hem de karşı çıkan çelişkili beyanlarıyla besbelli ki kafa karıştırıcı ve bazen yanıltıcı bir tutum

107 *Age*, s. 253. Osman Şerafeddin’in Mazhar Osman üzerine yorumu.

108 Besbelli ki bu sayı, Dr. Şükrü Hazım’ın ülke nüfusunun üçte birinden fazlasının düşük değerli yani dejenere ve psikopat olduğunu belirtirken verdiği tahminden bir hayli düşüktü. Onun aklından geçen şey, çeşitli derecelerdeki dejenerelik ve psikopatiydi; daha küçük olan sayı ise tamamen umutsuz ve toplum üzerinde bir yük oluşturan vakaları ifade etmekteydi.

109 Mazhar Osman Uzman, “Kısır ve İdiş Etme”, s. 248-9. Ayrıca bkz. Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 12; böyle bir politikanın mali açıdan imkânsız olduğu yönündeki diğer savlar için, bkz. Fahrettin Kerim [Gökay], “Millî Nüfus Siyasetinde (Eugenique) Meselesinin Mahiyeti”, s. 207; Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Rubiye*, s. 20.

içindeydiler.¹¹⁰ Bu durumu pozitif ve negatif öjenğin yararlarını ve tehlikelerini temkinli biçimde tartıştıklarının kanıtı olarak görebiliriz. Ancak bizzat öjenğin ihtilaflı bir konu olduğunun da bilincinde olmamız gerekir. Alenen ifade edilen görüşler tıbbi-akademik söylem çerçevesinde ifade edilen özel görüşlerden bazen farklıydı. Mazhar Osman, kamuoyu önünde negatif öjenğe, tasvip edici beyanlardan çok daha sıklıkla karşı çıkmaktaydı. Buna karşılık, öjenikle ilgili bir “akademik tarzda mecmualarda konuşma”nın herhangi bir biçimiyle öjenği savunanlara ya da hakkında yazmaya cüret edenlere yönelik imzasız ölüm tehditlerini getirmeye yetmesinden de yakınmaktaydı.¹¹¹ Ne yazık ki Mazhar Osman, bu konuda daha fazla şey söylemiş değildir ve kaynaklarda anti-öjenik bir akıma değinme yoktur. Mazhar Osman, 1939 gibi geç bir tarihte bildik saptamasını, yani irsi hastalığı olanları evlenmekten men eden kanunun o aşamada yeterli olduğunu kamuoyu önünde tekrarladı.

“Pozitif” öjenik

Nöropsikiyatrlar çoğunlukla mevcut sınırlı devlet kaynaklarının pozitif öjenğe destek için kullanılması gerektiğinde hemfikirler. Bir pozitif öjenik politikasını uygulamada atılacak ilk adım, evliliklerin sayısını artırmaktır. Nöropsikiyatrları ilgilendiren nokta şuydu: “Evlenme Öjenik noktai nazarından bir ferdi ihtiyacın tatmini değil: Bir ırk bir devlet meselesidir. Evlenmek isteyenler ... nesline, ırkına, memleketine karşı en mukaddes bir vazifeyi başarmaya niyet ettiğini takdir etmelidir”.¹¹² Dolayısıyla evlilik tesadüfe bırakıla-

110 Öjenik konusuna farklı bakış açıları için, bkz. Sanem Güvenç-Salgırlı, “Eugenics as Science of the Social: a Case from 1930s Istanbul”. Güvenç-Salgırlı’nın bu önemli çalışması haklı olarak Mazhar Osman’ı, “Türkiye’deki en açık sözlü öjenikçi” (s. 179) olarak nitelendirir. Mazhar Osman, nöropsikiyatrlıktan öjenikçiliğe yönelen diğer uzmanlara düşüncelerini dosdoğru söyleme fırsatını vermeyecek kadar bolca konuştu ve yazdı. Bir istisna haliyle Fahrettin Kerim’di. Ayrıca bkz. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, s. 171. Türkiye’de öjenikliğe odaklanan çok az çalışma vardır ve tamamı da negatif öjenğin uygulanmadığı yolundaki aynı sonucu verir: Ayça Alemdaroğlu, “Politics of the Body and Eugenics Discourse in Early Republican Turkey”, s. 61-76; Murat Ergin, “Biometrics and Anthropometrics: Twins of Turkish Modernity”, s. 281-304; B. Arda ve C. H. Güvercin, “Eugenics Concept: From Plato to Present”, s. 20-6.

111 Bu ölüm tehditlerine ilişkin başka bir bulguya ya da değinmeye rastlayamadım. Mazhar Osman Uzman, *İdiş ve Kısır Etme*, s. 16.

112 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 7. Daha birkaç yıl önce, evliliğin devleti o kadar da ilgilendiren bir mesele olmadığı görüşündeydi. Karşılaştırma için, bkz.

mazdı. Padişah hükümeti harçsız nikâh ve doğacak çocuklara ufak bilezikler vaadinde bulunmuştu; milliyetçi parlamentonun mebusları evliliği kanunla düzenleyerek çok daha ileriye gitti. Ankara'daki Milli Meclis, 1922'de sağlıklı erkekler için evliliği aynen askerlik gibi zorunlu hale getirmeyi tasarladı. Bazı mebusların verdiği söylenen önerge uyarınca, yirmi beş yaşına kadar evlenmeyenler firarı asker muamelesi görecekti. Ancak ordudan gerçek firardan farklı olarak, evlilik firarisi işini ve medeni haklarını kaybedecekti. Bu tasarı 1922'de kanunlaşmadı ama daha düşük para cezalar öngören benzer kanunlar daha sonra kabul edildi.¹¹³

Cumhuriyet'in 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, nöropsikiyatrlarca büyük ölçüde olumlu karşılandı; çünkü kanunun diğer ülkelerin öjenik politikalarında ifadesini bulan kesin çözümden kaçınılacak şekilde hedeflerine ulaşmalarına sağlayacağı düşünüldü. Kanun, nikâhtan önce sağlık muayenesini öngörmekte ve belli bedensel ve zihinsel hastalıkları olanları evlenme izni almaktan men etmekteydi.¹¹⁴ Örneğin, frengililer ve veremliler tedavi edilinceye, evlilik ve üreme için yeterince sağlıklı oldukları tasdik edilinceye kadar evlenemezdi. Ruh ve akıl hastalıkları genel bir kategoriydi ama nöropsikiyatrların dejenerelik ve psikopati şemsiyesi altında topladığı bir dizi durumu, yani şizofreniyi kapsamaktaydı.¹¹⁵ Mazhar Osman, kanunun "ruhen malûl adam[ı] ... sağlam bir adam" olarak görmediğini ve böylece onu meşru evlilik hakkından mahrum bıraktığını kesin bir dille belirtti. Nöropsikiyatrların gözünde, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu diğer ülkelerde başvuru negatîf öjenik uygulamalarına nazaran milletin sağlığı açısından daha geniş

Mazhar Osman Uzman, *Öjenik, İdiş, Kısır, Eyi Çocuk Yetiştirme Hakkında İki Konferans*, s. 35.

- 113 Kanun tasarısı evlenmeyi reddeden erkeğin kendine ait mal varlığı olması halinde, servetinin dörtte birine devlet tarafından el konulmasını da öngörmekteydi. Bunun tek istisnası, diploma alıncaya kadar evlilik yapmayı ertelemelerine izin verilen öğrencilerdi. *The Lancet*, önerilen bu düzenlemenin sağlık muayenesini şart koşması açısından "sağlam" olduğu görüşündeydi; bu muayene, "dolayısıyla sağlıklı kişilerin evlenmesini ... önleyecek" nitelikteydi. İsimsiz, "Compulsory Matrimony in Turkey", s. 22-3.
- 114 1930 kanunu, aslında bu durumları "frengi, belsoğukluğu, yumuşak şankr, cüzam ya da akıl hastalık" diye sayar, 7. fasıl, madde 123 ve 124.
- 115 Mazhar Osman Uzman, "Öjenik", s. 9; Naci Somersan, "Prenuptial Medical Examination in Turkey", s. 261-3. Söz konusu şizofreni yorumu için, bkz. Fahrettin Kerim Gökay, *Kısırlaştırmanın Rolü*, s. 7.

çapta olumlu kazanımlar imkânını taşımaktaydı. Böyle bir kanun olmayınca, biri sağlıklı, öbürü disjenik iki kişi arasında evlilik hâlâ mümkündü. Disjenik eş kısırlaştırılsa bile, bu sadece sağlıklı çocukların doğmamasını güvence altına almaktaydı. Nöropsikiyatrlar, sağlıklı ve disjenik kişiler arasında “meyvasız” evlilikleri millet için aynı ölçüde zararlı görmekteydi. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun yaratıcı yanı buydu. Evlenecek çiftleri mevzuata tabi kılmanın yanı sıra, sağlıklı hiç kimsenin disjenik bir eş yükü altına girmemesini güvence altına almaktaydı. Daha da önemlisi, bu evlilikleri yasaklamak, sağlıklı bir kişinin başka bir sağlıklı kişiyle evlenmesinin ve böylece sağlıklı çocuklar vermesinin yolunu açmaktaydı. Bazı nöropsikiyatrların, bastırıcı öjeniğe kıyasla Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nu övmelerinin gerekçesi “bizim gibi nüfus siyasetine çok ehemmiyet veren bir hükûmette bu tarzı hareket[in] makul” olmasıydı.¹¹⁶

Sağlıklı çiftlerin evlenmesini sağlamak, ülkedeki sağlıklı nüfusu artırmaya yönelik ilk adımdı ama nöropsikiyatrlar, ikinci adımın bu evlilikleri olabildiğince “verimli” kılmak olduğu kanısındaydılar. Fahrettin Kerim, Mazhar Osman ve birkaç uzmana daha göre, evliliğin esas aşk ya da hayat arkadaşlığı değil, nüfusu artırmaya dönük üremeydi. Hatta Fahrettin Kerim, anne olmayı istemeyip de ev dışında bir işte çalışmaya niyetli kadınların hiç evlenmemeleri gerektiği görüşünü ortaya attı. Kıt olan sağlıklı erkek kaynağını, “meyvasız” evliliklerle harcamaya gerek yoktu.¹¹⁷ Herkese evliliğin duyguya dayanan bencilce bir izdivaç olmadığını hatırlatmak gerekirdi; evliliğe aday çiftler, milletin geleceğinin tehlikede olduğu ve dejenereliğe karşı bu mücadelede kendilerine ihtiyaç duyulduğu konusunda bilinçlendirilmeliydi.¹¹⁸ Avrupalı ve Türk doktorlar arasında kabul gören inanç, tipik ailelerin sadece iki çocuk sahibi olması halinde, bir milletin 300 yıla varmadan tamamen çökeceğiydi.¹¹⁹ Bazı Alman doktorlar iki çocuk uygulamasını “düşmanca özellikler” taşıyan bir nitelik olarak belirlemişti. Bir başka deyişle, sadece iki çocuk yapmak düşmana yardım etmekten başka bir şey değildi.¹²⁰ Türkiye’de bebek

116 Mazhar Osman Uzman, “Ruh tıbbının içtimaiyatta rolü”, s. 205; ayrıca bkz. Fahrettin Kerim Gökay, “İrk Hıfzıssıhhasında İrsiyetin Rolü ve Nesli Tereddiden Korumak Çareleri”, s. 14.

117 Fahrettin Kerim Gökay, “Milli Nüfus Siyasetinde (Eugenique) Meselesinin Mahiyeti”, s. 211.

118 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 4.

119 *Age*, s. 9; Ali Esat Birol, *Öjenik Tıbbıkatı*, s. 9.

120 Weindling, “Social Hygiene”, s. 429.

ölüm oranının daha yüksek olması nedeniyle, “çöküş” 300 yıldan daha önce ortaya çıkacaktı. Bu açıdan bakılınca, iki çocuklu aileler milletin geleceğine “zarar” vermekteydi. Dolayısıyla çözüm “irsi bakımdan değerli genler” taşıyan aileleri olabildiğince çok çocuk sahibi olmaya teşvik etmektir. Meselenin özü sağlıklı kişilerin sayısındaki artışı önlemek ve zinde çocukların sayısını artırmak üzere Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nu sıkı sıkıya uygulamaktır.

Nöropsikiyatrlar, hedeflerine ulaşmak için, devleti bir sosyal ve demografik mühendislik projesi başlatması için sıkıştırdılar. Diğer Türk öjenikçilerle birlikte, hükümete, memurları ve aydınları dört ya da beş çocuk sahibi olmaları yönünde güçlü biçimde teşvik etmesini önerdiler.¹²¹ Hiç kuşkusuz, bunun önünde engeller vardı. Birincisi, bazı eğitimli insanların kişisel ekonomik kaygıları vb sebeplerle geniş aile sahibi olmayı istememesinden korkulmaktaydı; nöropsikiyatrlar ve diğer doktorlar bunu bencil, egoist ve yurtseverlikten uzak bir tutum olarak değerlendirmekteydi. İkincisi, aydın sınıfının nicelikten çok niteliği gözetken bir yaklaşımla çocuk yetiştirmeye çalıştığı yönünde epeyce bulgu vardı. Dolayısıyla böyle çiftler ikinci çocuktan sonra doğum kontrolüne başvurmakta idi.¹²²

Sosyal ve demografik mühendislik projeleri yönündeki telkinler, sadece nöropsikiyatrlardan gelmedi. Ordu baytarlığından öjenik uzmanlığına yönelmiş olan Mahmut Şemsi, devlete ait Askerî Matbaa tarafından basılmış olması itibarıyla en azından yarı resmî bir statü taşıyan bir kitabında, belirli gruplar arasında devletçe düzenlenecek evlilikler önerdi. Tasarısı, devletin “harp sahnesinden salimen avdet edenlerin, bilhassa bunların içindeki bekârların, ırkın sağlığına hadim izdivaçlarla yani kahramanlığı ve fedakârlığı ile tanınmış aile babalarının kızları ile evlenmeleri[ni] teşvik” etmesiydi. En önemlisi, devlet, bekâr subayların evlenmelerine aracılık etmeliydi. Bir subayın asker kökenli bir aileden uygun bir kızla eşleştirilememesi durumunda, sonraki en iyi seçenek maddi durumu iyi olan ailelerden sağlıklı genç kızları belirlemektir. Yazarın savı, böyle bir çöpçatanlığın bu tür evliliklerden olan çocukların cesur, özverili, zeki, becerikli ve yürekli olma ihtimalini artıracak-

121 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 4. Mazhar Osman “her kadın[ın] sekiz on çocuk doğurduğu ancak iki üçünün sağ kaldığı” taşrada üremeyi teşvik etmeye gerek olmadığı ama “akıllılar”ın bu anlamda teşvike ihtiyacı olduğu görüşündeydi. “Öjenik”, s. 6.

122 Birol, *Öjenik Tatbikatı*, s. 9.

ğıydı. Bu uğraşın işe yaraması için, böyle çiftlerin üçten fazla çocuk sahibi olması zorunlu kılınmalıydı.¹²³

Devletin aileleri üçüncü, dördüncü ya da beşinci çocuk sahibi olmaya özendirmek için talimatlar vermekten ziyade maddi teşvik de sunması yönünde, nöropsikiyatlardan gelen öneriler daha az yönlendirici ve çok daha pratikti. Fahrettin Kerim'in ifade ettiği şekliyle, tasarı bu sağlıklı kişilerin “zinde çocuklar hediye etme[nin] milli bir vazife” olduğu kanaatine varmalarını sağlamaktı.¹²⁴ Diğer öneriler arasında memur maaşlarının evlilik durumuna göre belirlenmesi vardı. Evli olan herkes, bekâr bir kişiden epeyce yüksek bir maaş almalıydı. İkinci çocuktan sonra her doğum için % 25'lik bir artış sağlanacaktı; böylece maaş ilave doğumlarla % 200'e kadar çıkabilecekti. Başka bir seçenek ikiden fazla çocuklu ailelere vergi indirimleri sunmaktı.¹²⁵ Devletin mali sıkıntıda olması nedeniyle, öjenikçiler çok çocuklu ailelere verilecek parasal ödüllerin bekâr ya da çocuksuz olanlardan alınacak özel vergilerle finanse edilebileceği görüşünü ortaya attı. Devlet teorisi pratiğe geçirmek üzere 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında altı ya da daha fazla çocuklu annelere küçük nakit ödüller ve madalyalar vermeye başladı. 1931'den 1948'e kadar 132.892 anneye verilen nakit ödüllerin toplamı 4 milyon Türk lirasını aştı.¹²⁶

Nöropsikiyatrların nüfusu düşük olan milletin sağlığı konusundaki kaygısı, milli yapının daha fazla dejenerasyona uğramasının önüne geçmeye yönelik diğer projelerde belirgindi. Onlara göre, irsiyet dejenerasyondaki en önemli etkendi; ama alkolizm ve uyuşturucu kullanımı gibi çevresel etkenler de insanları ya da çocuklarını dejenerelere dönüştürebilirdi. Dolayısıyla nöropsikiyatrlar bu çevresel ve sosyal etkenlerin üzerine gitmeye yöneldiler.

Başta Alfred Grotjahn olmak üzere Alman meslektaşlarınıninkine oldukça benzer bir yaklaşımla, Türk nöropsikiyatrlar bilgilerini ve ilgi alanlarını diğer

123 Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 25-30. Almanya'da memurların daha geniş aileler oluşturmaları yönünde benzer teşvikler vardı. Weindling, “Social Hygiene”, s. 429.

124 Fahreddin Kerim Gökay, “İrk Hıfzıssıhhasında irsiyetin rolü”, s. 14.

125 Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 17; Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 7-8.

126 Mazhar Osman Uzman, “Öjenik”, s. 7-8; Mazhar Osman [Uzman], “Cumhuriyetin Sıhhat Siyaseti”, s. 41; Orhan Aybers'in alıntı yaptığı kaynak “Çok Çocuklu Annelere Yardım”, *Sağlık Dergisi*, sayı 10-11 (1948), s. 52, Aybers, “What did the Governmental Apparatus Comprehend”, s. 183.

uzmanlık dallarını kapsayacak şekilde genişlettiler. Nitekim hijyen, psikiyatri, kriminoloji, öjenik ve çocuk bakımı (püerikültür) bilimlerini birleştirerek, Grotjahn'ın ifadesiyle sosyal patologlar haline geldiler.¹²⁷ Türk nöropsikiyatrların yazılarına Cesare Lombroso'nun doğuştan suçluluk üzerine kriminoloji teorisinden, çocuk yetiştirmenin en iyi yoluna ve bir kadının nasıl bir hayat sürmesi gerektiğine kadar uzanan göndermeler serpiştirilmiştir. Nöropsikiyatlara göre, evlilik ve gebelik öncesinde göz önünde tutulması gereken birçok hususun bulunması nedeniyle, insanların, millet için getireceği sonuçları gözetmeksizin bu önemli kararları tek başlarına almalarına izin verilemezdi. Örneğin, gebeliğin zamanlaması bile önemliydi; nöropsikiyatrlar “harp zamanlarında ana rahmine düşen çocukların fevkalâde sinirli olduğu”nu ileri sürdüler.¹²⁸ Böylece doktorlar, gerek “uygun biçimde zamanlanmamış” gebelikler, gerekse pornografiden alcole kadar uzanan çevresel zehirler nedeniyle milletin daha fazla dejenerasyona uğramasının önüne geçmek için, hayatın birçok alanında kendi uzman görüşlerine başvurulması konusunda diretiler.

Sosyal patolog olmaları itibarıyla, istedikleri şey milletin sağlığı açısından neyin iyi, neyin kötü olduğuna karar vermektir. Bu konularından dolayı, içki yasağından sansüre kadar uzanmak üzere, pozitif öjenik tedbirleri olarak nitelendirilebilecek adımları desteklediler. Alkol, sağlıklı toplumlarda bile dejenereliğe yol açan çevresel zehirlerden biri sayıldı. Mazhar Osman ve Fahrettin Kerim, insanları içki tüketiminden vazgeçirmek için 1919'da Yeşilay Cemiyeti'ni kurdular. Milliyetçi hükümetin 1920'deki içki yasağına aydın fikirli ve gerekli bir reform olarak tam destek verdiler.¹²⁹ İçki yasağının pek uzun sürmemesine rağmen, aynı doktorlar on yıl sonra “Hijyen Mental Sosyetesı” diye bir dernek kurdular ve devleti, gazetelere özellikle İstan-

-
- 127 Killen, *Berlin Electropolis*, s. 120; Rodriguez, *Civilizing Argentina*, s. 30. Mazhar Osman'ın 1935'te “Sıhhiye Vekâleti'nin Talimatıyla” verdiği bir “Radyo Konferansı”nın metni, “Siniri Sağlam Çocuk Yetiştirme” başlığıyla yayımlandı; *Öjenik, İdiş, Kısır ve Eyi Çocuk Yetiştirme Hakkında İki Konferans*.
- 128 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 198. Nöropsikiyatrlar içinde Lombroso üzerinde daha fazla duranlar Hüseyin Kenan ve İzzeddin Şadan'dı. Hüseyin Kenan, “Psikopatlar”, s. 385-90; İzzeddin Şadan, “Bünyevi Psikopatiler dair Ruhi Tedkikler”, s. 1.287-93.
- 129 Ayrıca bkz. Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 220-3. İçki yasağı kanunu için bkz. Onur Karahanoğulları, *Birinci Meclisin İçki Yasağı ve Men-i Müskirat Kanunu*.

bul'daki intihar olayları ve bununla ilgili istatistikler konusunda yayın sansürü koymaya ikna ettiler. Öjenik perspektifinden, intihar dejenere bir aklın arazi olmanın yanı sıra, bencilce ve yurtseverlikten uzak bir eylemdi. Nöropsikiyatrlar, intiharı konu alan gazete haberlerinin bu eylemi romantikleştirdiği ve böylece başkalarını teşvik ettiği kanısındaydılar. Benzer şekilde, disjenik etkilerinden kaygı duydukları pornografik malzemelerin yayınına kısa bir süreliğine yasaklatmayı başardılar.¹³⁰ Politika olarak önerdikleri bütün pozitif öjenik tedbirleri, nöropsikiyatrların devlet yetkilileri nezdindeki nüfuzunun düzeyini göstermektedir. Bu önerilerin önemli bir kısmı vekâletler ve diğer resmî kuruluşlar tarafından rahatlıkla benimsendi.

“Hijyen Mental Sosyetesı” ruh sağlığını koruma ve bozuklukları önleme biliminin veya iyi bir zihinsel sağlığın teşvikinde ısrar ederek, okullarda ders kitaplarının seçiminde etkili olmaya çalıştı. Derneğin başındaki kişilerin kendilerini milletin ruh sağlığının sözcüleri gibi sunmaları nedeniyle, Maarif Vekâleti önerilerini kabul etti. Her öğrenci için “karakteroloji fişleri” oluşturulmasına ilişkin sonraki önerinin benzer şekilde kabul görüp görmediği ise bilinmemektedir.¹³¹ Tasarı zekâ geriliği belirtileri ya da psikopatlık eğilimleri gösteren öğrenciler hakkında küçük yaştan itibaren takip kaydı tutmaya yönelikti. Böylece “mental ortopedi” ya da daha köklü bir çözüm biçiminde erken tıbbi müdahale mümkün olacaktı. Fahrettin Kerim ve başka uzmanlar, fiziksel muayenenin tek başına yeterli olmadığını göstermek amacıyla, İstanbul'daki yatılı okullardan birine gittiler. İki yüz öğrenciyi muayene ettikten sonra, “zekâî kudretlerinin geri” olduğunu saptadıkları bazılarına eğitim vermenin israf olacağı kanaatine vardılar. Böyle öğrencilerin “sanat evlerine” gönderilmelerini tavsiye ettiler. Ayrıca benzer değerlendirmelerin Binet-Simon metodunu uygulama yoluyla söz konusu okulun dışında da yapılmasını önerdiler.¹³² Nöropsikiyatrlar, öğrencileri testten geçirmek için devlet kuru-

130 Çambel, *Öjenik (Öjenik) Hakkında Düşünceler*, s. 29-30; Fahrettin Kerim Gökay, “İrade ve Sınır Sağlamlığı”, s. 14; Fahrettin Kerim Gökay, “Milli Nüfus”, s. 208-9; Fahrettin Kerim Gökay, “Türkiyenin Hijyen Mental ve Psikiyatri Sahasındaki Hizmetleri”, s. 3; “Matbuat Kanunu” 1931’de kabul edildi.

131 Fahrettin Kerim Gökay, *Türkiye’nin Hijyen Mental ve Psikiyatri Sahasındaki Hizmetleri* (Tıb Dünyası’ndan [sayı 135, 1939] alınma bir makalenin yeni baskısı), s. 3.

132 Fahrettin Kerim [Gökay], *Akl Hıfzıssıhhası “Hijyen Mentale” Noktai Nazarından Rubi Tetkikler*, s. 5-6. Binet-Simon testlerine yönelik eleştiri için bkz. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man*, s. 176-87.

luşlarıyla işbirliğine girerken, bazıları da halkı ve diğer meslektaşlarını pozitif öjeniğin ve sosyal hijyenin yararları konusunda bilgilendirmek üzere başka mecralara yöneldiler. Bu uğraş, dergi çıkarma biçiminde yürütüldü.

Mazhar Osman ve Fahrettin Kerim, benzer görüşteki kişilerle birlikte hijyen reformuna destek verecek, öjenik fikirleri işleyecek ve başka mesleki konuları ele alacak bir kürsü işlevi görmesi amacıyla, tıp dergileri çıkardılar. Mazhar Osman aynı anda iki dergi yayımladı. *Sıhhi Sahifeler* açıkça eğitilmiş, yani okumuş kesime yönelikti; bu dergide onun ve diğer doktorların doğum oranını yükseltme gereği, kişisel ve genel hijyen üzerine makaleleri sıkça çıktı. *İstanbul Seririyatı* adlı diğer dergisi ise önemli ölçüde tıbbi-teknik nitelikteydi. Belli ki, hedef okur kitlesi diğer meslektaşlardı. Fahrettin Kerim, her iki okur kesimine de hitap eden *Tıp Dünyası*'nı yayımladı. Bu üç dergide bu iki editörün, diğer nöropsikiyatrların ve sağlık görevlilerinin çok çeşitli konularla ilgili makalelerine yer verildi.

Buna bağlı olarak kamuoyunda tanınan ikilinin nüfuzu da sürekli arttı. Millet için bir ihtiyaç ya da talep söz konusu olduğunda, tıbbi geçmiş olan çok sayıdaki mebusa ve vekile başvurdular. Nöropsikiyatrlar, 1921'den 1937'ye kadar neredeyse kesintisiz Sıhhiye Vekâleti'nin başında olan Dr. Refik Saydam'dan yakın ilgi gördüler.¹³³ Akıl hastanesini Toptaşı'dan Bakırköy'e taşıma iznini onun yardımıyla aldılar. Bulaşıcı hastalıklar uzmanı olan Dr. Refik Saydam, Cihan Harbi sırasında askerî tabiplik yapmıştı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün arkadaşıydı. Mustafa Kemal'in öldüğü 1938'den sonra, önce dâhiliye vekilliğine, ardından başvekilliğe getirilecekti. Nöropsikiyatrların milli politikalar üzerinde nasıl etkili olduklarını belgelendirmek zordur; ama Milli Meclis'ten sosyal hijyen kanunlarını (evlilik kanunları, içki yasağı, intihar haberlerine sansür) geçirmedeki rolleri, sayısal varlıklarının çok ötesine geçen bir siyasal nüfuza işaret etmektedir.

Alman ordularının Polonya'ya saldırarak yeni bir dünya savaşını başlattığı 1939 yılı, öjenige ilgi duyan nöropsikiyatrlar açısından gergin bir dönemdi. Türkiye'nin savaşa katılmasının yeni bir demografik felaket getireceği korkusu içindeki nöropsikiyatrların umudu, Osmanlı ordusunda miralaylık ve Cumhuriyet ordusunda generallik yapmış olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yeni bir savaşa girmenin olası disjenik sonuçlarını anlayacak olmasıydı. İsmet İnönü milli sağlık ve nüfus artışı konularına ilgi göstermişti

133 Mazhar Osman [Uzman], "Nüfus Bereketi Arefesindeyiz II", s. 33.

ve daha bir süre önce Dr. Refik Saydam'ı yeni başvekil (1939-42) olarak atamıştı. 1935 sayımı nüfusun 1927'den beri % 18,7 arttığını gösterse de, savaş arası dönem boyunca nöropsikiyatrlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın dönemdeki savaşlarını sıklıkla "içtimai cinayet" olarak nitelendirdiler.¹³⁴ Dolayısıyla Türkiye, II. Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan edince, psikiyatrlikten öjenikçiliğe yönelmiş olanlar, bunun öjenik açısından önemli bir zafer olduğunda fikir birliğine vardılar. Mazhar Osman ilk kez 1915'te söylediği şeyi 1940'ta tekrarladı: "Harp bir memleketin yirmi senede yetiştirdiği [genç]nüfusu bir iki ayda orak gibi biçen bir badiredir."¹³⁵

Karanlık tarafı keşfetmek: Türkiye'de negatif öjenik

Filen toplanma tarihi biraz tartışmalı olmakla birlikte, Yedinci Türk Milli Tıp Kongresi 1938-9'da Ankara'da düzenlendi.¹³⁶ Kongrenin başlıca teması öjenikti ve bu da onu özellikle önemli kılmaktaydı. Toplantıya İsmet İnönü'nün yanı sıra, birçoğu aslında eski sivil ya da askerî tabip olan çeşitli vekiller ve mebuslar katıldı. Dâhiliye uzmanı ve Cihan Harbi gazisi olan General Dr. Abdülkadir Noyan, bir ölçüde onun öjenik üzerine düşüncesini etkilemeye yönelik olan kongreye başkanlık etti. Sunulan bildirilerin hepsi yayımlanan tutanaklarda maalesef yer almamaktadır.¹³⁷ Bazı bulgular negatif öjenik politikalarına destek veren sağlık görevlilerinin ve bilim insanları-

134 Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı*, s. 4.

135 Çambel, *Ögenik (Öjenik) Hakkında Düşünceler*, s. 33. Mazhar Osman Uzman, "Konferans", s. 59. Frederic Shorter'a göre, II. Dünya Savaşı demografik bakımdan yine de yıkıcıydı, çünkü çocuk ölüm oranı yükselmiş ve doğurganlık düşmüştü: Frederic Shorter, "Turkish Population in the Great Depression", s. 104. Ancak savaşa girmenin demografik bedeli daha da artmış olacağını unutmamız gerekir.

136 Bir araştırmacıya göre, Ekim 1938'de yapılması öngörülen kongre daha sonra 1939'a ertelenmişti. Aybers, "What did the Governmental Apparatus Comprehend from a Healthy Society during the 1930s in Turkey?", s. 154-5; yazar 10 Kasım 1938'de ölen Mustafa Kemal'in hastalığı üzerine, kongreye katılan doktorlardan biriyle görüşmeden sonra 1939'a erteleme kararı alındığını belirtir. Yayının 1939 tarihini taşımasına karşın, bazı konferans tutanaklarının hâlâ Türkiye'de bulunduğu göz önünde tutulunca, kongre katılımcıları tarafından incelenmeye hazır olacak şekilde önceden yayımlanmış olması muhtemeldir.

137 Bu durum da yayının, kongrenin filen toplanmasından önce çıkınışı olduğunu destekler niteliktedir. Anlaşıldığı kadarıyla, bazı bildiriler verilen mühletle yetişmedi.

nın Türkiye’de negatif öjenik uygulaması lehinde kulis yapmak üzere, Noyan’ı ayrı bir toplantıya çağırdıklarına işaret etmektedir. Öjenik yanlısı grubun General Noyan’la yalnız yaptığı görüşmede ona ne önerdiği bilinmemektedir; Türkiye’de zaten uygulanan halinden herhalde daha kapsamlı ya da daha aşırı bir şey olması mantığa uygundur. Bazı kaynaklara göre, Noyan toplantıdan sonra Türk hükümeti adına negatif öjenik hakkında “Bu iş bize göre değildir,” açıklamasında bulundu.¹³⁸

Nöropsikiyatrların makaleleri de dâhil olmak üzere, öjenik üzerine bir dizi Türk yayınında erkeklerin ve kadınların nasıl kısırlaştırılacağına dair çizimlerini ya da resimlerin yer aldığını, ameliyattaki aşamaların bazen ayrıntılı olarak tasvir edildiğini belirtmek gerekir. Mazhar Osman’ın bir yayını, kısırlaştırma ameliyatlarıyla ilgili bir düzineden fazla resim içerir. Yazarların başvurduğu kesin ve detaylı bilgiler, ameliyatların nasıl yapıldığını açık resimlerle göstermeleri, öjenik kısırlaştırmalarının şu ya da bu şekilde zaten uygulanmakta olduğuna işaret eder.

Yayın başlıklarından bazılarının ifade tarzı tıbbi-akademik bir tartışmanın ötesinde bir şeyi çitlatır. Gülhane Askerî Tıp Akademisi’nin kadın hastalıkları uzmanlarından biri olan doktor Ali Esat Birol’un (1901-99) seçtiği “Öjenik Tatbikatı” başlığı böyle bir örnektir. Söz konusu kongreye sunduğu bu bildiriyi ayrı olarak yayımlanmıştır. Hem erkekte, hem de kadında kısırlaştırma işlemlerini gösteren yirmi yedi resimin ve çizimin yer aldığı kırk altı sayfalık yayın şöyle bir saptamayla başlar: “Nüfus siyasetimizde süratle çoğalmaya ne kadar şiddetle arzumuz varsa, kalite cihetinden yüksek, yurda faydalı vatandaşlara da o derece ihtiyacımız vardır.” Ardından yazılanlar kısırlaştırmanın yararlarını savunarak şunu vurgular: “Kısırlaştırma ameliyatının erkek ve kadında sıhhi hiç bir zararı yoktur. Hatta öjenik istitbaplarla [deva aramalarla] kısırlaştırılan hastaların tenasül hislerinde bir müvazene ve salâh [düzelmeye] görülür.”¹³⁹ Yazar konuyu hukuki bir bakış açısından da ele alır: “Devletin, kanunla cebri olarak şahısların beden ve vücut temamiyetine müdahaleye hakkı olup olmadığı hakkında bir çok münakaşalar yapılmıştır. Bir çok “öjesinsler” bu usulü mecburî aşî tatbiki ve karantina gibi vazî sıhhi tedbirlere benzetmektedirler.”¹⁴⁰ [orijinalde böyle] Aynı sunumdaki bazı muğlak ifa-

138 Aybers, “What did the Governmental Apparatus Comprehend”, s. 154-5. Ne var ki, bu ifade tutanakların 1939 yayınında yer almaz.

139 Birol, *Öjenik Tatbikatı*, s. 3, 44-5.

140 *Age*, s. 45.

delerine rağmen, Dr. Ali Esat Birol'un istediği şey negatif öjeniği ölçülü bir şekilde uygulamaya geçirmekti.

Dr. Ali Esat, daha ileride negatif öjenik yönünde tedrici genişlemeyi tavsiye ederken, mevcut pozitif öjenik tedbirlerinin yeterli olmadığını ve ağır irsi hastalıklarla sınırlı olmak üzere negatif öjenik tedbirlerine girişmek gerektiğini savunmaktaydı. “Şimdilik dejenere katillerin, şizofrenlerin, irsi ahmakların, psikozluların, hapisane, timarhane ve hastanelerden çıkarken kısırlaştırılmalarını mecburî yapmak ile iktifa etmeliyiz.” Zaman içinde “ciddî ve daha organize bir evlenme muayenesi”, irsi hastalıkları olan başkalarını açığa çıkaracaktı. Bunları evlenmekten caydırmakla kalmayıp evlenmelerinin önüne geçilmeliydi ve daha önce evlenmiş olanların çocuk sahibi olmalarına izin verilmemeliydi.¹⁴¹

Fahrettin Kerim, 1940'ta yayımlanan bir konferans bildirisinde kısırlaştırmanın “irsen intikali kat'i olan ve arazi da teessüs eden vak'alarda” uygulanması gerektiğini belirtti. Bir anneyi ve kızını örnek olarak verdi. Annede kas distrofisi vardı; kızı da aynı hastalığın belirtilerini göstermeye başlamıştı. Vakayı havale edildiği hastane sağlık heyeti, çocuk doğuracak yaşta kızın kısırlaştırılmasını onaylamıştı. Fahrettin Kerim de Nazi Almanya'sından kaçan bir göçmen doktor olan Profesör Wilhelm Liepmann'dan kısırlaştırma ameliyatını onun yapmasını rica etmişti. Hastadan veya annesinden rıza isteme ve hatta onlara danışma yoluna gidilip gidilmediği bilinmese ve muhtemel olmasa da, sonuçta ameliyatın gerçekleştiğini öğrenmekteyiz. Fahrettin Kerim, popüler yayınlarda kısırlaştırmalara karşı çıkarken, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* adlı bir uzmanlık meslek dergisinde söz konusu kısırlaştırma işlemini mümkün kıldığını itiraf etti. Davranışını yurtseverlik çerçevesinde haklı göstererek şunu ekledi: “Bu mesele memleket hesabına vahşet değil hürmet ile karşılanacak bir vaziyettir. Soyunda daima dejenereleler yetiştiren bir nesli kesmek elbette lâzımdır”.¹⁴² Kısırlaştırmaya destek verişine kılıf bulma gereğini duyduğu için, şöyle bir dolambaçlı açıklamada bulundu: “Ben aleltilak [umumiyetle] kısırlık aleyhinde değilim. Fakat her vak'ada da tatbikine taraftar değilim. Vak'alar iyi kontrol ve kat'iyetle teşhis edilmeli”. Ayrıca, Türkiye'de kısırlaştırmayla ilgili kanunların bulunmaması nedeniyle, bazı

141 *Age*, s. 45.

142 Fahrettin Kerim Gökay, “Ruh Hastalıklarının Tekevvününde irsiyet ve bünye”, s. 303. Wilhelm Liepmann (1878-1939) için bkz. Arın Nermal, “Jin. Ord. Prof. Dr. Wilhelm Gustav Liepmann”, s. 153-62.

sağlık kurumlarının “bir açık kapı” politikası izlediğini ekledi.¹⁴³ Besbelli ki Fahrettin Kerim’in bu sözleri, kurumların sağlık heyetlerinden veya tek başına doktorlardan gelen her türlü talimata uyduğu şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Ali Esat Birol “tıbbî endikasyon” sebebiyle beş kısırlaştırma ameliyatı yaptığını belirtmişti.¹⁴⁴ Uzun bildirisinin sonundaki sözler şöyleydi: “Kuvvetli ve kültürlü olarak dünyada lâyük olduğumuz mevkii tutmak için yeni esaslara uygun bir nüfus siyaseti takip ve tatbik etmemiz lâzımdır.”¹⁴⁵

Yukarıda belirtilenler temelinde, doktorlarca “tıbbî” olarak belirlenen sebeplerle Türkiye Cumhuriyeti’nde negatif öjenğin uygulandığı açıktır. Uygulanan şeyin, bir “öjenik programı” olup olmadığı daha kapsamlı araştırma yapılmasını bekleyen başka bir konudur. Ancak rakamlar ne olursa olsun, dejenere çocukların dünyaya gelmesine yol açacağı gerekçesiyle, hastanın bilgisi ve onayı alınmadan yapılan kısırlaştırma işlemleri negatif öjenikten başka bir şey değildir. Fahrettin Kerim’in belirttiği “açık kapı politikası” birçok bakımdan böyle gizli bir programa işaret eder. Bu “açık kapı” politikasında, erkeklere nazaran kadınların kısırlaştırma mağduru durumuna çok daha fazla düşmüş olmaları muhtemeldir.¹⁴⁶ Kaç kadınının doktorlarca kasten ya da yanlışlıkla kısırlaştırıldığına dair bir tahminde bulunmaya çalışmak mümkün değildir. Bazı Avrupalı ve Amerikalı doktorların yaptığı gibi, Türk doktorlar da kadınları cerrahi yöntemle başvurmaksızın kısırlaştırmak için röntgen ışınlarını dahi kullanmış olabilirler. Asıl meselemizle doğrudan ilgili olmadığı için konunun detaylarına girmeye gerek olmasa da röntgen ışınlarının ölümcül yan etkileri olduğu herkesçe malumdur.

143 Fahrettin Kerim Gökay, “Ruh Hastalıklarının Tekevvününde irsiyet ve bünye”, s. 304. Bu konuda bazı görüş ayrılıkları vardır. Frederick Shorter bu dönemde Türkiye demografisi üzerine çalışmasında, devletin 1936’da kısırlaştırmayı teknik anlamda yasakladığını, ama bu kanunun “doğum kontrolü yöntemlerine ilişkin hiçbir bilginin yayılamayacağı” anlamına gelecek şekilde “yorumlandığını” ileri sürer. Shorter, “Turkish Population in the Great Depression”, s. 114.

144 Birol, *Öjenik Tatbikatı*, s. 18, 44.

145 *Age*, s. 46.

146 Bu konuda kesin bulgular olmasa da öjenikle ilgili kitaplarda ve makalelerde kadın kısırlaştırmalarının sıklıkla anlatılmasına bakılırsa, uygulamaya gidilmiş olması daha muhtemel görünmektedir. Türkiye’de kadınlar ve öjenik konusunda, G. Gürkan Öztan’ın “Türkiye’de Öjeni Düşüncesi” makalesi (s. 265-82) başvurulabilecek bir kaynak olmakla birlikte, kesin bulgular sunmaz. Bu yönde daha fazla bilgi içermesi muhtemel makalelerden biri için, bkz. Kenan Tevfik, “Kadınları Kısırlaştırma Usulleri”, s. 92-7.

Dejenerasyon aracılığıyla nöropsikiyatriyi geliştirmek

Ülke nüfusunun üçte birinden fazlasının dejenere durumda olabileceği ve bu sorunu tıbbi yollarla halletmek gerektiği yolundaki teori, sorunun ortaya çıkışını sağlayan savaşın bitiminden sonra uzun süre revaçta kaldı. Cihan Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına yol açmakla, dejenerasyoncuların savlarını fiilen pekiştirdi. Kargaşayla geçen 1918-23 yılları, bu fikri daha da güçlendirdi. Kimi ülkelerde, 1920'lerde öjenik politikaların ortaya çıkışı, dejenerasyon korkularını ve bu yöndeki fikirlerini tam anlamıyla besledi. 1946 tarihli bir askerî psikiyatri kitabı, hâlâ dejenerasyondan söz etmekteydi.¹⁴⁷ Oysa II. Dünya Savaşı sonrası ABD'sinde, 1930'larda Almanlara kısmen hayranlıkla bakmış olan *American Encyclopaedia of the Social Sciences*'ta “dejenerasyon” kelimesi yok oldu. Dejenerasyon, 1945 ve sonrasında faşizmlle, doğrudan Avrupa Yahudi toplumuna yönelik Nihai Çözüm anlayışıyla ve Nazi doktorlarla özdeşleşti.¹⁴⁸ Türkiye'de ise dejenerasyon teorisinin nihai çöküşü birkaç yılı daha alacaktı.

Önce savaş nevrotikleri, ardından “yaşayan ölü” durumundaki savaş esirleri ve son olarak dejenerasyon tezi, nöropsikiyatrların mesleki konumlarını ileriye götürmelerine olanak verdi. Nöropsikiyatrlar, ülke nüfusunun üçte birinden fazlasını tıbbi açıdan kendi ilgi alanları içinde saydılar. Çoğunlukla ancak nöropsikiyatrların görebildiği bu sorunlar ve sorunlu kişiler, onların milli sağlık politikasını belirlemede daha geniş yetkiler ve sorumluluklar talcup etmelerine fırsat verdi. Kimlerin askere alınabileceğinden kimlerin birbiriyle evlenebileceğine kadar uzanan çeşitli konularda doğrudan belirleyici olmaya çalıştılar. Nitekim bu kitapta ele alınan nöropsikiyatrlardan en az ikisi, yani Mazhar Osman ve Fahrettin Kerim Gökay iki savaş arası dönemde ve II. Dünya Savaşı sonrasında herkesçe tanınan güçlü kişiler haline geldiler.¹⁴⁹ Ne var ki bütün bu gelişmelere, sadece bir tıbbi “iktidar arzusu” ya da meslekleşme gerekçesi bağlamında bakmak büyük bir hata olur. Böyle tek yanlı bir sav, dönemin sosyal, siyasal ve kültürel endişelerinin ve korkularının göz ardı edilmesi anlamına gelir.¹⁵⁰

147 Münif Sanan, “Asabi ve Ruhi Muayene”, s. 103.

148 Pick, *Civilizing Argentine*, s. 237.

149 Fahrettin Kerim Gökay, yaklaşık on yıl İstanbul valiliği ve belediye başkanlığı görevinde bulundu. Ayrıca mebusluk yaptı ve İsviçre'de büyükelçi olarak bulundu.

150 Pick benzer bir savı işler. Meslekleşme gerekçesinin ve iktidar/bilgi denkliliğinin o dönemde dejenerasyoncuların duyduğu korkuları ve endişeleri göz ardı ettiğini

Cihan Harbi sırasında ve erken Cumhuriyet döneminde, Osmanlı-Türk nöropsikiyatrlar, algılanan dejenerelik tehlikesi karşısında, devlet memurları sıfatıyla korku, endişe ve acizlik duygusuna kapıldılar. Elbette bunun belirtilmiş olması, onların sağlıksız ve uygunsuz saydıkları başka kişilere yönelik maddi ve manevi şiddete yol açan ayrımcı, kadın düşmanı, sınıfcı söylemlerini ve eylemlerini “temize çıkarma”yı sağlamaz ve sağlamamalı. Dejenerasyon korkusu, birçok bakımdan milli tarih kaosuyla ve milli varlık mücadelesiyle iç içe geçti. Nöropsikiyatrlar, dejenerasyon korkusunu ve öjenğin yararını yazılarıyla, konuşmalarıyla ve radyo sohbetleriyle siyasal elitlere aktardılar. Fahrettin Kerim ve Mazhar Osman, 1923’ten II. Dünya Savaşı sonrasına kadar iktidarda kalan Cumhuriyet Halk Partisi tarafından öjenik üzerine konuşmalar yapmaya davet edildiler. Cumhuriyet rejimi, 1920’lerin ortalarından itibaren, Mazhar Osman’ın 1915 tarihli makalesiyle başlamak üzere, nöropsikiyatrlarca dejenereliğin sebepleri olarak sıralanan hususların hemen hepsinin üzerinde durdu.

Kemalist Cumhuriyet’in hedefi, modernleşmeyi başarmak ve uygarlaşmaktır. Diğer milliyetçilerle ve yurtseverlerle birlikte, nöropsikiyatrların görmek istedikleri şey, milletin modern ve uygar hale gelmesiydi. Ancak paradoksal bir şekilde, modernleşmenin ve uygarlığın genelde ruhsal bozuklukları artırdığı kanısındaydılar. Bir yandan ruhsal bozuklukların sayısındaki artış modernliğe varıldığını gösterirken, diğer yandan dejenerelerin ve psikopatların sayısındaki artış da modernlikten uzaklaşıp atavizme yönelişe işaret etmekteydi. Dolayısıyla dejenereler, sadece milletin gen havuzu için değil, modern medeniyete doğru ilerleyiş için de tehdit kaynağı oluşturuyorlardı.

Sonuç

Cihan Harbi sırasında nöropsikiyatrların tanık oldukları, teşhis koydukları ve tedavi ettikleri “yaşayan ölü” durumundaki şizofren savaş esirleri, savaş nevroitikleri, mütemânzlar ve firariler olmadan, Osmanlı İmparatorluğu’nun son birkaç yılında ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında, böylesine derin bir dejenerasyon ve psikopati korkusunun ortaya çıkmış olması pek muhtemel değildir. Cephedeki ve esaretteki sinir bozukluklarını, savaş döneminde açığa çıkan önceden mevcut, gizli marazlar çerçevesinde açıklama çabala-

belirtir. Pick’e göre, dejenerasyon korkusu, Foucault’nun iktidar/bilgi dengliği çerçevesinde “hissedilen bir tarih ve tarihyazımı güçsüzlüğü” anlamına da gelmekteydi. *Civilizing Argentina*, s. 236-7.

rının hepsi, bu farklılıkları ya da “sapkınlığı” temelde biyolojiye bağlama girişimleri idi. Üstünkörü bir bedensel ve ruhsal muayeneden geçirildiği söylenen bu askerlerde ve asker namzetlerinde, savaş sırasında sinir bozukluğu, hastalık taklidi ya da firar eğilimi gibi sorunlar ortaya çıktığına göre, nüfusun geri kalan kısmının beden ve ruh sağlığı nasıldı acaba? Nöropsikiyatrlar hem erlerin, hem de subayların ruhsal sorunlarını, dejenereliğin ve psikopatinin ilerlemiş belirtileri olarak yorumladılar. Ardından ordunun sağlığını, milletin sağlığının bir yansıması olarak görme anlayışının geçerli olduğu bir çağda, bu kaygı verici tabloyu milletin geneline yansıttılar. Nöropsikiyatrların perspektifinden bakıldığında, Cihan Harbi milletin sadece sağlıklı olduğunu değil, dejenerasyona uğradığını da gösteren bir süreçti.

Dejenerasyonun her yere sinmiş görüldüğü bu ortamda, nöropsikiyatrlar umutlu gözlerle öjenığe yöneldiler ve milli varlığı sürdürmek için bunun bir fırsat sunacağına inandılar. Milletteki dejenerasyonu tersine çevirecek bir çözüm bulma girişiminde, nüfusun üçte birinden fazlasını patolojik veya dejenere durumda sayma noktasına vardılar. Bundan kaynaklanan bilgiler ve endişeler, kimlerin normal, kimlerin anormal ve dolayısıyla milli bütünlük için tehlikeli olduklarını tanımlayıp belirlemede kullanıldı. Dejenere, psikopatlar ve belli ruhsal ve bedensel rahatsızlıkları olan başkaları, daha geniş bir siyasal yapı içinde yer almaya değer bulunmadılar ve hakları kısıtlandı ya da onlarla ilgili daha ağır tedbirlere başvuruldu. Dejenere, psikopat, öjenik ya da disjenik sayılanların etnisiteye göre değil, tamamen biyolojiye yani dönemin ifadesiyle, “bünce”ye göre belirlenmesi önemli bir husustu. Bu şekilde disjenik, dejenere ve psikopat da Öteki haline geldi ve o Öteki, millet için hem bir tehdit kaynağı hem de onun pek sağlıklı olmayan durumunun sebebi sayıldı. Öteki olmadığında, millet dirilebilecek ve sağlığına tekrar kavuşabilecekti.

Nöropsikiyatrlar, milletteki dejenerasyonun önüne geçmek için öjenığe yönelirken, nicel ve nitel nüfus arasındaki gerilimin farkına vardılar. Avrupa’da Cihan Harbi nitel yapıya doğru bir yönelişe zemin hazırlamıştı; ama nöropsikiyatrların bakış açısından, savaş sonrası Türkiye’nin nüfusu sadece niteliğe yoğunlaşmaya yetecek düzeyde değildi. Dolayısıyla nitelik üzerinde çalışırken, nicelik meselesini göz ardı etmediler. Onları, tercih edecekleri ölçüde öjenığı benimsemekten, yani negatif öjenığe daha açık bir şekilde taraf olmaktan alıkoyan şey, kısmen buydu. Milletin ancak yeterince yüksek nüfusa ulaşmasıyla birlikte, niteliğe gittikçe daha fazla dönebilirlerdi.

Bilim ve tıp, bir yandan kültürü ve tarihi etkilerken, kültürden ve tarihsel tecrübelerden de etkilenir. Aslına bakılırsa, sosyal yaşam ve tarihsel tecrübe ile tıbbi araştırma ve sorgulama arasında yakın bir ilişki olabilir. Bu ilişki, karşılıklı ve birbirine bağlı olsa da, her zaman doğrudan değildir. Türkiye’de 1914’ten 1939’a kadar bazı tıbbi sorunlar, sosyal endişelerden dolayı ortaya çıktı ama bazen bu sosyal endişelerin en azından bir kısmının oluşmasına dönemin geçerli tıbbi ve bilimsel bilgileri de neden olmaktaydı.

SONSÖZ

Elverişli bir geçmiş arayışı: Savaş esirleri, Osmanlı Cihan Harbi ve Türk milliyetçiliği

Cihan Harbi'nin bitişinin üzerinden otuz üç yılın ve savaş esirlerini ilk kez “yaşayan ölü” olarak nitelendirişinin üzerinden yirmi üç yılın geçtiği 1951’de, Dr. Mazhar Osman altmış yedi yaşında öldü. O zamana kadar Uzman soyadını almış ve herkesçe tanınır bir isim olmuştu. Bu kitapta, onun savaş esirleri, savaş nevroitikleri, mütemânızlar, kadınlar ve başka gruplar hakkında zalimâne ve sert görüşleriyle karşılaşmamıza rağmen, o aynı zamanda Türkiye’de psikiyatri bilimini ve genel hijyeni ileri götürmeye yönelik büyük bir katkıda bulundu. Başardığı diğer işler arasında, ilk modern psikiyatri hastanesini ve içki tüketimini kısıtlamaya yönelik Yeşilay’ı kurması vardı; seroloji, nöro-patoloji ve deneysel psikoloji laboratuvarlarının açılmasında da önemli bir rol oynadı. Mazhar Osman Uzman’ın ölümünden dokuz yıl sonra, 27 Mayıs 1960’ta Türkiye Cumhuriyeti, 1950’den beri iktidarda olan Demokrat Parti’nin devrildiği ilk askerî darbeye sahne oldu. Bu darbe Türk ordusunun üç generalini güçlü ve nüfuzlu konumlara taşıyan bir olaylar zincirini başlattı. Darbeyi görecektik kadar yaşamış olması halinde, Dr. Mazhar Osman bu üç generalde kendisine tanıdık gelen bir şeyin farkına varmış olabilir.

Darbenin albaylar tarafından planlanması ve yönetilmesi nedeniyle, bazı generaller astlarından oluşan bir grubun idareyi ele almaya kalkışmasından hiç de memnun değildi. Söylentilere göre, Erzurum’daki Üçüncü Ordu’nun (Cihan Harbi sırasında Ruslarla çarpışmış ve birçok askeri esir düşmüş olan ordunun) komutanı General Ragıp Gümüşpala (1897-1964) darbe haberini alınca, darbeyi ezmek üzere askerlerini Ankara üzerine yürütme tehdidinde bulundu. Üçüncü Ordu, ancak Gümüşpala’nın bir talebi yerine getirilirse

Erzurum’da kalacaktı: Darbenin başına kendisinden üst rütbede birinin geçmesi. Bunun sebebi herhalde bir general olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratik yoldan seçilmiş ilk hükümetini deviren albaylardan emir almak istememesiydi. Söylentilerin gerçek payı taşıyıp taşımadığı, daha sonra olup bitenler açısından pek önemli değildir. Albaylar bir süre önce gönüllü emekliye ayrılmış üç yıldızlı bir general olan Cemal Gürsel’den (1895-1966) başlarına geçmesini istemeyi kararlaştırdılar. Gürsel, emekliye ayrılışından hemen önceki meşhur bir mektubunda ordunun siyaset dışında kalması gerektiğini ısrarla belirtmişti. Gürsel teklifi kabul etti ve cuntanın yeni lideri sıfatıyla, Ragıp Gümüşpala’yı terfi ettirerek genelkurmay başkanlığına getirdi. Ancak General Gümüşpala bu görevde çok uzun süre kalmadı; atanmasından birkaç ay sonra gönüllü emekliye ayrıldı. Söylentiler doğruysa, Gürsel gizlice Gümüşpala’ya başka bir görev vermişti: Kapatılan Demokrat Parti’nin yerine yeni bir siyasal parti kurmak. Gümüşpala’nın ve birkaç kişinin daha kurduğu Adalet Partisi, kurucusu bizzat Mustafa Kemal olan Cumhuriyet Halk Partisi’ne (CHP) karşı ana muhalefet partisi işlevini görecekti. CHP 1950 seçimlerine kadar siyasete egemen olmuştu. Gürsel, boşalan genelkurmay başkanlığına General Cevdet Sunay’ı (1899-1982) atadı.

Cemal Gürsel, Ragıp Gümüşpala ve Cevdet Sunay, aynı kuşağın insanları olmalarının yanı sıra ayrıca Cihan Harbi’nin Osmanlı gazileriydi; harp okulunun öğrencileri ya da yeni mezun subayları olarak görev yapmışlardı. Üçünün başka bir ortak yanı, bir süre savaş esiri olmalarıydı. Savaşın bitimine doğru Osmanlı cephelerinin yavaş yavaş çöktüğü sırada esir düşen Gürsel ve Sunay, Mısır’daki kamplarda kalmışlardı. Gümüşpala ise Ruslara esir düşmüştü. Gürsel ve Sunay’ın Mısır’da tanışıp tanışmadığını bilmiyoruz; ama Sunay, kendisi gibi esir düşen babasıyla beraber bir İngiliz kampındaydı.¹ Türkiye’nin sivil yönetime döndüğü 1961’de, Gürsel dördüncü cumhurbaşkanı seçildi.² Üç yıl sonra Gümüşpala öldü. Gürsel ise cumhurbaşkanlığı

-
- 1 Babası bir tabur imamı-müftüsüydü. Sunay üzerine daha geniş bilgi için, bkz. http://www.tccb.gov.tr/sayfa/cumhurbaskanlarimiz/cevdet_sunay/ (erişim tarihi 18 Ağustos 2011).
 - 2 Cemal Gürsel hakkında yapılmış 59 dakikalık bir video belgescinde onun savaş esiri olduğundan hiç söz edilmez. Bu anlamda bariz bir boşluk vardır. “Gelibolu’dan sonra Suriye cephesine, Gazze’ye gönderildi. 1919’da vatana döndü”: http://www.tccb.gov.tr/sayfa/cumhurbaskanlarimiz/cemal_gursel/ (erişim tarihi 18 Ağustos 2011).

ğı görevinin beşinci yılı olan 1966'da makamında öldü. O sırada ordudan emekliye ayrılmış olan Cevdet Sunay beşinci cumhurbaşkanı olarak onun yerine geçti ve görevini 1973'e kadar sürdürdü.³

Bir bakıma 1960, eski savaş esirlerinin yılıydı. Mayıs darbesinden sadece birkaç ay önce, etnik bir Kürt ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Said Nursî, CHP idaresinin ona dayattığı sürgünde öldü. O da Cihan Harbi'nde olası bir Teşkilat-ı Mahsusa mensubuyken Ruslar tarafından yakalanmış ve Vetluga'dan pek uzak olmayan Kostroma vilayetinde yıllarca savaş esiri olarak kalmıştı. Bu eski esirin üç generalden farklı yanı, Cumhuriyet devletinin perspektifiyle tam bir baş belası olarak görülmesiydi. Yurda dönüşünden sonra, fikirlerini benimseyen talebeleri arasında Bediüzzaman ("Zamanın Harikası") olarak anılan Said Nursî'yi bazı tarihçiler, 18. yüzyıl sonlarından ve 19. yüzyıl başlarından bu yana "Osmanlı ve Türk kültürün en etkili dinsel şahsiyeti" diye tanımlarlar.⁴

Bu adamların (ve daha birçok kişinin) başka ortak yanları da vardı. Hiçbiri şizofren ve "yaşayan ölü" savaş esiri tarifine uymamaktaydı. Hiç kuşkusuz, Mazhar Osman ve Fahrettin Kerim yurda dönen esirlerin "sadece" yarısının böyle olduğunu saptamıştı. Bu kişilerden bazıları orduda kaldı ve terfiler alarak üst düzey general, genelkurmay başkanı ve sonunda cumhurbaşkanı konumuna kadar yükseldi; bazıları da vekil, mebus, vali ve hâkim olarak uzun süre etkili görevlerde bulundu.⁵ İçlerinden biri ise bir din reformcusu olarak öne çıktı.

3 Cumhuriyetin beşinci genelkurmay başkanı (1949-50) Abdurrahman Nafiz Gürman da eski bir savaş esiriydi. Osmanlı Afrika Kolordusu'nda kurmay subayken esir düşmüştü.

4 Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 287.

5 Sadece hemen ve kısa bir fikir vermek için buraya birkaç isimlik bir liste eklenebilir. Parentezler nerede esir olduğunu ve Cumhuriyet zamanında bulunduğu sadece bir iki görevi verir. Ali Sait Akbaytoğan (Mısır: 1. ve 3. Ordu Müfettişi; TBMM, Kocaeli); Muhittin Akyüz (Mısır: Elçi, İran ve Mısır; TBMM, Kars); Rahmi Apak (Mısır: Elçi, Irak; TBMM, Tekirdağ); Ahmet Fuat Bulca (Mısır: Tayyare Cemiyeti/Hava Kurumu Başkanı); Ahmet Derviş (Mısır: Askeri Ataşe, Berlin; Savunma Bakanlığı Müşaviri); Mehmet S. Erçetin (Mısır: Yargıtay Hakimi); Feridun Fikri Düşünsel (Mısır: Avukat; TBMM, Dersim); Asım Gündüz (Mısır: Genelkurmay İkinci Bşk.; TBMM, Kütahya); İhsan Sökmen (Rusya: İzmir Valisi); Sabit Noyan (Mısır: 3. Ordu Komutanı; Askeri Şura); Nazmi Solok (Mısır: Savunma Bakanlığı Müşaviri); Sıtkı Uke (Mısır: TBMM, Tokat).

Siyasal nüfuz sahibi bu kişilerin neredeyse hepsinin ortak paydası geride esaret yaşantılarına ilişkin kapsamlı anlatılar bırakmamış olmalarıdır.⁶ Eski savaş esiri Said Nursî'nin bir hatıratı vardır. Ama orada esaret yaşantısına kısaca ve esasen, Rusların vaazda bulunmasına izin verdiğine, Türkiye Cumhuriyeti'nin ise onu aynı haktan mahrum bıraktığına işaret etmek üzere değinir.⁷ Benzer şekilde, I. Dünya Savaşı'nda yaşadıklarına dair hatıratlar yayımlayan bir avuç üst rütbeli subay da esaretten söz etmeme yolunu seçti. Eski savaş esirlerinden ve Cumhuriyet döneminin genelkurmay başkanlarından Asum Gündüz, yayımladığı savaş hatıralarında İngilizlere esir düşüşüne tek bir kelimeyle bile yer vermedi.⁸ Başka bir ilginç örnek, Krasnoyarsk'taki en üst rütbeli Osmanlı subayı olarak Bölüm 2'de ve Bölüm 3'te değinilen Miralay Arif'tir [Baytin]. Yayımladığı savaş hatıralarında anlatı esir düşüşünden hemen önce sona erer.⁹ Ama Baytin örneğini ilginç kılan şey, esaret anlatısını *Vakit* gazetesinde tefrika halinde yayımlayan A. Süleyman'la aynı kişi olduğunun sanılmasıdır.¹⁰ Askerleri tarafından genelde Arif Bey olarak anılmasına karşın, *Vakit* anlatılarını yayımlarken ön adının sadece başharfini kullanmayı tercih etti. Güçlü ve nüfuzlu konuma yükselmeyen önemli sayıda eski esirin geride esaretlerine ilişkin günlükler ve hatıratlar bırakmış olmaları, tarihçiler açısından talihli bir durumdur. Birçok durumda bu günlükler ya da hatıratlar bizzat esirlerce değil, ölümlerinden sonra aile fertleri tarafından yayımlanmıştır. O kadar çok esir hiç yayımlamaksızın günlük tuttuğuna

6 Gürsel üzerine kısa bir biyografi yazan Mustafa Atalay, onun savaşta esir düştüğüne değinmez bile. Mustafa Atalay, *Cemal Gürsel ve Hayatı; Türk Ansiklopedisi*, "Gürsel, Cemal" ve "Sunay, Cevdet" maddeleri.

7 Bediüzzaman Said Nursî, *Hayatı-Mesleki-Tercüme-i Hâli*.

8 Asum Gündüz, *Hatıralarım*; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen*, s. 125.

9 Arif Baytin, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: 29. Tümen ve 3. Alay Sancağı Hatıraları*. Kaymakam Şerif Bey'in Sarıkamış hatıraları, aynı şekilde esir düşüşüyle son bulur. İşin ironik tarafı, hatıratın son bölümünün "Son Günümüz" başlığını taşımasıdır. Şerif Bey, *Sarıkamış İbata Manevrası ve Meydan Muharebesi*. Samuel Hynes, Avrupa ve Amerika savaş hatıratlarında benzer bir modele, yani savaş anılarının esaretin başlamasıyla birlikte bitişine dikkat çeker. Samuel Hynes, *The Soldiers' Tale*, s. 234.

10 Cemil Kutlu, "I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Uğraşları", s. xviii. Kutlu bu makalede Baytin'in *İlk Dünya Harbinde* kitabındaki bazı pasajların *Vakit* anlatısıyla kelimesi kelimesine aynı oluşuna dikkat çeker.

ya da hatırat yazdığına göre, kamuoyuyla paylaşmasalar bile, esaret anılarını canlı tutmak istedikleri açıktır. Peki, ama bu insanları başlarından geçenleri yazmaktan ve konuşmaktan alıkoyan neydi?

İngiliz edebiyatı uzmanı Samuel Hynes, İngiliz savaş anlatılarıyla ilgili incelemesinde, muharip ülkelerin çoğunda esaret yaşantısının Cihan Harbi'nin hatırlanışının önemli bir parçası haline gelmediğini ileri sürer. Hynes, *The Soldiers' Tale* kitabında, eski İngiliz savaş esirlerinin başlarından geçenleri ya hiç yazmadıklarına ya da uzun anlatılarında laf aralarına serpiştirdiklerine işaret eder.¹¹ Avrupalılar arasındaki bu suskunluğun bazı olası sebeplerini kendince sıralar. Birincisi, Avrupalı savaş esirleri için esaret kısa süreli ya da yazılmaya pek değmeyecek bir tecrübeydi. İkincisi, “esaret ayıbı” bu tecrübe hakkında suskun kalmaya katkıda bulunmuş olabilirdi.¹²

Bir “esaret ayıbı” iması, bazı Osmanlı savaş esirlerini de suskun kalmaya yöneltmiş olabilir. Burada aslında toplumsal, kültürel bir ayıptan değil, kişisel bir ayıptan söz ediyoruz. Diğer milletler ve halklar belki farklı hissiyat taşıyor olsalar bile, Türk ya da İslam kültüründe esir olmaya yüklenen utanç duygusunun benzer somut genel ya da askerî örnekleri yoktur.¹³ Ancak savaş öncesinde veya sırasında çıkan birkaç yayına, kesinlikle belli kanaatleri sunmaları nedeniyle, bu bağlantı açısından değinmek gerekir. H. Cemal'in *Mehmetçiğin Esareti-Yahut Esir Olma!!!* kitabı, adının da işaret ettiği üzere böyle bir eserdir.¹⁴ Kitabın adı çok daha güçlü bir mesajı ima etmesine karşın, metni Balkan Savaşları sırasında Bulgarlara esir düşen bir grup Osmanlı askerinin hikâyesini aktarır sadece.¹⁵ Esaretteki hayatı sefilce ve çok zor olarak tasvir eder. *Şanlı Asker Ali Çavuş* bunun biraz benzeridir ama çok daha basittir. Hikâye, ideal bir Osmanlı askerinin nasıl davranması gerektiğine dair pek de incelikli olmayan mesajlarla doludur. “Sıradan veya bilgisi kıt” olarak düşünülen Anadolu askerinin mesajı anlayamaması ihtimaline karşı, her paragraf alınacak dersi aktaran bir ibareyle biter. Örneğin, 1877-8 Rus-Türk

11 Hynes, *The Soldiers' Tale*, s. 234-5.

12 *Age*, s. 234-6.

13 Antoine Prost, “The Algerian War in French Collective Memory”, s. 172-3. Ikuhiko Hata, “Japanese Military and Popular Perceptions of POWs”, s. 253-76.

14 H. Cemal, *Mehmetçiğin Esareti-Yahut Esir Olma!!!*

15 Balkan Savaşları'nda esir düşenler konusunda bkz. Carnegie Milletlerarası Barış Vakfı, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, çeşitli yerlerde.

Savaşı'ndaki bir örnekte, sayıca üstün olan Ruslar kurtulma şansı olmayan Osmanlıları kuşatırlar ve onlara teslim olmaları çağrısında bulunurlar. Ama Osmanlı subayları ve askerleri, topluca “Ölürüz, teslim olmayız” karşılığını verirler.¹⁶ Osmanlı ordu yetkilileri, takım subaylarını talimlerde askerlerine bu kitabı okumaları ya da ders olarak anlatmaları konusunda sıkıştırmaktaydı.¹⁷ Oysa en az bir eski savaş esirinin, bu tür sözlerle karşı çıktığını görmekteyiz. Bu kişi A. Süleyman'dır: “Esareti kabulden ise intiharı tercih etmek hakkında alelade sarf olunan sözler indimizde makbul olamaz.” Dahası, eski savaş esirine göre, sırf kaderindeki talihsizlikten dolayı esir düşen bir savaşçıyı böyle ağır bir cezaya çarptırmak insanlığa sığamazdı.¹⁸ Erlere okunan basit hikâyelerdeki sert uyarıcı sözlerle rağmen, işlenen fikir esaret yerine ölümlü seçmek gerektiği değil, bir askerin esaret son seçenek haline gelinceye kadar çarpışması gerektiği idi.¹⁹ Yurtseverliği böylesine aşırı işleyen ve ders niteliğinde uyanlarda bulunan kitabın ifade biçimi de zaten şöyleydi: “Erlik meydanında son kurşunun bitinceye, süngün kırılıncaya, kılıcın eğrilinceye kadar savaş.”²⁰ Söz konusu kitaplarda iletilen mesaj, esaretin utanç vericiliğinden ziyade, korkunç bir şey olması nedeniyle insanın esir düşmemek için elinden geleni yapması gerektiğidir. “Şimdi kesinlikle söylüyorum ki, esaret dayanılmaz bir beladır. Esaret insanın ruhunu Azrail gibi hemen almıyor. Esaret, vicdanı ve onuru her saniye müthiş bir mikrop gibi yiyip bitiriyor,” der H. Cemal.²¹

Osmanlı ve Türk kültürlerinde esaretle ilgili belirli kültürel normların belki de olmamasına karşın, kişisel utanç tamamen yok sayılmamalıdır. Örneğin, İngilizlere esir düşen ve bir süre Mısır'da kalan İbrahim Sorguç adlı bir Osmanlı askeri, esaret dönemine ait eşyaları, özellikle fotoğrafları hatıra olarak saklamıştı. Ancak işin garip tarafı, aralarında ağabeyinin de bulundu-

16 İsmail Hakkı, *Şanlı Asker Ali Çavuş*, s. 75. İsmail Hakkı'nın *Tiğürlere Öğütler-Gazilere Armağan* kitabında da çok benzer bir mesaj verilir.

17 İsmail Hakkı, *Şanlı Asker Ali Çavuş*, s. 4

18 A. Süleyman, “Esaret Hatıraları”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, s. 2.

19 Osmanlı askerî yetkilileri, esaretin “meşru” olup olmadığı meselesi üzerinde ciddiyetle dururdu. Kaçarak geri dönen savaş esirlerine birçok soru yöneltilirdi; bunlar eski savaş esirinin düşman safına firar ve iltica” mı ettiğini, yoksa “düşar-ı esaret” mi olduğunu belirlemeye yönelikti. ATASE, I. Dünya Savaşı, K348, D1391, F1-1.

20 İsmail Hakkı, *Tiğürlere Öğütler-Gazilere Armağan*, s. 42.

21 H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, s. 9-10.

ğu esaret arkadaşlarının toplu fotoğraflarından kendi görüntüsünü kazıyıp silmesiydi. Esaretinden otuz beş yıl sonra, esaret hatıralarını ve yurda döndükten sonra katıldığı İstiklâl Harbi'nde yaptığı işleri kaleme almaya karar verdi. Esaretinden yaklaşık kırk dört yıl sonra hatıratı baskıya hazırlayan oğlu, babasının “İngiliz'lere esir oluşunu bir türlü hazmedemediğini” ekledi. Mısır'dan herhalde başı eğik dönen bu eski savaş esiri, İstiklâl Harbi'nden ise “başı dik ve gururla” dönmüştü.²²

Peki, henüz esir kamplarındayken, milliyetçi orduda çarpışmak ve gurunun “onarmak” için bir “fırsat” bulmadan önce, bizzat esirlerin gözünde savaş esiri olmanın anlamı neydi? Esir düşmeyen birinin esareti anlayamayacağını birden fazla savaş esirinin ileri sürmesine karşın, bunu nasıl ifade ettiklerini anlamaya çalışabiliriz.²³ İstanbul'daki bir resmî makama, ailesinden haber alamayışına dair şikâyetini yazan bir esirin sözleri şöyleydi: “Bu gün bizim burda ve bâ-husûs ecnebi elinde bulunduğumuz sâ'atlerimiz: Çanakal'a Muhârebe-i Kirâmı'ndan daha tehlikelidir; ... çünkü vücûdunuz bu gibi müzâhim [zahmet] ve meşâkî [meşakkat] görmediğinden lâfla ne kadar anlatılsa boşdur.”²⁴ “Sibiryâ'da esaretin elim ve hazin ekdârı [kederler]”²⁵ içindeki bir Osmanlı doktor “bir çok avamî-i müessire [dokunaklı etkenler] ... [okunamadı] altında fazlaca ezilmiş, yıpranmış ve gündün güne hububata doğru yürümekte bulunan olan dimağlar”dan söz etmekteydi.²⁶ Esareti “elim bir buhran-ı mübhemiyet [belirsizlik bunalımı] içinde geçirdiğini” belirten bir esir, ruhlarının “bi insaf darbeler altında ezildiğini” belirtmekteydi.²⁷ Esirler üzüntüden ve ömürlerinin değerli yıllarını boşa geçirmekten dolayı açıkça bunalıma düşmekle birlikte, esareti talihsizlik, “kısmet”, Allah'ın bir takdiri ve imtihan olarak yorumlamaktaydı. “Aman ya Rabbi! Ne haysiyet-şiken [onur kırıcı] bir haldi. Süngülü Rus neferleri arasında, ellerimiz enselerimizde bitişik, erat zabitan bir arada, itile kakıla götürülüyöruz. Sanki çok büyük bir günah işlemiş gibi, erat zabitanın, zabitan eratin yüzüne bakamıyordu.”²⁸ Başka bir esir ailesine yazdığı bir mektupta şöyle

22 İbrahim Sorguç, *Kaybolan Filistin*, s. 16, 59.

23 Mustafa Ankan, “Asker Mektupları”, s. 165.

24 *Age*, s. 165.

25 *Vareyla*, 1-3 Mart 1333/1-3 Mart 1917, sayı 63, özel sayı, s. 7.

26 *Age*, s. 7.

27 *Age*, s. 8-9.

28 Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 80.

demektedir: “Ne yapalım cilve-i ilâhî böyle.”²⁹ Acımasız kaderin demir pençesine yakalandığını belirten başka bir esir de “Mesaib-i [musibetler] esaretle hun-alude [kana bulanmış] olan mahzun kalplerimiz” ifadesiyle aynı duyguyu dile getirmektedir.³⁰ Esirlerin yaşadıklarını anlatabilmek için kullandıkları ifadelerin açıkça ortaya koyduğu üzere, esaret başlı başına talihsiz bir kader olarak görülmektedir. Esarete böyle bir bakış, esaret hayatının ağırlığını herhalde hafifletmiş olsa gerek; ne de olsa, kader olduğuna göre, ondan kaçmak mümkün değildi.

Bu kitapta önemli sayıda esaret günlüğünden ve hatıratından yararlanılmıştır. İmparatorlukta okuryazar oranının % 5’den pek yukarı olmadığı göz önünde tutulunca, elimizdeki kişisel hikâyelerin sayısı kayda değerdir.³¹ Kullanılan esaret hatıratlarının ve günlüklerinin önemli bir çoğunluğu, eski esirin ölümünden sonra aile fertlerince ve bazen akraba olmayan kişilerce yayımlanmıştır. Kişisel utanç, birçok eski esiri yazdıklarını bizzat yayımlamaktan alıkoymuş olabilir ama bu etkenin payı büyük ihtimalle çok fazla değildir. Sonraki sayfalarda bu isteksizliğin ardındaki diğer siyasal, sosyal ve ideolojik sebepler ortaya konulacaktır.

Bunu anlamak için 1920’lerin, 1930’ların ve hatta sonrasının milliyetçi tarih anlatısını incelemek gerekir. Şimdiye kadar insanların bağlı oldukları topluluğu nasıl tasarladıklarını ve grupları ya da kişileri söylem ve hukuk düzeyinde “millet” denen kolektif topluluğun kapsamına nasıl aldıklarını ya da bu topluluktan nasıl dışladıklarını inceledik; ama kapsamanın ve dışlamanın başka bir biçimi de vardı. Şimdi de erken Cumhuriyet dönemindeki milliyetçi söyleme, tarihe, okul kitaplarına ve edebiyata bakarak, Osmanlı Cihan Harbi’nin nasıl büyük ölçüde dışlandığını, önemsizleştirildiğini (marjinalleştirildiğini) ve sonunda ancak seçici bir yaklaşımla erken Cumhuriyet’in millî anlatısına alındığını inceleyeceğiz. Amacımız, bunun yani artık önemsizleştirilmiş (marjinalleştirilmiş) bir savaş sırasındaki esaret hikâyelerini belki de anlatmak isteyen eski savaş esirlerine bu marjinalleştirmenin ne tür bir etkide bulunduğunu araştırmaktır. Son olarak ve bununla bağlantılı bir

29 Ankan, “Asker Mektupları”, s. 32.

30 “Gaddar felcğin pençe-i ahenini arasında”, *Vaveyla*, 1-3 Mart 1333/1-3 Mart 1917, sayı 63, özel sayı, s. 4. Başka bir subay, esir düşüşünü “talih ve mukadderat”a bağlamaktaydı. Rahmi Apak, *Yetmişlik bir Subayım*, s. 159.

31 Bu tahmini rakamı % 7 veya % 8 olarak biraz daha yüksek veren tarihçiler olsa da, % 10’a varmadığı kesindir diyebiliriz.

yaklaşım, “yaşayan ölü” durumundaki eski esirler, “histerik erkekler” ve “mütemânzlar ordusu” imgelerinin Türkleri bir “ordu millet” olarak gören milliyetçi söyleme nasıl yerleştiğini kısaca inceleyeceğiz. Başka bir deyişle, ortada bu kadar çok dejenere ve psikopat kişi varken, Türkler nasıl “ordu millet” olabilir?

Burada esas alınan yaklaşım, Fatma Müge Göçek’in başka bir bağlamda milliyetçi tarihyazımının niteliğine ilişkin saptamasıyla aynı doğrultudadır. Milliyetçi anlatının ve tarihyazımının “ana bileşenleri” (yani zaman çerçevesi, belli olaylara seçici biçimde öncelik verme, tarihsel sıralama ya da kronoloji) bazı olayların “bilinçli olarak öne çıkarılmasına”, bazı olayların ise “bastırılmasına”, unutulmasına, yeniden yorumlanmasına ve hatta “uydurulmasına” ya da abartılmasına olanak verdi. Geçmişin bu şekilde yeniden tasarlanması ve yorumlanması seçici nostalji olarak adlandırılabilir durum, yani mevcut Cumhuriyet’in ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere Osmanlı geçmişini yeniden düzenleme, anlatma ve unutma sürecinin siyasal ve ideolojik yaklaşımla belirlenmesini mümkün kıldı.³²

Cihan Harbi’ne katılan diğer ülkelerden ve imparatorluklardan farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye, I. Dünya Savaşı’ndan hem önce, hem de sonra savaşlar yaşadı. Cihan Harbi sırasında ve sonrasında bir devrim ve iç savaş yaşayan Rusya, yegâne istisna olabilir. Cihan Harbi, Avrupa’da önemli bir kriz noktası ve gerginliklerin bir doruğuyken, Osmanlı İmparatorluğu’nda bazen “On Yıllık Savaş” olarak adlandırılan süreçteki bir ara alanı ifade etmekteydi. Bu bakışa göre, “On Yıllık Savaş” 1912-13’teki Balkan Savaşları’yla başladı, I. Dünya Savaşı’yla (1914-18) sürdü ve “Milli

32 Fatma Müge Göçek, “Defining Parameters of a post-nationalist Turkish Historiography”, s. 87. Wolfgang Natter, Alman I. Dünya Savaşı edebiyatı üzerine incelemesinde, Freud’un “gecikmişlik” kavramını kullanarak şunu ileri sürer: “İnsan savaşı kurgusal ya da tarihsel çerçeveye oturtan eserler üzerine düşünürken karşılaştığı sorunları gecikmişlik kavramıyla ilişkilendirdiğinde, yadsınamaz gerçek biçimindeki olayı, artık onun sonucu olması itibarıyla, yorumun doğduğu bir kaynak gibi görmemeye yönelebilir. ... Olayın geçtiği dönemdeki anlam bağlamıyla bütünleştirilemeyen ya da böyle bir bütünleştirmeden kaçınılan parçalar, bir unutma döneminin ardından, sonraki tecrübelerle göre yeniden düzenlenir.” Wolfgang Natter, *Literature at War, 1914-1940*, s. 5. Natter’in eserini okumamı ısrarla tavsiye ettiği için, arkadaşım ve meslektaşım Erol Köroğlu’na minnettarım. Ayrıca bkz. Umut Özkırımlı, *Contemporary Debates on Nationalism*.

Mücadele” olarak da bilinen İstiklâl Harbi’yle (1919-22) sona erdi.³³ Böyle bir bağlamda Milli Mücadele, uzun savaş döneminin son aşaması olarak, asıl önemli kriz noktası şeklinde görülmeye başladı. Cihan Harbi imparatorluğun yenilgiye uğramasını ve yıkılmasını getirirken, zaferle noktalanın İstiklâl Harbi, bir milletin ve devletin “yeniden doğuş”unu mümkün kıldı. Ortaya çıkan teleolojik milliyetçi anlatıda, Cihan Harbi ve yol açtığı tahribat karanlık, yıkıcı, talihsiz ama milletin yeniden doğuşunu mümkün kılan İstiklâl Harbi’ni gerektiren bir olay haline geldi.³⁴

Cumhuriyet’in milliyetçi anlatısının ortaya çıkışından epey önce, Cihan Harbi hem savaş sonrasındaki Osmanlı hükümetince (1918-22), hem de dönemin tarih anlatısında ve edebiyatında “abes” bir şekle sokulmuştu. İmparatorluğun teslim olduğu 1918’de, savaş dönemi Osmanlı kabinesinin önde gelen mensupları (yani sırasıyla harbiye nazırı, sadrazam, dâhiliye ve bahriye nazırı konumlarındaki Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa üçlüsü) ülkeden kaçtı. Onları korkutan şey, mütarekeden sonra kovuşturulmaya tabi tutulmaktı ve bu varsayımları haklı gerekçelere dayanmaktaydı. Bunun dışında, savaş sonrasının Osmanlı idareleri Cihan Harbi’ne girişin sebebini, savaş sırasında Ermenilere yönelik tehciri ve katliamı soruşturmak üzere mahkemeler oluşturdu.³⁵ Bu soruşturmalarda savaşa girişin birkaç pervasız kişinin işi ve dolayısıyla bir hata olduğu sonucuna varıldı.

Bu yeni anlatı yani Osmanlıların savaş girişinin küçük bir grubun işi ve dolayısıyla bir hata olduğu görüşü, Cumhuriyet döneminde de sürdü. Cumhuriyet dönemine damga vuran başka bir özellik, yeni liderlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin savaş dönemi kabinesini yöneten liderlerine ve politikalarına mesafeli durma çabasıydı. Bu anlatılardaki ortak bir tema, Jöntürk yönetiminin iç çevresi (özellikle Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa) tarafından işlenen “suç”tu. Böylece savaş, Osmanlı politikasına el koyan aynı grubun aptalca fikirlerine bağlandı.³⁶ Bazıları Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın

33 Eski kuşaktan Türkler, özellikle de hiç öğrenim görmemiş olanlar, bir savaş öbüründen ayırt etmeksizin, bu dönemi surf “Seferberlik” olarak adlandıırırlardı.

34 Erol Köroğlu, “Retorik bir Araç Olarak Tarih”, s. 5-6.

35 Fatma Müge Göçek, “Reading Genocide”, s. 101-27.

36 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914*, Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri*, s. 26; Âfet [İnan], “Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi”, s. 277-8; Şükrü Günbulut, *Neydi Bu İşlerin Aslı?* s. 140-5; Ahmet Kıymaz, *1918-1928 Arası Romanda Milli Mücadele*, s. 251; Erik Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 27; Ahmet

“Almanya’ya büyülenmiş gibi bir bağlılıkla, aşağı yukarı tek başına davranarak, imparatorluğu istemediği bir savaşa sürüklediğini” ileri sürdü.³⁷

Savaşa girme kararına ilişkin anlatı, çok geçmeden daha fesatlı bir şeye dönüştü. Savaş dönemi liderlerini itibarsızlaştırmaya dönük bu yorum, onları ülkeyi Almanlara “satan” kişiler gibi sundu. Ulus-devlet söyleminde zaten mevcut olan bu tür bir bakış açısı, Cumhuriyet hükümetinin 1930’lu ve 1940’lı yıllarda aralıklarla hapse attığı bir komünist olan şair Nâzım Hikmet’in destansı şiirlerinde bile ortaya çıktı.³⁸ Aşağıdaki şiir savaşın hemen sonrasındaki dönemi anlatır:

Ateşi ve ihaneti gördük.
Ve kanlı bankerler pazarında
Memleketi Alman’a satanlar,
yan gelip ölülerin üzerinde yatanlar
düştüler can kaygusuna
ve kurtarmak için başlarını halkın gazabından
karanlığa karışarak basıp gittiler.
Yaralıydı, yorgundu, fakirdi millet,
en azılı düvellerle dövüşüyordu fakat,
dövüşüyordu, köle olmamak için iki kat,
iki kat soyulmamak için.³⁹

Nâzım Hikmet, Jöntürk liderlerine karşı olmaktan ziyade, savaşa ve emperyalizme karşıydı. Bu tür fikirler halka da yansımıştı; ağıt türündeki bir halk türküsünde şöyle bir mısra yer almaktaydı: “Ahmak millet kandı Alman sözüne”.⁴⁰ Cihan Harbi eskiden, kendilerinin ya da Almanya’nın yararına ülkeyi savaşa sürükleyen ve yenilgiden sonra kaçarak ülkeyi işgalci İtilaf dev-

Eskicumalı, “Ideology and Education”, s. 192; Aykut Kansu, *Revolution of 1908*, s. 1-27, çeşitli yerlerde.

37 Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 1.

38 Hakkında açılan son dava, 1938’deydi. Silahlı kuvvetler içinde bir isyanı örgütlediği yolundaki düzmece ithamlarla yirmi sekiz yıl hapis cezasına çarptırıldı. Nihayet 1950’de bir genel af çerçevesinde tahliye edildi.

39 Nazım Hikmet [Ran], *Kuvâyı Milliye*, mısra 62-73.

40 Şükrü Günbulut, *Neydi Bu İşlerin Aslı?* s. 140. Bu ağıtı “derleyen” M. Sarıöz, türküyü ilgili notlarında “millet” kelimesinin bilinen anlamda değil, “biz”i Alman emellerinin bir aleti durumuna düşüren “insanlar” ya da yöneticiler anlamında kullanıldığını yazar.

letlerinin eline bırakan vicdansız liderlerin işi gibi sunulurken, zamanla başlı başına gayrimeşru ve dolayısıyla yapılan fedakârlıklara değmeyen bir savaş gibi yorumlanır oldu.

Cumhuriyet döneminde tarih kitaplarından edebiyat eserlerine kadar varmak üzere, I. Dünya Savaşı gereksiz bir savaş olarak işlendi. Ne var ki ulus-devletin yeniden doğuşuna da zemin hazırlamaya gerek vardı. İstiklâl Harbi'ni mümkün kılması dışında, bir karşılaştırma sağlaması açısından da Cihan Harbi gerekli bir unsurdur. Cihan Harbi'ndeki yenilgi, Fransız, İtalyan, İngiliz ve Yunan ordularının anavatanı işgal etmelerine yol açarken, İstiklâl Harbi bu emperyalist orduların kovulmasıyla sonuçlanmıştı. Cihan Harbi'nin yanlışlıklarını ve haksızlıklarını düzelten bir gelişme olarak, İstiklâl Harbi'ne şöyle bir özellik yakıştırıldı:

Türk Kurtuluş Savaşı, tarihsel konumu bakımından Türk toplumunu siyasal, sosyal, ekonomik, türesel, kültürel, düşünsel tüm alanlarda eskiden koparıp çağdaş dünya yaşamını [yaşamına] yöneltmek için bir yandan tutucu, gerici, gelenekçi, ütöist iç direniş güçlerine, bir yandan emperyalist, kapitalist, sömürgeci ve fırsatçı dış güçlere karşı girişilmiş, mazlum ulusların baş kaldırma hareketlerine öncü ve örnek olan ve böylece, gerek Türk tarihinde gerek dünya tarihinde yeni evrelerin açılmasına yol açan, evrensel nitelikli bir özgürlük savaşdır.⁴¹

Osmanlı Cihan Harbi, bu İstiklâl Harbi imgesiyle düpedüz yarışamazdı. Ancak sırf belirli olaylar düzeyinde olsa bile, ona yine gerek vardı.

Amerikalı tarihçi George L. Mosse'un ileri sürdüğü gibi, savaş sırasında ölen asker sayısı Almanya için can alıcı önemdeydi çünkü ölümler olmadan bir savaş miti hiçbir şekilde oluşamazdı.⁴² Yani fedakârlık ne kadar büyük olursa, savaşta yaşananlardan bir mit çıkarmak da o ölçüde kolaylaşırdı. İki savaşta kaybedilen asker sayısını karşılaştırma gibi ürkütücü bir işe fazla dalmadan, İstiklâl Harbi'nin fedakârlıklar açısından Cihan Harbi'ne ne kadar yakın olduğunu sorabiliriz. Milliyetçi söylemde İstiklâl Harbi'nin çarpışma sahneleri, milletin bütün fertlerince en büyük fedakârlıklar sergilenmiş gibi tasvir edilir; yok oluşla karşı karşıya kalmış bir milletin son çırpınısıyla yürütülen

41 Nejat Kaymaz, "Türk Kurtuluş Savaşının Tarihsel Konumu", s. 616. İstiklâl Harbi'ne ilişkin benzer imgeler çeşitli yayınlarda mevcuttur. Örneğin bkz. Tanıl Bora, "İnşa Döneminde Türk Kimliği", s. 176. Bora başka bir kaynaktan da alıntı yapar: Suat İlhan, "Türk Kurtuluş Hareketinin Safhaları ve Çağdaşlaşmaya Etkileri", s. 319-26.

42 George Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 72.

bu savaşta “ovaların ve tepelerin ölü askerlerle dolu” olduğu belirtilir.⁴³ Oysa gerçekte İstiklâl Harbi’nin fiili muharebe zayıfatı Cihan Harbi’ndeki ölü sayısının ancak küsuratı kadardır.⁴⁴ Besbelli ki hikâye, başlı başına sayılarla değil, güdülen dava uğruna yapılan fedakârlığın değeriyle ilgiliydi.

Milletin yeniden doğuşuyla sonuçlanmış bir savaş olarak görülen İstiklâl Harbi, Osmanlı geçmişinden açık seçik bir kopuşu da ifade etmekteydi; böylece tarihçiler, genellikle 1923 yılını modern Türkiye tarihinin başlangıcı olarak kabul ettiler.⁴⁵ Erken Cumhuriyet döneminde en yaygın biçimde benimsenen bu yaklaşım, bir eleştirmene göre 1990’ların sonlarına kadar sürdü.⁴⁶ Orta ve lise eğitiminin yeniden düzenlendiği 1923-4’te, yedinci ve sekizinci sınıf öğrencileri için, müfredata “yeni” Türk milletini Osmanlıları dışlayacak şekilde İstiklâl Harbi’yle başlatan “Malumat-ı Vataniyye” adlı bir ders konuldu.⁴⁷ 1920’lerin ortalarından sonlarına kadar, orta ve lise tarih ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti tarihi, 1918’deki Mondros Mütarekesi’nin sonucuyla başlamaktaydı. Mustafa Kemal’in hayatı ele alınırken aktarılan kısa ve sınırlı bir değerlendirme dışında, Cihan Harbi tamamen göz ardı edildi. Bu ders kitaplarında İstiklâl Harbi ve Türk devrimini en önemli konular olarak belirlendi.⁴⁸

Tarihçiler genç Cumhuriyet’in millet inşası projesinde, ilk olarak Osmanlı geçmişini reddetmeye ve dışlamaya çalıştığı konusunda genellikle hem-

43 Enver B. Şapolyo, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 84.

44 Aktaran İsimsiz, *Anıtlarımız, Şehitlerimiz* kitabına (s. 71) göre, İstiklâl Harbi’nde çarpışırken ölenlerin sayısı 9.167, yaralananların sayısı ise 31.173’tü. Başka kaynaklar, çarpışırken ölenlerin sayısını yaklaşık 13.000, yaralananların sayısını ise yine yaklaşık 35.000 olarak verir.

45 Bazı eserler, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun tarihsel ve siyasal bir arka-planını verme çabasıyla, anlatımına 1918 yılından başlar. Böylece kaos halindeki bir Osmanlı İmparatorluğu ve yerine geçen düzenli bir Cumhuriyet arasında tezat kurmak da mümkün hale gelir. Bu yaklaşımın son yıllarda değiştiği açıktır.

46 Kansu, *Revolution of 1908*, s. 1-27, özellikle 7-8.

47 Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s. 79 vd.

48 Bkz. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960)*. Bu kitap Maarif Vekâleti tarafından liseler için bir tarih ders kitabı olarak kabul edildi. Birkaç baskısının çıkmasına karşın, güncelleştirme dışında önemli bir değişiklik yapılmadı; çok benzer bir olayın anlatıldığı kaynaklar için, bkz. Enver B. Şapolyo, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*; Erdal Aslan, “Devrim Tarihi Ders Kitapları”, s. 296-8; Eskipıcalı, “Ideology and Education”, s. 27-8, 38, 152-3, 211.

fikirdir.⁴⁹ Cihan Harbi'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen dışlanması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına damgasını vuran bir husustur. Fakat zamanla Cihan Harbi, Osmanlı tarihinden ayrı tutuldu ve Cumhuriyet tarihinin içine seçici bir yaklaşımla alındı. Ne var ki bu kapsayış sınırlıydı. Örneğin, Maarif Vekâleti'nce yayımlanan resmî *Türk Ansiklopedisi*, Cihan Harbi'ne 5,5 sayfa ayırdı; bunun büyük kısmı Mustafa Kemal'in de çarpıştığı Çanakkale Muharebesi'yle ilgiliydi. İstiklâl Harbi'ne ayrılan yer ise 31,5 sayfa idi.⁵⁰

Milliyetçi tarihyazımında, milliyetçi söylemde ve hatta sosyal hafızada Cihan Harbi'nin tamamen ya da kısmen dışlanması, genelde İstiklâl Harbi üzerine her türden yayınla ele alınıp yüceltilen Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümlerinde daha da belirginleşti. Bu eserlerin bazıları genel savaş tarihleriydi ama yerel yönlerin işlendiği yayınlar da sayıca çoktu. İlk örneklerden biri 1933'te yayımlanan *İstiklâl Harbi'nde Kastamonu*'ydu; yeni kurulan Cumhuriyet'teki hemen her vilâyetin işlendiği başka birçok benzer çalışma hazırlandı.⁵¹ Çok geçmeden bu eğilim olağandışı biçimlere büründü. İstiklâl Harbi'nde belli bir şehir, kasaba ve hatta köyün rolünü öne çıkaran tarihlerin yanı sıra, İstiklâl Harbi'nde yer almış öğretmenlerin,⁵² kadınların,⁵³ din adamlarının⁵⁴ ya da etnik ve dinsel azınlıkların⁵⁵ rollerine ilişkin profesyonel

49 Christoph K. Neumann, "Tarihin Yaranı ve Zararı Olarak Türk Kimliği: Bir Akademik Deneme", s. 103-4; Aslan, "Devrim Tarihi Ders Kitapları", s. 296-8; S. Eyüboğlu, *Sanat Üzerine Denemeler, Eleştiriler*, s. 133; Eskicumalı, "Ideology and Education", s. 27; Ahmet Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı*, s. 6, 48; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 88-9; Ergün, *Atatürk Devri*, s. 79; Artun Ünsal, "Kayıp Kimliğin Peşinde Türkiye", s. 187; Ayşe Kadioğlu, "Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları", s. 202-3.

50 *Türk Ansiklopedisi*, "Dünya Harbi, I" ve "İstiklâl Harbi" maddeleri. Toplam 24,5 sayfa olan ilk maddede Osmanlıların savaştaki durumu 5,5 sayfayı kapsar. Başka bir deyişle, savaşın Avrupa tarafıyla ilgili kısım yaklaşık dört kattır.

51 Hüsnü Açıksozcü, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*. Aynı türün başka bir örneği için bkz. Faruk Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı ve Sonrasında Nijde*.

52 Bkz. İsmail Gölbaş, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler*.

53 Bkz. İnci Enginün, "Milli Mücadelede Türk Kadını", s. 618, 688-94; Fevziye Tansel, "İstiklâl Harbi'nin Anadolu'lu Mücahit Kadınları", s. 81-90; Nilüfer Efendiova, "Milli Kurtuluş Mücadelesine Kadınların", s. 1.979-84.

54 Bkz. Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, Cemal Kutay, *Kurtuluşun "Kuvvâcî" Din Adamları*. Bkz. Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, Baki Öz, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler*.

55 Bkz. Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, Baki Öz, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler*.

ve amatör tarih kitapları çıktı. Çeşitli yerlerin ve kesimlerin oynadığı rolleri ayrıntılı olarak işleyen bu tarih kitapları, bir meşrulaştırma sürecinden başka bir şey değildi; amaç Türk milletini tanımlar hale gelen bir savaşa küçük ya da büyük katkıyla aidiyet kazanmaktı. Bu büyük ölçüde amatör olan tarih kitaplarından belki binlercesi, 1930'lerden itibaren çıkarken, Cihan Harbi'ne ilişkin ciddi çalışmalar ve hatıratlar ancak 1980'lerin sonlarında ve 1990'lar-da çıkmaya başladı.⁵⁶

Cihan Harbi'ne bu ilgisizlik, edebiyat eserlerinde de belirgindir; yani edebiyatta Cihan Harbi neredeyse görünmez haldedir. İstiklâl Harbi üzerine çok sayıda roman ve bu romanları ele alan çok sayıda inceleme vardır ama Türk edebiyatında I. Dünya Savaşı romanları kategorisi yoktur. Ne var ki, bu durum Cihan Harbi'ne hiç değinilmediği anlamına gelmez. Cihan Harbi'yle ilgili konular 1930'ların sonlarında, yani "Millî Edebiyat" döneminde topluca "İstiklâl Harbi türü" olarak bilinen romanlara bazen girdi. Cihan Harbi'ne değinmelere 1960'ların sol eğilimli romanlarında da rastlanabilir. Erol Köroğlu, bu eserlerde Cihan Harbi'nin belirli bir rol oynadığına, millî kimliği oluşturmada bir sahne dekoru işlevi gördüğüne işaret eder.⁵⁷

Başka örneklerin de olmasına karşın, Cihan Harbi'nin bir retorik aracı olarak kullanılışının iyi bir örneği Yakup Kadri'nin ilk kez 1922'de yayımlanan makalelerinden biridir. Burada daha dört yıl önce bitmiş olan Cihan Harbi'ne gönderme, İstiklâl Harbi'nde her şeyin nasıl farklı olduğunu öne çıkarmaya yöneliktir. Bu pasaj, imparatorluktan kopuşu da gözler önüne serer:

Şimdi yalnız bir kuvvetin, yalnız ruhtan gelen yürekliliğin her şeyi yapabileceğine iman ediyorum. Fakat, şu şartla ki, mânevi kuvvetten körü körüne bir cesaret mânası çıkarılmamalıdır. Harbiumumide hâkim olan bu yanlış anlayış bizi maceradan maceraya sürükledi ve Suriye'de Mısır seferi felâketini, Kafkas Cephesinde Sarıkamış hailesini doğurdu. Bu sefer, her nefer ne için ve kim için harbettığını biliyor ve her kumandan kuvvetinin derecesini ölçebilecek bir anlayışı sahibidir. Bugünkü Millî Anadolu Ordusu ne ruh, ne şekil bakımından dünkü İmparatorluk ordusuna benzemiyor.⁵⁸

56 2000 yılından bu yana ama özellikle daha yakın dönemde, insanların birdenbire asker akrabalarının hatıratlarını ve günlüklerini "yeniden keşfetmeleriyle" ve bunları yayımlatmaya heveslenmeleriyle birlikte, I. Dünya Savaşı'na ilişkin hatırat edebiyatında bir "patlama" görülmektedir.

57 Erol Köroğlu, "Retorik bir Araç Olarak Tarih", s. 5.

58 Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], Ergenekon, s. 114.

Yakup Kadri, imparatorluk döneminden milli döneme geçişle birlikte hemen her şeyde neredeyse anında bir değişim görmekteydi. Diğer yazılarında olduğu gibi, burada da Osmanlı subayları ruhtan, vicdandan, inisiyatiften ve diğer önemli vasıflardan yoksundur; Milli Ordu'nun subayları ise idealist tiplerdir, her ne pahasına olursa olsun yakın geçmişle bağlarını koparmış, yeniye kucak açmaya hazır ve kendinden emin kişilerdir.⁵⁹

Yukarıda işaret edildiği gibi, Cihan Harbi'ni Cumhuriyet tarihinden dışlamanın bir istisnası vardır. Bu gözden geçirici yaklaşımda, 1915'te yaşanan ve Mustafa Kemal'in muzaffer bir komutan olarak adını duyurduğu Çanakkale Muharebesi, İstiklâl Harbi için bir prototip işlevi görmek üzere Cihan Harbi'nden düpedüz koparılmıştır.⁶⁰ "Türk Edebiyatı ve Kurtuluş Savaşı" gibi jenerik adlar taşıyan çeşitli antolojilerde Çanakkale Muharebesi üzerine birçok edebiyat eserine yer verilmesinin sebebi budur.⁶¹ Çanakkale Muharebesi'nin cerrahi titizlikle çıkarılıp alındığını ve Milli Mücadele'nin bir parçası gibi Cumhuriyet tarihine mal edildiğini görmekteyiz.

Bir milleti oluşturan şeylerden birinin geçmişi olması itibariyle, geçmiş milli topluluğun yararına olduğunda seçici bir yaklaşımla kullanılabilir. Milli tarihler, topluluğu birleştirdiği düşünülen şeyleri kutsar. Bu projede geçmişe ait seçilmiş olaylar "zaman ve mekân ilişkisi dışındaki 'gerçekler' gibi" sunulur.⁶² Dolayısıyla yukarıda belirtilen antolojilere benzer şekilde, bu seçici kapsayış gençlik edebiyatı eserlerini bile etkilemiştir. *Bu Yurdu Bize Verenler* öğretici bir örnek işlevini görür. Yazar 1975 tarihli bu kısa kitapta, her biri "Milli Kurtuluş Savaşımızın Kahramanlarından" gibi cüretli bir başlıkla sunulan dört kahramanın hayatlarının izini sürer. Kahramanlardan ikisi, Cihan Harbi sırasında Çanakkale Muharebesi'nde askerlik yapmış ve daha sonra hikâyenin önemli kısmını oluşturan İstiklâl Harbi'ne katılmıştır; diğer ikisi ise sadece İstiklâl Harbi'yle ilişkilidir.⁶³ Burada ima edilen şeyin İstiklâl

59 Köröğlu, "Retorik bir Araç Olarak Tarih", s. 9; Erol Köröğlu, "Mahzendeki Geçmiş", s. 39-73.

60 Erol Köröğlu, "Tarih, İdeoloji ve Popüler Roman".

61 Örneğin bkz. İnci Enginün, Zeynep Kerman ve Selim İleri, *Kurtuluş Savaşı ve Edebiyatımız*.

62 Umüt Özkırımlı, *Contemporary Debates on Nationalism*, s. 183.

63 Bu kahramanlar, Koca Seyit, Borazan Çavuş, Köprülü Hamdi Bey ve Hasan Tahsin Bey'dir. Aziz Nesin, *Bu Yurdu Bize Verenler*. Birinci baskısı 1975'te çıkan kitabın beşinci baskısından yararlandım.

Harbi'ne katılmanın “bu yurdu bize verenler” için asli bir tecrübe olduğu açıktır.⁶⁴

Avrupa’da, I. Dünya Savaşı’nın anılışını konu alan kitabında, müteveffa George L. Mosse özellikle yenik milletlerde, soylu bir davada yer almış ve fedakârlıkta bulunmuş olmaktan dolayı, savaşın anılışına damga vuran matemle karışmış halde genel bir gurur duygusu bulunduğunu ileri sürer. Böylece savaş tecrübesi gerçekliği, buna anlamlı ve hatta kutsal bir olay olarak bakan savaş tecrübesi mitine dönüşür.⁶⁵ Avrupalılar savaş arası yıllarda bir yandan savaş tecrübesini unutmaya, öbür yandan anmaya ve ona, değerli bir dava uğruna acıların çekildiği görüntüsünü kazandırmaya çalıştılar. Yukarıda anlatılanların gösterdiği üzere, anma ve mitleştirme sürecinin yaşanan olaya ve yaşlılara belli bir statü yakıştırmaya, can kayıplarının gereğini ve değerini açıklayacak onurlu anlatılar oluşturmaya dayandığı doğrusa, Türkiye’de savaş tecrübesi mitinin konusu Cihan Harbi değil, ondan sonraki İstiklâl Harbi olmuştur.⁶⁶

64 Cihan Harbi’ne karşı benzer tutumlar, savaş arası yıllarda gelişmeye başlayan Türk sinema sektöründe de ortaya çıktı. Bu dönemde Milli Mücadele’nin ve İstiklâl Harbi’nin çeşitli aşamaları en gözde film konularıydı. İstiklâl Harbi’nin, bazen Mustafa Kemal’in de görüldüğü çekimleri halka “belgesel” filmler olarak gösterildi. Savaş çekimlerinin kullanılması, aslında belgesel olmayan bu filmlerin daha gerçekçi ve böylece daha güvenilir görünmesini sağladı. İlk örneklerden olan 1923 tarihli *Ateşten Gömlek*, Halide Edip’in İstiklâl Harbi’ni konu alan *Türk’ün Ateşle İmtihanı* adlı hatıraından yola çıkarak yazdığı aynı adlı romanın bir uyarlamasıydı. Bunu başka filmler takip etti: *Ankara Postası* (1928), *Bir Millet Uyanıyor* (1932), *Vatan İçin* (1951) ve *Yüzbaşı Tahsin* (1951). Ağah Özgüç, *Başlangıcından Bu Güne*, s. 33, 104-5; Ağah Özgüç (ed.), *80. Yılında Türk Sineması*, s. 33-41; Erman Şener, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız* (Dizi Yayınları, 1970), s. 23-50. Toplam kaç kişi tarafından izlendiklerini kestirmek mümkün değilse de bu filmlerin, okuryazar oranının hâlâ çok düşük olduğu Cumhuriyet’in ilk yıllarında geniş bir kesime ulaşma potansiyeli vardı. İstanbul’daki Amerikan konsolosluğu sadece bu şehirde haftanın her günü yaklaşık 50.000 kişinin sinemalara gittiğini ve hafta sonları bu sayının neredeyse 100.000’e vardığını bildirmişti. ABD Dışişleri Bakanlığı, 867.4061/3, “A Report by Consul in Istanbul on Turkish Motion Picture Theaters”, 24 Ekim 1924.

65 Mosse, *Fallen Soldiers*, s. 3-7; ayrıca bkz. Catherine Merridale, “War, Death, and Remembrance”, s. 73, değişik ifadeyle George Mosse’den alıntı.

66 Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, Milli Kurtuluş Savaşı içinde daha özgül olarak Sakarya Muharebesi’ne işaret ederler: “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Milliyetçilik*, s. 140.

İstanbul'un ve Anadolu yarımadasının kendine özgü savaş sonrası ortamında eski esirleri kendi hikâyelerini anlatmaktan alıkoyan başka etkenler de vardır. Esirler, özellikle de Rusya'daki esirler için esaret yaşantısı ne kadar korkunç olursa olsun, memleketteki insanların çoğu muhtemelen esirlerinden daha da kötü tecrübeler yaşamışlardı. Bölüm 6'da ele alındığı üzere, Anadolu'nun demografik kayıpları sarsıcıydı. Anadolu'nun çoğu bölgeleri kadar olmasa bile, İstanbul da sıkıntılar çekti. Sivil ölümlerin çoğu, Türk ve Rus ordularının harekât alanı durumuna düşen, tehcirler, katliamlara, Yunan işgaline, yeni bir savaşa, kıtlığa ve hastalığa sahne olan Anadolu'daydı. Savaşların etkisiyle altyapının dağılması ve büyük çaplı bir işgücü sıkıntısının ortaya çıkması, kıtlıkların yanı sıra kolera, tifüs ve hatta veba salgınlarına yol açtı.⁶⁷ İnsanlar savaş sırasında ve sonrasında İstanbul'un sokaklarında yürüyene birinin, savaşta oğullarını, kocalarını ve kardeşlerini kaybetmiş annelerin, eşlerin ve kızların kederli seslerinden başka bir şey duyamadığını hâlâ hatırlamaktaydı.⁶⁸ Böylece kıyaslama yapıldığında, eski savaş esirleri sanki "talihli" kişiler oldukları duygusuna kapıldılar.

Bazı kişilerin ekonomiden ve maliyeden muazzam paralar kazanarak savaş zengini haline gelmesine karşın, ülkedeki halkın çoğunluğu yıkılmış haldeydi. Cihan Harbi sırasında fiyatlar yaklaşık % 400 oranında yükselmışti ve İstanbul'daki İtilaf işgalinden sonra, dört katı kadar bir artış daha gösterecekti. Ciddi boyutta kömür ve buğday sıkıntısı vardı.⁶⁹ İstanbul nispeten kötü durumda olmasa bile, orada ki intihar oranı 1916'daki düzeye göre 1921'de % 400'e çıkmıştı; artışın önemli bir kısmı 1918-1919'a, yani Cihan Harbi'nin sonuna aitti.⁷⁰ İntihar konusunda resmî bir açıklama olmasa da, savaşın bitiminde görülen artışın, savaşla ve getirdiği yıkımla ilişkili olduğuna pek kuşku yoktur. Şair Nâzım Hikmet, savaşın bitiminde İstanbul'un acıklı durumunu *Kuvâ-yı Milliye* destanında şu şekilde anlatır:

67 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 135-9; Erik Jan Zürcher, *Turkey: a Modern History*, s. 171. Ayrıca bkz. Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, s. 239-53.

68 Vamık Volkan, *Blood Lines*, s. 133.

69 Zürcher, *Turkey: a Modern History*, s. 146; Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, s. 144-56; Nur Bilge Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, s. 81-93. Ayrıca bkz. Ahmet Özgiray, "1918-1920 Senelerinde İstanbul'un", s. 319-22.

70 Fahreddin Kerim [Gökay], *Türkiye'de İntiharlar Meselesi*, s. 23.

Mücevher gibi uzak ve erişilmezdi şeker
erimiş altın pahasında gazyağı
ve namuslu, çalışan, fakir İstanbullular
sidiklerini yaktılar 5 numara lâmbalarında.
Yedikleri mısır koçanıydı ve arpa
ve süpürge tohumu
ve çöp gibi kaldı çocukların boynu.⁷¹

Kısacası, esirler esaretteyken ülkede çokça sıkıntı, ölüm, hastalık, yıkım ve yoksulluk çekilmişti, üstelik bu hâlâ sürmekteydi. Dönen esirler kendilerinden daha fazla sıkıntı çekmiş sivillerle dolu bir ülkeyle karşılaştılar. Esirler böyle düşünmüş olmasalar bile, dönemin cephe gerisindeki gözlemcileri bu görüştüydi. Nitekim Mısır'daki esirlerin en azından bir kısmı ülkedeki insanların kendilerine esarette nispeten kolay bir hayat geçirmişler gibi baktıkları kanısına vardı.⁷²

Bu izlenim, savaş sonrası yılların popüler edebiyatına yansdı. Yakub Kadri'nin savaş sonrası İstanbul'una ilişkin kısa bir hikâyesinde, yurda dönen Namık adlı bir esir, savaş öncesindeki arkadaşlarını görmeye gider. Onlardan her birini görüşünde, karşılaştığı tepkiyle hayal kırıklığına uğrar. Namık'ın esaret yaşantısını dinlemeye ilgi duyuyormuş gibi görünmezler. Aslında, ona orada kalmış olması gerektiğini, çünkü esaretteki hayatın İstanbul'dakinden daha kötü olamayacağını söylerler.⁷³ Peki, eski savaş esirleri böyle bir ortamda, bütün ülke savaşlar yüzünden sıkıntı çekmişken ve Anadolu halkının başına onca şey gelmişken, hikâyelerini nasıl anlatabilirlerdi? Kamuoyunun şefkat duygusu tamamen mülteci akınına ve sevdiklerini savaş, hastalık ve kıtlık yüzünden kaybetmiş yaşlı ailelerin acılarına dönüktü. Bu ortamda eski esirler, kendilerinin cephe gerisindeki insanlardan daha fazla sıkıntı çektiklerine inansalar bile, esaret acılarına dair hikâyelerine kim yakınlık duyabilirdi ki? Ne de olsa, hastalık taşıyan bedenleriyle ülkeye trahom ve başka rahatsızlıklar getirerek halkın ıstırabını ve sefaletini artıran da esirler değil miydi?

Açıkçası, yurda dönen esirler savaşın onur kırıcı yanları açısından cephe gerisinin daha fazla sıkıntı çektiği bir ortamda buldular kendilerini. Bazıları da bu bölümün başında değinilen üç generale oldukça benzer biçimde, İstiklâl

71 Nazım Hikmet [Ran], *Kuvâ-yı Milliye: Destan*, s. 23.

72 *Hatıra-yı Esaret*, 1336/1920, sayfa numaraları yok.

73 Yakub Kadri [Karaosmanoğlu], "Hasretten Hasrete", s. 76-81.

Harbi için çarpışmak durumunda kaldı. Birkaç yıl sonra, Cumhuriyet'in siyasi ve ideolojik ortamı esirlerin hikâyelerini anlatmalarını daha da zorlaştırdı. Cihan Harbi tarihten ve yeni cumhuriyetçi tarih yazımından dışlanmışken, hikâyesini anlatmaya kalkışan bir esir akıntıya kürek çekmiş olurdu. Savaş ve anma konuları üzerine çalışan tarihçiler şunu ileri sürer: “Savaşın niteliği anma faaliyeti için kritik bir belirleyici etkindir. Savaşların ya da başka türden şiddetli karışıklıkların art arda gelmesi, ne kadar büyük olursa olsun, tek bir savaşa nazaran farklı bir anma güçlüğü yaratır”. Başka bir deyişle, bir altüst oluşu başka dramatik olaylar izlerse, ikincisi ilkinin anılması önünde “geçmişe dönük parazitler” yaratır.⁷⁴ Türkiye Cumhuriyeti örneğinde benzer ve doğal bir “geçmişe dönük parazit”in devreye girdiği kesin olmakla birlikte, yukarıda anlatılanlar yakın tarihi yazma, sunma ve anmanın hem kasıtlı, hem kasıtsız yollarından kaynaklanan başka parazitlerin bulunduğunu göstermektedir.

İstiklâl Harbi miti ve diğer etkenler Osmanlı Cihan Harbi’ni ve esaret yaşantısını önemsizleştirirken, Türklerin üstün askerlik vasıflarına ilişkin geliştirilen başka bir söylem, nöropsikiyatrların yüz binlerce askere şizofren, histerik, mütemâriz ve firari ya da genelde dejenere ve psikopat damgasını vuran sonuçlarını görünüşte sarsar nitelikteydi. Türklerin bir “ordu millet” olduğu, yani her Türk’ün “bir asker olarak doğduğu” yönündeki sıkı sav, kökeni 19. yüzyıl sonlarına dayanan ve 1930’larda canlandırılmış biçimiyle revaç bulan bir anlayıştı. Fikir ilk kez, Alman generali Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz’un etkili kitabı *Das Volk in Waffen*’de (1883) ortaya attığı kavrama dayanmaktaydı. Bu eser, yayımlanışının üzerinden daha bir yıl geçmeden Osmanlıcaya *Millet-i Müsellaha* adıyla tercüme edildi.⁷⁵ Goltz Paşa, ordu da reform yapmak üzere on yılı aşkın bir süre Osmanlı İmparatorluğu’nda kalmıştı. Dolayısıyla fikirleri, aralarında Mustafa Kemal’in de bulunduğu Osmanlı harp okulu öğrencileri üzerinde çok etkili oldu. Çoğu, Askerî Tıp Akademisi mezunu olan nöropsikiyatrlar da aynı kavramdan tam anlamıyla haberdardı. Devlet kuruculuğu ve askerlik, 1930’lardan itibaren Türk halkı-

74 Jay Winter ve Emmanuel Sivan, “Setting the Framework”, s. 34; Emmanuel Sivan, “Private Pain and Public Remembrance in Israel”, s. 177-204, özellikle s. 196-7; Merridale, “War, Death, and Remembrance in Soviet Russia”, s. 61-83, özellikle 62-3.

75 Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 14; ayrıca bkz. Altınay ve Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”.

nın “kültürel/milli/ırksal özellikleri” olarak tanımlanır hale geldi. O sırada bunu özellikle mümkün kılan şey, Afet İnan’ın ve bizzat Mustafa Kemal Atatürk’ün yazdığı *Askerlik Vazifesi*’nin yayımlanması ve Türk tarihinin resmî bir milliyetçi anlatımı olan Türk Tarih Tezi’nin oluşturulmasıydı. Bu söylem hamlesi askerliği bir vatandaşlık yükümünden ya da ulus-devlet için bir görevden ziyade bir “kültürel görenek” olarak belirleyen bir efsane yarattı.⁷⁶ Ayrıca “yavaş yavaş askerliği yakın dönemdeki savaşlardan ve Osmanlı geçmişinden ayırdı.” Resmî ideoloji, zorunlu askerliği Türklüğün temel şartı sayan efsaneyi üretip sürdürdü. Buna bağlı olarak, Türklerin asker olduğu anlayışı milliyetçilik fikrinin ayrılmaz parçası haline geldi. Dahası, ordu erken Cumhuriyet döneminde Türk erkeklerinin eğitilmesini ve millileşmesini sağlayan bir kuruma dönüştü.⁷⁷

Bunu uğraşılmaya değer bir proje haline getiren şey, 1930’ların sonlarında Türk ordusunun asker mevcudundaki muazzam artışı. Cumhuriyet’in nüfusu ilk kez modern yöntemle belirlediği 1927 sayımından hemen sonra çıkarılan yeni zorunlu askerlik kanunu, ordunun sayıca büyümesini sağladı. Asker sayısı 1932’de tahminen ancak “1922 düzeyinin biraz üzerinde” bir rakamla 78.000 iken, 1939-1940’ta 800.000’e fırladı. Dokuz katlık bir artış demekti bu.⁷⁸ II. Dünya Savaşı’nın gelişi, elbette bu artışta önemli bir etken idi. Ancak sayı, savaştan sonra düşüşe geçmedi. Acaba yegâne sebep olabildiğince çok sayıda eri “eğitmek ve millileştirmek” olabilir miydi?

Türk Tarih Tezi, “Türk en iyi Askerdir. ... Türk Milleti, askerlik ruhu en mükemmel olan millettir,”⁷⁹ diye açıkça belirtirken, nöropsikiyatrlar savaş arası yıllarda şizofrenler, histerikler, mütemârizlar, firariler ve psikopatlar saptamasını, bu teze açıkça ters düşmeksizin nasıl sürdürebilirdi? Milletin üçte birinden fazlasının sonuç itibariyle disjenik veya psikopat olduğu tahmin edildiğinde, Türkler nasıl ordu millet olabildi? Milli dejenerasyon korkusu 1930’ların sonlarına kadar sürdüğünden, “ordu millet” ideolojisinin kökleşmesinden önce bu nöropsikiyatri söyleminin değişmesi söz konusu değildi. Ordu ve millet mensupları arasında saptanan bu kusurlardan dolayı

76 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 6-7.

77 *Age*, s. 28-30; Altınay ve Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”.

78 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 27-8; David Lerner ve Richard Robinson, “Swords and Ploughshares”, s. 27. 77. Altınay ve Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, s. 142.

79 Altınay ve Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, s. 142.

herhangi bir etnik ya da dinsel topluluk günah keçisi yapılmadığına göre, bir askere yakışmayacak davranışlar sergileyen dejenereleri ve psikopatları öteki etnik ve dinsel topluluklara mensup sayarak meseleyi kolayca geçiştirme şansı pek yoktu.

İkili ya da katmanlı bir söyleme başvurmak, nöropsikiyatrların hem Türklerin asker ve savaşçı bir millet oluşundan, hem de dejeneratif marazları askerlik sırasında ortaya çıkan kısmen dejenere bir millettten söz etmelerini sağladı. Katmanlardan biri meslekten olmayanlara ve genel olarak ahaliye dönük bir kamusal söylemdi. Bu söylem, Fahrettin Kerim'in "Mehmedçikte sinir zaafı görülmüş bir şey değildir" gibi şeyler söylemesine olanak verdi.⁸⁰ Yine Türk askeriyle ilgili bir saptaması şöyleydi: "Tankların homurtulu yürüyüşü, uçakların tiz sesli düdükları ona köyün davul zurnası, sivri sineğin vızıltısı kadar tesir eder."⁸¹ Sanayileşmiş savaşın sesleri bu şekilde hem bildik, hem de önemsiz bir şey gibi gösterilmekteydi. Fahrettin Kerim ne kendisinin, ne de Mazhar Osman'ın arsız "mütemânzlar ordusu" ve basit düşmeler ya da yaralanmalar yüzünden histeri arazlarına kapılan öteki kişiler hakkındaki ifadelerini unutmuştu. O sözler tıptaki meslektaşlara ve bir ihtimalle böyle bir şeyi anlayabilecek eğitimli siyasal elite yönelik daha tıbbi-teknik bir söylem çerçevesindeydi. Halkın önünde Türk askerlerinin çelik sinirlerini överken, bir tıp kitabında milliyetçi söylemi sarsmaksızın, "Askerlik hizmeti esnasında erken bunama çok görülür" savını ileri sürmek, nöropsikiyatrlar için bir bakıma çelişkili değildi.⁸²

Dejenereleri ve psikopatları konu alan diğer çalışmaların, daha da sınırlı bir okur kitlesi vardı. Örneğin, Nazım Şakir'in temaruzu ele alan ve İstanbul'daki Askerî Tıp Akademisi Matbaası tarafından yayımlanan kitabı, sadece ordudaki doktor kitlesine yönelikti. Benzer şekilde, Türk Genelkurmayı tarafından yayımlanan *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* adlı sonraki bir kitabın sınırlı okur kitlesi, askerî tabiplerden, yani nöropsikiyatrlardan oluşmaktaydı.⁸³ Özellikle Mazhar Osman ve Fahrettin Kerim gibi nöropsikiyatrlar, halka dönük söylemde ayrı bir tutum takınmak zorundayken, tıp camiasıyla sınırlı olan özel söylemde tehlikeli dejenereler ve mütemânzlar

80 Fahrettin Kerim Gökay, "Harb ve Sinir", s. 4607.

81 *Açe*, s. 4607.

82 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 251.

83 Nazım Şakir [Şakar], *Temaruz ve Teşhis*; Nazım Şakir Şakar'ın *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu*.

ordusundan söz edebiliyorlardı. Kısacası, ikili bir söyleme başvurmak stratejik güdümlü yani kasıtlı bir hafıza kaybına olanak vermekteydi; böylece “yaşayan ölüler,” mütemânzlar, firariler ve milletin üçte birinin dejenere olmasında payı olan öbür kişiler, milliyetçi anlatıyı bozdukları gerekçesiyle, millete yüklenen anlamın halka dönük versiyonundan dışlanmaktaydı. Bu dejenereler yok olmadı ya da hafızadan silinip gitmedi; ama eğitilmiş gözler için görünür (ve tehlikeli) olarak kalırken, halkın gözünde görünmez kıldılar.

Askerliği milli kültürle özdeşleştirme ve “askerliği savaşlardan uzak tutma” anlayışının 1930’larda milliyetçi söylemin önemli bir parçası olmasına karşın, Mazhar Osman’ın yazılarında daha Cihan Harbi’nin ortalarında tam da benzer bir düşünce tarzının serpildiği görülebilir. Mazhar Osman, 1915’te uzun süreli askerlik hizmetini ve savaşları Türklerin “az çok dejenerasyona” uğramasının “en önemli” iki sebebi olarak göstermekteydi. Onun bakış açısından, ordunun omurgasını etnik Türklerin oluşturması nedeniyle, askerlik (özellikle Jöntürk öncesi dönemde) Osmanlı devletinin dayattığı bir etnik intihar demektir. Bu bakışa göre, doğuştan gelen “cengâver” vasıflar, Türkleri demografik açıdan zayıflatmaktaydı; çünkü yüksek sayıda can kaybı vermelerine ve uzak sınırlardan hastalıklar getirmelerine yol açmaktaydı.⁸⁴ Bu durum Mazhar Osman’ın beraberinde savaşa sıkça girmemeyi getirecek kısa askerlik hizmetini birey, aile ve milletin yararı açısından niçin savunduğunu açıklayabilir:

Askerlik umuma şamil ve bir kaç seneye münhasır bir hizmet olduğu takdirde gençleri intizama, idmana alışdırmak, sertleştirmek için en sıhhi ve nafi [yararlı] bir meslektir. Milletin her ferdini muhafaza-yı hayata ve namusa muktedir edebilecek, ... askerlik ahlak nokta-yı nazarından en mukaddes bir meslek olduğu gibi beden ve ruhun selameti için de en hayırlı bir ocaktır. Askerliğin esas olan ruh ve beden idmanlarının hizmet-i askeriye münhasır kalmayub milletin çocuklarından ihtiyarlarına kadar taammümü [genelleştirilmesi] tarafdarıyız. Bu suretle meydana gelecek asker bir milletden her işde bir ciddiyet ve intizam görülür.⁸⁵

84 Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?”, s. 85. Haliyle savaşların en sağlıklı ve en güçlü kişileri ortadan kaldırırken, geride “çürük”leri bıraktığını ileri sürmekteydi.

85 *Açe*, s. 77.

Hiç kuşkusuz, askerlik hizmeti, sadece beden ve ruh idmanı sağlamaya değil, “milletin her ferdine ... icabında şerefle seve seve ölmeği” öğretmeye de yönelikti.⁸⁶ Bunu öğrenmek, mutlaka savaşı peşinen haklı göstermeyi getirmezdi. Sonuç olarak, böyle bir askerlik hizmeti onları “köylü” veya “şehirli” kılan niteliklerinden arındırmayı sağlayacak, millileştirme ve erkekleştirme yoluyla onlardan “şekilsiz kilden” yapılma askerler yaratacaktı.⁸⁷

Türklerin ilk cengâverlik günlerinden 20. yüzyıl başlarına kadar geçen süreçte zayıflayışı, Mazhar Osman, Fahrettin Kerim ve diğer nöropsikiyatrlar arasındaki çok daha güçlü konumlara sahip kişilerin de farkına vardığı bir durumdu. Mustafa Kemal 1926’da, bazı spor dallarının yöneticilerine “Türk ırkında mazisinin meş’um, menfi ve bimana izler” gördüğünü söyledi. “Tarihlerinde cihanlar hâkimi olmuş koskoca Türk milleti”ne nazaran, bugünün kuşağını “biraz zayıf, biraz hasta ve biraz cılız” bulduğunu ekledi.⁸⁸ Mustafa Kemal’in buradaki ve başka yerlerdeki ifadeleri, kısa sürede Cumhuriyet devletinin spor dallarını askerileştirmeye girişmesini getirdi. Bu doğrultuda devlet, spora askerlik çağına henüz gelmemiş çocuklar için sanki bir askerlik göreviymişçesine destek verdi. Mazhar Osman söz konusu yazısında, kısa askerlik hizmetinin yanı sıra şöyle bir tavsiyede bulunmuştu: “Spor hayatı canlanmalıdır. Şehirlerden köylere kadar riyazat-ı bedeniyeye [beden disiplinine] fevkâlade ehemmiyet verilmelidir.”⁸⁹ Mustafa Kemal’in 1926’daki talimatı ve Mazhar Osman’ın 1915’teki önerisi arasındaki benzerlikler açıktır.⁹⁰

Sporun askerileştirmesini ve askerliğin millileştirme işlevini incelerken, bu bağlamda askerliğin çoğunlukla bireyi ve milli halk kitlesini güçlendirmeye

86 *Age*, s. 77.

87 Michel Foucault, *Discipline and Punish*, s. 135; Altunay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 63. Aslında, “Educating the Peasants: the Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform” başlıklı makalemin savı, aynı doğrultudadır; ancak bu süreçte devletin maksatlarını pek fazla sorgulamadığını kabul etmek gerekir. Makalede tam da imparatorluğun yıkılışı sırasında, devletin “uysal bedenler” yaratmaya yönelmesiyle birlikte, askerliğin kişisel hijyenden milli kimliğe ve itaate kadar her şeyi aşılama amacına dönük olduğuna işaret edilmektedir.

88 Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*, s. 98.

89 Mazhar Osman [Uzman], “Türkler Mütereddi mi?”, s. 96.

90 Doğrudan bir bağlantıya işaret etmek yerine, sadece fikirlerin benzer olduğunu ileri sürmekteyim; bu durum her ikisinin ve onların kuşağındaki başka kişilerin benzer eserleri okumasından kaynaklanmış olabilir.

yönelik bir pozitif öjenik tedbiri olduğu ileri sürülebilir. Bu fikir, 20. yüzyılın başlarında elbette geçerliydi.⁹¹ Mazhar Osman gibi, Avrupalı öjenikçiler de askerî talimin hizmet döneminden sonra sürmesinde yarar görüyorlardı. Bir öjenik tedbiri olarak askerlik, iki amaca hizmet edecekti. Birincisi, ülkedeki zayıf gençleri erkekleştirecek ve güçlendirecekti. İkincisi, beden ve ruhen zayıf olanları saptamayı sağlayacaktı. Bölüm 6'da nöropsikiyatrların özellikle asker adaylarını orduya almada kendi mesleklerine verilmesini istedikleri rol, ana hatlarıyla ortaya konulmuştu. Mazhar Osman'ın bu konudaki görüşü şöyleydi: "Her kolu bacağı sağlam olan askerlik edemez, asker vücudu kadar başça da sağlam olmalı. ... Ordu hazer [barış] vaktinde temizlenmelidir. ... Bir millet neferlerini sulh zamanında birer birer ruh hekimlerinin muayenesinden geçirmeli, sade hastane müşabedesi değil, kıtaat zabitlerinin, doktorlarının o nefer için yazdığı mütalaarı da ruh hekimi tetkik etmeli ki doğru hüküm vermeğe yardım eder".⁹² Hiç kuşkusuz burada önerilen şey, özellikle ordunun asker mevcudu 800.000'e yükselmişken, sağlık alanında ulaşılan düzey mevcut altyapı gücünün ötesindeydi. Bununla birlikte, nöropsikiyatrların pek fazla katılımı olmadan da askerliğin pozitif öjenik amaçlarına hizmet etmesi mümkündü. Bu askerî nöropsikiyatr kuşağının ya da 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki daha genç kuşağın doğrudan tıbbi müdahaleyi ne ölçüde başarabildiğini tam olarak bilmiyoruz.⁹³

Diğer doğrudan tıbbi müdahale biçimleri ise ordunun içinde hayata geçirildi. Dr. Ali Esat Birol Ankara'da toplanan Yedinci Türk Milli Tıp Kongresi'ne öjenik üzerine sunduğu bildirisinde, şu garip ve kısa pasaja yer verdi: "Memleketimizde senelerden beri muvaffakiyetle tatbik edilen ve ameliyatla kabili şifa hastalıklara [orijinalde böyle] taşıyan asker namzetlerinde ameliyat mecburiyetinden individual ve umumî büyük faydalar görmekteyiz." Dr. Ali Esat, bu ameliyatların tam olarak hangileri olduğuna ilişkin

91 Öjenik literatürün kısa askerlik süresini, "askerî talimin kesinlikle insanları o an için ve muhtemelen temelli daha güçlü ve sağlıklı kılması..." açısından bir öjenik tedbiri olarak önerdiği kesindir: Leonard Darwin, "Eugenics During and After the War", s. 97. Bu metin, Öjenik Eğitim Derneği'nin 1915'teki yıllık toplantısında başkanın yaptığı konuşmaydı.

92 Mazhar Osman Uzman, "Ruh Tıbbının İçtimaiyatta Rolü", s. 205-6.

93 Ordu mevcudunun bu derece yüksek tutulmasının, sırf askerliğin bir pozitif öjenik tedbiri olarak görülmesinden kaynaklandığını ileri sürmüyorum. Bu, sadece bir ilave etkendi. Örneğin, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Sovyet tehdidi de başka bir etken olarak görülebilir.

örnekler vermemekle birlikte, sağladıkları genel yararları kendince şöyle vur-guladı:

Bu suretle sıhate kavuşan ve faal askerlik vazifesini gören vatandaşlar mem-leketin silâh ve müdafaa kudretini artırmaktadırlar. Öjenik endikasyonla kı-sırılaştırma muhtelif memleketlerde senelerce hususî ve resmi bir çok ilmi teşekküllerle tetkik edildikten sonra tatbikiye başlanmıştır.⁹⁴

Öjenik Tatbikatı isimli kırk beş sayfalık bir kitapçıkta, öjenikle ilgili iki kısa paragraf arasına gömülmüş halde karşımıza çıkan şey, orduda bazı askerle-re kimi ameliyatlar yapıldığına dair bir açıklamadır. Başka bilgilerin yoklu-ğunda, bağlamdan çıkarılabilecek tek sonuç, Dr. Ali Esat'ın hastayı rahatsız eden durumun atlatılmasını sağlayan ameliyatlardan söz ettiğidir. Bu zo-runlu ameliyatı, bir olasılık haline getiren durumlar nelerdi? Öjenik üzerine yapılan bir bildiride bu açıklamaya yer vermesi, ordunun askerler üzerinde bazı ameliyatları zaten başarıyla yürüttüğünü ve bu ameliyatları çeşitli öjenik tedbirlerini kapsayacak şekilde genişletmenin bir sorun oluşturmayacağını göstermek için miydi? Bilmiyoruz. Bağlam, meşum bir şeye işaret etmez. Ancak bu kadarı da bazı askerlerin ve asker adaylarının ameliyatlardan hiç kuşkulandığı ve artlarında yatan maksadı farklı şekilde hatırlamadığı an-lamına gelmez.⁹⁵

1930'ların sonlarında ve 1940'ların başlarında yaşanan başka olaylar, as-kerlik hizmetinin öjenige benzer kısıtlı tedbirlerle özdeşleşmiş uygulamalara başvurulabilen bir dönem olduğuna işaret eder. Nöropsikiyatr Şükrü Hazım Tiner, Yedinci Milli Tıp Kongresi'ne sunduğu bildiride, Amerikan ordu-sundaki askerlerin Harvard psikologlarından Robert Yerkes'in geliştirdiği Alfa testinden geçirilmesi meselesini gündeme getirdi. Yerkes'in, I. Dünya

94 Ali Esat Birol, *Öjenik Tatbikatı*, s. 45.

95 Açıkçası, bu sadece kişisel liikâyeye dayalı bir bulgudur. Ali Esat'ın yazısını yeniden okuduğumda, babam tesadüf eseri yanımdaydı. Ona da bu pasajı okumam üzerine, lafı ağzımdan alıp “Tabii ya, kısırlaştırma ameliyatları,” diye tamamladı. Sözleri bende merak uyandırdığı için, neyi kastettiğini açıklamasını istedim. 1950'lerin sonlarında askerliğe gitmeye hazırlandığı sırada, kendisinin ve kuşağındaki başkalarının daha önce askerliğini yapmış olanlardan “bazı askerlerin ordudayken kısırlaştırıldığını” duyduklarını açıkladı. Kullandığı ibarenin “hadım etmek” olmasına karşın, kastettiği şey kısırlaştırmaydı. Doğru olsun ya da olmasın, böyle bir korkunun 1950'lerde ve 1960'larda vazifelerini yerine getirmeye hazırlanan asker adaylarından oluşan genç bir kuşağın hafızasına kazındığına işaret etmek önemlidir. Kadir Yankıdağ'la bu kişisel sohbet 29 Mart 2010'da Yalova'nın Armutlu beldesinde geçmiştir.

Savaşı sırasında 1,7 milyon Amerikalı askere uyguladığı psikolojik testten beyazların % 37'sinin, siyahların da % 89'unun "geri zekâlı" olduğu sonucu çıkarılmıştı. Bu ırkçı imayı görmezlikten gelen Yerkes, savaştan sonra yaptığı testin "savaşı kazanmaya katkıda bulunduğunu" ileri sürdü.⁹⁶ Bölüm 6'da gördüğümüz üzere, Avrupa'ya gönderilecek askerlerin seçiminde Amerikalı psikiyatrların oynadığı role hayranlık duyan Türk nöropsikiyatrlar, yanlış bir yaklaşımla bu sayede dejenerelerin ve psikopatların yurtdışında bu yolla askerlikten ayıklanabildiğini varsaydılar. Alfa testi Amerikalılarda işe yaradığına göre, Türklerde de işe yarayacaktı. Nitekim 1940'ların başlarında test metinleri Türkçeye çevrildi.⁹⁷

Bütün erkekler için genel zorunlu askerlik, orduyu büyütmenin yanı sıra, devletin biyopolitiğini de daha kapsamlı hale getirdi. Devlet bütün milleti muayene edecek, disiplin altına alacak, erkekleştirecek, sağlıklı ve zinde hale getirecek altyapıdan yoksun olabilirdi ama bu işi askerlik sayesinde 800.000 kişi açısından peyderpey başarabilirdi. Askerlerinin ve genel olarak ahalinin sağlığının umursamamış gibi sunulduğu imparatorluk dönemindeki aksine, milletin sağlığı, nihayet Cumhuriyet devletinin ilgi alanına girmişti. Bu da askerliğin erkekleri millileştirmedeki rolüne ilaveten sağlanan bir gelişmeydi.

Bizzat Cihan Harbi'nin sadece seçici yaklaşım yoluyla Cumhuriyet tarihinin içine alındığı bir dönemde, savaşın, esirler ve diğer eski muharipler üzerindeki psikolojik etkisi de stratejik amaçla kullanılabilirdi. Psikopat damgası vurulan şizofren esirler, histerikler, mütemârizlar ve firariler her Türk'ün "asker doğduğu" söylemini bozucu unsurlardı; dolayısıyla bu kesimler halka dönük resmî anlatının dışında bırakıldılar. Özel söylemde ise son derece tehlikeli bir dönemde ve muhtemelen bir "milli dejenerasyon" tablosu çizmede işe yarayacakları için, öjeniği haklı göstermede kullanılmaları mümkündü. Bu şekilde sadece milletin tarihinden değil, siyasal yapısından da dışlanacaklardı.

96 Şükrü Hazım Tiner, *Eugenik Bahsine Umumi bir Bakış*, s. 33. Ayrıca bkz. Robert M. Yerkes, "Psychological Examining in the United States Army", s. 1-890. Teste yönelik eleştiriler için bkz. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man*, s. 222vd.

97 Refia Uğurel-Şemin, *Ordu Alfa Testleri "Army Alpha Tests"*, Refia Uğurel-Şemin, *Stanford-Binet Ölçeğinin İstanbul Çocuklarına Uygulanması*.

Sonuç saptamaları

Millete Deva Olmak, milletin daha fazla gerilemeyi ve yıkımı getirecek derin bir uçurumun eşiğinde olduğu kanaatinin, birbiriyle yakından ilişkili ama gerçekte ayrı olan iki kesimde ortaya çıktığını göstermiş bulunuyor. Bu iki grup ayrı olsa da onları birleştiren en önemli ortak nokta, Cihan Harbi sırasında ortaya çıkan ya da o dönemde daha netleşen milli gerileme belirtilerine gösterdikleri tepkilerdir. Esirler kültür, toplum, fikir ve medeniyet düzeyinde milli topluluğun çürüyüşü olarak gördükleri bir duruma tanık olurken; nöropsikiyatrlar, biyolojik (hem bedensel, hem de ruhsal) bir çürüme ve milletin dejenerasyonu ile karşı karşıya olduklarını algıladılar. Esir subaylara göre, çürüme milli kimlikten ve medeniyetten yoksun cahil köylülerde en üst düzeydeydi ama milleti, geleneği ve kültürü umursamıyormuş görünen subay arkadaşlarının da yer aldığı başka kesimler için de farklı ölçülerde geçerliydi. Tıp insanları, “biyolojik” sebeplere işaret ederken bile, savaşın başlarında sinir bozukluğunun nedenleri açısından savaş şartlarıyla bağlantılı olmadığı, bunun ortak milli çıkarı narsist arzularının üzerinde tutmada isteksiz ya da aciz olan kişilerin zayıf iradelerinden kaynaklandığı sonucuna vardılar. Nöropsikiyatrlar, Cihan Harbi’nin ardından ilk önce esirler, esir olmayanlar, erler ve subaylar arasında saptadıkları çürümeyi bütün milli yapıya yansıtarak, nüfusun üçte birinden fazlasının “düşük değerli” kişilerden, yani psikopatlardan ve dejenerelerden oluştuğu tahmininde bulundular. Bir bakıma, “ortak bilinç”ten yani “milli gaye”den yoksunluk ile dejenerelik ve psikopati arasında bir ilişki kuruldu. Her iki kesime göre de millet, çürümenin önüne geçmek ve *dirilmek (regenerate)* için onların müdahalesine muhtaçtı. Bir kesim, milleti kişilerin ve grupların bir “gaye” etrafında birleştirici ortak kültürel özelliklere dayalı bir topluluğu olarak tanımlamaktaydı. Öbür kesim, biyolojik özelliklere ve irsiyete daha çok önem vermekteydi; ancak tıp ve biyoloji alanını aşan kaygıları milliyetçi bir söylemin çerçevesindeydi.

Esir subaylar, milleti sosyal, kültürel, siyasal ve düşünsel bakımdan diriltmenin yollarını aradılar. Bu bazı bakımlardan tam da sosyal ve kültürel bir dirilişe denkti; çünkü istedikleri şey askerlerin zihniyetini değiştirmek, onları ahirete ilişkin dogmatik inançlarından kurtarmak, onlara ortak bir kimlik ve gaye kazandırmaktı. Nöropsikiyatrların hedefi de milletin dirilişiydi ama biyolojik (bedensel ve ruhsal) bir dirilişti bu. Esir subaylar, araç olarak eğitimi kullanmak isterken; nöropsikiyatrlar, milli diriliş ya da milli yeniden doğuş için öjeniğe yöneldiler. İkinci kesim için, biyolojik özellikler ve irsiyet önemli

hale geldi. Fakat biyolojiye ve irsiyete duydukları derin ilgiyi, kurumsal ırkçılığın ya da en azından geleneksel anlamıyla ırkçılığın açık bir belirtisi gibi ele almamak gerekir. Yine de nöropsikiyatrlar, dejenere ya da psikopat saydıkları kişilere karşı ayrımcı tutum takındılar ve onları millettten dışlamak istediler.

Bu çalışmada, etnisitenin ya da dinin böyle teşhisler ya da dışlama için belirleyici bir etken olduğu yönünde kesin bir bulgu saptanmış değildir. Milletin yaklaşık dörtte birinin trahom yüzünden körlükle karşı karşıya kaldığını ve üçte birinden fazlasının dejenere olduğunu göz önünde tutan nöropsikiyatrlar ve diğer doktorlar, milletin daha da gerilemesinin önüne geçmek amacıyla biyopolitik ideolojiler, biyolojik ve sosyal mühendislik modelleri önerdiler. Milleti bilimsel düzenlemenin ve uzmanlığın bir nesnesine dönüştürmeye çalıştılar. Ortaya çıkan sonuç, milli aidiyeti mutlaka ırksallaştırmayı içermeksizin biyolojikleştirmeydi. Esirlerin ve nöropsikiyatrların millete bakışında hem ayrışan, hem de örtüşen önemli yanlar olsa da, gayeleri benzerdi. Cihan Harbi sonrasında nöropsikiyatrların bazıları devlet doktoru olarak sivil meslek hayatına geçip diğerleri askeri doktor olarak kalsalar da aynı konularda kitap ve makale yazmaya devam ettiler. Esirler ise yurda döndüklerinde artık “eski esirler” konumuna geçmişlerdi. Metin boyunca gördüğümüz gibi, bazı “eski esirler”, esaret tecrübelerini özel yaşamlarında anmış olsalar da sosyal ve toplumsal yaşamlarında çoğunlukla o günleri hatırlamak veya gündeme getirmek istemediler. Bu durum özellikle sonradan siyasi veya askeri rollerde yüksek mevkilere gelenler arasında daha yaygındı. Fakat yaşadıkları esaret günlerine sosyal ve toplumsal hayatlarında gönderme yapmamaları, bu tecrübelerin onların hayatlarını etkilemediği veya esarete iken yapmayı planladıkları şeyleri yapmaya çalışmadıkları anlamına gelmez. Esaretleri ister bir sene sürsün, isterse sekiz seneyi bulsun, eski esirlerin çoğu için oradaki tecrübelerinin, hayatlarının geri kalanını değişik şekillerde belirlediğine ve yaşamlarını az ya da çok etkilediğine pek şüphe yoktur.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

İngiltere

Milli Arşiv, Londra:

Dışişleri Bakanlığı (FO), 371 ve 383

Savaş Bakanlığı (WO), 95

Kabine (CAB), 21/60

Britanya Kütüphanesi, Hindistan Bakanlığı, Londra:

Gizli ve Siyasal Dosyalar, L/P&S/11

İmparatorluk Savaş Müzesi, Londra:

Yarbay H. A. Strachan Belgeleri

Teğmen J. F. B. O'Sullivan Belgeleri

Sir Gerard Clauson Belgeleri

Türkiye

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), Ankara:

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul:

HR-HMŞ-Dâhiliye Hukuk Müşavirliği

DH-İUM-Dâhiliye İdare-i Umumiye Evrakı

DH-SYS-Dâhiliye Siyasi Evrakı

DH-KMS-Dâhiliye Kalem-i Mahsus

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara:

Genel Koleksiyon

İnkılâp Tarihi Arşivi, Ankara:

Genel Koleksiyon

ABD

ABD Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin İçişlerine Dair Belgeler, 1910-1928.

ABD Dışişleri Bakanlığı, I. Dünya Savaşı'na ve Sona Erişine İlişkin Dışişleri

Bakanlığı Kayıtları, Kayıt Grubu 59, Mikrofilm Yayını M367, Washington, DC,
Milli Arşivler, 1972.
Üniversite Arşivleri, Illinois Üniversitesi:
Donald A. Lowrie Belgeleri

SAVAŞ ESİRİ KAMP GAZETELERİ (YAZMA HALİNDE)

Badiye
Esaret
Esaret Albümü
Esaret Hatırası
Garnizon
Hatıra-yı Esaret
Işık
İzmir
Kızıl Elma
Ne Münasebet
Nilüfer
Türk Varlığı
Vaveyla
Yarın
Zincir

DİĞER BİRİNCİL KAYNAKLAR

- A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", *İstanbul Seririyatı* 13 (1932), s. 128-32.
A. Süleyman, "Esaret Hatıraları", *Vakit* (1920'nin çeşitli tarihlerinde).
Adasal, Rasim, "Sinir İhtilâçları ve Bayılmaları", Nazım Şakir Şakar (ed.), *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946), s. 58-79.
[Ahmed] Muhtar, "Memleketimizde Trahom", *İstanbul Seririyatı* 1: 8 (1335/1919), s. 159-61.
Ahmed Muhtar, "Memleketimizde Trahom [II]", *İstanbul Seririyatı* 2: 10 (1336/1920), s. 380-82.
Akçura, Yusuf, *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu* (Dersaadet/İstanbul: Matbaa-yı Orhaniye, 1335/1919).
al-Aref, Aref, Aref al-Aref: *a Biographical Sketch, 1892-1964* (Kudüs: al-Ma'aref Press, yayın tarihi yok).

- Altınay, Ahmet, *Katran Kazanında Sterilize: Bir Türk Subayı'nın İngiliz Esir Kampında Üç Yılı* (İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004).
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988).
- Ataman, Halil, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları* (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990).
- Atay, Falih Rıfka, *Zeytindağı* (İstanbul: Pozitif, 2004).
- Ayberk, Nuri Fehmi, "Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine ait Haturalarım", *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19 (Ekim 1961), s. 127-8.
- [Ayberk], Nuri Fehmi, *Trahom* (İstanbul: Milli Matbaa, 1927).
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997).
- Aydın, Hüseyin, *Acı Hatıralar* (İstanbul: Sinan Matbaası, 1965).
- Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zividen Peteriçe* (Ankara: Erkanharbiye Matbaası, 1934).
- Baki, Miralay, *Turt Müdafası, Seferde ve Hazarda Zabıt ve Zabıtlık* (Ankara: Köyhocas Matbaası, 1932).
- Başkatıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları* (Ankara: Kebikeç, 1996).
- Baytin, Arif, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: 29. Tümen ve 3. Alay Sancağı Hatıraları* (İstanbul: Vakıf, 1946).
- Bediüzzaman Said Nursi, *Hayatı-Mesleki-Tercüme-i Hâli* (İstanbul: Sözler Yayınevi, 1991).
- Bedreddin, "Pollagra bir Avitaminose Hastalığı mıdır?", *İstanbul Seririyatı* 13 (1932), s. 104-5.
- Bigland, Douglas, "Oedema as a Symptom", *The Lancet* (31 Ocak 1920), s. 314-16.
- Bigland, Douglas, "Pellagra Outbreak in Egypt", *The Lancet* (1 Mayıs 1920), s. 947-53.
- Bilge, Rüştü, "(Temaruz) ve (Sar'a)", *Askeri Sıhhiye Mecmuası* 67 (1938), s. 33-41.
- Biröl, Ali Esat, *Öjenik Tatbikatı: Yedinci Milli Türk Tıp Kurultayı* (İstanbul: Kader, 1938).
- Burridge, W., "Pellagra among the Prisoners in Egypt", *The Lancet* (9 Ekim 1920), s. 764.
- Çakıröz, Raci, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl: Bnb. Raci Çakıröz'ün Hatıraları* (İstanbul: Belge Yayınları, 1990).
- Çantay, Hasan Basri, *Kara Günler ve İbret Levhaları* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964).

- Çelik, Osman Şerafeddin, “Bir Pellagra Vak’ası”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 2 (1936), s. 16-18.
- Çelik, Osman Şerafeddin, “Harp ve Sari Hastalıklar”, *İstanbul Seririyatı* 22 (1940), s. 8-14.
- Çöl, Emin, *Çanakkale - Sina Savaşları* (Ankara: Güryılmaz Matbaası, 1977).
- Doğantug, Mevlut, “Ruh Hastalıklarında Anormal Reaksiyonlar”, Nazım Şakar (ed.), *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946), s. 110-28.
- Dwinger, Edwin Erich, *Prisoner of War: a Siberian Diary* (New York, NY: Knopf, 1930).
- Enright, J. I., “Pellagra Outbreak in Egypt: II-Pellagra amongst German Prisoners of War”, *The Lancet* (8 Mayıs 1920), s. 998-1.003.
- Enright, J. I., “War Oedema in Turkish Prisoners of War”, *The Lancet* (7 Şubat 1920), s. 314-16.
- Erbuğ, A. Hilmi, “Kaybolan Yıllar”, *Askeri Tarih Bülteni* 19 (1994), s. 177-264.
- Erev, Muhiddin, “I. Dünya Savaşında bir Yedek Subay’ın Anıları”, *Hayat Tarih Mecmuası* 3 (çeşitli sayılar, 1967).
- Eyüp Sabri, *Esaret Hatıraları* [orig. *Bir Esirin Hatıraları*], ed. Nejat Sefercioğlu (İstanbul: Tercüman, [1922] 1978).
- [Gökay], Fahreddin Kerim, *Türkiye’de Felc-i Umumi Mes’alesi* (İstanbul: Kader Matbaası, 1927).
- [Gökay], Fahrettin Kerim, *Yorgun Sinirler ve Marazi Aşklar Üzerine Ruhi Tedkikler* (İstanbul: Kader Matbaası, 1928). [Gökay], Fahrettin Kerim, *Akıl Hıfzıssıhası “Hygiene Mentale” Noktai Nazarından Ruhi Tetkikler* (İstanbul: Kader, 1930). [Gökay], Fahreddin Kerim, *Ruh Hastalıkları* (İstanbul: Vatandaş Matbaası, 1931).
- [Gökay], Fahreddin Kerim, *Türkiye’de İntiharlar Meselesi* (İstanbul: Kader Matbaası, 1932).
- [Gökay], Fahreddin Kerim, “Milli Nüfus Siyasetinde (Eugenique) Meselesinin Mahiyeti”, *Ülkü* 13: 15 (1934), s. 206-12. Gökay, F. Kerim, “Raşit Tahsin Hocamız”, *Tıp Dünyası* 9 (1936), s. 3.069-76.
- Gökay, Fahrettin Kerim, *Beden Yapılışı ve Karakter Münasebeti* (İstanbul: Kader Basımevi, 1936).
- Gökay, Fahrettin Kerim, *Biolojinin Psikiyatride Teşhis ve Tedavi Bakımından Kıymeti* (İstanbul: Kader Basımevi, 1938).
- Gökay, Fahrettin Kerim, *Kısırlaştırmanın Rolü* (İstanbul: Kader Basımevi, 1938).

- Gökay, Fahreddin K, "Türkiyenin Hijyen mental ve psikiyatri sahasındaki hizmetleri", *Tıp Dünyası* (1939), s. 2-4.
- Gökay, Fahrettin Kerim, *Türkiye'nin Hijyen Mental ve Psikiyatri Sahasındaki Hizmetleri* (*Tıp Dünyası*'ndan [sayı 135, 1939] alınma bir makalenin yeni baskısı) (İstanbul: Kader Basımevi, 1939).
- Gökay, Fahrettin Kerim, "İrade ve Sinir Sağlamlığı", *CHP Konferansları* 12 (Ankara: Ulus, 1940), s. 3-8.
- Gökay, Fahrettin Kerim, "İrk Hıfzısıhhasında İrsiyetin Rölü ve Nesli Tereddiden Korumak Çareleri", *CHP Konferansları* 12 (Ankara: Ulus, 1940), s. 12-15.
- Gökay, Fahrettin Kerim, "Ruh Hastalıklarının Tekevvününde İrsiyet ve Bünye Noktasından Yapılan Araştırmalar", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 6: 11 (1940), s. 284-305.
- Gökay, Fahrettin Kerim, "Harb ve Sinir", *Tıp Dünyası* 14 (1941), s. 4.605-12.
- Gökay, Fahrettin K, "Harpte Nöro-psikiyatri", *Tıp Dünyası* 14 (1941), s. 4.769-71.
- Gökay, Fahrettin Kerim, *Akıl Hastalıklarının Tekevvününde İrsiyet ve Alkolün Tesiri* (İstanbul: Kenan, 1942).
- Gökay, Fahrettin Kerim, "21 Ocakta München Üniversitesinde Yapılan Dr. Honoris Causa Töreninde Psikiyatri Kliniği Anfisinde Prof. Gökay'ın Konferansı", *Tıp Dünyası* 27 (1954), s. 2.083-90.
- Gökay, F. Kerim, "Türk Tababeti Ruhiye Tarihi", *Tıp Dünyası* 48 (1975), s. 368-79.
- Gökçay, Hayri, *Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı* (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1958).
- Göze, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, 2. baskı (İstanbul: Boğaziçi, 1991).
- Gündüz, Asım, *Hatıralarım* (İstanbul: Kervan, 1973).
- H. Cemal, *Mehmetçinin Esareti-Tahut Esir Olma!!!* (Dersaadet/İstanbul: Matbaa-yı Nefaset, 1329/1913).
- H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler* (İstanbul: Kastaş, 1991).
- Harpıtlu, Hüseyin Tefik, "Birinci Dünya Savaşında Ruslar'a Esir Düşen Bir Subayın Türkistan Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası* 3 ve 4 (1971).
- Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009).
- His, Wilhelm, "Medizinisches aus der Türkei", *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 43 (15 Kasım 1917), s. 1.463.
- Hüseyin Kenan, "Akıl Hijyeni", *Sıhhi Sahifeler* 1: 12 (1923), s. 168-70.
- Hüseyin Kenan, "Psikopatlar", *İstanbul Seririyatı* 3: 16 (1339/1923), s. 385-90.

- İnan, M. Rauf, *Bir Ömrün Öyküsü: Köy Enstitüleri ve Sonrası* (Ankara: Öğretmen, 1988).
- İncesu, Sokrat, *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale-Arıburnu Hatwararım* (Çanakkale: Esen Matbaası, 1964).
- İrfanoğlu, Ahmet Rıza (ed.), *Allahüekber Dağları'ndan Sibirya'ya: İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatwaraları* (1914-1920) (İstanbul: yayınevi adı yok, 2004).
- İsimsiz, "Esaret günlerinin hatırası", *Sabah* (1918'in çeşitli tarihlerinde).
- İsimsiz, "Pellagra in Egypt in 1918". *The Lancet* (8 Mayıs 1920), s. 1.027.
- İsimsiz, "Recent Researches on Pellagra in Egypt", *The Lancet* (1921), s. 189-90.
- İsmail Hakkı, *Şanlı Asker Ali Çavuş* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991).
- İsmail Hakkı, *Yiğitlere Öğütler-Gazilere Armağan*, 2. baskı, ed. Kemaleddin Şenocak (Münih: Islamischer Verlag, 1977).
- İybar, Tahsin, *Sibirya'dan Serendib'e* (Ankara: Ulus Basımevi, 1950).
- İzzeddin Şadan, "Bünyevi Psikopatilere dair Ruhi Tedkikler", *İstanbul Seririyatı* 8 (1339/1923), s. 1.287-93.
- İzzeddin Şadan, "Schizophrenie (Erken Bunama)-E. Bleuler", *İstanbul Seririyatı* 14 (1932), s. 189-93.
- Karaman, Sami Sabit, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa: Trabzon ve Kars Hatwaraları*, 1921-1922 (İstanbul: Selüloz Basımevi, 1949).
- Kenan Tevfik, "Kadınları Kısırlaştırma Usulleri ve Bunların Akıl ve Ruh Hastalıklarındaki Tatbik Mahalleri", *Türk Ginekoloji Arşivi* 1 (1934), s. 92-7.
- Kraepelin, Emil, "Psychiatric Observations on Contemporary Issues", *History of Psychiatry* 3 (1992), s. 253-69.
- Kuşçubaşı, Eşref, *Turkish Battle at Khaybar*, derleyen Philip H. Stoddard ve H. Basri Danişman (İstanbul: Arba, 1997).
- Lelean, P. S., "Pellagra", *The Lancet* (17 Temmuz 1920), s. 157.
- Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esâret Hâtıra ve Mâceraları*, ed., Murat Cebecioğlu (İzmir: Akademi Kitapevi, 1994).
- Mehmed Emin, *Memleketimizde İntişar Etmekte Olan Mısır Hastalığı* (İstanbul: Necm-i İstiklal Matbaası, 1337/1921).
- Mümtaz, Hüseyin, "Bir mülazım-ı evvelin harb ve esaret günleri: İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e bir ömür", *Tarih ve Medeniyet* 3 (1996), s. 28-33.
- Mustafa Hayrullah, "Harb-i Hazırın Emraz-ı 'Asabiye ve 'Akliye Öğretikleri", *Şişli Müessesinde Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri*, numara 7 (İstanbul: Hilal Matbaası, 1333/1917), s. 8-17.

- Mustafa Hayrullah, *Emraz-ı Asabiyye* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928).
- Mustafa Hayrullah, *Asabiye Hastalıkları: Nuhâ, Asabimubitiye, Sempatik Sistemi Hastalıkları, Nevrozlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1929).
- Nabi, Yaşar, “Nüfus Meselesi Karşısında Türkiye”, *Ülkü* 13 (1939), s. 33-9.
- Niyazi İsmet, *Küçük Sıhhat Memurlarına Mahsus Trahom ve Sair Göz Sari Hastalıkları* (Ankara: T. O. Matbaası, 1934).
- Noyan, Abdulkadir, “Öjenik Münakaşası”, *Yedinci Milli Türk Tıp Kurultayı* (İstanbul: Kader, 1938), s. 87-8.
- Noyan, Abdulkadir, “Harp Salgınları=Epidemics de guerre”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası* 69 (1940), s. 6-7.
- Noyan, Abdulkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız* (Ankara: Havadis Matbaası, 1956).
- Nureddin, “Mısır çöllerinde Türk gençleri”, *Vakit* (1920’nin çeşitli tarihlerinde).
- Orfanidis, Emil, “İrkin Tereddisine Karşı Mücadele”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 1: 8 (Ağustos 1935), s. 463-7.
- Osman Cevdet, “Nevrasteni - ateh”, *İstanbul Dar’ül Funun Tıp Fakültesi Mecmuası* 6 (1340/1924), s. 572-8.
- Ölçen, Mehmet Anıf, *Vethuga Irmağı* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994).
- Ölçen, Mehmet Arif, *Vethuga Memoir: a Turkish Prisoner of War in Russia, 1916-1918* (Gainesville, FL: University of Florida Press, 1995).
- Özök, Hidayet, *Çanakkale’den-Hicaz’a Harp Hatıraları* (Kayseri: Kültür Müdürlüğü, 1992).
- Price, Hereward T., *Boche and Bolshevik: Experiences of an Englishman in the German Army and in Russian Prisons* (Londra: John Murray, 1919).
- Pye, Ernest, *Prisoner of War, 31.163 - Bedros M. Sharian* (New York, NY: Fleming H. Revell Company, 1938).
- Roaf, H. E., “A Contribution to the Pathology of Pellagra”, *Journal of the Royal Army Medical Corps* 34 (1920), s. 534-8.
- Rüşü Bilge, “Temaruz ve Sar’a: Simulation et épilepsi”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası* 67 (1938): 33-41.
- S. Şükrü, “Trahom: Trachome – Tarihçesi – Avrupa ve Asyada Saha-yı İntişarı – Türkiye’de Trahom”, *İstanbul Seririyatı* 8 (Kanun-i Sani, 1927), s. 1.355-60.
- Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1941).
- Said Cemil, “Pellagra”, *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* 49 (1920), s. 1.181-4.
- Sanan, Münif, “Asabi ve Ruhi Muayene ve Teshis Usulleri”, Nazım Şakir Şakar (ed.), *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946), s. 3-20.

- Selçuk, Sadi, *Esaretin Acı Hatıraları* (Konya: yayınevi adı yok, 1955).
- Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde* (İstanbul: Remzi, 2005).
- Sorguç, Erdoğan (ed.), *Kaybolan Filistin: Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı* (İzmir: E. Sorguç, 1996).
- [Şakar], Nazım Şakir, "(330-332) Üçüncü Ordu Mıntıkasında beray Müşahede ve Muayene - Mütessasına Gönderilen 412 Emraz-ı Asabiye Vakası", *Şişli Müessesinde Emraz-ı Aklıye ve Asabiye Müsamereleleri*, numara 2 (Dersaadet/İstanbul: Matbaa-i Zeliç Biraderler, 1332/1916), s. 33-4.
- [Şakar], Nazım Şakir, "(330-332) Üçüncü Ordu Mıntıkasında Müşahede-i Seririyesi Tarafından İcra Kılınan 57 Emraz-ı Aklıye Vakası", *Şişli Müessesinde Emraz-ı Aklıye ve Asabiye Müsamereleleri*, numara 2 (Dersaadet/İstanbul: Matbaa-i Zeliç Biraderler, 1332/1916), s. 36.
- [Şakar], Nazım Şakir. "Erzurum Santral Sertababetine Vurud Eden (70.000) hastada Muayene-yi Maddiyye-i Ruhiye Yapılmış (2.000) Neferin Dejenere Derece ve Yüzdeki Nisbetleri", *Şişli Müessesinde Emraz-ı Aklıye ve Asabiye Müsamereleleri*, numara 2 (Dersaadet/İstanbul: Matbaa-i Zeliç Biraderler, 1332/1916), s. 35.
- [Şakar], Nazım Şakir, "Emraz-ı Asabiye ve Akliyyede Teşhis", *İstanbul Seririyatı* 2 (1337/1921), s. 182-8.
- [Şakar], Nazım Şakir, *Emraz-ı Asabiye Dersleri* (İstanbul: Kader Matbaası, 1924).
- [Şakar], Nazım Şakir, *Temaruz ve Teşhisi* (İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye Matbaası, 1340/1924).
- Şakar, Nazım Şakir (ed.), *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946).
- Şakar, Nazım Şakir, "Orduda Temaruz (Simulation)", Nazım Şakir Şakar (ed.), *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946), s. 145-62.
- Şerif Bey, Kaymakam, *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi* (İstanbul: Necm-i İstiklal Matbaası, 1922).
- Şerif Bey, Kaymakam, *Sarıkamış İhata Manevrası*, ed. Murat Çulcu (İstanbul: Arba Yayınları, 1998).
- [Şükrü], İhsan Schükry ve Fahreddin Kerim [Gökay], "Die Geschichte der Psychiatrie in der Türkei", *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und Psychisch-Gerichtliche Medizin* 84 (1926), s. 403-7.
- Şükrü, Yusuf, "Pellagra Hakkında", *Sıhhiye Mecmuası* 4 (1928), s. 39-40.
- Tanrıkkurt, Asaf, *Yemen Notları* (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1965).
- Taşer, M. Fevzi, *Cepheden Cepheye - Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları)* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000).

- Tenner, Arthur S., "Experiences of an Eye Surgeon in the Near East Relief in Turkey and Syria from March, 1919, to July, 1920", *The Medical Pickwick* 12 (Haziran 1921), s. 203-7.
- Tevfik Rüşdü, "Teksir-i Nüfus", *İstanbul Seririyatı* 2 (1338/1922), s. 101-4.
- [Tiner], Şükrü Hazım, "Nevrasteni ve "Ateh-i Nâbehengâm", *Emraz-ı "Akliye ve "Asabiye Müsamereleri*, numara 9 (İstanbul: Hilal Matbaası, 1334/1918), s. 29-31.
- [Tiner], Şükrü Hazım, "Babinskiye nazaran isteri", *İstanbul Seririyatı* 1: 3 (1 Ağustos 1335), s. 68-71.
- [Tiner], Şükrü Hazım, "Pellagra", *İstanbul Seririyatı* 2 (1336/1920), s. 249-52.
- Tiner, Şükrü Hazım, *Eugenik Bahsine Umumi Bir Bakış: Yedinci Milli Türk Tıp Kurultayı* (İstanbul: Kader, 1938).
- Tokgöz, Server Kamil, *Öjenizm, "İrk Islahı"* (Ankara: Sümer Yayınevi, 1938).
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subay'ın Anıları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999).
- Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975).
- [Uzman], Mazhar Osman, "Türkler Mütereddimi", Mazhar Osman [Uzman], *Şihhi Hitabeler* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1915), s. 80-109.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Harb Nevrozları", *Şehir Emaneti Şişli Müessesinde Emraz-ı akliye ve Asabiye Müsamereleri*, numara 4 (Dersaadet/İstanbul: Hilal Matbaası, 1333/1917), s. 3-8.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Babinki'ye Nazaran İsterya", *Şehir Emaneti Şişli Müessesinde Emraz-ı akliye ve Asabiye Müsamereleri*, numara 6 (Dersaadet/İstanbul: Hilal Matbaası, 1333/1917), s. 25-7.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Nutm-u ifitahi", *Şehir Emaneti Şişli Müessesinde Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri*, numara 11 (İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1334), s. 1-2.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Harbde görülen veka'idin", *Şehir Emaneti Şişli Müessesinde Emraz-ı akliye ve Asabiye Müsamereleri*, numara 8 (1334/1918), s. 3-6.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Tababet-i Akliye ve Asabiye Kongresi", *İstanbul Seririyatı* 1: 7 (1335/1919), s. 135-8.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Harb'den Sonra", *İstanbul Seririyatı* 2 (1336/1920), s. 89-90.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Sinir Hastalıkları ve Hidmeti Askeriye", *İstanbul Seririyatı* 4 (1341/1921), s. 844-9.

- [Uzman], Mazhar Osman, "Sendemi Brütüs?", *İstanbul Seririyatı* 2 (Ağustos 1337/1921), s. 89-92.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Üçüncü Emraz-ı Asabiye ve Akliye Kongresi", *İstanbul Seririyatı* 3 (1337/1921), s. 112-16.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Viladi ve Kısbi Cinneler", *Sıhhi Sahifalar* 1: 12 (1923), s. 170-3.
- [Uzman], Mazhar Osman, *Akıl Hastalıkları* (İstanbul: Kader Matbaası, 1928).
- [Uzman], Mazhar Osman, "Nüfus Bereketi Arefesindeyiz II", *Sıhhi Sahifalar* (1930), s. 33-8.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Mecnunlar Arasında Mücrim Tipleri, 5", *İstanbul Seririyatı* 12 (1930), s. 2.922-4.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Nüfus Bereketi Arefesindeyiz", *Sıhhi Sahifalar* n. v. (Şubat 1930), s. 33-8.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Mecnunlar Arasında Mücrim Tipleri, 8", *İstanbul Seririyatı* 12 (1931), s. 3.776-9.
- [Uzman], Mazhar Osman, "Cumhuriyetin Sıhhat Siyaseti", Mazhar Osman (ed.), *Sıhhat Almanakı* (İstanbul: Kader Matbaası, 1933), s. 35-43.
- [Uzman], Mazhar Osman (ed.), *Sıhhat Almanakı* (İstanbul: Kader Matbaası, 1933).
- Uzman, Mazhar Osman, "İdiş ve Kısır etme", *Eugenic, İdiş, Kısır ve Eyi Çocuk Yetiştirme Hakkında İki Konferans* (İstanbul: Kader, 1935).
- Uzman, Mazhar Osman, *İdiş ve Kısır Etme* (İstanbul: Kader Matbaası, 1935).
- Uzman, Mazhar Osman, "Kısır ve İdiş Etme (sterilisation et castration)", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 1: 5 (1935), s. 248-52.
- Uzman, Mazhar Osman, *Eugenic, İdiş, Kısır ve Eyi Çocuk Yetiştirme Hakkında İki Konferans* (İstanbul: Kader, 1935).
- Uzman, Mazhar Osman, "Ruh tıbbının içtimaiyatta rolü", *İstanbul Seririyatı* 19 (1937), s. 203-10.
- Uzman, Mazhar Osman, "Öjenik", *CHP Konferansları* 2 (Ankara: yayınevi adı yok, 1939), s. 3-12.
- Uzman, Mazhar Osman, "Ord. Prof. Mazhar Osman'ın Söylevi", *Tıp Fakültesi Mecmuası* 1: 7 (1939), s. 1.060-73.
- Uzman, Mazhar Osman, "Konferans", *İstanbul Seririyatı* 22 (Haziran 1940), s. 58-60.
- Uzman, Mazhar Osman, *Tababeti Rubiye*, 2 cilt (İstanbul: Kader Basımevi, 1941).
- Uzman, Mazhar Osman, "Pellagra ve Sinir Sistemi Hastalıkları", *İstanbul Seririyatı* 26 (1944), s. 3-12.

[Uzman], Mazhar Osman, *Psychiatria*, 4. baskı (İstanbul: Kader Basımevi, 1947).

Vischer, Adolf L., "Some Remarks on the Psychology of Internment: Based on Observations on Prisoners of War in Switzerland", *The Lancet* 97 (1919), s. 696-7.

Vischer, Adolf L., *Barbed Wire Disease: a Psychological Study of the Prisoners of War* (Londra: Bale and Danielson, 1919).

Woodcock, H. M., "Helminthic Infections and Pellagra", *The Lancet* (7 Ağustos 1920), s. 320.

Yoldaş, Cemil Zeki, *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş), Anılar-Mektuplar* (İstanbul: Arba, 1994).

RESMÎ YAYINLAR

Başvekkâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *1935 20 İkteşrin Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu* (Ankara: Ulus, 1935).

Boyd, F. D. ve P. S. Lelean, *Report of a Committee of Enquiry Regarding the Prevalence of Pella gra among Turkish Prisoners of War* (İskenderiye: Ordu Basım ve Kırtasiye Dairesi, 1919).

Carnegie Milletlerarası Barış Vakfı, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington, DC: Carnegie Milletlerarası Barış Vakfı, 1914).

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı, 1927* (Ankara: yayınevi adı yok, yayın tarihi yok).

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972).

Hammond-Searle, A. C. ve A. G. Stevenson, *Report of Investigations on Pellagra among Turkish Prisoners of War in Egypt, 1920* (İskenderiye: Whitehead Morris, 1921).

İngiliz Savaş Bakanlığı, *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War, 1914-1920* (Londra: HMSO, 1922).

İstanbul Emraz-ı 'Akliye ve 'Asabiye Müessesesi, *İstanbul Emraz-ı 'Akliye ve 'Asabiye Müessesesi Senelik Mesa'isi: 339-340 Senelerine Mahsus* (İstanbul: Kader Matbaası, 1925).

Kızılhaç, *Turkish Prisoners of War in Egypt: a Report by the Delegates of the International Committee of the Red Cross* (Londra: HMSO, 1917).

Kraliyet Komisyonu, *Palestine Royal Commission Report, 1936* (Londra: HMSO, 1937).

- Matbuat Umum Müdürlüğü, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine”, *Fotoğraflarla Türkiye* (Ankara: Matbuat Umum Müdürlüğü, 1938).
- Kızılhaç, *Reports on British Prison-Camps in India and Burma: Visited by the International Red Cross Committee in February, March and April, 1917* (Londra: T. Fisher Unwin, 1917).
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl* (Ankara: yayınevi adı yok, 1973).
- Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Hakkında Halka Nasayih* (Dersaadet/İstanbul: Hilal Matbaası, 1340/1924).
- Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Sihhiye Mecmuası Ferkalâde Nüshası: Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi* (n.p: yayınevi adı yok, 1933).
- Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, *Trahom Mücadele Talimatnamesi* (Ankara: İdeal Basımevi, 1944).
- T. B. M. M. (Türkiye Büyük Millet Meclisi), *Zabıt Ceridesi*. Birinci Devre, İkinci Yasama Yılı, cilt 10.
- T. B. M. M. (Türkiye Büyük Millet Meclisi), *Zabıt Ceridesi*. Altıncı Devre, İkinci Yasama Yılı, cilt 10.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Hekimlik Terimleri Üzerine bir Deneme* (Bursa: Yeni Basımevi, 1944).

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Açıksözcü, Hüsnü, *İstiklal Harbinde Kastamonu* (Kastamonu: Kastamonu Vilâyet Matbaası, 1933).
- Ahıska, Meltem, “Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern”, *South Atlantic Quarterly* 102 (İlkbahar/Yaz 2003), s. 351-79.
- Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey* (New York, NY: Routledge, 1993).
- Ahmad, Jalal Al-e, *Gharbzedeği/Weststruckness* (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 1997).
- Akçam, Taner, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and Armenian Genocide* (Londra: Zed Books, 2004).
- Akın, Yiğit, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’de Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim, 2004).
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Alemdaroğlu, Ayça, “Politics of the Body and Eugenics Discourse in Early Republican Turkey”, *Body and Society* 11 (2005), s. 61-76.

- al-Farsi, M. A., "Nutritional and Functional Properties of Dates", *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 48 (Kasım 2008), s. 877-88.
- Alkan, Mehmet Ö., "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism", Kemal Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill, 2000), s. 47-132.
- Altınay, Ayşe Gül, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey* (New York, NY: Palgrave, 2005).
- Altınay, Ayşe Gül ve Tanıl Bora, "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", Tanıl Bora (ed.), *Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 140-54.
- [Altınay], Ahmet Refik, *Tarihte Osmanlı Neferi* (İstanbul: Matbaa-yı Askeriye, 1915).
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities* (Londra: Verso, 1991).
- İşimsiz, *Anıtlarımız, Şehitlerimiz* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978).
- İşimsiz, "Compulsory Matrimony in Turkey", *The The Eugenic News* 8 (1922), s. 22-3.
- İşimsiz, "Marriage Day in Turkey", *The Eugenic News* 5 (1920), s. 43.
- İşimsiz, "Medical Profession and the Social Evil", *Medical News* 78 (16 Mart 1901), s. 425-26.
- İşimsiz, "Picric Acid Jaundice", *The British Medical Journal* 2 (27 Temmuz 1918), s. 92-3.
- İşimsiz, "The Degeneracy of the Human Species", *The Crayon* 4 (Nisan 1857), s. 108-9.
- Appadurai, Arjun, *Modernity at Large* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996).
- Appadurai, Arjun, "The Grounds of the Nation-State: Identity, Violence and Territory", K. Goldmann ve U. Hannerz, *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era* (Londra: Routledge: 2000), s. 129-40.
- Arda, B. ve C. H. Güvercin, "Eugenics Concept: From Plato to Present", *Human Reproduction and Genetic Ethics* 14 (2008), s. 20-6.
- Aslan, Erdal, "Devrim Tarihi Ders Kitapları", Salih Özbaran (ed.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), s. 296-8.
- Atalay, Mustafa, *Cemal Gürsel ve Hayatı* (Ankara: Kültür Matbaası, 1960).
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, *Men at War: National Sentiment and Trench Journalism in France During the First World War* (Oxford: Berg, 1992).
- Babington, Anthony, *Shell Shock: a History of the Changing Attitudes to War Neurosis* (Londra: Leo Cooper, 1997).

- Barnham, Peter, *Forgotten Lunatics of the Great War* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008).
- Barrett, James W., "Trachoma and Visual Standards during the War", *British Medical Journal* (18 Ağustos 1923), s. 303.
- Batirel, Hasan F. ve Mustafa Yüksel, "Rudolf Nissen's Years in Bosphorus and the Pioneers of Thoracic Surgery", *Annals of Thoracic Surgery* 69: 2 (Şubat 2000), s. 651-4.
- Benjamin, Walter, "The Storyteller", Walter Benjamin, *Illuminations: Essays and Reflections* (Londra: Jonathan Cape, 1970), s. 84.
- Berkes, Niyazi, *Development of Secularism in Turkey* (New York, NY: Routledge, 1998).
- Beşikçi, Mehmet, "İhtiyat Zâbiti'nden "Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 13 (Sonbahar 2011), s. 45-89.
- Beşikçi, Mehmet, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War* (Leiden: Brill, 2012).
- Bhabha, Homi K., "Dissemination: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation", Homi K. Bhabha (ed.), *The Location of Culture* (Londra: Routledge, 1994), s. 139-70.
- Bianchi, Bruna, "Psychiatrists, Soldiers, and Officers in Italy During the Great War", Paul Lerner ve Mark Micale (ed.), *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870-1930* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 222-52.
- Bora, Tanıl, "İnşa Döneminde Türk Kimliği", *Toplum ve Bilim* 71 (1996), s. 168-94.
- Bourke, Joanna, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War* (Chicago, IL: University of Chicago, 1996).
- Bourke, Joanna, "Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma: the Sufferings of "Shellshocked" Men in Great Britain and Ireland, 1914-39", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), s. 57-69.
- Brunner, Jose, "Psychiatry, Psychoanalysis, and Politics During the First World War", *Journal of the History of Behavioral Sciences* 27 (1991), s. 352-65.
- Brunner, Jose, "Will, Desire and Experience: Etiology and Ideology in the German and Austrian Medical Discourse on War Neuroses, 1914-1922", *Transcultural Psychiatry* 37 (Eylül 2000), s. 295-320.
- Burke, Peter, *History and Social Theory* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992).

- Carlson, Eric T., "Medicine and Degeneration: Theory and Praxis", Edward Chamberlin ve Sander Gilman (ed.), *Degeneration: the Dark Side of Progress* (New York, NY: Columbia University Press, 1985), s. 121-44.
- Chamberlin, J. Edward ve Sander L. Gilman, *Degeneration: the Dark Side of Progress* (New York, NY: Columbia University Press, 1985).
- Chatterjee, Partha, *Nationalist Thought and the Colonial World: a Derivative Discourse?* (Londra: Zed Books, 1986).
- Chatterjee, Partha, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).
- Chatterjee, Partha, "Two Poets and a Death: on Civil and Political Society in the Non-Christian World", Timothy Mitchell (ed.), *Questions of Modernity* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2000), s. 35-48.
- Collins, Joseph, "The Etiology, Prognosis, and Treatment of General Paresis" ve *Medical Record* 69 (1906), s. 125-31, 426.
- Criss, Nur Bilge, *Istanbul Under Allied Occupation* (Leiden: Brill, 1999).
- Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* (New York, NY: Routledge, 2006).
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1993).
- Çambel, Perihan, *Ögenik (Eugenics) Hakkında Düşünceler* (İstanbul: Kader Matbaası, 1946).
- Darwin, Leonard, "Eugenics During and After the War", *The Eugenics Review* 7 (Nisan 1915), s. 91-106.
- Davis, Gerald, "Prisoner of War Camps as Social Communities: Krasnoyarsk, 1914-1921", *Eastern European Quarterly* (1987), s. 147-63.
- Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918* (New York, NY: Oxford University Press, 1990).
- Deweese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PN: Pennsylvania State University Press, 1994).
- Dikötter, Frank, "Race Culture: Recent Perspectives on the History of Eugenics", *American Historical Review* 103 (1998), s. 467-78.
- Doğanuğ, Mevlut, *Orduda Sinir ve Ruh Hastalıkları Serisinden: Erkenbunama (Şizofreni)* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1946).
- Dolev, Eran, "The Story of the Pellagra Outbreak among the Turkish POWs at the Final Stage of the Campaign", Yigal Sheffy ve Shaul Shai (ed.), *The First World War: Middle Eastern Perspective, Proceedings of the Israeli-Turkish International Colloquy, 3-6 April 2000, Tel Aviv* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2000), s. 227-32.

- Dolev, Eran, *Allenby's Military Medicine: Life and Death in World War I Palestine* (New York, NY: I. B. Tauris, 2007).
- Dowling, John E., "Vitamin A Deficiency and Night Blindness", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 44 (1958), s. 648-61.
- Duara, Prasenjit, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995).
- Eason, H. L., "Ophthalmic Practice in the Mediterranean and Egyptian Expeditionary Forces, 1915-1918", *Guy's Hospital Reports* 70 (1920), s. 63-114.
- Edensor, Tim, *National Identity, Popular Culture, and Everyday Life* (Oxford: Berg, 2002).
- Efendieva, Nilüfer, "Milli Kurtuluş Mücadelesine Kadınların İştiraki (1918-1922)", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15. X. 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3: 1979-84 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979).
- Enginün, İnci, "Milli Mücadelede Türk Kadını", *Türk Kültürü* 20 (1982), s. 618-24, 688-94.
- Enginün, İnci, Zeynep Kerman ve Selim İleri, *Kurtuluş Savaşı ve Edebiyatımız* (İstanbul: Oğlak, 1998).
- Eraksoy, M., "Mustafa Hayrullah Diker", *Journal of Neurology* 250 (2003), s. 1.505-6.
- Eren, Mehmet Ali, "İngilizler 15 bin Türk'ü kör etti", *Aksiyon* 200 (3-9 Ekim 1998), s. 26-30.
- Erev, Muhiddin, "I. Dünya Savaşında bir Yedek Subayın Hâtıraları: 4", *Hayat Tarih Mecmuası* 3: 8 (Ağustos 1967), s. 58-64.
- Ergin, Murat, "Biometrics and Anthropometrics: Twins of Turkish Modernity", *Patterns of Prejudice* 42 (2008), s. 281-304.
- Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982).
- Erickson, Edward J., *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CN: Greenwood Press, 2000).
- Erickson, Edward J., *Ottoman Army Effectiveness in World War I: a Comparative Study* (Londra: Routledge, 2007).
- Eyüboğlu, Sabahattin, *Sanat Üzerine Denemeler, Eleştiriler* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1981).
- Fanon, Frantz, "Medicine and Colonialism", *A Dying Colonialism* (New York, NY: Grove Press, 1965), s. 121-46.

- Ferguson, Niall, *The Pity of War: Explaining World War I* (New York, NY: Basic Books, 1999).
- Fethi, Rükneddin, *Doğu Köylerinde* (Ankara: Çığır, 1938).
- Findley, Carter V., "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East (Part II)", *Studia Islamica* 56 (1982), s. 147-80.
- Findley, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom: a Social History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989).
- Findley, Carter V., "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmet Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *American Historical Review* 103 (1998), s. 15-49.
- Findley, Carter V., *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity: a History, 1789-2007* (New Haven, CT: Yale University Press, 2010).
- Finlayson, Alan, "Psychology, Psychoanalysis and Theories of Nationalism", *Nations and Nationalism* 4 (1998), s. 154-5.
- Foucault, M., *Discipline and Punish* (New York, NY: Vintage, 1980).
- Foucault, M., *History of Sexuality* (New York, NY: Vintage, 1980).
- Frik, Feridun, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzısıhha Hareketleri, 1923-1938* (Leverkusen: Universum, 1939).
- Fuller, J. G., *Troop Morale and Popular Culture in the British and Dominion Armies, 1914-1918* (Oxford: Clarendon Press, 1990).
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)* (İstanbul: YKY, 2000).
- Ginzburg, Carlo, *The Cheese and the Worms: the Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1980).
- Göçek, Fatma Müge, "Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth Century Ottoman Society", *Poetics Today* 14 (1993), s. 507-38.
- Göçek, Fatma Müge, "Reading Genocide", Israel Gershoni, Amy Singer ve Hakan Erdem (ed.), *Middle East Historiographies* (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 101-27.
- Göçek, Fatma Müge, "Defining Parameters of a post-nationalist Turkish Historiography through the case of Anatolian Armenians", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism* (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 85-103.
- Göçek, Fatma Müge, *The Transformation of Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2011).
- Gökâlp, Ziya, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1977).
- Gökâlp, Ziya, "Mefkurenin Harikaları", Abdulhaluk Çay (ed.), *Makaleler VII* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982).

- Gökalp, Ziya, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, trans. Niyazi Berkes (Westport, CT: Greenwood Press, 1959).
- Göldaş, İsmail, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler* (İstanbul: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1981).
- Gould, Stephen Jay, *The Mismeasure of Man* (New York, NY: W. W. Norton, 1996).
- Günbulut, Şükrü, *Neydi Bu İşlerin Aşl? Savaş Şiirleri Antolojisi* (İstanbul: Berfin, 1999).
- Gürkan, Kazım İsmail, "14 mart 1827, Türkiyede Hekimliğin (Batı)ya Dönüşü", *Tıp Araştırmaları Dergisi* 1 (1966), s. 1-33.
- Hacking, Ian, *Mad Travellers: Reflections on the Reality of Transient Mental Illness* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002).
- Halman, Talât Sait (trans.), *Fazıl Hüsnü Dağlarca* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 1969), s. 152.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Young Turks in Opposition* (New York, NY: Oxford University Press, 1995).
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: Young Turks, 1902-1908* (New York, NY: Oxford University Press, 2001).
- Hansen, Randall, "Eugenic Ideas, Political Interest, and Policy Variance: Immigration and Sterilization Policy", *World Politics* 53 (2001), s. 237-63.
- Hatemi, Hüsrev, "Balkan Harbi Yaralıları Adlı Eser ve Dr. Yahoub", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 4 (1990), s. 97-9.
- Hawkins, Mike, *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Hawkins, Mike, "Durkheim's Sociology and theories of Degeneration", *Economy and Society* 28 (Şubat 1999), s. 118-37.
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: the Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Westport, CT: Hyperion Press, 1979).
- Hot, İnci, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele", *Tıp Etiği, Hukuku, Tarihi Dergisi* 11 (2003), s. 22-9.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1970).
- Hüseyin Hüsnü Erkilet, *Yıldırım* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002).
- Hynes, Samuel, *The Soldiers' Tale* (New York, NY: Allen Lane, 1997).
- Ikuhiko Hata, "Japanese Military and Popular Perceptions of POWs", Bob Moore ve Kent Fedorowich (ed.), *Prisoners of War and Their Captors in Word War II* (Oxford: Berg, 1996), s. 253-76.

- İlhan, Suat, "Türk Kurtuluş Hareketinin Safhaları ve Çağdaşlaşmaya Etkileri", *Azad Türk Araştırma Merkezi Dergisi* 1 (1985), s. 319-26.
- [İnan], Âfet, "Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi", *Belleten* 2 (1938), s. 276-91.
- Işık, Adnan, *Malatya, 1830-1919* (İstanbul: Kurtiş, 1998).
- Jusdanis, Gregory, *The Necessary Nation* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001).
- Kadioğlu, Ayşe, "Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları", A. Ünsal (ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), s. 201-11.
- Kadioğlu, Ayşe, "Introduction: Understanding Nationalism through Family Resemblances", Ayşe Kadioğlu ve E. Fuat Keymen (ed.), *Symbiotic Antagonisms* (Salt Lake City, UT: University of Utah Press, 2011), s. xi-xxi.
- Kaiser, R. J., "Geography", A. J. Motyl (ed.), *Encyclopedia of Nationalism*, c. 1 (San Diego, CA: Academic Press, 2001), s. 315-33.
- Kandemir, Feridun, *Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler* (İstanbul: Ekicigil, 1955).
- Kansu, Aykut, *Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997).
- Kantorovitz, Myron, "Alfred Grotjan as a Eugenist", *Journal of Heredity* 31 (1940), s. 155-9.
- Karahanogulları, Onur, *Birinci Meclisin İkinci Yasağı ve Men-i Müskirat Kanunu* (Ankara: Phoenix, 2008).
- Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1960).
- Karaömerlioğlu, M. Asım, "The Village Institutes Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies* 25 (1998), s. 47-73.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, "The Peasants in Early Turkish Literature", *East European Quarterly* 36: 2 (2002), s. 127-54.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, *Orada Bir Köy Var Uzakta, Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim, 2006).
- [Karaosmanoğlu], Yakub Kadri, "Hasretten Hasrete", *Yakub Kadri, Falih Rıfkı and Ruşen Eşref*, Seçme Yazılar (Ankara: Devlet Matbaası, 1928).
- Karaosmanoğlu, Yakub Kadri, *Yaban* (İstanbul: İletişim, 1998).
- Karaosmanoğlu, Yakub Kadri, *Ergenekon* (İstanbul: Remzi, 1964).
- Karpat, Kemal H., "Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman, and Turk", Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill, 2000), s. 1-28.

- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley, CA: University of California Press, 1997).
- Kaymaz, Nejat, "Türk Kurtuluş Savaşının Tarihsel Konumu ve Niteliği", *Belleten* 40 (1976), s. 599-616.
- Kennedy, Foster, "The Nature of Nervousness in Soldiers", *Journal of the American Medical Association* 71: 1 (Temmuz 1918), s. 19.
- Khalidi, Rashid, "The Arab Experience of the War", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: the First World War Experienced* (Londra: Leo Cooper, 1996), s. 642-55.
- Killen, Andreas, *Berlin Electropolis: Shock, Nerves, and German Modernity* (Berkeley, CA: University of California Press, 2006).
- Kıymaz, Ahmet, *1918-1920 Arası Romanda Milli Mücadele* (Ankara: Akçağ, 1991).
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim, 1987).
- Köknel, Özcan, *Kötü Ruhtan Ruh Sağlığına: Türkiye'de Psikiyatri Tarihi* (İstanbul: Alfa, 1998).
- Koptagel-İlal, Günsel, "Son 100 Yılda Türkiye'de Genel Çizgileriyle Psikiyatri ve Psikosomatik Hekimliğin Gelişimi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 12 (1981), s. 355-72.
- Köroğlu, Erol, "Mahzendeki Geçmiş: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Romanlarında Birinci Dünya Savaşı", Özgen Felek ve Walter G. Andrews (ed.), *Victoria R. Holbrook'a Armağan* (İstanbul: Kanat, 2006), s. 39-73.
- Köroğlu, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity* (Londra: I. B. Tauris, 2007).
- Kraut, Alan, *Goldberger's War* (New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 2003).
- Kretschmer, Ernst, *Beden Yapısı ve Karakter* (Ankara: Maarif Vekâleti, 1942).
- Kretschmer, Ernst, *(Kretschmer)'in karakter ve beden yapısı ölçüleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944).
- Kutay, Cemal, *Kurtuluşun "Kuvvacı" Din Adamları: Cumhuriyetin 75. Yılında Onlara Saygı* (İstanbul: Aksoy, 1998).
- Landau, Jacob, *Tekinalp: the Turkish Patriot, 1883-1961* (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Istanbul, 1984).
- Larcher, Maurice, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (Paris: Berger-Levrard, 1926).
- Leed, Eric J., *No Man's Land, Combat and Identity in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

- Lerner, David ve Richard Robinson, "Swords and Ploughshares: the Turkish Army as a Modernizing Force", *World Politics* 13 (Ekim 1960), s. 19-44.
- Lerner, Paul, "Psychiatry and Casualties of War in Germany", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), s. 13-28.
- Lerner, Paul, "Rationalizing the Therapeutic Arsenal: German Neuropsychiatry in World War I", Mark S. Micale ve Paul Lerner (ed.), *Traumatic Pasts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 140-71.
- Lerner, Paul, *Hysterical Men* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003).
- Lewis, Bernard, *The Political Language of Islam* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1988).
- Lombroso, Caesar, *The Female Offender* (New York, NY: Appleton, 1897).
- Macar, Oya Dağlar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916- 1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10 (2009), s. 35-58.
- Mahmut Şemsi, *Harbin İstifai Tesirleri ve Zabitlerimizin, Neslimizin İslahındaki Ehemmiyetleri* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1933).
- Mahmut Şemsi, *Terbiyenin Biyolojik Temelleri* (Ankara: Çankın Matbaası, 1934).
- Maksudyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925-1939* (İstanbul: Metis Yayınları, 2005).
- Manson-Bahr, Philip, "The Correlation of the Pathology and Bacteriology of Bacillary Dysentery", *Journal of the Royal Army Medical Corps* 33 (1919), s. 117-39.
- Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey* (Albany, NY: SUNY Press, 1989).
- Mardin, Şerif, "European Culture and the Development of Modern Turkey", Ahmet Evin ve Geoffrey Dento (ed.), *Turkey and the European Community* (Leske: Opladen, 1990), s. 13-23.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000).
- Maslow, Abraham, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review* 50 (1943), s. 370-96.
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York, NY: New York University Press, 1983).
- Merridale, Catherine, "War, Death, and Remembrance in Soviet Russia", Jay Winter ve Emmanuel Sivan (ed.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 61-83.
- Merridale, Catherine, "The Collective Mind: Trauma and Shell-shock in Twentieth-century Russia", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), s. 39-55.

- Micale, Mark S., "Jean-Martin Charcot and les n vroses traumatiques", Mark S. Micale ve Paul Lerner (ed.), *Traumatic Pasts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 115-39.
- Micale, Mark S., "The Decline of Hysteria", *Harvard Mental Health Letter* 17 (2000), s. 4-6.
- Micale, Mark S. ve Paul Lerner, "Trauma, Psychiatry and History: a Conceptual and Historiographical Introduction", Mark S. Micale ve Paul Lerner (ed.) *Traumatic Pasts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 1-30.
- Mısıroğlu, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı M cabitler* (İstanbul: Sebil, 1967).
- Mitchell, Timothy, "Making the Nation: the Politics of Heritage in Egypt", Nezar Alsayyad (ed.), *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage* (Londra: Routledge, 2001), s. 212-39.
- Mitchell, Timothy, *Rule of Experts, Egypt, Techno-Politics, Modernity* (Berkeley, CA: University of California Press, 2002).
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press, 1990).
- Mosse, George, *The Image of Man: the Creation of Modern Masculinity* (Oxford: Oxford University Press, 1996).
- Mosse, George, "Shell-shock as a Social Disease", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), s. 101-8.
- Natter, Wolfgang, *Literature at War, 1914-1940* (New Haven, CT: Yale University Press, 1999).
- Nemal, Arın, "Jin. Ord. Prof. Dr. Wilhelm Gustav Liepmann'ın (1878-1939) İstanbul Üniversitesi'ndeki hizmet süreci ve Sosyal Jinekoloji  zerine Düşünceleri", *Türk Aile Hekimliği Dergisi* 12 (2008), s. 153-62.
- Nesin, Aziz, *Bu Yurdu Bize Verenler*, 5. baskı (İstanbul: Adam, 1988).
- Neumann, Christoph K., "Tarihin Yararı ve Zararı Olarak Türk Kimliği: Bir Akademik Deneme", Salih Özbaran (ed.), *Tarih  ğretimi ve Ders Kitapları* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), s. 98-106.
- Noyan, Abdülkadir, "Vitaminsizlik Hastalıkları: Ordu ve Memleketimizde Durumu", *Anadolu Kliniği* 11 (1944), s. 43-52.
- O'Hanlon, Rosalind, "Recovering the Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia", *Modern Asian Studies* 22 (1988), s. 189-224.
- Oktay, Ahmet, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, 1923-1950* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993).
-  rs, Yaman, "Regional Report: Psychiatry and Philosophy in Turkey - Godotian Expectations?", *Philosophy Psychiatry and Psychology* 5 (1998), s. 267-71.

- Öz, Baki, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler* (İstanbul: Can, 1995).
- Özaydın, Zuhâl, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesine göre Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 4 (1990), s. 70-89.
- Özdemir, Hikmet, *The Ottoman Army, 1914-1918* (Salt Lake City, UT: University of Utah Press, 2008).
- Özel, Ahmet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), s.v. "Esir".
- Özel, Mehmet, *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na: İmparatorluktan Cumhuriyet'e* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992).
- Özer, Ahmet, *İki Kumandan: Yüzbaşı Re'fet, Binbaşı Asım* (İzmir: Işık Yayınları, 1997).
- Özgiray, Ahmet, "1918-1920 Senelerinde İstanbul'un Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Beyaz Rus Göçü", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 6-9 February 1978* (İstanbul: Kervan, 1980), s. 319-22.
- Özgüç, Ağâh, *Başlangıcından Bu Güne Türk Sinemasında İlkler* (İstanbul: Yılmaz, 1990).
- Özgüç, Ağâh (ed.), *80. Yılında Türk Sineması* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1995).
- Özkırmı, Umut, *Theories of Nationalism: a Critical Introduction* (New York, NY: St. Martin's Press, 2000).
- Özkırmı, Umut, *Contemporary Debates on Nationalism* (Basingstoke: Palgrave, 2005).
- Özpekan, Meliha, "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 7 (2001), s. 105-61.
- Öztan, G. Gürkan, "Türkiye'de Öjeni Düşüncesi ve Kadın", *Toplum ve Bilim* 105 (2006), s. 265-82.
- Pehlivanlı, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992).
- Pick, Daniel, *Civilizing Argentina: a European Disorder, c. 1848-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
- Pick, Daniel, *War Machine: Rationalization of Slaughter in the Modern Age* (New Haven, CT: Yale University Press, 1996).
- Prakash, Gyan, "Writing Post-Orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography", *Comparative Studies in Society and History* 32 (1990), s. 383-404.
- Prakash, Gyan, "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism", *American Historical Review* 99 (1994), s. 1.475-90.

- Prost, Antoine, "The Algerian War in French Collective Memory", Jay Winter ve Emmanuel Sivan (ed.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 161-76.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Rabson, S. Milton, "Alfred Grotjahn, Founder of Social Hygiene", *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 12 (Şubat 1936), s. 43-58.
- Rachomimov, Alon, "The Disruptive Comforts of Drag: (Trans) Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920", *American Historical Review* 111 (Nisan 2006), s. 362-82.
- [Ran], Nazım Hikmet, *Kuvâyi Milliye: Destan* (İstanbul: Bilgi Yayinevi, 1986).
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000).
- Rodriguez, Julia, *Civilizing Argentina: Science, Medicine, and the Modern State* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2006).
- Roudebush, Marc, "A Battle of Nerves", Paul Lerner ve Marc Micale (ed.), *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870-1930* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 253-79.
- Schilcher, Linda Schatkowski, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", John Spagnolo (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani* (Oxford: Ithaca Press, 1992), s. 229-58.
- Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven, CT: Yale University Press, 1992).
- Sert, Gürkan, "İkinci Milli Tıp Kongresinde Dr. Vefik Hüsnü (Bulat)'ın Sunduğu "Türkiye Trahom Coğrafyası" adlı eserin Türk Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), s. 1.517-19.
- Shephard, Ben, *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003).
- Shorter, Frederic, "Turkish Population in the Great Depression", *New Perspectives on Turkey*, 23 (2004), s. 103-24.
- Showalter, Elaine, "Hysteria, Feminism, and Gender", Sander Gilman (ed.), *Hysteria Beyond Freud* (Berkeley, CA: University of California Press, 1993), s. 286-344.
- Sivan, Emmanuel, "Private Pain and Public Remembrance in Israel", Jay Winter ve Emmanuel Sivan (ed.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 177-204.

- Smith, W., "National Symbols", A. J. Motyl (ed.), *Encyclopedia of Nationalism*, c. 1 (San Diego: Academic Press, 2001), s. 521-30.
- Somersan, Naci, "Prenuptial Medical Examination in Turkey", *The Eugenics Review* 29 (1937-38), s. 261-3.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, "Can the Subaltern Speak?", Cary Nelson ve Lawrence Grossberg (ed.), *Marxism and Interpretation of Culture* (Londra: Macmillan, 1988), s. 271-313.
- Spivak, Gayatri, "Practical Politics of the Open End", Martin McQuillan (ed.), *Deconstruction: a Reader* (New York: Routledge, 2000), s. 397-404.
- Stites, Richard, "Days and Nights in Wartime Russia: Cultural Life, 1914-17", Aviel Roshwald ve Richard Stites (ed.), *European Culture in the Great War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 8-31.
- Stone, Martin, "Shellshock and the Psychologists", W. F. Bynum, Roy Porter ve Michael Shepherd (ed.), *The Anatomy of Madness: Essays in History of Psychiatry* (Londra: Tavistock, 1985), s. 242-71.
- Sungur, Mehmet, et al., "Common Features of PTSD Cases Amongst a Group of Military Staff Referred From the Southeast Region of Turkey", *Journal of Cognitive Psychotherapy* 9 (1995), s. 279-84.
- Suny, Ronald G., "Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations", *Journal of Modern History* 73 (2001), s. 8.562-96.
- Şahiner, Necmettin, *Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1978).
- Şapolyo, Enver B., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1958).
- Şener, Erman, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız* (yayın yeri yok: Dizi Yayınları, 1970).
- Tamari, Salim, "With God's Camel in Siberia: the Russian Exile of an Ottoman Officer from Jerusalem", *Jerusalem Quarterly* 35 (2008), s. 31-50.
- Tamir, Yael, *Liberal Nationalism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).
- Tansel, Fevziye, "İstiklal Harbinin Anadolu Mücahit Kadınları", *Türk Kültürü* 30 (1992), s. 81-90.
- Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001).
- Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durum* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1998).
- Thom, Burton, "Strain in Spirochetes", *American Journal of Syphilis* 5 (1921), s. 9-19.

- Thompson, Elizabeth, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privileges, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York, NY: Columbia University Press, 1999).
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat”, 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).
- Toprak, Zafer, “İstanbul’da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar, 1914-1933”, *Tarih ve Toplum* 39 (Mart 1987), s. 31-40.
- Trouillot, Michel-Rolph, *Silencing the Past: Power and Production of History* (Boston: Beacon, 1995).
- Turda, Marius, *Silencing the Past* (New York, NY: Palgrave, 2010).
- Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Maarif Matbası, 1943-84), s.v. “Dünya Harbi, I”, “İstiklal Harbi”, “Gümüşpala, Ragıp”, “Gürsel, Cemal”, “Sunay, Cevdet”.
- Uğurel-Şemin, Refia, *Ordu Alfa Testleri “Army Alpha Tests”: Alfa Testlerinin Türkçeye Adaptasyonu, Çevrilmesi ve Üniversite, Yüksek Mühendis Okulu ve Bazı Liselere Tatbiki* (İstanbul: Rıza Coşkun Matbaası, 1943).
- Uğurel-Şemin, Refia, *Stanford-Binet Ölçeğinin İstanbul Çocuklarına Uygulanması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1987).
- Urla, Jacqueline ve Jennifer Terry, “Introduction: Mapping Embodied Deviance”, Jacqueline Urla ve Jennifer Terry (ed.), *Deviant Bodies* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1995), s. 1-18.
- Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2009).
- Uzer, Umut, “The Genealogy of Turkish Nationalism”, Ayşe Kadioğlu ve E. Fuat Keymen (ed.), *Symbiotic Antagonisms* (Salt Lake City, UT: University of Utah Press, 2011), s. 103-32.
- Ünal, Muhittin, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1996).
- Ünsal, Artun, “Kayıp Kimliğin Pesinde Türkiye”, Artun Ünsal (ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), s. 181-200.
- Varlık, Bülent M., “Esaret Gazeteleri”, *Tarih ve Toplum* 34 (Temmuz 2000), s. 26-9, appendix.
- Volkan, Vamik, *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 1997).
- Walker, Alan S., *Australia in the War of 1939-1945. Series 5 - Medical: Volume 1: Clinical Problems of War* (Canberra: Australian War Memorial, 1962).
- Webster Brown, Mabel ve Frankwood Williams (ed.), *Neuropsychiatry and the War* (New York, NY: National Committee for Mental Hygiene, 1918).

- Webster Brown, Mabel ve Frankwood Williams (ed.), *Neuropsychiatry and the War - Supplement I* (Ekim 1918) (New York, NY: National Committee for Mental Hygiene, 1918).
- Weiland, Hans ve Leopold Kern, *In Feindeshand: Die Gefangenschaft im Weltkrieg in Einzeldarstellungen* (Vienna: yayınevi adı yok, 1931).
- Weindling, Paul, "Social Hygiene and the Birth Rate in Wartime Germany", Richard Wall ve Jay Winter (ed.), *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 417-38.
- Werman, David S., "Freud's "Narcissism of Minor Differences": a Review and Reassessment", *Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 16 (1988), s. 451-9.
- Winter, Jay, "Shell-shock and the Cultural History of the Great War", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), s. 7-11.
- Winter, Jay ve Emmanuel Sivan. "Setting the Framework", Jay Winter ve Emmanuel Sivan (ed.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 6-39.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon: Milli Mücadele Yazıları* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1964), 114.
- Yalman, Mehmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1931).
- Yanıkdağ, Yücel, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History* 34 (1999), s. 69-86.
- Yanıkdağ, Yücel, "World War I: Ottoman Empire", Jonathan F. Vance (ed.), *Prisoners of War and Internment: a Dictionary* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2001).
- Yanıkdağ, Yücel, "Educating the Peasants: the Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform", *Middle Eastern Studies* (Kasım 2004), s. 91-107.
- Yanıkdağ, Yücel, "Mısır'daki Osmanlı Esirlerinde Görülen Pellagra Hastalığı: I. Dünya Savaşında Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih* 153 (Eylül 2006), s. 26-33.
- Yanıkdağ, Yücel, "From Cowardice to Illness: Diagnosing Malingering in the Ottoman Great War", *Middle Eastern Studies* 48 (Mart 2012), s. 205-25.
- Yeni Türk Ansiklopedisi* (İstanbul: Otügen Yayınevi, 1985), s.v. "Birinci Dünya Savaşı", "Milli Mücadele".
- Yerkes, Robert M., "Psychological Examining in the United States Army", *Memoirs of the National Academy of Sciences* 15 (1921), s. 1-890.
- Yergök, Ziya, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete* (1915-1920), trans. Sami Önal (İstanbul: Remzi, 2005).

- Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene* (İstanbul: İletişim, 2001).
- Yılmaz, Faruk, *Kurtuluş Savaşı ve Sonrasında Niğde* (Niğde: yayınevi adı yok, 1998).
- Young, Allan, "W. H. R. Rivers and the War Neurosis", *Journal of the History of Behavioral Sciences* 35 (1999), s. 359-78.
- Yurtsever, Cezmi, *Gözlerim Eyvah: Mısır'daki Esir Kamplarında Gözleri Kör edilen 15 Bin Türk Askerinin Belgesel Hikâyesi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Dagitim, 2009).
- Žižek, Slavoj, "Eastern Europe's Republics of Gilead", *New Left Review* (Eylül-Ekim 1990), s. 50-62.
- Žižek, Slavoj, *Tarrying with the Negative* (Durham, NC: Duke University Press, 1993).
- Zürcher, Erik J., *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: Brill, 1984).
- Zürcher, Erik Jan, *Turkey: a Modern History* (New York, NY: I. B. Tauris, 1994).
- Zürcher, Erik Jan, "Between and Death and Desertion: the Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996), s. 235-58.
- Zürcher, Erik Jan, "Little Mehmed in the Desert: the Ottoman Soldier's Experience", Hugh Cecil ve Peter Liddle (ed.), *Facing Armageddon: the First World War Experienced* (Londra: Leo Cooper, 1996), s. 230-41.
- Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914", *International Review of Social History* 43 (1998), s. 437-49.
- Zürcher, Erik Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics, 1908-1938", Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill, 2000), s. 150-79.
- Zürcher, Erik Jan, "Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları", Erik Jan Zürcher (ed.), *Savaş, Devrim ve Uluslaşma* (İstanbul: Bilgi, 2009), s. 201-14.

YAYIMLANMAMIŞ İKİNCİL KAYNAKLAR

- Anıkan, Mustafa, "Asker Mektupları", yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1986.
- Aybers, Orhan, "What did the Governmental Apparatus Comprehend from a Healthy Society during the 1930s in Turkey", doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2003.
- Eskicumalı, Ahmet, "Ideology and Education: Reconstructing the Turkish Curriculum for Social and Cultural Change, 1923-1946", doktora tezi, Wisconsin Üniversitesi, 1994.

- Güven, Esin, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Güvenç-Salgırlı, Sanem, "Eugenics as Science of the Social: a Case from 1930s Istanbul", doktora tezi, Binghamton Üniversitesi, 2009.
- Karaömerlioğlu, Asım M., "The Cult of the Peasant: Ideology and Practice, Turkey, 1930-1946", doktora tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 1999.
- Koçak, Filiz, "Türkiye'de Sağlık Politikası'nın Gelişimi, 1850-1950", doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1995.
- Koroğlu, Erol, "Tarih, İdeoloji ve Popüler Roman: Burhan Cahit Morkaya ve Yüzbaşı Celâl", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 5 Kasım 1999.
- Koroğlu, Erol, "Retorik Bir Araç Olarak Tarih: Birinci Dünya Savaşının Modern Türk Edebiyatında Ele Alınışı", Orient-Institut Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft Abteilung Istanbul, 17 Mayıs 2000.
- Kutlu, Cemil, "I. Dünya Savaşında Rusyadaki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri", doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.
- Lerner, Paul, "*Hysterical Men: War, Neurosis and German Mental Medicine, 1914-1921*", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1996.
- Mehmed Feyyaz Efendi, "*Hatırat*" (1919), yayımlanmamış yazma.
- Oğuz, N. Yasemin, "Cumhuriyet dönemi Türk Psikiyatrisine evrimsel bir bakış", Dördüncü Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiri, İstanbul, 18-20 Eylül 1996.
- Yanıkdağ, Yücel, "Ill-fated Sons' of the Nation: Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922", doktora tezi, Ohio State Üniversitesi, 2002.
- Yanıkdağ, Yücel, "When Cowardice Became Sickness: the Changing Medical Discourse of Malingering in the Ottoman Great War and Beyond", Princeton Üniversitesi Yakındoğu Araştırmaları Öğle Yemeği "Brown Bag" Konuşmaları'nda sunulan bildiri, 6 Nisan 2009.

DİZİN

[Dizin, açıklamalar içeren önemli bazı dipnotları da kapsar. Bunlar “dn” olarak belirtilmiştir. Örneğin 146dn25, sayfa 146 dipnot 25 anlamındadır.]

II. Dünya Savaşı 213, 225, 284,
288, 289, 312

A. Rıza (Dr.)

pellagra 143, 143dn16, 146,
146dn25, 148, 157, 188, 198

Abbasiye Hastanesi 170, 174

ABD 288

askerler 260-61, 318

Mısır’daki diplomatlar 54

misyonerler 251

öjenik 268, 287, 288

pellagra 188, 194

Rusya’daki diplomatlar 30, 33,
37dn55

Türkiye’deki tıp heyeti 179

Abdülhamid, II. 94, 95, 263

Abdülkadir Noyan (Dr.) 188, 284

Adana

trahom 178, 181

Adıyaman

trahom 177, 181

Akçura, Yusuf 26, 26dn26, 31dn35,
54dn97, 98dn11

akıl hastalığı 3, 5, 245, 248, 251,
253, 258, 261

Aksakal, Mustafa 18

alkol

dejenerelik 214, 246, 249, 270,
280, 281

yasağı 281

Almanya

göçmen bilim adamları 286

öjenik 270, 271, 274-275, 287,
288

psikiyatri 201, 202, 204-208,
223, 238, 240, 278

Amerika bkz. ABD

Anadolu

canlandırma çabaları, 112, 116
hastalıklar, 3-4, 138, 177, 188,
257

işgal, 103, 112, 178

savaş alanı, 2, 20

savaşların etkisi, 250, 265, 308-
309

Rumları 250

trahom, 176, 177, 178, 179,
180, 186, 194

yoksulluk, 73, 109

Anderson, Benedict 9, 10

Ankara, 186, 284, 292, 316

Antalya
trahom 178, 181
Antep
trahom 181
Appadurai, Arjun 181
Arap İsyanı 65, 70, 72
Araplar
Osmanlı ordusunda 21, 25, 43,
46, 55
Türklerle çatışmalar 65-73, 134
Aref el-Aref (Arap kökenli Osmanlı
subay) 43, 46
Askerlik
dejeneratif ve demografik etki
263-264, 284, 314
öjenik nitelikler 314-315
ruh sağlığı 237, 260-261
Türklerin sırtındaki yük
241dn139, 263-264
askerî darbe, 1960 292
"askerî seçim" 263, 267, 267dn75
Askerî Tıp Akademisi 311, 313
Asya
halklar ve dinler 106, 132-135
Türkiye'nin önderliği 133-135
Atatürk, Mustafa Kemal
askerlik 311, 312
Çanakkale Savaşı 305, 307
hastalık ve ölüm 4dn5, 19dn3,
283, 284dn136
İstiklal Harbi 308dn64
kör savaş esirleri 170
spor 315
[Ayberk], Nuri Fehmi (Dr.) 182-
185
Aydemir, Şevket Süreyya 98, 99,
109dn47, 217, 234dn119
Aydın, trahom 182
[Aykut], Mehmet Şeref 170, 186

Babinski, Joseph 201, 205, 206,
214, 215, 222
Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları
Hastanesi 234, 283
Baki (Miralay) 22, 24
Balkan Savaşları 18, 19, 95, 250,
296, 300
"On Yıllık Savaş" 300
savaş esirleri 19, 296, 296dn15
Baytin, Arif (Miralay) 75, 76, 83,
295, 297
Binet-Simon metodu 282
Biro, Ali Esat (Dr.) 285-287, 317,
316
Bitlis, trahom 182
[Bulat], Vefik Hüsnü (Dr.) 180
Bulgaristan 18, 19, 114, 210, 296
Cemal Paşa 301
Charcot, Jean-Martin 201, 203,
204, 205, 238
Chatterjee, Partha 9, 10, 96, 193
Cihan Harbi
demografik etki 256-257, 264-
266, 309
ekonomik etkiler 309-310
girişteki sorumluluk 301-302
milliyetçi tarihyazımı 299-302,
303-305, 310, 311
Osmanlıların girişi, 17-19
psikiyatrik sorun tahminleri
211-212
Osmanlı, zayıf, 20, 22-27
cihat 128
cehalet karşı 121, 135
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)
48, 184, 289, 293, 294

Çanakkale Savaşı 75, 202, 210-213, 216, 221, 205, 307
milliyetçi tarihyazımında 303-305, 307-308
Çelik, Osman Şerafeddin (Dr.) 189, 274

Dağlarca, Fazıl Hüsni 177, 178
dejenerasyon
artan oranlılık yasası 243-244, 248-249
bedensel, 251-252
erken bunama, 245, 249
kademeler, 227, 252
yüksek dejenerasyon 227, 251, 252
orta dejenerasyon 251
aşığı dejenerasyon 227
korkusu 289
milli dejenerasyon 6, 7, 9, 243, 247, 257, 266, 312, 318
modernlik, 246-247, 288-289
tanımın evrimi, 244-249
tehdit, 244, 257

dejenereler
akıl hastanesine yatırma tasarısı, 257
enfeksiyon kaynağı olarak, 257
savaştan sağ çıkış, 225-227, 255, 258, 267, 269
Türkiye'deki tahmini sayı 258, 275, 275dn108, 312
üremeleri, 257, 258, 267-268, 273
yok oluş ve kısırlıkları, 245, 246, 247, 257
dejenerelik
alkol ile farz olunan ilişkisi, 249, 270, 280, 281

atavizm 255
Türkler, 209, 249-250, 251-252, 263-264, 267
Demokrat Parti 292, 293
Diker, Mustafa Hayrullah 201dn2, 208, 222, 248
disjenik 268, 269, 275, 278, 282, 283, 290, 312 ayrıca bkz.
öjenik
tanım 268, 268dn82
Türkiye'deki tahmini sayı, 275, 275dn108
dizanteri 3, 20, 139, 145, 151, 153, 187, 189, 195
Doğantug, Mevlut 216, 219, 225, 235, 239
Durkheim, Émile 121, 246, 247, 247dn9
Düşünsel, Feridun Fikri, 118, 118dn77, 294dn5
Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri bkz. Şişli toplantıları
Enver Paşa 18, 301
Erickson, Edward 20, 22, 24
Ermeni
acemiler (askerler) 21, 64dn29, 236-237
esir kampı doktorları 70, 170, 197-199
mülteciler (Mısır'da) 236dn122, 237
ordudaki doktorlar 210, 210dn31
Patrikhanesi 236
tehciri ve katliamı 264, 301
Erzurum 12, 182, 250, 292, 293;
Merkez Hastanesi 251

Esir kampları

barınma yerleri 31, 32, 34-35,
36

çalışma 150, 151, 155, 157,
164-165; ayrıca bkz. savaş
esirleri mektepler, 110-
114, 116

ruhsal sorun tezahürleri, 31-32,
227-233

şartlar, Mısır, 35-36, 30-1, 33
şartlar, Rusya, 29, 31-35, 41,
42, 43, 46, 47, 48

yemek, Mısır, 37dn55, 40-
42, 40dn64, 155-166,
164dn60, 167-168dn75,
76

yemek, Rusya, 37-40, 43, 69,
70

esirler bkz. savaş esirleri

evlilik

çocuklar, 278-279

devlet meselesi, 269-270, 276,
280-281

görücü usulü, 270, 280

nöropsikiyatrların görüşleri,
269, 276, 276dn112

zorunlu, 277, 277dn113

Eyüp Sabri Bey 170, 175, 197, 198

Faik Bey bkz. [Kaltakkıran], Faik
Filistin cephesi 23, 144, 145, 155,
160, 173, 185, 194; trahom,

168, 169, 173, 178-179, 188

fırariler 6, 242, 244, 267, 289,
312, 314, 318

frengi

Anadolu, 177, 190, 191

askerler arasında 272

dejenerasyon, 249, 272

evlilik 277

genel felç 189-193

kadınlar 272

öjenik, 272-273, 277dn114

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu,
277dn114

ve uygarlık düzeyi, 189-193

Freud, Sigmund 32, 32dn39, 215,
300dn32

G. F. (genel felç) bkz. frengi

Garabetyan, Yahoub (Dr.) 210,
210dn31

Gaupp, Robert (Dr.) 202dn3, 206,
253, 271

gaye 10, 94, 103, 120-124, 135,
319

gayrimüslim bkz. Ordu, gayrimüs-
limler

Gaziantep, trahom 181

gece körlüğü 166-168

Göçek, Fatma Müge 300

Gökalp, Ziya 97dn10, 105dn30,
107dn35

Dejenerasyon 247, 248

meffkure 120dn79, 121, 247-
248

milli kültür 97dn10, 107, 117,
120dn79

Gökay, Fahrettin Kerim

askere alma üzerine 261

evlilik 277-278

histeri 222

kadınlar 278

kamusal kişilik 282, 283,
288dn149

kısırlaştırma 270, 271, 286-287

Kretschmer 254

öğrencilere zeka testi 282, 283

öjenik 270, 271, 286, 287
şizofreni 249dn18
Türk askerleri 313, 315
Türkiye'de bünyevi tipler 254-255
Grotjahn, Alfred (Dr.) 224, 257, 258, 280, 281
Gülhane Askerî Tıp Akademisi 285
Gümüşpala, Ragıp (General) 292, 293
Gürsel, Cemal 293

Hanioglu, M. Şükrü 95dn6, 96dn8
Harbiye Nezareti 2, 80, 220
Harb Mecmuası 220
Haydarpaşa Askerî Hastanesi 219, 220
Hazım, Şükrü (Dr.) 267
Hikmet, Nâzım bkz. Ran, Nazım Hikmet
Hijyen Mental Sosyetesı 281, 282
Hilâl-i Ahmer 26, 31dn35, 47
Hindistan 3, 23, 126, 138, 150, 233, 234
His (Dr.) 210, 225
histeri
arazlar, 203-204 ayrıca bkz. temaruz
erkekler arasında, 204, 205
Osmanlı askerleri 209-218, 222, 224, 225
tanım, 203, 204, 205-206
homo-erotik davranış 82, 84
Hüseyin Kenan 257
dejenerelik 248, 249, 281dn128
histeri 222dn72
öjenik 274, 274dn104, 275
psikopatlar 214, 215

İnan, Afet 312
İngiliz imgesi 57, 58, 62, 63
İnönü, İsmet 283, 284
intiharlar
dejenerasyon 282, 283
oranlar 309
İskenderun, trahom 178
iskorbüt 39, 39dn62, 146, 146dn25, 194
İslam 65-66, 72, 81, 82, 87, 94, 96, 98, 99, 126-128
Araplar 65-66, 72
reformu önerisi, 105-108
Türklerin savunuculuğu 66, 72, 73
yanlış yorumlama 105-108
İspanya 31dn35, 194
İstanbul
binalar ve yerler, Bakırköy 3, 233, 234, 236, 283
binalar ve yerler, Toprak 234, 236, 283
İtilaf işgali 1, 121dn85, 170, 192, 265, 309
Rumları 192
sakinlerinin askerlikten muafiyeti 264
savaşta ve savaş sonraki durum, 2, 309, 310
esirlerin yurda dönüşü 1-2
İstiklâl Harbi 112, 211, 257, 262, 264, 265
miti 303, 304, 305, 306, 307, 311
ulus-devletin kuruluşu 303-305
sinema 308dn64
yurda dönen esirler 178, 179, 292, 293, 294, 298-299
zayıat 304, 304dn44

İtalya 25, 194, 202, 211
İttihat ve Terakki Cemiyeti 95, 301
“izdivaç günü” 265
İzmir 112, 168
İzzeddin Şadan
 atavizm, “hayvanlaşma” olarak
 255, 289
 dejenerelik, 255
 psikopati, 255

Jöntürkler 12, 94, 95, 96, 120,
 124, 246, 301, 302, 314

kadınlar
 1927 sayımı 265
 evlilik 270-271, 273, 278
 kısırlaştırma 273-274, 285-286,
 287, 287dn146
 Osmanlı İmparatorluğu
 seks 272, 272dn94
 suç 272
Kahire 50dn58, 70, 168
[Kaltakkıran], Faik 67, 68, 170
Kapancıyan, Serkis 236-237
Karaosmanoğlu, Yakup [Yakub]
 Kadri 99dn13, 306, 307, 310
Kaufmann usulü elektroşok 207,
 222, 223
Kaufmann, Fritz (Dr.) 207, 223
Kayalı, Hasan 96dn8
kısırlaştırma bkz. kadınlar
Kızılhaç 40dn64, 47, 48, 54,
 54dn97, 76, 197, 198
Kilis
 trahom 179, 181, 182dn110
kimlik
 belirleme 11dn17, 55-56, 66-
 67, 91-92
 kurgulama 136-137

kültürel 5, 10-11, 94
 sıradan yönleri 5, 55-56, 89-90
Koroğlu, Erol 300dn32, 306
Köy Enstitüleri 117, 117dn74,
 118, 118dn77
köy mektepleri 108, 109, 112, 115,
 116
köylüler (taşralı askerler)
 cehalet 97-103, 105, 108-109,
 115-116
 din 97-98, 107dn38,
 esir kamplarında eğitim 110-
 114
 kimlik 97-98
 milletin dışında sayılma 100-
 101
 “patolojik” davranış 99-100
 savaştan sonra canlandırma 114-
 120
 tarım 111, 116, 117
 temaruz eğilimi 226, 227
Kraepelin, Emil 189, 190, 201,
 239, 245, 254, 271dn93
Krafft-Ebing, Baron Richard von
 189, 190, 192
kreozol 170-173, 195, 196
Kretschmer, Ernst (Dr.) 235, 253,
 253dn35, 254, 254dn37
Kudüs 43, 168, 173, 174dn86
Kuran 75, 94, 108, 111, 132
Kürtler 94dn8, 241dn138, 264

La Paix Fransız Hastanesi (Şişli)
 191, 207, 20dn21, 219, 238,
 250
Le Bon, Gustave 95, 246
Lombroso, Cesare 254dn37, 272,
 281, 281dn128

Mahmut Şemsi 267, 275dn109,
279, 280dn123
Malatya, trahom 181
Malta 121dn85, 186, 187
Manisa, trahom 182
Manuelyan, Bağdasar (Dr.)
267dn75, 274
Maraş, trahom 181
Mazhar Osman
 acemilerin sağlık muayenesi
 237-238, 258-260
 askerlik üzerine 258dn51, 259,
 314
 dejenerelik 209-210, 249-250,
 257,
 irade gücü 255, 256
 kadınlar 271-272, 272dn94
 kısırlaştırma 285
 ordu millet 261-262, 314
 öjenik 270-272
 psikopati 255, 256, 258-261
 savaş nevrozunun yokluğu 209,
 210, 214
 savaşların etkileri 263, 284, 315
 spor 314, 315
 temaruz 224, 225, 226, 228,
 313
 medrese 12dn19, 63, 73, 76,
 108, 241dn138
mekkure 120-124, 247-248
Mehmet Şeref Bey bkz Aykut, Meh-
met Şeref
memurlar 100, 123-124, 123dn92,
136, 173 ve positif öjenik 279,
280
“Mısır hastalığı” 178 ve bkz tra-
hom
“Mısır oftalmisi” 169 ve bkz tra-
hom

Millet-i Müsellaha 311
Milli Meclis bkz. Türkiye Büyük
Millet Meclisi
Milli Mücadele bkz. İstiklal Harbi
milliyetçilik
 “anti-sömürgeci” 9-10, 96, 193
Araplar 68-69, 70, 71, 72
Osmanlılarda gecikmişlik 104-
105
 uzmanlık 9-11, 11dn17
İslami Modernistler 95, 95dn6,
108dn43, 124n93
Moğollar 133, 250
Mondros Mütarekesi 304
Morel, Benedict-Augustin 209,
244-246, 251, 257
Muhtar (Dr.) 175, 177, 179, 183
Mustafa Hayrullah bkz. Diker,
Mustafa Hayrullah
Muş, trahom 182
münevver sınıf 100, 114, 192, 266
Münih Kongresi 207-209, 228
müzik 43, 66, 75, 126-127

Nakatullah 46
Nargin Adası 26
Nazım Hikmet bkz. Ran, Nazım
Hikmet
Nazım Şakir bkz. [Şakar] Nazım
Şakir
Nazi ideolojisi 270, 275, 286
nevristeni
 arazlar 203
 dejenerelik 247
 irade gücü 245, 247, 248
 modernlik 203, 204, 289
 sosyal sınıf 203, 218
 şizofreni bağlantısı 218
 tanım 203

Noyan, Abdülkadir (General) 143,
189, 191, 285
nöro-frengei bkz. genel felç

oftalmi 168, 169, 172-175

“On Yıllık Savaş” 300

Oppenheim, Hermann 201, 204-
207

Ordu

amele taburları 21

askerlik muafiyetleri 241dn138,
264, 267, 268

etnik bileşim 21, 22

fırar 24, 100, 227, 267,
297dn18

gayrimüslimler 21, 22, 23,
128dn103, 241dn138,
264

hastalığa bağlı kayıplar 20
milletin yansıması 243-244,
245, 246

reform önerileri 259-261

Rum askerler 21

seferberlik 17-19

zayıat 23-24

Orfanidis, Emil 274

Orta Asya halkları 52, 52dn92,
128, 129, 130, 131, 249

Türklükleri 128, 131, 249

Oryantalizm, tıbbi 187, 188, 189,
191, 192, 193, 195

Osmanlı İmparatorluğu

Almanya ile ittifak, 18

Cihan Harbi, 17-26

çok-etnisiteli imparatorluk, 21,
126dn96, 240, 241

öjenik

Almanya 268-69, 270, 271,
274, 275, 280dn123

disjenikler 268, 268dn82, 269,
275, 278, 282, 283, 290,
312

evlilik 269, 270, 271

gözetim altına alma 258, 275

II. Dünya Savaşı 4dn5, 213,
284, 284dn135

irisi hastalıklar 5, 204, 207, 209,
274, 276, 286

kısırlaştırılma 268, 269-274

negatif 271, 274, 275, 285,
286, 287

pozitif 276, 282, 283

savaş 263, 268, 269

tanım 268, 268dn80, 269,

uzmanlık 276dn110

üremeyi kontrol 270, 271

pan-Türkçülük 130, 131

pellagra

Almanlar 162-163, 165

araştırma komisyonları, 141-
142

araya giren hastalıklar, 144,
152-155

arazlar, 140, 149-150

diyet etkeni 155-166

endemisite 146-147

etiyojoloji 140-141

tanım 140

zayıflatıcı hastalık 151-152, 161

zayıat 141-144, 145, 146

psikiyatri

askeri tabipler 217dn54, 225,
258, 262, 313, 320

devlet 261-262

irsiyet üzerine görüşler 209,
240, 241, 248, 249, 280,
281

nöroloji 201, 201dn1

psikopati 240, 244, 255, 258, 259,
277, 289, 290, 319
dejenerelik 275dn108, 277, 289
histeri 254, 255

Ran, Nazım Hikmet 302, 309

reaya 109, 109dn48, 136

Rusya

Devrim 37, 47, 75, 81

kadınlar 59, 60, 61, 79, 87

köylüler (müjlikler) 41, 58, 59,
102

Osmanlı imgesi 57, 65

Rüşdü, Tevfik (Dr.) bkz. Tevfik
Rüşdü

Said Halim Paşa 19

Said Nursi (Bediüzzaman) 294,
295

sara hastalığı 218, 226, 246

savaş esirleri

Avrupalı 5, 30, 42, 46, 47, 55,
81-84, 86, 90, 91, 155,
157, 158, 160

doktorlar 143, 146, 146dn25,
157, 170, 197, 198

etnik bileşim 21, 22

etnik topluluklar arası ilişkiler
65-73

hastalık taşıyıcıları olarak 138,
139, 179, 194, 200, 205,
310

hastalıkları (dahiliye) 3, 139,
145, 151, 153, 164dn60,
189, 234

kaçış (kamplardan firar)
50dn88, 51-53, 52dn93,
54, 98dn11, 236dn122

karşılıklı davranış denetimi 79-
92

kör olanlar 170, 171, 186, 187,
197

uluslararası yardım 47, 48, 54,
54dn97, 76, 76dn52

nakil, kamplara 28-31

Rusya'da iş (tarım ve diğer)
gücü olarak 42, 60-61,
60dn15, 86-87

rütbelere arası ilişkiler 73-78

sayıları 24, 26, 27

utanç 29, 29dn31, 296-299

yurda dönüş 1, 2, 3, 5, 76,
98dn11, 198, 233

Sarıkamış hareketi 23, 213, 228,
229, 306

Saydam, Refik (Dr.) 180, 283, 284
Selimiye Kışlası 2

Sevr Antlaşması 103, 103dn23

Sihhiye Vekâleti 184, 185

Sihhiye-yi Askeriye Riyaseti 258

sosyal mühendislik bkz. sosyal ve
demografik mühendislik

sosyal patoloji 281

sosyal ve demografik mühendislik
244, 245, 276-284, 319, 320

Sunay, Cevdet 293, 294

Suriye 23, 144, 178, 188, 194

Şadan, İzzeddin bkz. İzzeddin Şa-
dan

[Şakar] Nazım Şakir

dejenerelik 250-251, 252

elektrik tedavisi 223-224

histerikler ve savaş nevroitikleri
216, 217, 218, 250

histeriklerin yanlış tedavi edil-
mesi 215, 226-227

letarjik ensafalit 139, 139dn2
temaruz 224-225, 241-242,
313
Şemsi, Mahmut (Dr.) bkz. Mahmut
Şemsi
Şişli Hastanesi bkz. La Paix Hasta-
nesi
Şişli toplantıları 207, 208, 219, 238
şizofreni
arazlar, 216, 219
dejenerelik, 219-221, 238, 239-
240, 234dn117, 243-245,
249-250, 270, 271 277,
278
ve erken bunama, 219-221
evlilik, 277, 278
gelişim, 238, 239
kısırlaştırma, 238
savaş esirleri, 3, 5, 198dn157,
219, 233, 234, 235, 238,
243, 245, 268, 289, 311
Şükrü Hazım (Dr.) bkz. Tiner,
Şükrü Hazım
tabes dorsalis (nörofrenji türü)
190
Talat Paşa 301
Tanzimat 94
Taşkıran, Cemalettin 24, 25,
25dn23
temaruz, 200, 205, 206, 207, 215,
222, 224-228, 240, 241, 313
Teşkilat-ı Mahsusa 62, 294
Tevfik Rüşdü (Dr.) 265, 266
Tıbbiye-i Şahane 179, 191
tifüs 33, 33dn42, 139dn4, 309
Tiner, Şükrü Hazım
Alfa testi 317, 318
dejenerasyon ve dejenereler
258, 275dn108

esirler 139
erken bunama 219-221
histeri 214, 215, 216, 220, 221
öjenik 200
pellagra ve trahom 139
tiyatro
Mısır kamplarında, 42, 43, 83-
84
Rus kamplarında, 42, 43, 75, 83
Toptaşı Bimarhanesi 233, 234, 283
trahom
bulaşma oranları 176-178, 181-
182
cumhuriyet döneminde Anado-
lu 177, 179-180
dünya genelinde yayılma 185,
193-194
etioloji 168-169
etnik topluluklar 183
köy dispanserleri 181, 182, 183
mücadelesi 179-186
Osmanlı askerleri 168-169,
173-174, 178-179, 234
Osmanlı döneminde Anadolu ve
175-177, 178-179, 183-
184
savaş esirleri 173-175, 178-179
yoksulluk 180, 183
Turân 130-132
Türk Tarih Tezi, 312
Türkçe, basitleştirilmesi 115, 116-
117
Türkiye Büyük Millet Meclisi 118,
170, 172, 186, 187, 196, 265,
277, 283
Türkiye-AB ilişkileri 134
Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 185,
186, 276, 277, 277dn113,
278, 279

Urfa, trahom 181

Uyar, Mesut 20

ümera 73, 75-78

Ümit (gemisi) 1, 2

verem 3, 17, 33, 145, 153, 177,
178, 185, 277

Vischer, Adolf L. (Dr.) 230

Vücut tipleri, 253

Yahudiler 21, 25, 183, 240

Yedikule Ermeni Hastanesi 236

Yedinci Türk Milli Tıp Kongresi/
Kurultayı 4dn5, 284, 316,
317

Yeni Osmanlılar 94, 95

Yerkes, Robert 317, 318

Yeşilay 292

Yunanistan 194, 265

Anadolu'yu işgali 102, 103,
112, 265, 309

zayıat

bkz. Cihan Harbi

bkz. İstiklâl Harbi

Žižek, Slavoj 10, 11, 11dn17, 68,
137

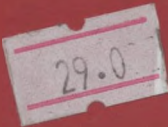
Zürcher, Erik Jan 96dn8

Millete Deva Olmak, savaş, tıp ve milliyetçilik ilişkisine odaklanarak, birbirleriyle yakından bağlantılı iki ayrı grubu konu edinmektedir. İlk grup, aralarında eski cumhurbaşkanları Cemal Gürsel'in ve Cevdet Sunay'ın da bulunduğu, Rusya'da ve Mısır'da İngiliz esir kamplarında tutulan Osmanlı savaş esirleridir. Diğer grup ise, esaret sonrası yurda dönüşlerinde esirleri muayene ederek onlara teşhis koyan Osmanlı-Türk psikiyatrlarıdır.

Rusların ve İngilizlerin Osmanlı esirlere davranış tarzlarını da detaylı bir şekilde ele alan kitap, aynı zamanda esirlerin millet, kültür, gelenek, ve din gibi kavramları nasıl algıladıklarını, onlarla nasıl özdeşleştiklerini inceliyor.

Psikiyatrların esirler arasında görülen ruhsal sorunlara koydukları teşhisler geniş bir bağlamda tıbbi ve sosyal açıdan ele alınırken, karşılaşılan bedensel ve ruhsal durumlar ile 1920'ler ve 30'lar Türkiye'sinin milliyetçiliği ve kolektif zihniyeti arasında bir ilişki olduğunun altı çiziliyor.

Millete Deva Olmak, milleti tanımlayan kıstasların yavaş yavaş esirlerin vurguladığı "ortak hissiyat"tan, doktorların daha fazla önem verdiği "biyolojikleştirilmiş" özelliklere kaydığını ileri sürerken, Cihan Harbi'ni bu anlayışın bir dönüm noktası olarak ele almaktadır.

TARİH VAKFI

www.tarihvakfi.org.tr

ISBN 978-975-3333-14-6

